

ISSN 1563-0269 • Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ   КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ   AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

ВЕСТНИК

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL

OF HISTORY

1(88) 2018

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of history

№1 (88)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 1 (88)

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., профессор т.ғ.к. (Қазақстан)
Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор (Қазақстан)
Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Омаров Ғ.Қ., т.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры, профессор (Германия)
Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор (Жапония)
Ожал Огуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті, академик (Түркия)
Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор (Түркия)
Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)
Петер Финкель, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры, профессор (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дүйсенбекова Ж.Қ., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаққозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Керімқұл Айдана
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ № 11914

Басуға 27.03.2018 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 22 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс № 1928. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

Karatayev O.

Professor, Doctor, University of Kastomonu,
Turkey, Kastomonu, e-mail: okaratayev@gmail.com

**THE STRUGGLE OF THE SIBERIAN KYRGYZS AGAINST
THE RUSSIANS AND MONGOLS IN XVIII CENTURY**

This study deals with the life and legacy of Erenak bek, who was a prominent Kyrgyz personality lead of a Siberian Kyrgyz circa the 17th century. Erenak bek is the third son of eminent Kyrgyz ruler Ishşey Mergen, grandson of Nomchu bek who ruled the Altisar tribe which was a part of Kyrgyz state along the Yenisey River. According to the old written records, he descended from noble Kyrgyz lineage. Obviously, Erenak bek is united the Siberian Kyrgyz in the second period of the 17th century. Therefore, it could be said that Erenak bek, gathered together the Kyrgyz and their Kyshtyms (depended tribes) under one authority with the political support of Dzungar Khan Senge-Taysha and his successor Galdan Boşoktu Khan. Together, they conducted some effective operations against Russians invasion into Siberia and took some advantages from them.

Key words: Kyrgyz, Siberia region, Yenisey Kyrgyzes, Kyzyl Zhar, Altan Khans, Dzungar.

Қаратаев О.

Кастомону университетінің докторы, профессоры,
Түркия, Кастомону қ., e-mail: okaratayev@gmail.com

**XVIII ғасырдағы сібір қырғыздарының
орыс және моңғолдарға қарсы күресі**

Бұл зерттеуде Эренак Бектің өмірі мен мұрасы қарастырылады, ол шамамен XVII ғасырда Сібір қырғыздарының көшбасшысы болған. Эренак Бек қырғыздардың билеушісі Ишшэй Мергеннің үшінші ұлы, Енисей өзенінің бойындағы қырғыз мемлекетінің құрамына кіретін Алтысар тайпасының билеушісі - Номчу Бектің немересі. Ежелгі жазбаларға сүйенсек, ол текті қырғыз руынан шыққан. Әлбетте, бұл Эренак Бек 17 ғасырдың екінші кезеңінде сібір қырғыздарын біріктірді. Жоңғар ханы Сенге-Тайшаның және оның мұрагері Галдан Бошокту ханның саяси қолдауымен Эренак Бек қырғыздарды және олардың қыштымдарын (тәуелді тайпалар) бір билік астына жинады. Олар Сібірдегі орыстардың басқыншылығына қарсы бірнеше тиімді операцияларды бірге өткізді.

Түйін сөздер: қырғыздар, Сібір аймағы, Енисей қырғыздары, Қызылжар, Алтан-хан, жоңғарлар.

Каратаев О.

Профессор, доктор Университета Кастомону,
Турция, г. Кастомону, e-mail: okaratayev@gmail.com

**Борьба сибирских киргизов
против русских и монголов в XVIII веке**

В этом исследовании рассматривается жизнь и наследие Эренак-Бека, который был видным Кыргызским лидером Сибирских кыргызов примерно в XVII веке. Эренак-Бек-третий сын выдающегося кыргызского правителя Ишшея Мергена, внук Номчу Бека, правившего племенем Алтысар, входившим в состав кыргызского государства вдоль реки Енисей. Согласно древним письменным записям, он был выходцем из знатного кыргызского происхождения (рода). Очевидно, что Эренак Бек объединил сибирских киргизов во второй половине XVII века. Таким

образом, можно сказать, что Эренак Бек собрал под одной властью киргизов и их кыштымов (зависимых племен) при политической поддержке Джунгарского хана Сенге-Тайша и его преемника Галдан Бошокту хана. Вместе они провели несколько эффективных операций против вторжения русских в Сибирь.

Ключевые слова: киргизы, Сибирский регион, Енисейские киргизы, Кызыл-жар, Алтан-ханы, Джунгары.

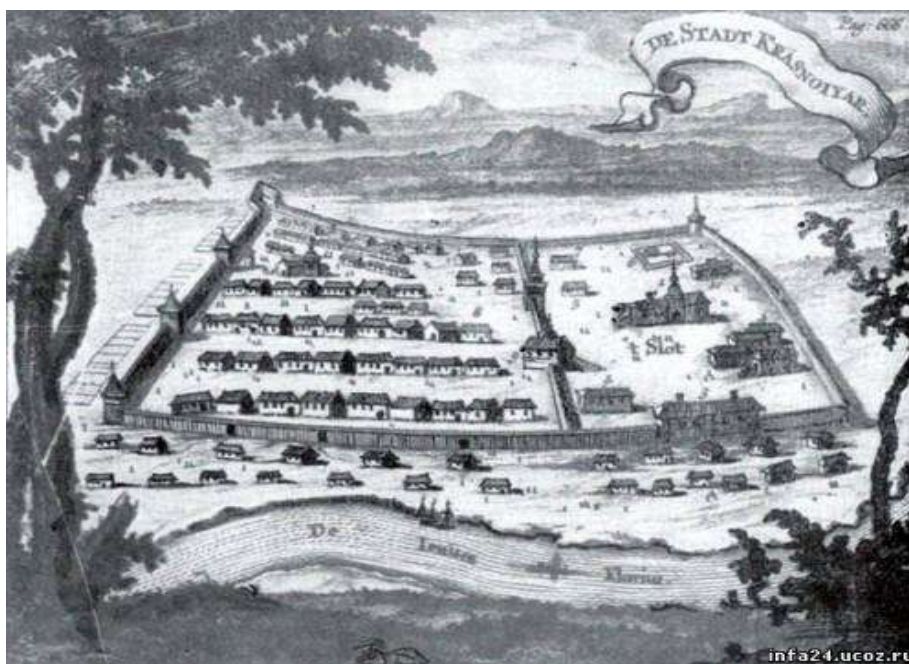
*«Erenak a wonderful person,
a man of outstanding energy and a broad
initiative.»*

Prof. N. N. Kozmin.

Erenak be was the third son of the famous Kyrgyz prince Ishaia, the grandson of Nomcha, the leader of the genus Altysar (17th century), the state of the Yenisei Kyrgyz. The leader of the Kyrgyz is known for the fact that in Southern Siberia (Minusinsk Basin) in the second half of the XVII century gathered the scattered Kyrgyz tribes and their Kyshtym, thus establishing the «state of the Kyrgyz» or as mentioned in Russian written sources «the land of Kyrgyz». Erenak's father, the great prince Ishey-Mergen, was also known for his struggle against the Russian conquerors who were about to attack the land of Kyrgyz». The birth date and birthplace of Erenak bek are not known but there is widespread data that he originated from a noble family and received education in Dzungaria. He wrote the letters to the Russians (Krasnoyarsk, Kuznetsk, Tomsk) in the Oirot-Kalmyk language and died in the battle with Khalkha Mongols (Altan khans) in September 1687. It is believed that Erenak

bek has been educated within the Dzungarian Khan household since the Kyrgyz princes had matrimonial and kindred relationships with the founders of the Dzungarian state from the khan's clan «choros» («tsoros»).

According to the written sources, he was known under the names of Irenek Isheev, Irenek, «Kirghiz prince Erenak the son of Ishaiah». It is also known that his elder brother, Yuruktu, was held hostage (amanat) under the king in Moscow (Romanov dynasty, 1612-1917), then he was baptized there and received a new name – Ivan. Yuruktu (Ivan) participated in campaigns against Krasnoyarsk against his brother Erenak (Butanaev., Butanaeva 2003:176). Erenak bek had five sons – Chakun, Khargin (Kargyn), Sham, Korchun, Chogun. One of Korchun's sons, after the death of Erenak bey's father on the battlefield, took over the reins of the Yenisei Kyrgyz in their own hands, and in 1692-1694, 1698-1700 attacked the Russian prison (Krasnoyarsk – Kyzyl-Zhar, Tomsk, Kuznetsk, Yeniseisk). In 1703 he led the forced relocation of the Yenisei Kyrgyz to Dzungaria (see: Boronin 2009, Part 2.-p. 55).

The Krasnoyarsk city-fortress. In XVII century. Engraving

The leader of the Siberian (Yenisei) Kyrgyz, Erenak bek, consolidated the disconnected Kyrgyz and their kyshtym into one state and based on the new situation in Central Asia (including in southern Siberia), Erenak bek gained military and political support from the Dzungar Khan of the Senge-taisha (about 1630-1671), and later his successor Galdan-Boshoktu Khan (1644-1697) under his lead, «Kyrgyz land» (Kyrgyz state) or Siberian Kyrgyz became important military and political associates of the Zhungar Khanate.

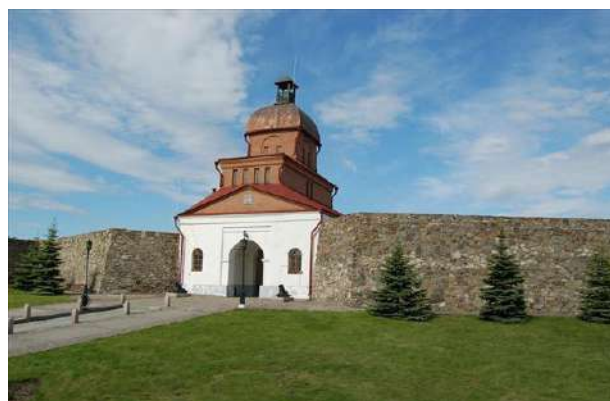
One of Erenak's main goals was to prevent Russian colonization in Southern Siberia. He achieved this goal, with a martial hand. Erenak bek joined the divided Kyrgyz uluses and Kishtym tracts around the political center «Kyrgyz land» or «Kyrgyz state». At that time, it was difficult to differentiate real border between the Kyrgyz ulus «state Kyrgyz» and the new northern neighbor the Moscow state. Erenak bek zealously defended the boundaries of his Kishtym tracts, which were the source of the economic power of the Kyrgyz kings (beks). He tried to gather all the Kyrgyz race into a single khanate, he was fighting to save his own power and for the independence of Kyrgyz princes from the Russian state, while gravitating toward an alliance with the Dzungar Khanate (Butanaev, Butanaeva 2003:165). Prince Erenak bek was a cruel and treacherous ruler. He did not spare the traitors and tortured them without remorse: crucified in the trees, boiled in hot water boilers etc.

In the summer of 1666, a year before the defeat of the Altan Khan state by the Dzungars, he crossed the Yenisei river with a detachment of 300 men and began a war against the Kyshtyms who had accepted citizenship of the Moscow State, captured the Udinsk burg from the Russians. On the way back the Kyrgyzs were caught up with the soldier Elisei Tyumentsev with 100 men on the ships. September 2, 1666, on the Ishta River Yule Erenak bek defeated and, left the cannons, -horses and captives and he saved his life by retreating battlefield. At the same year, the Krasnoyarsk general G.P. Nikitin sent 'ambassadors to Kyrgyz». Erenak's brother Aikan Isheev told the Russian ambassadors that the Kyrgyz paid a contribution to the Kalmyk (Dzhungar) khan of Senge-taisha. During those meetings, Erenak, regularly jumped up and scolded the Cossacks in rude words. In 1665, the Russian embassy, led by Roman Starkov and Stepan Bobarykin (Abdykalykov 1968:101), in their way from Tomsk to Altan khan, was hostilely greeted in the Erenak bek district, as according to earlier agreements, the Russians had not provided Kyrgyz people with the

promised military assistance against the western Mongols (Altan khans). During that meeting, the ambassador of the Moscow State Roman Starkov asked Altan Khan Lojan to extradite Erenak bek to the Russians.

Erenak bek. XVII century. Engraving

The fortress of Kuznetsk (XVIIth c.)

In May 1667, Erenak bek, along with the dzungars, makes a march to Krasnoyarsk (Kyzyl-Jar). Russian military governors knew about the preparations for the campaign and prepared for the defense. On May 13, the siege of the city began. Krasnoyarsk lost 125 people from the garrison, 48 volunteers, 17 suburban Tatars and nine people

from the auxiliary detachment sent from Yeniseysk. The surrounding villages were completely burned, horses and cattle were driven away, but the Kyrgyz were not able to take the fortified fortress. The Dzungars and Kyrgyz agreed to lift the siege on the condition of exchange of hostages. At September of the same year (i.e. 1667), Erenak bek repeated the raid on the Krasnoyarsk town (Kyrgyz Kyzyl-Zhar). August 15, 1668, ambassador Matvey Rzhitsky travelled from Tomsk to the Dzungarian khan, who had unsuccessfully expressed a protest about the actions of the Kyrgyz prince Erenak bek (Boronin 2002:58). In the spring of 1669 Erenak bek tried to settle relations with the Russian authorities. The Kyrgyz caught the Krasnoyarsk collectors of yasak, tribute) and brought them to Erenak (Kozmin 1925:49). He let them go and asked to convey to the Krasnoyarsk governor a message that he did not want a war and wanted to put up. Together with them, Erenak bek sent his representative to conclude peace. The Krasnoyarsk General-governors decided to find out the intentions of Erenak bek and sent to him Ambassador Yakov Zyryan. But the negotiations did not take place, because, «Dzungarian governor Kilichin Koshioci came to the Kyrgyz» and Erenak bek did not want to negotiate with the Russians before Koshioci's eyes. Such a policy was later repeated under the reign of Tsevan Rabdane (1697-1726) (see: Boronin, OV, Dvordanism in Siberia in the 17th-60th, in the 19th century-Barnaul, 2002, -220 pp.).

In 1670, Erenak bek began a preparation for a new campaign. He wanted to take back his former Kyshtyms from the Russians by force. His own strength was not enough, so in the autumn he and the Tubin prince Talai Ilikov, went to the Dzungarian khan to ask for military support. However, because of the change of power in the Dzungarian throne, the campaign did not take a place. In 1671, Erenak bek again demanded the Kachins' and Arinians' yasak (tribute) from the Krasnoyarsk governor and now he did it on behalf of Galdan Bosoktu khan. July 26, 1671, Krasnoyarsians complained or bowed a low to the Moscow sovereign and asked: «to put down the Kirghiz and Tubans by war and build a town on their land». Erenak bek did not give up the idea of winning back his kyshtym nation from the Russians. At his request, the Dzungarian (Kalmyk) troops arrive to help him (Butanaev, Butanaeva 2001: 87).

October 9, 1672, the general A. I. Sumarokov suggested that the Kyrgyz should become citizens of the Moscow state and give the oath of allegiance to contractual relations. Erenak bek took an

irreconcilable position and refused to the oath, and he continued demanding yasak from the Kachins and Arinians for the Jungarian huntajah Galdan Tseren and threatened by war if they refused. In September 1673 the Kyrgyz-Dzungarian troops marched in two directions. One unit led by Erenak bek and the Dzhungar taiji Dolzhin on September 15 went to the Kuznetsk fortress. The second detachment under the command of Prince Altysar Prince Shanda Senchikenev appeared on September 20 near Tomsk, then in the Yenisei Uyezd. In 1675 on the island of Karagas (Pine), slightly below the mouth of the Abakan River, the Russians built a town. Erenak bek twice stormed the fortress, tried to set it on fire, but without success. In the same year, Erenak bek was besieged the newly-built Guard town for three days, but the Cossacks, led by Pentecostal Osip Mezenin, defended the town. In the autumn of 1675, Erenak bek and other Kyrgyz princes were summoned to Dzungaria. They stayed there about a year. In 1676 Erenak bek was also summoned to Dzungaria, headquarter of the Dzungarian Khan. In September 1677, the new Krasnoyarsk general D.G. Zagryazhsky again invited the Kyrgyz to «bow low to the Sovereign» and accept Russian citizenship. All proposals were rejected (Abdykalykov 1968:103). However, in October 1677, Erenak bek sent representatives to Tomsk and Krasnoyarsk by asking «to take them under the tsar's hand to eternal servility» and asked them to send ataman Rodion Koltsov with servicemen to give the oath to the sovereign. Negotiations went wrong and resumed. In Krasnoyarsk, the text of the sworn record was compiled, in which unilateral commitments were imposed on the Kyrgyz. However, peace talks went by not the scenario developed in Krasnoyarsk. The initiative was taken by Erenak bek (Boronin 2002:58).

Arrowheads of the Yenisei Kyrgyz

He achieved the advantage that both contracting parties made certain commitments. One of the clauses of the treaty was a mutual obligation to extradite fugitives. Both sides pledged not to go to war on each other. The Kyrgyz swore allegiance to the sovereign at the same Toochak River, where, in 1642, the father of Erenak, Prince Isha swore in, on behalf of uluses, Altysar, Yezerisk, Tubin, and Motor's the best two princes from each race had been swearing in (Kozmin 1925:49; Butanaev, Butanaeva 2001:89).

With Rodion Koltsov, Erenak bek sent a letter in the Mongolian language to the Russian Tsar's name. In the letter, Erenak blamed the Russians themselves in the war. He then briefly outlined the contents of the concluded treaty, where he only mentioned the mutual obligations of the parties. Erenak bek completely ignored the payment of *yasak* (tribute) and the construction of the town, which the Russians so eagerly solicited. Thus, Erenak bek acted as a skillful diplomat and achieved great success. A well-known scientist S.V. Bakhrushin noted: «We must recognize the treaty of 1678 as a major diplomatic victory of the Kirghiz prince. He succeeded, thanks to the military support of the Dzungars, to achieve the conditions on which his father and uncle insisted in 1627, the recognition of allied relations, instead of the *yasak*» (Bakhrushin CB Essays on the history of the Krasnoyarsk district in the 17th century. // Scientific Works. 1959. T. IV)

In June 1678 Erenak-bek sent his envoy to Tomsk and in the same year again went to Dzungaria. However, the peace established in 1678 was fragile. The Moscow authorities were not satisfied with the fact that they could not get Erenak-bek's consent for the construction of the town. In January 1679, the Russian Emperor again pointed out to lay a town in the Tubin land, where it is convenient to «take the military parish». The Siberian authorities began to prepare for a large march by the joint forces of Tomsk, Krasnoyarsk, Yeniseisk and Kuznetsk. The march was headed by the Tomsk boyar son Roman Starkov, and the order for their offensives came from Moscow to Tomsk in early June 1679. Tomsk general Lvov appointed a campaign for August 10 (Abdykalykov 1968:105). But, in this situation, Erenak bek outstripped the Russians. Unexpectedly, on July 15, 1679, «Kirghiz and Altyrka, Yezerisk military men, and Kizil Tatars appeared» unknown to the exile. «The Kyrgyz burned two villages under the city, struck servicemen and peasants in it, and their wives and children were taken the prisoner, and the cattle were driven away. In the «Kyrgyz» Kachin, Arin, Yastyn and Bokhtin *Yasak* Tatars with their

wives and children were taken away (altogether 171 people). Erenak bek tried to take the town; the battle lasted three days «without interruption» but did not achieve successfully, the Kyrgyz left for their place. Erenak bek did not accomplish the plans of the Siberian governor (Kozmin 1925:52-53). The campaign, scheduled for August 1679, did not take place. S. G. Zagryazhsky, without the help of Tomsk and Yeniseisk, did not dare send servicemen in pursuit of Erenak. At that moment, Erenak bek tried to consolidate the success. He gathered a large army of Kyrgyz, Altir, Tubans, Motor Tatars, Baikots, Arins, Kachinians and other Kyshtym, and launched a new campaign against Krasnoyarsk. This time the city was not taken by surprise. In September 1679, Erenak bek laid out Krasnoyarsk on both sides of the Yenisei, the neighborhood was devastated, burned 16 villages, and in them 143 houses, and he tried to take the town by assault. September 14, the whole day the battle continued. To save the city, the garrison went to extreme measures. The servants brought out the «amanats» and their cooks – only seven people, and, in front of the attackers, they hanged them (Abdykalykov 1968:105). The exiled colonel Vasily Mnogogreshny (brother of the Ukrainian hetman Demyan Mnogogreshny, exiled to Selinginsk) was released from prison and was instructed to command the garrison. Despite the encirclement and difficult circumstances, the Cossacks made a sortie and entered the battle in the open field. In the battle, Erenak bek, who had been knocked out of the saddle, nearly died. The Kyrgyz could not resist the fire of artillery, which was directed by V. Mnogosheshny, and retreated. Pursued by Krasnoyarsk servicemen, Erenak-bek escaped by driving away with him almost all the *yasak* people from Krasnoyarsk (Bakhrushin 1950:45).

Beginning of 1680, in fulfillment of the royal decree and in response to the Kyrgyz raids, the Siberian governors organized a large expedition led by Roman Starkov. Erenak for a long time maneuvered, getting the enemy exhausted. February 9, Dzungar Barchikai as an intermediary three times came to make an arrangement with Russians. A truce was announced. Barchikaya was seen off with honor, and the Kyrgyz accompanying him, remained in the Russian position during the truce and one of them, unarmed Kyrgyz envoy, was killed. Learning that, Erenak bek backed with his people off (Butanaev., Butanaeva 2002:178).

On February 10, 1680, the servicemen again went to the Kyrgyz. Then Erenak bek asked for peace again. During the difficult negotiations, Erenak agreed to swear allegiance to the Russian Tsar,

agreed to a defensive-offensive alliance against all the enemies, except Galdan Bososhtu-khan, that is, The Dzungarian Khan. Then they agreed on the return of the captured 10 Russian cannons and the extradition of the amanats. After oath princes went to their uluses. It soon became clear that Erenak-bek is not going to unconditionally fulfill the terms of the contract. He sent Amanat his distant relative; Gunners, who had come after the cannons, sent back with nothing. On February 12, S. Starkov and P. Grechaninov sent their people to Erenak bek to demand a better amanate, immediate payment of yasak and the issuance of cannons. Erenak refused to change the amanate, suggested to leave for yasak several servicemen and, without waiting for the end of the negotiations, stepped back and on top of this, the Kyrgyzs hijacked Russian horses. On February 23, the Russian detachment moved back, and with great difficulty, on March 14, military men reached Tomsk. Now the border between the Russian and Kyrgyz possessions was established. This border was recognized by the river Iyus. Historian S.V. Bakhrushin in this connection noted: «The principle of sovereign equality of the Kyrgyz prince and the Moscow sovereign, against which so protested in Moscow, was thus reaffirmed» (Bakhrushin 1950:45). So, the Starkov's campaign ended in complete failure. Erenak bek clearly understood the consequences of the construction of Russian fortresses, and did not give a «stake in his land». He declared to the Russian authorities: «If on the river Abakan, Russian people will build burgs then they deceived until the last small child, but for that place will stand» (Butanaev 2006:10-11).

The well-known Siberian scientist N. Kozmin wrote: «Prince Erenak died, probably in the middle or the second half of the 80s, and after that, we no longer meet with the Kyrgyz leaders equal in talent and energy. The preponderance goes over explicitly to the Russian side ...» (Kozmin 1925:49). The Russian authorities could not reconcile themselves with the failure and in 1681 the terms of the agreement were violated. Starkov again went on a campaign, this time at the head of the army in 1600 people. On the river Uibat the Kyrgyz gave battle. At this fight, 30 servicemen were killed; the losses of Kyrgyz were unknown because all of their dead soldiers were dragged from the battlefield by hooks. More than 100 horses were stolen from the Russians. After the battle, a truce was concluded. The princes promised to not come to Russian possessions and do not ruin people of the yasak, do not start wars. After a long discussion between each other, they decided to make the western frontier «Kyu». Therefore, ac-

ording to the treaty, the Kyrgyz princes conceded the Kyshtyms the Chulym and Melets tribes. Erenak bek gave the swear (Kozmin 1925:54).

Military uniforms of the Yenisei Kyrgyz in the 9th-17th centuries. (LA/Bobrov)

In 1682, on the instructions of the Moscow State, a new campaign was organized, this time by the forces of six Siberian cities: Tobolsk, Tara, Tomsk, Kuznetsk, Krasnoyarsk, and Yenissei. He had a task: «to humble the Kyrgyz for their crimes and build the burgs on their land, on Abakan» In violation of the instructions, Suvorov made the campaign on summer. In June 1682, with a detachment of 1800 people, he arrived at the mouth of the Yerba River, where the Yeniseys and the Krasnoyarsk people were joining him, but they did not arrive at the agreed place. Erenak bek was notified of the upcoming campaign and was ready to repulse it. Having gathered about 4 thousand

soldiers, he attacked a detachment of Suvorov. Having superiority in numbers, the Kyrgyz hit the enemy with their spears. Suvorov was convinced that «it is impossible to fight the «Kirghiz» and began to retreat. For 10 days Erenak bek pursued the army of Suvorov to Black Iyusa. Suvorov's army suffered great losses: 61 people were killed and 69 wounded, and the leader himself was wounded. The campaign ended in great shame for Suvorov: in battle, the Kyrgyz seized two banners (flags), including one regimental banner with the image of Michael the Archangel. Ivan Grechaninov, sent to Erenak bek, was forced to agree to the established boundaries between Russia and the Kyrgyz land, in other words, to abandon claims to this territory (Abdykalykov 1968:88). The river Iyus was again recognized as the border. Thus, all the campaigns organized in 1680-1682 with the aim of seizing the Kyrgyz land and building a burg there turned out to be unsuccessful (Butanaev 2009:56). The reasons for the defeat were not only the inconsistency of the actions of the Siberian governors. They were confronted by well-organized Kyrgyz warrior druzhiniki (according to Russian terminology – «fighting people»), which military service was «for custom». With the support of the militia, they represented an impressive force, with which the Russian Tzar's government was forced to reckon. An important role belonged to Prince Erenak, who managed to unite the previously disunited princes' uluses (Butanaev 2005:45). In the spring of 1683, the embassy led by the boyar son Ivan Petrov brought and submit to Erenak a decree of great princes, where it was written that the Kyrgyz should serve to sovereign by not going to towns and cities with war, not offensive yasak people, not levying yasak from them, and should collect yasak from mountainous and neighboring villages without shortage and send to Tomsk. Under these conditions, the Kyrgyz had to make oath, drink wine and gold. I. Petrov and A. Pospelov spoke to Erenak bek, so that he would return the cannons, the banner and the horses, guns, and shells, and give the son to the amanates. Prince Erenak answered that he will give a promise not to fight with Russian cities and towns yasak from the mountains and suburbs are given as before, not to robb government officials who deal with yasaks, give his son as amanat, but not to collect yasak from Galdan Boshoktu-khan possessions. He refused to return the trophies, «therefore is taken by the war after the battle» (Kozmin 1925:50-51).

The Russian envoys wanted Erenak bek to collect yasak only for the sovereign and insisted that Irenek should be sworn in under the conditions

listed in the order. But Erenak-bek disagreed with them and said: «I drink wine from the great prince and gold on what I said the previous speech» poured a cup of wine, and put it in gold, and drank it. The ambassadors were forced to agree with his condition regarding the collection of yasak on the Dzungarian ruler. Princess and the best people swore prince behind Erenak. Erenak bek asked to let in Moscow his ambassadors Kubogay Kashka and Bogdai. May 14, 1683, Russian envoys, along with representatives of Irenek arrived in Tomsk. The permission to pass the Kyrgyz ambassadors to Moscow was received. As escorts, they were accompanied by I. Petrov and A. Pospelov. November 26, 1683, they were taken in the Siberian order boyar I. B. Repnin. The ambassadors handed him the «Kalmyk letter» of Erenak and said that the huntaji Galdan Boshogtu Khang» didn't order Irenek to come under the sovereign's cities and towns and beat the sovereign's people» I. B. Repnin accused the Kyrgyz of unleashing military actions. Then he said that the great princes ordered Prince Erenak bek and his people to be taken under his sovereign's hand. I. B. Repnin demanded that the Kyrgyz should let to put a town for their own security first of all. Kyrgyz envoys, in turn, accused Siberian governors in the outbreak of war (Abdykalykov 1968:87; Guzarov 2012:34).

They fought with Suvorov because he came to Kyrgyz with the war Captured trophies, they promised to return. They refused to discuss the construction of the town because they did not have the authority to negotiate on this issue. It was not possible to resolve the issue of collecting yasak from «bordered lands». Kubagay Kashka said that the Kyrgyz collected yasak from these lands for the sovereign for a long time just taking an alban. On November 28, the ambassadors were at a reception with the great princes. At the beginning of 1684, the ambassadors, accompanied by I. Petrov and A. Pospelov, left Moscow with reliable protection. Tomsk governors were instructed to release. Taganay – the son of the deceased Prince Shanda from the Tomsk prison. After concluding the peace with Moscow, Erenak bey continued to collect yasak for himself and the Dzungarian Khan from the yasak people, who accepted. Russian citizenship. Erenak bek sent his people to Krasnoyarsk to demand alban – from the Kachinians and Arinians to Galdan Boshoktu Khan. In the same year of 1684, the Tomsk boyar son Ivan Petrov arrived in Erenak bek together with returning Kyrgyz ambassadors, who concluded a new agreement on the same terms (Kozmin 1925:56). The Kyrgyz obliged the tsar to serve, not to come to the

Russian cities, prisons, and countries by war, to pay yasak from the border kyshtym in the amount of traditional 100 sables. Breach of borders was punishable on both sides.

Medieval monuments belonging to the Yenisei Kyrgyz are scattered all over Khakas-Minus, Tuva and its surroundings.
Photo of Sultan-azhy Abdrakmanov. 2003.

In the summer of 1687 Erenak bek with a squad of 600 soldiers, at the request of Galdan Bososhtu Khan, went to his aid against the Mongols. In September in the Altai, not far from the Teletsk Lake, the Mongols blocked the way to the Dzungars and Kyrgyz, who were heading for the Dzungar Khan. The battle lasted four days. Dzungars and Kyrgyz were defeated. Several thousands of Dzungar were killed, and the losses of Kyrgyz were 300 people. Erenak bek with his son Shap and two stepsons died in the battle. Only 30 soldiers returned home, the rest were taken to prison. The death of Erenak bek was a severe and irreparable loss for the Kyrgyz (Chaptykova NN «Kyrgyz earth» in the representations of Russian contemporaries of the XVII century \ Author's note.dbs., -Spb, 2009:8). For twenty years he fought against the Russians and managed to stop their further advance to the south. This historical figure received an ambiguous evaluation in historical literature. N. N. Kozmin, one of the most prominent historians of the 20th century noted that after him we no longer meet with the Kyrgyz leaders equal in talent and energy. He wrote: «Erenak is a remarkable person, a person of outstanding energy and broad initiative.»

References

- Abdykalykov A. (1968). Yenisei Kirghiz in the XVII century. (Historical essay). Frunze.
- Bakhrushin S. V. (1955). The Yenisei Kirghiz in the XVII century. Scientific works III. Selected works on the history of Siberia XVI-XVII centuries. Part 2. History of the Siberian peoples in the 16th-17th centuries. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 49 p.
- Butanaev V. Ya., Butanaeva I. I. (2001). Khakass historical folklore. Abakan.
- Butanaev V. Ya., Butanaeva I. I. (2003). Enesay Kyrgyz people: folk tales. Kotorgon Karatayev, O. K. -B.: Soros Foundation-Kyrgyzstan. Bishkek.
- Butanayev V. Ya. (2006). Legend of the great Khakass prince Yerenak. Abakan.
- Butanaev V. Ya. (2009). History of Khakassia. Course lecture. Abakan.
- Boronin O. V. (2002). Dualism in Siberia XVII 60th of the XIX century. Barnaul.
- Bakhrushin C. B. (1959). Essays on the history of the Krasnoyarsk region in the 17th century. / Scientific Works. T. IV. Moskova.
- Kozmin H. H. (1925). Khakasy. Historical and ethnographic and economic outline of the Minusinsk Territory. Irkutsk.
- Guzarov V. N. (2012). History of Siberia. Tomsk.
- Chaptykova N. N. (2009). «Kirghiz earth» in the representations of Russian contemporaries of the XVII century. Author's abstract of Cand. Sc., Sankt-Petersburg.

Amanzholova D.

Institute of Russian History RAS, Doctor of Historical Sciences,
Professor, leading researcher, Russian, Moscow,
e-mail: amanzholova19@mail.ru

**LANGUAGE POLICY AND MANAGEMENT CLASS FORMATION
IN THE KAZAKH AUTONOMOUS SOVIET SOCIALIST REPUBLIC.
1920-1936 YEARS**

The issue of language was determined not only by the choice of optimal communication tool and modernization of multi-ethnic population, but had a deep symbolic and political significance. Language was an important tool for shaping peoples ethnoidentity of the USSR, served in the republics as marker for the admission to the privileges of the titular ethnic group and consolidate its administrative-territorial status. In the organization and provision of the all government system of governance in the KASSR in 1920-1936 years special role played in the dynamics of discursive practices in bilingual space. The functioning of Russian and Kazakh languages has an ambivalent impact on the formation and activities of the management class in the indigenization and the transformation of Kazakh alphabet from Arabic script to Latin and Cyrillic.

Key words: Soviet language policy, ethnicity, bureaucracy, Kazakh ASSR.

Аманжолова Д.

тарих ғылымдарының докторы, профессор,
РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Ресей, Мәскеу қ.,
e-mail: amanzholova19@mail.ru

**Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасындағы
тілдік саясат және басқару тобының қалыптасуы. 1920-1936 жылдар**

Тіл туралы мәселе қарым-қатынас құралдарының және көпэтносты халықты жаңғыртудың тиімді жолдарын таңдаумен ғана анықталған жоқ, сонымен қатар терең символдық және саяси мағынасы болды. Тіл КСРО халқының этнобірегейлігін қалыптастырудың маңызды құралы болды, республикаларда этностың артықшылық белгілерін көрсетудің белгісі және оның әкімшілік-аумақтық мәртебесін бекіту қызметін атқарды. 1920-1936 жж. ҚАКСР жалпы мемлекеттік басқарма жүйесін ұйымдастыру мен қамтамасыз етуде екітілді кеңестіктегі дикурстық тәжірибенің деңгейі ерекше рөл атқарды. Қазақ жазуының араб графикасынан латын тілі мен кириллицаға ауысуы және толық түрде енуі барысында орыс және қазақ тілдерінің қолдануы басқару тобының қалыптасуы мен қызметіне екі жақты әсер етті.

Түйін сөздер: кеңестік тілдік саясат, этникалық, бюрократия, Қазақ АКСР.

Аманжолова Д.

доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник
Института российской истории РАН, Россия, г. Москва,
e-mail: amanzholova19@mail.ru

**Языковая политика и формирование управленческого класса
в Казахской Автономной Советской Социалистической Республике. 1920-1936 годы**

Вопрос о языке не только определялся выбором оптимального средства коммуникации и модернизации полиэтничного населения, но и имел глубокое символическое и политическое значение. Язык был важнейшим инструментом формирования этноидентичности народов СССР,

служил в республиках маркером для допуска к привилегиям титульного этноса и закрепления его административно-территориального статуса. В организации и обеспечении общегосударственной системы управления в КАССР в 1920-1936 гг. особую роль играла динамика дискурсивных практик в двуязычном пространстве. Функционирование русского и казахского языков оказывало амбивалентное воздействие на формирование и деятельность управленческого класса в ходе коренизации и трансформации казахской письменности от арабской графики к латинице и кириллице.

Ключевые слова: советская языковая политика, этничность, бюрократия, Казахская АССР.

Introduction

The Bolsheviks language policy was one of the measures to assert the national equality and national self-determination. The Kazakhs literacy rate based on Arabic script at the beginning of the XX century was not precisely determined. About 100 Kazakhs had higher and incomplete higher education degrees, about 700 graduated from high school, pre-schools, schools and teachers' *seminaries/courses* (Ismagambetov, 1997). They certainly knew Russian. According to the 1926 census, Kazakhs literacy was rated 6.9% (Asylbek, 2015). Thus, the transition to the Latin alphabet for the majority of the population was also a literacy education, besides Latin was politically neutral. It was of fundamental importance for managers, since clerical and written communications were an essential part of their job.

There are 3 stages of Kazakh Literature transformations:

- 1) 1920-1929 – The introduction of the Kazakh language into the paperwork, using the Arabic alphabet,
- 2) the transition to the Latin alphabet 1927-1940,
- 3) The introduction of the Cyrillic alphabet in 1940.

The language policy aligned the illiteracy elimination, expanding the scope of national languages communications and by equality of nations.

In 1927 the secretary of the USSR Central Executive Committee (the USSR CEC) Avel Yenukidze said: «... is it possible to raise Kazakhs level up to the level of the Russian nationality without the Kazakh national language? If so, we would call it chauvinism then» (GARF, 2:16-36).

It was connected with the policy of *korenizatsiya*. In 1924 it was decided to transfer the proceedings in autonomous republics into local languages, but the implementation was delayed and extended until the end of 1928. The local documentation in national languages often remained untranslated. But local institutions were required to provide a translation of documents sent to the central authorities of the Russian Soviet Federative Socialist Republic

(RSFSR). In 1927 the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee recommended the republics to identify the terms for the study of national languages and to provide their employees with opportunities to do so (GA RF, 161:167, 172, 98, 41-43, 47, 37).

In 1927 the Kazakh ASSR officially declared the transition to the Latin alphabet. By order of the Kazakh CEC there were introduced new alphabet committees (NAC) in the local executives. In 1928 there were about 80 communities-supporters (5,000 members) of the new alphabet company in the Kazakh ASSR. In December 1928 the first All-Kazakh conference to support a new alphabet was held in Kyzyl-Orda. On March 7, 1929 the USSR CEC and the USSR Council of People's Commissars (the USSR CPC) banned the Arabic script. But it was literally preserved.

On July 25, 1929 the CEC and the Government of the Republic approved the new Kazakh alphabet based on the Latin alphabet (Togzhanov, 1934:64-65). By that time, the literacy rate based on Arabic alphabet in the country was about 8-10% – 10 newspapers, 2 magazines and about 100 of books with a circulation of 3 000 copies each were constantly published in Arabic at that time there (Togzhanov, 1934:65). However, the narrowness of the base of the Arabic alphabet, like all others, was primarily due to the antediluvian material and technical base of the region and the total mass illiteracy. Moreover when the new alphabet was formally introduced we could observe a significant growth in funding both from the budget of the All-Russian central committee for New Alphabet and from the budget of the Republic. 15 publications in Arabic and Latin base were edited in 1929. In 1932 the remained number of the above publications was 2, nothing was published in Arabic, and 60 publications were in Latin (Togzhanov, 1934: 67, 66.).

The eradication of illiteracy of the majority facilitated the language transformation, although they used Arabic script before the reform. The Bolsheviks saw the eradication of illiteracy in the introduction of a new alphabet. There was no conflict

between the government and ethnic community during the reform. The pre-Soviet writings were not taken as more «spiritual» or «national», because the majority of the population became literate and cultural educated through the efforts of the authorities. Speaking and communication skills in Russian appeared long before the written communication skill was possessed. At the meeting on Minority Affairs in November 1927, the head of the All-Russian CEC nationalities department, Kazakh at birth, A.Asfendiarov said: «Any Kazakh may say that he'd rather learn Russian than his own language, any Kyrgyz would be happy if his child learnt Russian language» (GARF, 2: 16-36.). At the same time the Kazakh language remained an integral part of everyday life. It was also the way to establish linguistic and semantic barrier or general field of communications, when an ordinary man and the officials needed to trust each other. Meanwhile the availability of information in conflict situations with the «Europeans» was limited because of that.

Replacing a culture of writing with the other one was more difficult and directly influenced both managers and quality of their work. For a person or group of persons some specific features of spelling, writing, font and alphabet can be associated with a certain fact or belonging to a certain thing or group. For example, the Arabic stylized font can symbolize Islam or Islamic culture and traditions. The representatives of the old intellectuals had a good command of the Russian language and Arabic script. The *vydvizheny* («Recruits» from the people) had other initial conditions and motivation to master both the Russian language and its use, and their mother tongue on the basis of a new alphabet. For the old intellectuals the Arabic script associated with the past and Islam. The Cyrillic alphabet could be seen as an element of *Russification* by them.

As is known, in 1912 A. Baitursynov created and perfected the Arabic script and orthography of the Kazakh language (synharmonic alphabet and spelling). As a result of the study and selection of the Kazakh language sounds and Arabic script in 1924 there was created the original «baitursynovskaya spelling.» In 1927, Professor E.D. Polivanov stated that A. Baitursynov carried out a «ingenious reform of the Arabic script» (Stenograficheskyi otchet, 1927:81). He was supported by H.Dosmuhamedov, M.Dulatov and others.

As a part of ethno-bureaucracy there appeared the so-called Arabists and Latinists headed by N.Tyuryakulov. Arabists had leading posts both in the Commissariat of Education headed by Baitursynov and in press. Supporters of the Latin

alphabet often argued for a smooth transition to a new script, suggesting to use Baitursynov's ideas in spelling and reasoning against the total unification of the alphabet (Togzhanov, 1934:70). June 12-17, 1924, a Congress for the representatives of the Kazakh Education Committees took place in Orenburg. Eldes Omarov presented his report on spelling, his co-speaker was Mukhtar Murzin. 9 people voted for Nazir Tyuryakulov, 8 participants voted for Ahmet Baitursynov (Mukanova, 2014).

Turiakulov vindicated the Latin alphabet as follows: «We don't bring issues without careful examination, we are not going to forcibly enter the Latin alphabet, we are not interested in fashion. ... It is impossible to hold cultural progress on the ground that people are not accustomed to it. At first people didn't support locomotives and steamboats either, but nobody moves between Tashkent and Orenburg riding a camel now. It is necessary to switch to the Latin script. It is more convenient and cheaper in terms of typography.» Dulatov emphasized that instead of illiteracy elimination it could cause a greater number of illiterate people, besides that there was a lack of sufficient fundings. He suggested maintaining and improving the Turkic writing. H. Dosmukhamedov noted that the Kazakh language wasn't fully studied in terms of its internal reserves and demanded that the new terms to be introduced gradually and discussed publically. Baitursynov aggressively defended his position: «The Nazir's only keynote is the benefits of the Latin typographic font. We can't see a dark side of the moon now. People are very pervious and imitative. It is much more difficult to invent something of your own and new than to take over something ready from the others. ... The Kazakh youngsters must demonstrate resourcefulness, creativity and inventive mind. In that case you will create a variety of options out the Turkish writing. ... The Latin font is not easy. ... I don't recommend you to be fond of Latin: Latin is old, dead, it is just a delusion to try to revive it» (Ozganbai, 2003:146-154). In 1926 at the first Turkological Union Congress in Baku, Baitursynov again struggled for his ideas (Sbornik dokumentov i materialov, 1965:54). He also made an important report on scientific terminology. He called for the unity of the literary and national languages that could help in the course of their latinization.

Spelling of any language as a complex symbolic structure has a meaningful and figurative power and at the same time reflects the political course. The choice of spelling has some implicit and explicit social meanings. This is reflected both by users and creators. The social construct of a «standard

language» has a certain ideology. It is primarily identified by standard language users who support it's high status. At the same time, the use of non-standard writing is perceived as a certain marker. For example – political opposition, religious beliefs, class stratification, as it is not supported by the majority.

In 1943 a writer M. Gabdullin recalled: «My father Yelemesov Gabdulla was an educated his own way person. It means that he could read and write, while other Kazakhs couldn't. That was his advantage. He taught children the old Arabic alphabet. Earlier he was a teacher, now just an ordinary farmer.

After the Soviet power came into existence in 1924, there appeared primary schools in all villages. ... I began to study in native language. The school was located in a nearby village, situated 2 km. away from our village. We were taught Kazakh language and arithmetic. There were no textbooks. Nugmanov graduated from a course for teachers and came up with the knowledge that he got there. In the middle of the school year we received our first textbooks in the Arabic script. Now we have Russian fonts» (Nauchnyi arkhiv IRI RAN: 1, 2).

Baitursynov perfecting his project in 1924 proposed to write numbers from right to left so that the usual Arabic writing skills would lessen students' psychological discomfort. He continued to prove the benefits and possibilities of advanced Arabic graphics in typography, typewriting and teaching practice comparing to Russian and other European graphics (Baitursynuly, 2006:275-283; Baitursynuly, 2006:288). The usage of an old writing and Baitursynov's support showed a desire to emphasize the isolated cultures and were the means to represent and to become a symbol of identity preservation. A certain part of the old intellectuals considered a new alphabet as an attempt upon the identity, gave it a special value in the consciousness of the ethnic groups. Its suspension could not provide spelling and stylistic perfection reform of the Kazakh language, primarily due to the lack of staff.

Baitursynov in his report on merits of the Arabic alphabet, published in the book «Əlippe Aitys» (A discussion about the alphabet) in 1927, went on to prove the viability of the Arabic alphabet. He wrote that the acceptability or unacceptability of the Arabic or Latin script for the construction of the alphabet, spelling, designing principles for publishing were least dependent on graphics. It depended on the educational level of an expert. He noted that the Latin script could not be applied to Turkic languages; it must have been reformed by at least 25-30%.

Baitursynov admitted a possibility of it's gradual replacement by the Arabic script, under parallel existence of two graphics until it was completely transferred into the Latin. As a condition for it to be done he considered a methodology acceptance for teaching to read and write, as well as an easier visual perception. He referred to German experts and claimed that the Arabic script is perceived more quickly and more easily than the Latin alphabet, because reading is carried out not only by syllables, but also by the nature of the word mark as a whole, i.e. the graphic image character (Polemika, 1927:24).

A new Turkic alphabet was approved in 1927. T. Zhurgenev, S. Asfendiyarov, O. Jandosov, I. Kaboulov, T. Shonanov, stood for Latinization. In fact, the development of spelling, terminology, literary language development continued until the Latin alphabet was abdicated and the Cyrillic alphabet was accepted. According to G. Togzhanov, «Class enemies of the new alphabet shifted from schools and press into the Party and Soviet apparatus». Now both managers and activists were urged to use Latin alphabet not only at work but also at home (Togzhanov, 1934:71). According to the republic's leadership of the party, the Arabists' resistance was broken by the end of 1928. In July 1929, the CEC and the government of Kazakhstan approved the state alphabet (Sbornik dokumentov i materialov, 1965:69).

In 1930 by the USSR CPC decision the entire state apparatus had to use Latin alphabet in all proceedings, but in reality they did not succeed even by 1934. The Arabic alphabet along with the Russian alphabet remained an important communicative part among the locals in villages, areas, homes and works. Managers barely mastered new alphabet and preferred to write in Arabic even in provincial and regional institutions. They shifted Latin translation to typists. A very difficult task was the production of Latin alphabet typewriters. Thus schools and eradication of illiteracy centers graduates were semi-literate or even illiterate. A lot of them referred to the lack of Latin-literate authorities and transferred into Russian language at meetings and when drafting documents (Nurmakov, 1934:7; Togzhanov, 1934:67, 69).

In general, the integrity of the communicative field was reached by a set of measures, including a new script. Spreading Latin among the officials was an important issue for the authorities. The level they mastered written language influenced the language, the office culture, the status and scope of the language, the formation and the nature of the functional styles and speech. The difficulties with

administrative shifting to Latin influenced the bureaucrats' competence. Their attitude towards writings directly and indirectly influenced the public opinion about the importance of writing and speaking culture.

The Korenizatsiya policy increased the prestige of the language literacy and reasoned to master a writing culture. In connection with a new language ideology and policy, the linguistic and cultural socialization of the officials took place in a different system of symbols and values. Moreover, in social practice, there appeared a lot of new concepts and neologisms. A member of The All-Union Central Committee For New Alphabet E.D. Polivanov tried to appeal to class arguments: «You can even put a point of view which will determine the language of the average man in 1913 and, on the other hand, the language of a modern Komsomol member – is not seeing as two different dialects, it is seeing as two different languages» (Polivanov, 1928:167).

The ideological aspect was changing together with the context of use, genre, verbal reasoning in relation to the dynamics of representations and semiotic relationships. Prof. A.M. Selishchev pointed out: «The unity of a social life process and impact of the center is inextricably linked with language experiences, penetration of the center language elements into the regional workers language, even though they dealt with the issues of language purity, and tried to banish the old Russianisms» (Selishev: 1927:220).

At the Communist University of the Toilers of the East (CUTE) in 1920-th the study of native languages along with the Russian language occupied an equal place in training the national personnel managers. Polivanov worked at the University and noticed that the students did not show any interest in the study of their native language, in contrast to the Russian language. Moreover, «their native language was not involved in the process of thinking while studying.» The literacy level in Russian was higher than in their mother tongue. Students could not use their native language to express non-conversational ideas. An ordinary CUTE student «... was educated as a Russian language speaker and remained a stranger to his native language» (Polivanov, 1927:113, 114). At the General Meeting for Kazakh Students in Moscow on April 24, 1927 a report on a new Kazakh alphabet by Turiakulov was supported. The students agreed that it's implementation required a systematic and hard work for a long time; they noted that any forcing and compulsion could only put the process back (Sbornik dokumentov i materialov, 1960:55).

However, the further development of the society showed some inconveniences and disadvantages of the Latin alphabet. M.Dulatov wrote how hard it was to keep proceedings in Kazakh language, as it became confusing when translating, clerical Kazakh language lost its meaning after a low-quality translation from Russian. For example a translation of a person's name Lev Tolstoy into Kazakh – the Kazakh variation was Juan Arystan. That literally meant Fat Lion (Amirkhazin, 2015).

In 1934, Mikhail Gavrilov, Terminology Committee Secretary at the People's Commissariat of the Republic, highlighted the difficulties and specificity of a language development in Kazakhstan in his report on «Kazakh language development» as follows: 1) features inherent to the Kazakh language: the sound effects associated with the law of vowel harmony; 2) the lack of a sufficient number of consonants in the Kazakh alphabet needed to transfer appropriate sounds of newly borrowed words; 3) the lack of lexicology. It meant not only the absence of new scientific categories and concepts, but also the simplest concepts associated with general cultural, urban and sedentary life. He stood for an efficient and gradual language addition with foreign borrowings and language development itself; he also noted to avoid double spelling and additional signs (CGA RK, 680:4).

They saw both native languages teaching process completion in secondary schools, colleges, pedagogical, medical schools and creating such a condition only by the end of the second 5-years plan (Maimin, 1932:38).

In addition, the simultaneous use of the Latin and the Russian alphabets – was difficult, because Kazakh students were taught in Russian. The republic government set up a committee to develop a new alphabet. A wide discussion on language policy spread in press. Zhurgenev paid attention to a semantic contradiction by using new alphabet under the conditions of socialist modernization. «The word 'belsendy», which is now is used as an adjective (active) and as a noun (asset) is actually a verb in the third person singular. Instead of unnecessary and harmful word creation it would be better to include the word «asset» with its unchanged meaning into the Kazakh language dictionary as it is already included in the Dictionary of International Terminology» (Zhurgenev, 1935:44-51).

He cited some translation examples: «water carriage trust» – as a trust, that lets water through the throat,» («Sotsialdy Kazakstan»); «warship» – as «a ship that is necessary to keep in front of bullets». There was often a lack of colloquial and dialectal

tal words to express the content on the Soviet and European lexicon and semantics, each added the dialects of their village into the contents of the selected terms. It also referred to the representatives of the People's Commissariat of Education. Various forms of new phrases and sentences unusual and alien to the structure of the Kazakh language together created a special jargon, that didn't differ from the old one. The textual translation of the Kazakh figurative expressions and zoo-technical terms led to a semantic incident. «For example, instead of saying, that the majority of women gained joined socialism-building process, they had «Oatndar Sabpangangatnast» («Sotsialdy Kazakstan», № 55), which in Kazakh is offensive and rude. Those examples were numerous. They, unfortunately, could be found in almost every issue of a newspaper such as «Sotsialdy Kazakstan». A translation of «Glavtabak» as «Bastemeki» (head of tobacco), or «OGIZ» (State union of books and magazines publishers) as «Ogiz», that means «bull» in Kazakh, not only facilitates the understanding of words translated, but also distorts and confuses its understanding» (Amirkhazin, 2015).

Later Zhurgenev extensively wrote about the typical terminology problems caused by semantic features of the language and the emergence of neologisms.

On August 8, 1939 a «popular» discussion of a new alphabet project began. On November 10, 1940 the fifth session of the Supreme Council of the Kazakh SSR adopted the law «On the Kazakh alphabet transference to a new Latinized alphabet based on Russian scripts». On November 13, 1940 they adopted the law «On the Kazakh alphabet transference to a new Latinized alphabet based on Russian scripts» (Sbornik dokumentov, 1997:180, 181).

When switching to the Cyrillic alphabet, differences between writing and pronunciation increased because writing was carried out close to the Russian language. Preferring to speak and communicate in their native language, the officials, in fact, retarded the development of a writing culture. As a result, Zhurgenev suggestion not to change international terminology and to provide common concepts in Russian and Kazakh languages was accepted. It was easier to implement after the Cyrillic introduction. But even in the 2-nd half of the XX century the Cabinet of Ministers or the Supreme Council used 20-25% of Russian words in Kazakh office language, that made understanding more difficult. A lot of terms remained untranslated into the Kazakh language.

Some translations were not accustomed.

Some terms were restored, for example «class» – «synyp». It is very difficult to find an equivalent for some certain terms when translating from Russian into Kazakh. For example, «part – bəlim», «department – bəlim» «section – bəlim» or «department – bəlimshe», «division – bəlimshe» or «rule – erezhe» and «position – erezhe», «consolidation – bekitu» and «statement – bekitu», «contract – Shart», «condition – Shart». How do we translate a phrase «contract condition» then? How do we translate into Kazakh a phrase «to state consolidation»?

Different types of writing reflected different history stages and different characters in ethnic consciousness. A language and cultural socialization of new generations of managers took place in the absence of the personal memory of the previous writings. In 1960 M. Auezov identified some changes in the Kazakh language as a result of illiteracy elimination, writings reforms and growth in cross-cultural communication: «The types of complex sentences that were hardly used in the recent past become quite natural nowadays. An author's speech in direct speech also becomes widespread now. The word order in the Kazakh language becomes more mobile. Literary styles are developing and differentiating». He said that the vocabulary development was due to the internationalization of linguistic practices: «Such successfully words traced from the Russian language as *beszhylyk*, *еңбеккын*, *қолжазба*, *halykaralyk* and many others organically entered the Kazakh language. Some new phrases like *zheñilendiris* (light industry), *zhylzhymalykitaphana* (bookmobile), *kyrdelikarzhly* (investments), *zhasandyserik* (artificial satellite) came into the Kazakh language» (Auezov, 2015).

The issue of language was determined not only by the choice of optimal communication tool and modernization of multi-ethnic population, but had a deep symbolic and political significance. Language was an important tool for shaping peoples ethnoidentity of the USSR, served in the republics as marker for the admission to the privileges of the titular ethnic group and consolidate its administrative-territorial status.

In the organization and provision of the all government system of governance in the KASSR in 1920-1936 years special role played in the dynamics of discursive practices in bilingual space. The functionate of Russian and Kazakh languages has an ambivalent impact on the formation and activities of the management class in the indigenization and the transformation of.

Kazakh alphabet from Arabic script to Latin and Cyrillic

The alphabet reform was a part of a social actions system that implied the expression of its position and belongings, symbolic value, and other socially-mediated goals. The opposition «friend or foe», «prestige-non-prestige», «profitable-unprofitable», etc. in a bureaucratic society lined up both through the character, attitude of the transition to a new alphabet and the speed of its mastering in everyday life.

The need for identity, understanding and office unification were the main factors that influenced the role and spread of Kazakh and Russian languages. In reality a weaker language was displaced into less important and prestigious spheres of communication. The need for mutual understanding under the threat of war led to a greater role of the Russian language, especially in managerial environment. At the same time, Kazakh managers had poor command of the Russian language and adapted the content of their official speeches and documents to the level of their communicative competence. Career interests stimulated the study of the Russian language. Communication in closed meetings was mostly in Russian. Kazakh and Russian officials were in a privileged position in their own ethnic environment.

This could strengthen the inter-ethnic division, but a mass spread of the Russian language, especially in communication, prevented it. A more functionally-powerful language occupies new positions to meet the needs of people in mutual understanding. A mandatory use of the Kazakh language was a symbol of national equality in the governing bodies work. But a real decrease in the scope of writing operation led to a gap between written and oral language culture.

As a result, the national language literacy and its social status declined. Neglecting of written culture

became a routing and the command of the written Kazakh language among the officials was quite unsatisfactory. It influenced the general bureaucracy culture and language authority itself.

Interaction of institutions of governance and power from the center to the subjects of the federation (the Soviet Union, the Russian Federation, the KASSR), as well as places in the context of the simultaneous operation of native and national languages was largely depended on the business and political culture of the party and the Soviet nomenclature and its ethno-social parameters affected the evolution the national lexical stylistics and semantics as an indication of the quality and results of management.

Notes

Zhurgenev gave an example regarding a fall period when herbs dry up and so-called khazan-period (khazan-cauldron) by kazaks. During this period if you graze horses in a meadow of clover they will get diarrhea. There is a version that such story happened to the horse of Yana-Kurgan district police office in the old days.

The district chief convened a consultation of Kazakh cattle breeders, and they made the following conclusions in one voice from the examination of the sick horse, confirmed by centuries of pastoralism; «Cepti qazan soqqanda соңақаһып көрpesin саялған мал сығылдағ боладь». The present staff translator of the district chief translated these words as follows: «kirghizs say, if cauldron hits the herbs and people allow the horse to feed on the carpet of clover, then shyrkyldak will be». Certainly, the district chief did not understand what are they talking about in this case as and translator. However, one should pay tribute to the translator, who did not translate the untranslatable (the term «shyrkyldak» is missing in the Russian language).

References

- Amirkhazin A. (2015). Nekotorye voprosu terminologii kazakhskogo yazuka [some questions of the Kazakh language terminology]. http://www.neotech.kz/terminology_ru.html. 30.11.2017.
- Asylbek M.Kh., Asylbekova Zh.M. (2015). Naselenie Kazakhstana mezhdru Vsesoyuznymi perepisyami 1926 g. и 1939 g. [Population of Kazakhstan 1926 and 1938] // <http://www.iie.kz/?p=4615>. 16.09.2017.
- Auezov M. (2015). O tradicionnom i novatorskom v kazakhskoi sovetskoj literature. [About traditional and innovative in the kazakh soviet literature]. <http://el.kz/m/articles/view/content-4822>. 30.11.2017.
- Baitursynuly A. (2006) Bes tomdyq shygarmalar zhinagy. [Collection of works in 5 volumes] T. 4. A'lippeler men maqalalar. Almaty: Alash. 275-283 ss.
- Baitursynuly A. (2006). Tuzetilgen a'rip. Baitursynuly A. Bes tomdyq shygarmalar zhinagy. [Collection of works in 5 volumes] T. 5. Almaty: «Alash» baspasy.

- CGA RK. F. 81. Op. 3. D. 680. L. 4.
GA RF. F. 1235. In. 121. D. 2. L. 16-36.
GA RF. F. 1235. In. 121. D. 161. L. 167, 172, 98, 41-43, 47, 37.
GA RF. F. 1235. In. 121. D. 2. L. 16-36.
- Ismagambetov T. (1997). Razvitie kazakhskogo isteblishmenta v konce XIX – seredine XX vekov [the development of Kazakh establishment in the late 19th and mid 20th] // *Centralnaya Aziya*. № 11. <http://turkolog.narod.ru>.
- Kazakhstanskaya pravda. (1997). Yazukovaya politika v Kazakhstane (1921 – 1990 gg.). [language policy in Kazakhstan] Sb. dokumentov. Almaty: Kazakh University.
- Kulturnoe stroitelstvo v Kazakhstane v 1918 – 1932 gg. (1965). [Cultural construction in Kazakhstan]. / Sbornik dokumentov i materialov. T. 1. Alma-Ata: Kazakhstan.
- Maimin I.B. (1932). O 2-i pyatiletke Kazakhstana. [about the second five-year plan]. Alma-Ata: Izdanie Gosplana KazASSR.
- Mukanova G.K.(2014) Vekhi identichnosti: diaspora I pervui nauchnyi kazakhskii s`ezd, 1924 g. [Milestones of identity] (Arkhivnye nakhodki) // Scientific E-journal «edu.e-history.kz» № 1 // <http://edu.e-history.kz/en/publications/view/107>
- Nauchnyi arkhiv IRI RAN. F. 2. Razdel IV. Op. 1. Delo na Geroya [SU hero's case] Sovetskogo Soyuz Malika Gabdullina.
- Nurmakov N. (1934). Latinizatsiya alfavita – orudie proletarskoi revoliutsii [Romanization of the alphabet]. Alfavit Oktyabrya. Itogi vvedeniya novogo alfavita sredi narodov RSGSR. Sb.st. pod obschei redaktsiei N.Nurmakova. Moscow-Leningrad.
- Ozganbai Ø. (2003). Zharygy oshpeitin zhuldyz. [The star that never sets]. Almaty: Uzh Qiyen.
- Polemika o vubore alfavita. (1927). [Debates of alphabet choice]. Kzyl-Orda: Kazgiz.
- Polivanov E.D. (1928). Osnovnye formy graficheskoi revoliutsii v tureckikh pismennostyakh SSSR [The main forms of graphic revolution]. *Novyi Vostok*. Kn.23-24. Moscow.
- Polivanov E.D. (1927). Rodnoi yazuk v nacionalnoi partshkole [Mother tongue in the national party school]. *Voprosy nacionalnogo partprosvescheniya*. Moscow.
- Selischev A.M. (1927). **Yazuk revoliucionnoi epokhi. Iz nabludehii nad russkim yazukom (1917-1926)**, [language of the revolutionary era]. Moscow.
- Stenograficheskyi otchet pervogo plenuma Vsesoyuznogo Centralnogo komiteta novogo tyurkskogo alfavita. (1927).[Verbatim record]. Moscow: Izdanie VCK NTA.
- Togzhanov G. (1934). Istoriya dvizheniya i pobedy novogo alfavita sredi kazakov [history of movement and victory of the new alphabet among the kazakhs]. Alfavit Oktyabrya. Itogi vvedeniya novogo alfavita sredi narodov RSGSR. Sb.st. pod obschei redaktsiei N. Nurmakova. Moscow-Leningrad.
- Zhurgenev T.K. (1935). Voprosu terminologii kazakhskogo yazuka [Terminology issues]. *Bolshevik Kazakhstana*. № 6.

Muzaffarli D.

Doctoral student of the Academy of Arts of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku, e-mail: art_dilara@yahoo.com

GROTESQUE IN MEDIEVAL ART OF AZERBAIJAN

The present article deals with the review of medieval Azerbaijani fine art, where grotesque used as an artistic method of exaggeration of the image. Canonical art of medieval printing miniature could not prevent miniature artists to express their attitude to the image. The most obvious grotesque images are seen in miniature of the 15th century, which were created in so-called «Turkomen style». Grotesque images flourish again in the 19th century in times of Gadjar dynasty.

In conversation, the word grotesque usually means «strange», «fantastic», «eccentric» or «ugly», and thus is often used to describe strange or distorted forms, such as masks at a carnival or gargoyles at cathedrals. In addition, the concept of grotesque can refer to a specific kind of ornament, which combines visual and decorative motifs. Such combinations, as a rule, have a fancy or fantastic character.

Key words: grotesque, artistic montage, phantasmagory, cartoon, intricate, medieval, Azerbaijan, fine art.

Музаффарли Д.

Азербайджан Көркемөнер Академиясының докторанты,
Әзірбайжан, Баку к., e-mail: art_dilara@yahoo.com

Азербайжанның ортағасырлық өнеріндегі гротекс

Мақалада ортағасырлық Әзірбайжан бейнелеу өнері, оның ішінде салауаттың көркемдік әдіс ретінде гротескті пайдалану жолында шолу жүргізілген. Ортағасырлық кітап миниатюрасының каноникалық өнері суретшілер-миниатюристтердің бейнелеуге деген көзқарастарын білдіруге қарсы шараларын жүзеге асыра алмады. «Түркмен стилінде» жасалған гротекс бейнелері XV ғасырдағы миниатюрасында анық көрсетілген болатын. Гротекс бейнелері XIX ғасырда Қаджарлар әулеті кезеңіндегі бейнелеу өнерінде жаңадан дами бастады. Жалпы, гротекс термині «оғаш», «фантастикалық», «бір-түрлі» немесе «ұсқынсыз» деген мағыналарды көрсетеді және карнавалдығы маскалар сияқты оғаш немесе қисық формаларды бейнелеу мақсатында жиі пайдаланылады.

Сонымен қатар, гротекс термині бейнелеу және сәндік себептерін айқындайтын ою-өрнектің өзара спецификалық түрлеріне жатқызылуы мүмкін. Мұндай үйлесімділігі, әдетте, оғаш не фантастикалық сипатты білдіреді.

Түйін сөздер: гротекс, көркем құрастыру, фантазмагория, шарж, сезімталдық, ортағасырлық, Әзірбайжан, бейнелеу өнері.

Музаффарли Д.

докторант Академии Художеств Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: art_dilara@yahoo.com

Гротекс в средневековом искусстве Азербайджана

В статье проводится обзор средневекового Азербайджанского изобразительного искусства, в котором гротекс используется как художественный метод утрирования образа. Каноничное искусство средневековой книжной миниатюры не смогло предотвратить выражение отдельными художниками-миниатюристами своего отношения к изображенному. Наиболее отчетливо гротесковые образы наблюдаются в миниатюрах XV века, выполненных в так называемом «тюркменском стиле».

Гротескные образы вновь расцветают в изобразительном искусстве XIX века при династии Каджаров.

В разговоре слово «гротеск» обычно означает «странный», «фантастический», «эксцентричный» или «уродливый», и, таким образом, часто используется для описания странных или искажённых форм, таких, как маски на карнавале или гаргульи на соборах. Также понятие гротеска может относиться к специфической разновидности орнамента, в котором сочетаются изобразительные и декоративные мотивы. Подобные сочетания, как правило, имеют причудливый либо фантастический характер.

Ключевые слова: гротеск, художественный монтаж, фантасмагория, шарж, причудливость, средневековье, Азербайджан, изобразительное искусство.

Introduction

The grotesque vision of the world and its reflection in bizarre forms that transcend reality existed at all times. Ever since man began to reflect events and phenomena of the world, life through the creation of a graphic, a visual image appeared and the grotesque, as an artistic embodiment of the internal reaction to an event or personal assessment of the person.

«Allegorical» self-expression in the visual arts is observed in the middle ages when Islam became the leading religion in Azerbaijan. Even the negative attitude of Islam towards the image of living beings could not prevent the emergence of images in which humor, sarcasm, and grotesque and whimsical are the main semantic factors in the perception of the image.

As you know, in medieval Azerbaijan art was mainly developed in the context of book illustration, which is a miniature image illustrating certain episodes of the literary text.

Materials and methods

The grotesque form of expression of the author's attitude to the described or depicted object (item) has always arisen from the desire to express their subjective attitude. Along with the generally accepted point of view, artistic canon and religious tradition, medieval masters and artists of Azerbaijan expressed in their works a subjective opinion or position in relation to the depicted.

The most extensive opportunities for expressing your subjective attitude to the character or event were the medieval masters of book miniatures. Classical Eastern literature contained numerous images, which were absent from its psychological, ethical and aesthetic, or philosophical interpretation.

The method of artistic grotesque allowed medieval artists to fill these gaps literary texts by creating images, the form that have not only literary

content, but also a kind of «subtext» that allows you to perceive the image as it «saw» the artist.

Medieval manuscripts, such as «Jamiat-Tavarih» (1314) Rashid ad-Din, al-Biruni, drawings of the medieval artist Siyah Kalem and others, indicate the widespread use of grotesque artists of the middle ages.

Book miniature and exaggeration of the image

Mainly illustrated works of the classics of Eastern literature, such as Nizami Ganjavi, Firdausi, Hafiz, and others. However, illustrators-miniaturists have created their illustrations, and historical narratives, such as «Jamiat-Tavarikh» («General history») of Rashid al-Din, «Al-Attar al-Bagiyyah» («Chronology of Ancient Nations»), al-Biruni, «Kitabtabai al-Haywan vahavashshiwa Manafi a daicha» (the book features animals and use their organs») Ibn Bukhtishu etc. The thumbnail image was created and on separate sheets that were in albums with sample pictures – Muraka. There are also separate drawings of various fantastic images of divas, jinns and people with frankly sarcastic, grotesque interpretation of an image. A large group of similar drawings created in the so-called «Turkmen style» refers to the XV century and collected in the so-called «Saray Album» («Fatiha Album»), stored in the Istanbul Museum «Topgapa» (Hasanzade, 1999:121-126).

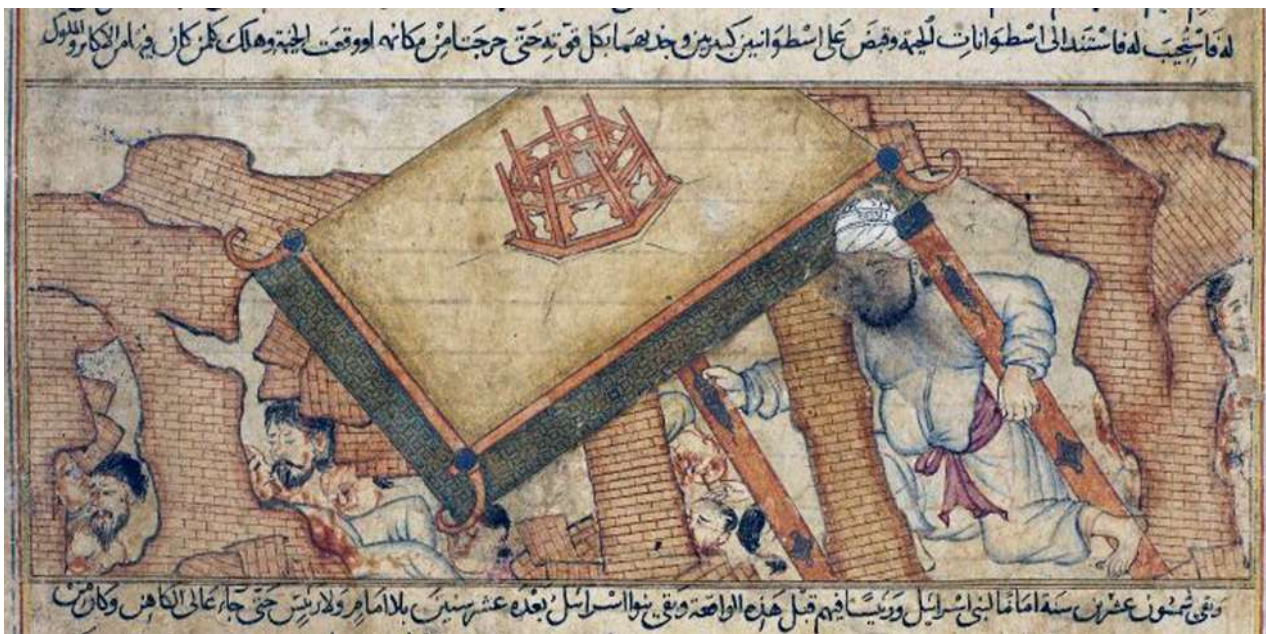
A large number of grotesque drawings bordering on satirical caricature are available in the so-called «Dietz Albums» and are kept in the «Berlin Museum of Islamic art». Most of the grotesque images of these albums are date back to the XV century and are made by Tabriz and Uighur masters (Hasanzade, 1999:53-62). Individual images were created and objects of decorative art such as ceramics, toreutics, and even jewelry, which in the era of Qajar (XIX century) created a miniature image of the technique of painted enamel.

Browse a huge number of images of the middle ages revealed a considerable number of images in which the grotesque style and method of images used deliberately to exaggeration of the visual image. A characteristic feature of such an image is the expression of individual details of the image, exaggeration of certain portrait features, focusing on individual details of the image, stylization of visual forms, conscious distortion of proportions, anatomy and exaggeration of individual parts of the image in order to enhance their content and semantic accents.

The earliest examples of miniature painting that have the grotesque nature of the image, is a manuscript of the 13th century («The book features animals and use their organs») Ibn Bukhtishu (Library of Pierpont Morgan. New York.) (Hasanzade, 1999:105-107). The manuscript and its miniatures clearly have a reference character, but at the same time, the artist, who depicted animals, sometimes could not resist expressing a personal attitude to the image of an animal or a bird (figure 1). He sometimes gives those facial expressions and facial features, figures – human features, easily recognizable and perceived in a certain emotional way.

Picture 1 – The miniature from the manuscript ‘Manafi al-Khaiwan’. Ibn Bukhtishu. 1294-99. Maraga. Stored New York

Picture 2 – The miniature from the manuscript ‘of Jami’ al-Tawarikh’. Rashid ad-Din. 1314. Tabriz. Stored Edinburgh

Among such images can be called miniatures «Bear and monkey», «Wild boar», «Hares», «Eagles», «Bears», etc., in which the artist, along with

visually recognizable features of the animal, gave them definitely human traits. Grotesquely images, the artist presented the image of eagles in the form

of «fighters and bullies», the image of a bear and monkey-like «contrast of the characters» the image of the wild boar as «hot-tempered and ready to pounce on all» of the petty tyrant. In miniature, «Bears» easily recognized the human nature of the relationship, characterizing the relationship «mother and child».

In all these images, the artist shows animals, human traits, using the method of grotesque distortion and expression of individual physiological details.

Groteskovosti, whimsical, sometimes – sarcasm is different and some of the other miniatures of the manuscript of the 14th century, made in Tabriz «Jamiat-Tavarikh» Fazlollah Rashid al-Din (Edinburg. University library.) (Rashid ad-Din, 1990).

Representing historical scenes and characters, miniatures of this manuscript were created by several artists. The grotesque character of the images is available in miniature «Samson destroys the temple of the Philistines» (pic. 2). In miniature is depicted with deliberately exaggerated proportions and the growth of Samson, who by his mighty power destroys the castle «calico-like» of the Philistines. Here the artist deliberately exaggerated the dimensions and figures in order to emphasize the heroic power of Samson.

XV century in the history of Azerbaijani miniatures is characterized by a wide spread of the so-called «Turkic style» in book miniatures and individual drawings. Towards the end of the century, this style will change, acquiring new artistic especially and will morph into a «Timurid style».

Miniatures made in the «Turkic style» are freer in the interpretation of the characters and scenes. There is a version that the basis of this style was laid by artists-Uighurs. Miniatures of this style contain folk images, characterized by the careful study of movements, plastics, facial expressions of the characters depicted. Images are unlike grotesque, sometimes-cartoon character, with which the artist expressed his attitude to what is happening.

The greatest artist who worked in this style, dubbed «siyah kalem» («black kalem») is Muhammad Siyah Kalem, who created a gallery of bizarre images, bordering on phantasmagoria (pic. – 3, 4, 5). Various images of Jinn, demons, divas, amaze with their hypertrophied imagery. In these images, the viewer can easily recognize the inherent character traits of a person, hidden intentions. The grotesque form is adjacent to the incredible realism in the disclosure of the character of the image. Among these miniatures can be called «the Fight of the Demon dragon», «Conversation», «Werewolves», «Bound Demons,» «Dance of Demons», etc.

Picture 3 – Miniature. ‘Demon-dragon fight’. XV century Siyah Kalem. Topkapi Saray, Istanbul

Picture 4 – Miniature. ‘The conversation’. Siyah Kalem. XV century, Topkapi Saray, Istanbul

Picture 5 – Miniature. ‘Werewolves’. Siyah Kalem. XV century. ‘Album Fateh’. Topkapi Saray, Istanbul

It is obvious that the creation of folk images, various demons – an attempt by the artist «to communicate something more» than depicted. The images of the so-called «demonology» Siyah Kalem is a weird combination of human, animal and fantastic traits to create the grotesque nature of the image.

Miniatures created in the «Turkic style» are distinguished by greater freedom of artistic expression. Artists who worked in this style, unlike Tabriz, Herat, Shiraz artists, were less constrained by the rigid framework of the visual canon. This freedom allowed them to express irony, sarcasm, humor, display the sympathy and antipathy of the artist to the depicted character.

One of these miniatures is the famous «wedding procession» from Istanbul’s «Fateha Album», stored in the Topgapi Museum (pic. 6). In miniature, the artist depicted the bride moving into the house of her future husband. The seemingly trivial scene is filled with characters with cartoon faces and ambiguous facial expressions. The presence of some of the characters, accompanying the bride, the characteristic of dervish axe tabarzin says about what is depicted accompanied by the dervishes of the bride to Sheikh. The image of the Sheikh dervish with the same ax-tabarzin, waiting for his bride, placed in the background, just around the corner.

Picture 6 – Miniature. ‘Wedding procession’. XV century. ‘Album Dietz’. Berlin

Picture 7 – Illustration of the book ‘Kalila and Dimna’. Artist Najafqulu from Shemakha. 1809. Shemakha

The grotesque exaggeration of the satirical hell of the dervishes said about the negative attitude of the artist to the community of dervishes. The entire procession resembles a masquerade with fake bodyguards accompanying the bride and her maid of honor to the groom.

Grotesque, as a method of exaggerating the image, giving it a hidden meaning and strengthening the figurative features of the characters by hyperbolization, found in the art of the XIX century. The age of Qajar and the art of Qajar loved ambiguity and allegory. Symbolic transformations of images, deformations and free use of the «mounting method» allowed artists to create images with an internal subtext. However, most of all, the artists of this period consciously chose those subjects and those

characters that allowed to use the method of grotesque and cartoon to enhance the figurative characteristics of the character or event. Similar images, in large numbers, are among illustrations to the newly fashionable, the book «Kalila and Dimna» (1809), in which in the form of fables, various stories and fantastic stories, ridiculed various characters and their actions. Edifying nature of the book allowed artists to operate freely figurative characteristics of the depicted characters. The famous artist Najaf Kuli provides the book published in Shamakhi with illustrations from Shamakhi (Pic. 7).

Conclusion

A review of the works of medieval fine arts of Azerbaijan allows expressing the idea of using the grotesque method even in the canonical medieval art. Artists of this period were using grotesque as a method of creating an image, managed to give their characters characteristic, recognizable features that had a particular moral or social assessment of their time.

References

- Rashid ad-Din. (1980). «Jamiat-Tavarikh». Vol. 2, part I. introduction and instructions A. Ali-zade. Moscow.
Hassanzadeh J.Yu. (1999). The origin and development of Tabriz miniature painting in the late XIII – early XIV centuries. Baku. «Ozan.»
Hassanzadeh J.Yu. (2014). Magic tales of Tabriz. «The Irs Publishing House».
Brittenitsky L.S., B. V. Veimarn (1976). The art of Azerbaijan, IV-XVIII centuries. Moscow: «Art».
Kerimov K.J. (1980). Miniature painting of Azerbaijan. Baku: Ishig.
Kerimov K.J. (1983). Miniature painting. Baku: Languages,
Kerimov K.J. (1983). Nizami «Hamsa» miniatures. Baku: Languages.
Kerimov K.J. (1993). Sadiq bey Afshar. Baku: Ishig (in Azeri)
K.Kerimov (1993). «Sultan Muhammad, his school».
Kaziev A.Yu. (1977). The artistic design of the Azerbaijan hand-written book of the XIII-XVII centuries. Moscow: The Book.
Hasanzadeh J. (1999). «The birth and development of the Tabriz school of miniature painting in the late 13th – early 15th centuries». Baku: Ozan.

Литература

- Рашид ад-Дин (1980). «Джамиат-Таварих». Т.2, ч. I. Предисловие и указания А.Али-заде. Москва.
Гасанзаде Дж.Ю. (1999). Зарождение и развитие тебризской миниатюрной живописи в конце XIII – начале XIV веков. Баку: Озан.
Гасанзаде Дж.Ю. (2014). Волшебные сказки Тебриза. «Irs Publishing House».
Бретаницкий Л.С., Веймарн Б.В. (1976). Искусство Азербайджана IV-XVIII веков. Москва: Искусство.
Керимов К.Дж. (1980). Миниатюрная живопись Азербайджана. Баку: Ишыг.
Керимов К.Дж. (1983). Миниатюрная живопись. Баку: Язычы.
Керимов К.Дж. (1983). Низами «Хамсе» миниатюры. Баку: Язычы.
Керимов К.Дж. (1993). Садиг бек Афшар. Баку: Ишыг (на азерб. языке)
Керимов К. (1993). «Султан Мухаммед, его школа» 1993.
Казиев А.Ю. (1977). Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. – М.: Книга.
Гасанзаде Дж. (1999). «Зарождение и развитие тебризской школы миниатюрной живописи в конце XIII – начале XV веков». Баку: Озан.

Sultanov T.I.¹, Karibaev B.B.², Maidanali Z.³, Rakhimbekova B.K.⁴

¹doctor, professor, St. Petersburg University, e-mail: berber2008@mail.ru

²doctor, professor, e-mail: bereketbk64@gmail.com

³Ph.D., Associate Professor, e-mail: zeremmm@mail.ru

⁴Ph.D

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

THE POWER AND AUTHORITY IN THE «NOMADIC EMPIRES» OF EURASIA (historiography of problem)

Main conceptual positions and methodological paradigms to problem power and authority in the «nomadic empires» are considered in the article. The presented historiographical analysis shows that the power in nomadic formations and the Mongolian empire itself was a complex and internally structured political phenomenon. The effectiveness of theoretical and methodological constructions raises the task for researchers to study administrative institutions of nomadic formations, a new quality of scientific knowledge requires their reconstruction as a complex of different types and models of power, united in a single imperial structure. At the present stage of the development of historical science, specialists are interested in developing criteria, models and typologization of the structures of the nomadic society, which would allow us to express definitively on the problems of the addition of the political and administrative system of the nomadic empires. The complex and ambiguous nature of the development of political institutions of nomads makes promising the application of system principles for the analysis of power structures, the social system and the peculiarities of the process of transformation in nomadic empires. The article deals with different conceptual positions and approaches to the problem power and authority institutes of the nomadic society and presents historiographical review of the modern historical science.

Key words: nomadic empires, methodological paradigms, structure, power, authority.

Сұлтанов Т.И.¹, Кәрібаев Б.Б.², Майданали З.³, Рахимбекова Б.⁴

¹доктор, профессор, Санкт-Петербург университеті, Ресей Федерациясы, berber2008@mail.ru

²доктор, профессор, e-mail: bereketbk64@gmail.com

³т.ғ.к., доцент, e-mail: zeremmm@mail.ru

⁴т.ғ.к.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Еуразия «көшпелі империяларындағы» билік және билеуші (мәселенің тарихнамасы)

Мақалада көшпелі империяларындағы билік пен билеуші саяси құбылысының концептуалды қорытындылары мен методологиялық парадигмалары қарастырылады. Ұсынылып отырған тарихнамалық сараптау көрсеткендей Моңғол империясында және көшпелі қоғамдарда билік күрделі және іштей құрылымданған саяси құбылыс болған еді. Теориялық-методологиялық құрудың тиімділігінің талабы зерттеушілердің алдына көшпелі құрылымдардың басқару институттарын зерделеуді, ғылыми білімнің жаңа сапасы біртұтас империялық құрылымға біріктірілген биліктің әртүрлі типтері мен модельдерін қайта қарастыруды қажетсінеді. Тарих ғылымы дамуының заманауи кезеңінде мамандар көшпелі қоғам құрылымының критерийлерін, модельдері мен типтерін талдап жасауға мүдделі болып отыр. Мұның өзі көшпелі империялардың саяси басқару жүйесі туралы анық пікір қалыптастыруға жетелейді. Көшпелілердің саяси институттары дамуының күрделілігі және әрқилы сипаты билеуші құрылымдарды, әлеуметтік және көшпелі империядағы трансформация үдерісінің ерекшеліктерін сараптауда жүйелілік

қағидаларын қолдануды талап етеді. Тарихнамалық сараптау қазіргі тарих ғылымының көшпелі қоғамның билік және билеуші институттарының қалыптасу мәселелерін көрсетеді, ізденіс парадигмалары мен концептуалдық тұжырымдар мен көзқарастарын айқындайды.

Түйін сөздер: көшпелі империялар, методологиялық парадигмалар, құрылым, билік, билеуші.

Султанов Т.И.¹, Карибаев Б.Б.², Майданали З.³, Рахимбекова Б.⁴

¹доктор, профессор, Санкт-Петербургский Университет, Россия, г. Санкт-Петербург

e-mail: berber2008@mail.ru

²доктор, профессор, e-mail: bereketbk64@gmail.com

³к.и.н., доцент, e-mail: zeremmm@mail.ru

⁴к.и.н.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Власть и властвование в «кочевых империях» Евразии (историография проблемы)

В статье рассматриваются концептуальные заключения и методологические парадигмы о таких политических явлениях, как власть и властвование в «кочевых империях». Представленный историографический анализ показывает, что власть в кочевых образованиях и собственно Монгольской империи, представляла собой сложные и внутренне структурированные политические явления. Эффективность теоретико-методологических построений ставит перед исследователями задачи по изучению управленческих институтов кочевых образований, новое качество научных знаний требует их реконструкции как сложного комплекса разных типов и моделей власти, соединенных в единую имперскую структуру. На современном этапе развития исторической науки специалисты заинтересованы в разработке критериев, моделей и типологизации структур кочевого общества, которые позволили бы определенно высказаться по проблемам сложения политико-управленческой системы кочевых империй. Сложный и неоднозначный характер развития политических институтов кочевников делает перспективными применение системных принципов анализа властных структур, социальной системы и особенностей процесса трансформации в кочевых империях. В статье освещаются различные концептуальные положения и подходы к проблеме формирования институтов власти и властвования, представлен историографический обзор исследовательских парадигм современной исторической науки.

Ключевые слова: кочевые империи, методологические парадигмы, структура, власть, властвование.

Introduction

The interest to the issue of new political structures in the «nomadic empires» of Eurasia, caused by necessity to identify a new, alternative and prospective theoretical and methodological approaches in framework of the problems of the dialectical development of nomadic political entities. For a long time historical science has been solved one of the main matter – how and why «the super-transcontinental nomadic empires» emerged. The history of nomadic structures in Central Asia and their political structures is still one of the most important objects of study. New approaches and systems analysis consider process of different directions of study and discourse. The content and meaning of methodological approaches depend on particular researcher, the specific conditions of his work, as well as many other factors.

The period of «nomadic empires» formation was distinguished by sharp and permanent changes in the socio-political structure, accompanied by the

destruction of traditional social institutions. The subsystems ratio has been unstable and mobile, given the dynamics nature of political processes in nomadic societies

Modern methodology of political and social anthropology has brought into focus the studies of American and European scholars. According to American researchers, repetitive cycles of the rise and fall of empires can't show signs of evolutionary change. In this regard, the whole anthropological schools of Europe and America have considered the nomadic society as a fully stagnated, deprived of historical development.

Methods of research

At the present stage of development of historical science and its theories as historical knowledge there is an urgent need for the formulation and analysis of the various conceptual problems. Conceptual conclusion of such political entity to problem power and authority in the «nomadic

empires» is one of the difficult to understand and has different level of generalization and coverage of historical reality. Changing of paradigms identified different methodological approaches and principles in studying of the problem of the existence and functioning of the «nomadic empire». The modern history identifies the elements in early-state imperial structures of nomads. Research paradigms in their comparative analysis determine the similarities in the description of the specific forms of power among the nomads, but emphasize it differently. Some of them are based on the assessment of governance structures by nomads directly; others emphasize the essence of the entire military-hierarchical organization empires in cowing dependent peoples and the removal of their surplus product. The sequence of historical thinking and concrete historical analysis, modern methodological approaches indicates that family structure and genealogy conditioned a «dispersion» and centrifugal nomadic societies. However, in the nomadic empires military hierarchical bodies of political management closely intertwined with tribal segments, while being high above them, control them, and organized their effective use in accordance with the aims of the imperial leadership.

The main part

The representatives of evolutionary theory suggest that Mongol Empire is the highest point of the previous nomadic empires of the steppe and the classic example of nomadic statehood. Theorists of evolutionary nomadism have drawn attention to nomadic state as the result of gradual internal development and have denied that the nomads created the some semblance of Chinese political system. J. Fletcher determines that all theories can be reduced to the seven characteristics: 1. greedy and predatory nature of the steppe; 2. climate change; 3. overpopulation steppe; 4. reluctance of farmers to trade with the nomads; 5. necessity for additional sources of income; 6. a need to establish over tribes association of nomads; 7. psychology of nomads – the duality of nature – be equal to the farmers and the belief in Tengri, who has given a divine mission to conquer the world. Proceeding from these provisions, the author comes to the conclusion that if the bulk of the Mongolian population was left «supporters of nomadization» and followed its traditional steppe models to exploit the agricultural world, their empire would have lasted longer (Fletcher, 2004: 221-222).

Analyzing the conceptual conclusions of American anthropologist O. Lattimore (Lattimore. 1940) it appears that the specificity of nomadic society

cannot be properly understood only on the basis of internal development logic. Nomad needs agricultural food, handicrafts, weapons, etc. all that could be obtained in peaceful trade with farmers or war. That is another way involves pooling and creating over tribal society. But not always and not everywhere nomads need to establish contacts with the sedentary and urban societies in order to create of «nomadic empires». A.M. Khazanov, who represents contemporary American anthropological school, determines the system of interaction of settled agricultural areas and nomadic environments as a process of addition of large communities due to the asymmetry of nomad's relations between them and their external settled surroundings (Khazanov, 2000: p.270).

T. Barfield via rejection «diffusionistic» interpretation, that nomads borrowed state from farmers, has showed the degree of centralization of the steppe society which was directly linked to the level of political integration of the settled agricultural society. At the same time the specificity of the political organization of the nomadic societies is largely mediated by the peculiarities of the regional environment and the size of the neighboring agricultural civilizations (Barfield, 2006:425-426.).

Modern anthropologist, T. Hall understands on the world-system approach, so if we consider nomadism in terms of this methodology, the pre-industrial era nomads ranked as «semi – peripheral» (Hall, 2004:136-167). **The various regional economies united in a single space (local civilization, the «world- emperies»).** He has shared the view of T. Barfield that there are synchronous cycles of rises and declines of agricultural civilization and the nomadic empires.

The individual opinions and hypotheses of modern historical science, is not fully reflect the characteristics of the phenomenon under study. In the course of historical debate even more contradictory theories are not mutually exclusive, and reflect important structural parameters of the research object. J. Fletcher (Fletcher, 2004:221-222) emphasizes that the state is not an institution that is vital for the nomadic society, and, in turn, P. Golden (Golden, 2004: 109) is skeptical about the idea that the nomads can create their own state, but does not deny that under the influence of Chinese civilization steppe empires took shape of early-societies. A somewhat different view is held by L. Kwanten (Kwanten, 1979) in his work «Nomads founders of empires,» he points out to the similarity of traditions of creating nomadic empires, and also requires a strategic plan for the Mongols in

formation Empire in order to avoid the mistakes of previous nomadic states.

The nomads could use two different models in relation to the conquered sedentary urban society : 1. the destruction of cities, the agricultural population, the transformation of the fields into pastures for cattle; 2. the complexity of their own government – sedentarization of the ruling elite in the cities, the establishment of the bureaucracy, the introduction of writing and record keeping. As long as the conquered territories could not be controlled by traditional nomadic society institutions, it requires a fundamental modernization of the administration. Russian researcher S.A. Vasjutin points out: «The peculiarity of nomadic empires, including the Mongolian, that ratio of chiefdom and early-state components of power is not constant and mobility» (Vasyutin, 2005: 109).

The modern historical science believes that more appropriate to consider these relationships in terms of the «elite theory», when «on the one hand, within the new political association there is a higher elite from among the conquerors, and on the other, is formed or supported by the elite of the autochthonous masses of people, representatives which reached great heights in the social hierarchy. « Contemporary researcher A.A. Tishkin (Tishkin, 2003:8) notes that as a result of the interaction of nomadic elite often becomes a «double elite» in relation to the ruling class has openly appropriating the surplus product and is widely participating in various spheres of activity. V.V. Trepavlov (Trepavlov, 1993:14) has been reflecting on existing models of nomadic society, has pointed out two major trends: 1. the establishment of a centralized autocratic monarchy; 2. the association is gradually decaying tribal tribes adaptation of institutions to the functions of over tribal power structure. The researcher analyses the socio-political organization of nomadic empires and suggests that they are a kind of single steps of the development process of the social system of nomads.

The progressive development of historical thought has led to the definition of the main stages of the dialectical development of the political system in nomadic society's (Kljashornyj, 2005:30):

1. Community nomadic tribes in VIII-V centuries B.C. in Central Asia accordance of sufficient certain characteristic in the written sources had no political organization that goes beyond tribal, military and democratic institutions.

2. The fundamental changes in their environment occurred in IV-III centuries BC, when there was recorded in the sources existence of over

tribal new political organization as early state governed by hierarchically structured military-tribal aristocracy.

3. Imperial structure of supreme power determined the profound social changes not only within the dominant tribal groups, but also in the communities dependent on them, which sharply intensified the politogenesis processes. These processes are reflected in the unified for the entire Central Asian political terminology sources.

4. its new incarnation of the classic socio-political structure reached in the VI-VIII centuries, when the runic texts of Orkhon and Yenisei Kyrgyz Turks were their own terms, is referred to as a state political organization (el), continuing over tribal community (budun).

At the present stage of development of historical science and its theories as historical cognition there is an urgent need for the formulation and analysis of different conceptual problems. One of the most difficult to comprehend, and distinguished by the levels of generalization and the coverage of historical reality, are conceptual findings of such political entity as a «nomadic empire». Change of methodological paradigms has been identified different approaches and principles of the study of the problem of the existence and functioning of the «nomadic empire». Modern historical science has been determined the presence of early-state elements in the imperial structures of nomads. Progress in the study of nomadic statehood problems is impossible without taking into account philosophical knowledge of past social reality and integrated approach to the socio-historical knowledge.

The discussions of the last decade have identified two approaches for the assessment of the nomadic empires. Predominant in modern historical scholarship is a provision stating that the nomadic empires were complicated chiefdoms (Kradin, Trepavlov, Skrynnikova, Bondarenko, Korotaev). The researchers Skrynnikova T., N. Kradin describe these formations as «tribal confederation». However, a number of researchers as T. Barfield, C. Vasjutin, A. Khazanov prefer to talk about the relationship with the most formidable political entities of nomads (state Sünnu, Turk Empire, Mongol Empire) as an early form of state (Vasyutin, 2005:56). Research paradigms in comparative analysis determine similarities in the description of the specific forms of power among the nomads, but different emphases. Some are based on an assessment of governance structures directly nomads, while others emphasize the essence of the entire military-hierarchical organization of empires aimed at the subordination of

dependent peoples and seizure of their portion of the surplus product.

One of the urgent sides of the conceptual provisions of «nomadic empire» is the need to develop criteria that would clearly define its nature and content. N.N. Kradin’s research paradigm considering the nature of the object identifies two main signs of «nomadic empire»: 1. large areas, 2. the presence of dependent or colonial possessions. Describing the nomadic empire as a nomadic society organized on military-hierarchical principle, occupy a relatively large space and the exploitation of the neighboring territories by external forms of exploitation (looting, war and indemnities, extortion of «gifts» are not equivalent trade and tribute, etc.), researcher identifies the following features of the nomadic empire: multi-hierarchical nature of social organization, trial or dual principle of the administrative division of the empire, the military-hierarchical social organization, coachman service as a specific way of organizing administrative infrastructure, specific system of inheritance of power, etc. N.N. Kradin’s models of the power structure in the nomadic formations divided into three levels: 1. Ruler of nomadic empire; 2. imperial governors, appointed to manage the tribes, formed part of the empire; 3. Local tribal leaders (Kradin, 2001:22).

The definition of the Mongolian and other nomad empires as «super complex chiefdoms» reveals a number of contradictions in the logical constructions of the supporters of this concept. The genesis of hierarchical structures in nomads is associated only with war, robbery, conquests of neighbors and primarily farmers. A key role in nomadic empires is given to exopolitarian forms of exploitation. The classification of these empires is built on the basis of various forms of relationships with sedentary agricultural peoples (typical, tributary, aggressive). At the same time, when we characterize the type of the administrative system of the «nomadic empire» all the above-mentioned factors recede into the background, and the essence of power within the nomadic community becomes the main criterion (Vasyutin, 2004:273).

According to N.N. Kradin’s research experience, the mechanism that connected the rulers with their nomadic subjects was «a prestigious economy.» Thus, the emphasis is on the redistributive functions of the nomadic leader with respect to the nomadic population groups that played a decisive role in the creation of the empire. All its organizational principles aimed at the outside world are recognized only as «state-like». This approach, on the whole, will allow us to speak about the dual nature

of power in nomadic empires (the state and the early state) (Kradin, 2006:491).

Historical cognition the basis of comparative and retrospective analysis shows numerous historical examples of the middle Ages, where the nomadic relatives of different ranks were real elements of internal socio-economic, political and mental linkages. Therefore, based on the current state of historical science and its evidence base, their presence cannot be considered an unequivocal argument in favor of the pre-state character of the nomadic social system. The sequence of historical thinking and concrete historical analysis, modern methodological approaches shows that related structures and genealogies caused «dispersity» and centrifugal nomadic societies. However, in the nomadic empires, the military hierarchical bodies of political management were closely intertwined with the tribal segments, at the same time they towered over them, controlled them, and organized their effective use in accordance with the goals of the imperial leadership.

A renowned researcher of nomadism, A.M. Khazanov, realizing specific research tasks, mentioned that the existence in the Mongol Empire of the concept of a ruler whose authority was sanctioned by Heaven evidently underwent some development. In the preceding states of nomads, Heaven first sanctioned the power of the Khagans over their own people, in the Mongol Empire it gave them power over the whole world. According to the author, the Turkic Khagans and possibly their predecessors – the Huns, propagandized the idea of the divine origin of their power, their sanctioned right to govern the people and the kingdom, but their claims never included the belief in the Heavenly Mandate to rule the whole world (Khazanov, 2005:399). The author has investigated the nature of power in Mongolian society and he notes that the sole purpose was proclaimed how to subordinate the world of power to the Golden Genghis Khan. «In the Mongol Empire, and then in all the Chingizid states, the nomads always occupied a dominant position, many of them migrated to the conquered countries, but there they continued to lead a nomadic way of life.» The Mongolian ruling elite also didn’t want to settle ... all of the Chingizid states, and even in many states of their successors, for example the Timurids, the military elite consisted of nomads and in ethnic and tribal respect was always closely connected with the rulers «- sums up A.M. Khazanov (Khazanov 2005:397).

E.I. Kychanov, drawing historical parallels and modeling the management systems of nomadic societies, has determined that all the known great nomadic states of Central Asia possessed such an at-

tribute of statehood as sovereignty expressed in the supremacy of the ruler (shanyu, kagan, khan) in the country and its independence outside. According to the view of the researcher, this sign is expressed in the manifestation of sovereignty of the supreme authority and its bodies to resolve criminal and civil cases in the established order. Law as a collection of norms sanctioned or established by the supreme authority had as its source both the norms of customary law recognized by the sovereign supreme authority, the state, and new norms established by the supreme authority, the state (Kychanov, 1997:301).

S.A.Vasyutin, continuing the research traditions of previous generations and using methods of critical analysis, points out: «The peculiarity of all the nomad empires, including the Mongolian one, is that the ratio of the leading and early state components of power is unstable and mobile, and there have been occasional» rollbacks «to such archaic institutions that could have ended with the disintegration of the organizational structures of the early state» (Vasyutin, 2005:57).

The researcher emphasizes the role of the supreme ruler in the Mongolian empire, which united in his person the functions of the traditional clan leader, the head of the tribal confederation of nomads (complex or super sophisticate chiefdom) and the head of a poly-cultural (with nomadic and sedentary population) political formation. One thing was common for all types of nomadic empires – certain entropy of the behavior of the supreme rulers (the transition from charismatic to traditional dominance). Defining the nature and nature of power in nomadic empires, as well as those who personified it (nomadic leaders), S.A. Vasyutin comes to the conclusion that they were complex and internally structured political phenomena (Vasyutin, 2005:68).

E.D. Skrynnikova poses the problem in two ways: 1. Firstly, about the presence or absence of statehood of Mongolians proper, and, secondly, about the statehood of the Mongolian empire. The second presupposes the presence of features of the state (a certain territory, the tax system, the administrative apparatus for executing the functions of leadership and management) that have exopolitan forms, since they must be directed at exploiting the population of more developed societies. The supreme ruler objectively contributed to overcoming the resistance of related clans in the process of social evolution. The author notes the existence of two tendencies: 1) the destruction of leaders, who resisted the centralization under the rule of a new leader; 2) the use by the new leader in the leadership of the confederation of the established clan system and mechanisms.

Combination a) military journey, when the seizure of power was carried out by military leaders with the participation of military democracy / military hierarchy and squads, b) aristocratic, in which power was concentrated among tribal leaders. Both types of power relations – traditional and charismatic – were reflected in the division of the Mongol rulers into two groups. The first group consisted of representatives of the hereditary aristocracy – behi, ebugen, echige; the second included leaders who came to power thanks to personal merit – khan, bagatury, mergen, seetsen, etc. but there is no a sharp border between these two groups, primarily because all of their representatives were leaders due to the possession of charisma. Thus, both types of “domination and submission” were used in substantiating the right to power.

The variability and controversy of the conceptual situation «nomadic empire» showed the insufficiently developed problems of the typology of socio-political structures and the formation of state institutions in nomadic societies. This puts the researchers in need of a diversified approach to the problems of studying nomadic political entities of their systematization and reconstruction as a complex of different types and models of power united in a single imperial structure. The study of concrete historical events and processes associated with nomadic structures provides the ground for the formulation and analysis of conceptual, methodological problems (Skrynnikova, 2013).

Reconstruction of the political-administrative and system-structural model of the Mongolian empire promotes a deepening of understanding of general trends and directions in studying the modern movement of historical knowledge in the issues of interconnection and interaction of the political and social system of nomadic societies. Modern historical science aims to conduct a systematic analysis of the Mongolian society proper, its social structure and social organization, the identification of the basic and significant prerequisites for the formation of the empire, the nature of its socio-political and administrative-managerial position. Mobility, the dynamism of political processes in nomadic societies led to instability and mobility of the whole structure, and cardinal changes led to the transformation of the whole system as a whole.

Russian historical science on the basis of historical and comparative analysis and systems approach determined the predominance of leadership or early state components of power in nomadic empires, which was determined by the type of imperial organization. In typical and tributary empires,

where the exopolitan forms of exploitation assumed a leading role, the tasks of power were reduced to the creation of a military and political organization that could most effectively exert pressure on farmers in order to obtain nomadic resources from part of their resources. In the conquering nomad empires, the tasks of power were substantially transformed. The main ones were the organization of a system of military and political control over the subordinate sedentary population and the creation of a bureaucratic apparatus to ensure regular (tax) seizures of a part of the surplus product of farmers. Characterizing one of the first nomad empires, the Hun empire, the modern researcher N.N. Kradin notes: «In fact, the Hun Empire was, in effect, a) tribal empire, «in which the new military hierarchical relations not only changed the complex system of clan and tribal genealogy of nomads, but co-existed and interwoven with it» (Kradin, 2002:192). The current stage of discussions on the problems of statehood and the limits of the political development of nomadic societies shows the need to develop common criteria for evaluating nomadic management systems and their classification. In nomadic formations it is difficult to define a clear line between supercomplex chiefdom and the early state. Modern historical thought emphasizes that even with nomad empires, it is necessary to talk about the dual nature of power – pre-state (like complex and supercomplex chiefdoms, tribal confederations, archaic empires, quasi-empires) and early xenocratic statehood (Vasyutin, 2005:56)

The historical findings of the last decade revealed that in the Mongol Empire, the number of officials and the complexity of the administrative apparatus directly depended on the territorial scope of the gains (especially the inclusion of territories with sedentary and semi-nomadic populations in the empire) and the traditions of political power in conquered lands. Later, this factor undoubtedly had significance for the political organization of other nomad empires. (Vasyutin, 2005:57). In the research paradigms, the solution of these questions presents great difficulties, because in all nomadic empires the ratio of pre-state and early-state components of power was unstable and agile.

In the context of diverse historical research on the problems of power relations and manifestations of various forms of supreme power in the nomads V.V. Trepavlov, in turn, singles out some general paradigms of organizing the management system: 1. Khan's dignity was regarded as acquired as a result of the favor of the divine forces, as well as personal valor. 2. These circumstances served as the basis for distinguishing the khan from among his fellow tribesmen, as well as concentrating in his hands

the functions of the owner of cattle, the leader, the defender and the judge of the people. 3. The power was concentrated in the collective of the khan's direct and cousin relatives. 4. The Khan status and prerogatives of the supreme administration were usually inherited by the eldest sons. 5. Ulus shared between the khan and his brother (or twin) and his son according to the two-winged principle. Perhaps, there was a subsequent fragmentation of these wings, which resulted from the multistage hierarchy of the ulus chiefs. 6. Management of the ulus took several stages. Initially, the power was concentrated in the hands of one leader, who later transferred part of his prerogatives (in particular, military, economic, and priestly) to special ulus magistrates, forming the ulus administration (Trepavlov, 2005:72-85). The evolution of the political system of nomads is shown on the basis of a modification of administrative mechanisms and a combination of ideological, social, and military methods. The methodological value of these studies in the use of a coherent and consistent model of the development of Mongolian society.

As the development of historical thought shows, the symbiosis of the administrative institutions of nomads and settled-agricultural state traditions makes the application of system principles for the analysis of power structures promising. Researchers consistently raise the problems of folding the institutions of early statehood in fairly complex forms, both at the level of the empire, and in combination with the strengthening of power centers in the uluses. In the Mongol Empire and its individual uluses, there was a combination of the roles of the supreme rulers and at the same time the leaders of the nomadic formations, the supreme officials and functions – the supreme commander, the judge and administrator, the resource manager, the bearer of sacred rights. All this speaks of the complex and ambiguous nature of power and domination in the Mongol Empire. Historical thought in the course of its development also determined the negative factors in the political system of the empire, which, in particular, pointed out the outstanding scientist G.V. Vernadsky: «The internal contradictions that threatened the entire structure of the Mongol Empire were numerous and varied, first of all, there was a basic incompatibility of a number of principles on which the empire was built, primarily a discrepancy between the imperial system and the feudal nature of Mongolian society. Further, there was no absolute coherence of actions, which led to numerous conflicts between the empire and the local khanates ... Third, under the primitive technological conditions of this time and the vastness of the empire represented an eternal problem

for its rulers» (Vernadskiy, 1997:136). Across the territory of the empire in the political and administrative system, there were two opposite tendencies – centrifugal nomadic and centralist. In the works of V.V. Bartold, A.Yu. Yakubovsky, S.P. Tolstova, I.P. Petrushevsky, N.C. Munkueva et al. Carried out a comparative-historical and analytical work with respect to these two trends. The basis for this confrontation, as defined by I.P. Petrushevsky was the question of the methods of exploitation of the indigenous population «and at the same time the question of merging the conquered countries with the feudal elite, accepting their feudal statehood, ideology and cultural traditions» (Petrushkevskiy, 1970:32).

Modern methodology defines new approaches in the study of the functions of rulers, which became wider, and the hierarchy of subordination and dependence in Mongolian society is much more complex and diverse. According to the scientific concept of T.I. Sultanova the supreme power of the medieval Mongols, based on the right of reign of any representative of the «altan of the Urugu» Genghis Khan and was affirmed on the croquet of princes and the higher aristocracy. At the same time, in ulus-states, the succession of power correlated with the consideration of political traditions and specific circumstances (Sultanov, 2008:228). The Russian author S.A. Vasyutin rightly notes: «The concept of the» dual nature «of nomad empires developed by nomadic scholars in recent decades is undoubtedly positive, but even it can not give exhaustive answers. Apparently, one must take into account that the management systems of nomadic empires, as a complex and multifaceted phenomenon, cannot be with the help of unambiguous definitions ... A certain internal differentiation of administrative institutions and political events in nomadic empires allows us to talk about different strata in the pre-state and early state political cultures of nomads» (Vasyutin, 2004: p. 270).

The paradigms of research in their comparative analysis determine similar features in describing specific forms of power for nomads, but the accents differ in different ways. Some proceed from the assessment of managerial structures directly by the nomads, others attach special importance to the essence of the whole military hierarchical organization of empires, aimed at subjugation of dependent peoples and the elimination of part of the excess product from them. As the American author A.M. Khazanov notes: «To some extent, social stratification in nomadic societies can intensify when the nomadic aristocracy managed to subordinate other groups of nomads ... .. socially and politically, the

problem was the lack of a sufficiently strong law enforcement apparatus» (Khazanov 2006:479).

The conceptual provisions and methodological approaches of the last decades show that the dynamics of the evolution of social relations in nomadic empires was not one-liner and one-vector. Russian historical science in the person of a well-known researcher D.G. Savinov suggested the system of ethno political stratification of nomadic societies. Based on the author's conceptual framework, the structure of the nomadic society did not change within the framework of the newly created state associations and was a kind of «core» of social organization from the Hun and the period of the Mongol Empire. Developing the theoretical and methodological foundations of the problem, D.G. Savinov notes: «The main forces of the ethnos-elite have always been aimed at creating a multi-ethnic state formation with the aim of using the economic potential of various areas in the cultural and economic respect ... Dependent tribes, especially those belonging to the same (or similar) economic-cultural type as the ethnos – elit, always strove to leave the existing system of protectorate, to change political hegemony and create their own statehood ...» (Savinov, 2005).

Conclusion

This historiographical review shows the complex and ambiguous nature of the administrative institutions of the «nomadic empires» and makes perspective of application of principles of comprehensive analysis in historical science, an integrated approach to the consideration of the power structures of political formations of nomads. According the comprehensive analysis, the political and political institutions of nomads are a complex of elements (subsystems) that are in constant interaction and movement. Research practice shows that it is necessary to take into account the problems of continuity, analogies and special features of state traditions in nomadic empires. The variability and controversy of the conceptual underlining «nomadic empire» showed the insufficiently developed problems of the typology of socio-political structures and the formation of state institutions in nomadic societies. This puts the researchers in need of a diversified approach to the problems of studying nomadic political entities of their systematization and reconstruction as a complex of different types and models of power united in a single imperial structure. The study of concrete historical events and processes associated with nomadic power structures creates the ground for the formulation and analysis of conceptual conclusions and methodological approaches.

References

- Barfield T.J. (2006) *Mir kochevnikov-skotovodov Raneeg gosudarstvo. ego analogi I alternative. Sbornik statey.* [The world of nomadic pastoralists// The early state, its alternatives and analogues]. Collection of articles. Volgograd.
- Vasyutin S.A. (2008). *Liki vlasti (k voprosu o prirode vlasti v kochevih imperiah) Mongolskaya imperia I kochevoi mir.* [The faces of power (to the question about the nature of power in nomadic empires) the Mongol Empire and the nomadic world]. Ulan-Ude. T.2.
- Vasyutin S.A. (2004) *Mongolskay imperia kak osobaya forma ranney gosudarstvennosti? Mongolskaya imperia I kochevoi mir.* [The Mongol Empire as a special form of early statehood? the Mongol Empire and the nomadic world]. Ulan-Ude.
- Vernadskiy G.V. *Mongoly i Rus.* [The Mongols and Russia]. Tver': LEAN, Moskva.
- Golden P. (2004). *Kipchaki srednevekovoi Evrasii: primer negosudarstvenoy adaptacii Mongolskaya imperia I kochevoi mir.* [The qipchaqs of medieval Eurasia: an example of non-state adaptation in the steppe. The Mongol Empire and the nomadic world]. Ulan-Ude. 546 s.
- Kwanten L. (1979). *Imperial Nomads: A History of Central Asia, 500–1500.* [Imperial Nomads: A History of Central Asia, 500–1500]. Philadelphia.
- Klyashtorny S.G. (2005). *Osnovnie etapi politogeneza u drevnih kochevnikov Centralnoy Azii// Mongolskaya imperia I kochevoi mir.* [The main stages of the politogenesis ancient nomads Central Asia// the Mongol Empire and the nomadic world]. Ulan-Ude.
- Kradin N.N. (2001). *Kochevii imperii: genezis, rascvet, upadok* [Nomadic Empire: the Genesis, the flourishing, the decline]. Vostok, №5.
- Kradin N.N. (2006). *Kochevie imperii I zemledelcheskiy mir / Raneeg gosudarstvo. ego analogi I alternativy. Sbornik statey.* [Nomads, world-empires, and social evolution// the Early state, its alternatives and analogues]. Volgograd.
- Kradin N.N. (2002). *Imperia Hunnu.* [The Empire Of The Huns]. Moskva.
- Kichanov E.I. (1997). *Kochevie gosudarstva ot gunnov do mangurov.* [Nomadic States from the Huns to the Manchus]. Moskva.
- Lattimore O. (1940) *Inner Asian Frontiers of China.* American Geographical Society. [Inner Asian Frontiers of China. New York: American Geographical Society]. New York.
- Petrushevskiy I.P. (1970). *Zemledelie I agrarnie otnosheniya v Irane. XIII-XIV vv.* [Agriculture and agrarian relations in Iran in the XIII-XIV centuries]. M; L.
- Savinov S.G. (2005) *Drevne turkskie plemene v zerkale arheologii // Klyashtorny S.G., Savinov D.G. Stepnie imperii drevney Evrasii.* [Ancient Turkic tribes in the mirror of archaeology // S. Klyashtorny, Savinov D. G.: the Steppe empires of ancient Eurasia]. SPb. 346 s.
- Skrinnikova T.D. (2013). *Harizma I vlast v epohu Chingizhana.* [Charisma and power in the era of Genghis Khan]. St Peterburg.
- Sultanov. T.I. (2008). *Chingizhan I chingizidi.. sudbi I vlast.* [Genghis Khan and Genghis Khan. The fate and power]. Almaty.
- Tishkin. A.A., Dashkovskiy P.K. (2003). *Socialnaya struktura I sisteme mirovozzreniy naseleniya Altaya skifskoy epohi A.A. Tishkin.* [Social structure in a system of philosophy population of the Altai in the Scythian epoch]. Barnaul. 430 s.
- Trepavlov V.V. (1993) *Gosudarstveniy story Mongolskaya Imperia XIII v. : problem istoricheskoy preemstvennosti* [The state system of the Mongol Empire, XIII century: the Problem of historical continuity] Moskva., 168 s.
- Trepavlov V.V. (2005). *ulusniy substrat I imperski superstrat: poisk «ydra» kochevoy gosudarstvennosti Mongolskaya imperia I kochevoi mir.* [Ulus substrate and Imperial.: search for «kernel» nomadic state of the Mongolian Empire and the nomadic world]. Ulan-Ude. T. 2.
- Fletcher J. (2004). *Srednevekovii mongoli: ekologicheskie I socialnie perspektivi Mongolskaya imperia I kochevoi mir.* [The medieval Mongols: ecological and social prospects of the Mongolian Empire and the nomadic world. ulan ude]. Ulan-Ude., 546 c.
- Hazanov A.M. (2000). *Kochevniki I vneshnii mir.* [Nomads and the outside world]. Almaty.
- Hazanov A.M. (2005). *Muhamed b Chingizhan v sravnenii: rol religioznogo faktora v sozdani mirovih imperii Mongolskaya imperia I kochevoi mir.* [Muhammad and Jenghiz Khan compared: the religious factor in the creation of global empires the Mongol Empire and the nomadic world]. Ulan-Ude. T.2.
- Hazanov A.M. (2006). *Kochevniki evraziiskih stepey v istoricheskoy retrospective Raneeg gosudarstvo. ego analogi I alternativa. Sbornik statey.* [Nomads of the Eurasian steppes in historical retrospective the Early state, its alternatives and analogues: Sat. article]. Volgograd.
- Holl T. (2006) *Mongoli v mir-sistemnoy istorii// Raneeg gosudarstvo. ego analogi I alternative. Sbornik statey.* [The Mongols in world-system history/ Mongol Empire and the nomadic world]. Volgograd.

Литература

- Барфилд Т. Дж. (2006). *Мир кочевников-скотоводов// Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сборник статей.* Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Волгоград., 559 с.
- Васютин С.А. (2005). *Лики власти (к вопросу о природе власти в кочевых империях). Монгольская империя и кочевой мир.* Улан-Удэ, Т.2.
- Васютин С.А. (2004). *Монгольская империя как особая форма ранней государственности? (к дискуссии о политических системах кочевых империй)// Монгольская империя и кочевой мир.* Улан-Удэ, Т.1.
- Вернадский Г.В. (1997). *Монголы и Русь.* Тверь, Москва.
- Кляшторный С.Г. (2005). *Основные этапы политогенеза у древних кочевников Центральной Азии // Монгольская империя и кочевой мир.* Улан-Удэ, Т. 2.

- Голден П. (2004). Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 546 с.
- Kwanten L. (1979). *Imperial Nomads: A History of Central Asia, 500–1500*. Philadelphia.
- Крадин Н.Н. (2001). Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок// Восток, №5.
- Крадин Н.Н. (2006). Кочевники, мир-империи и социальная эволюция// Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Волгоград.
- Крадин Н.Н. (2002). Империя Хунну. Москва.
- Кычанов Е.И. (1997). Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. Москва.
- Lattimore O. (1940). *Inner Asian Frontiers of China*. New York: American Geographical Society.
- Петрушевский И.П. (1970). Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв. Москва; Ленинград.
- Савинов Д.Г. (2005) Древнетюркские племена в зеркале археологии Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г.: Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург. 346 с.
- Скрынникова Т.Д. (2013). Харизма и власть в эпоху Чингисхана. Санкт-Петербург.
- Султанов Т.И. (2008). Чингиз-хан и чингизиды. Судьбы и власть. Алматы.
- Тишкин А.А., Дашковский П.К. (2003). Социальная структура и система мировоззрений населения Алтая скифской эпохи. Барнаул.
- Трепавлов В.В. (1993). Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. Москва. 168 с.
- Трепавлов В.В. (2005). Улусный субстрат и имперский суперстрат: поиск «ядра» кочевой государственности// Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 2. Улан-Удэ.
- Флетчер Дж. (2004). Средневековые монголы: экологические и социальные перспективы// Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 546 с.
- Хазанов А.М. (2000). Кочевники и внешний мир. Алматы.
- Хазанов А.М. (2005). Мухаммед и Чингисхан в сравнении: роль религиозного фактора в создании мировых империй// Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, Т.2.
- Хазанов А.М. (2006). Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе // Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сб. ст. Волгоград.
- Холл Т. (2004). Монголы в мир-системной истории// Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ.

Kalysh A.B.¹, Asankanov A.²

¹Doctor of historical sciences, professor of the al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

²Doctor of historical sciences, professor. Director of the Institute of History and Cultural Heritage of the Academy of Sciences of the Kyrgyz, Kyrgyzstan, Bishkek, e-mail: abylya@mail.ru

**TRADITIONAL HORSE RACING
AND SPORT GAMES OF KAZAKHS AND KIRGHIZ
IN THE 19TH AND THE BEGINNING OF 20TH CENTURIES**

Article is devoted to traditional horse-racing games of 19th – the beginnings of the 20th centuries which take the important place in national history of the Kazakhs. Among them the military-sport games connected as with military life (wars, attacks, collisions), and with economic activity of society enjoyed special popularity. Such games were sajys, audaryspak, zhamby atu, horse races, etc. Their genesis goes back to antiquity and the Middle Ages and in them such peculiar phenomena as sport, military skills, cult representations and magic actions were reflected, having similarity to similar games of the people of Central Asia, the Caucasus, the Volga region and Altai. In no small measure it was promoted also by that circumstance that many of them have arisen in the nomadic environment and the subject, the place and time of carrying out reflected features of outlook, economic and cultural activity and material culture both nomads cattle-farmers, and settled farmers. At the same time games and entertainments carried out always and public functions, such as educational, military and sports, ritual, spectacular and esthetic, communicative, etc.

Key words: nomads, settled farmers, horse-racing games, sport, competitions, military skills, cult representations, magic actions, national holidays.

Қалыш А.Б.¹, Асанканов А.А.²

¹т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

²т.ғ.д., профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының тарих және мәдени мұралар институтының директоры, Қырғызстан, Бішкек қ., e-mail: abylya@mail.ru

XIX-XX ғасырдың басындағы қазақтардың дәстүрлі ат жарыстары

Мақала қазақ халқының ұлттық тарихында ерекше орын алатын XIX-XX ғғ. басындағы дәстүрлі ат спортына арналады. Осы спорт арасында әскери тұрмысқа қатысты, сонымен қатар қоғамдық шаруашылық қызметке қатысты әскери спорттық ойындар танымал болды (соғыстар, шабуылдар, қақтығыстар). Мұндай ойындардың қатарына сайыс, аударыспак, жамбы ату, бәйге және т.б. ойындар жатады. Бұл ойындардың шығу тегі ежелгі заман мен ортағасырлық кезеңге жатқызылады. Онда спорт, әскери дағды, культтік дүниетаным мен магиялық іс-әрекеттер секілді өзіндік құбылыстар көрініп, Орталық Азия, Кавказ, Еділ бойы және Алтай халықтарының ойындарымен ұқсас келді. Олардың көпшілігі көшпелі ортада пайда болды және олардың тақырыбы, орны мен уақыты дүниетанымның ерекшеліктерін, экономикалық және мәдени іс-әрекеттерін, сондай-ақ көшпелі мал шаруалар мен отырықшы егіншілердің материалдық мәдениетін көрсетеді. Сонымен қатар, ойындар мен ойын-сауықтар әрдайым білім беру, әскери-спорт, салт-дәстүр, ойын-сауық-эстетикалық, коммуникативтік және т.б. сияқты қоғамдық функцияларды орындайды.

Түйін сөздер: көшпенділер, отырықшы егіншілер, ат спорт ойындары, сайыстар, әскери дағдылар, культтік дүниетаным, магиялық іс-әрекеттер, халықтық мейрамдар.

Калыш А.Б.¹, Асанканов А.А.²

¹Д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

²Д.и.н., профессор, директор Института истории и культурного наследия
НАН Кыргызской Республики, Кыргызстан, г. Бишкек, e-mail: abyula@mail.ru

Традиционные конно-спортивные игры казахов XIX – начала XX века

Статья посвящена традиционным конно-спортивным играм XIX – начала XX вв., которые занимают достойное место в национальной истории казахского народа. Среди них особой популярностью пользовались военно-спортивные игры, связанные как с военным бытом (войной, набегам, столкновениями), так и с хозяйственной деятельностью общества. Такими играми были сайыс, аударыспак, жамбы ату, скачки и др. Генезис их восходит к древности и средним векам и в них отражались такие своеобразные явления как спорт, военные навыки, культовые представления и магические действия, имея сходство с аналогичными играми народов Средней Азии, Кавказа, Поволжья и Алтая. В немалой степени этому способствовало и то обстоятельство, что многие из них возникли в кочевой среде и своей тематикой, местом и временем проведения отражали особенности мировоззрения, хозяйственно-культурной деятельности и материальной культуры как кочевников-скотоводов, так и оседлых земледельцев. Одновременно игры и развлечения выполняли и общественные функции, такие как воспитательные, военно-спортивные, ритуальные, зрелищно-эстетические, коммуникативные и др.

Ключевые слова: кочевники, оседлые земледельцы, конно-спортивные игры, спорт, состязания, военные навыки, культовые представления, магические действия, народные торжества.

Introduction

It is well-known that games during all periods performed a huge social and ritual significance. Their origin refers to the ancient times and during their development a number of forms have been successively replaced that correspond not only to the natural and climatic conditions, but also to social relations and the economic and cultural activities of a particular group of people. Indisputable is the theory of the origin of games and entertainment from work processes, i.e. from the practical activities of individuals. Often they reflected such peculiar phenomena as sports, physical perfection, military skills, cult representations, magical actions, recreating the reality. Participation in them was a condition for ensuring and achieving a high level of social status, not only in sports, but also in socially significant activities.

Subsequently, part of the traditional games that we studied are disappeared, lost their original essence, during the development and regeneration, preserved in separate games-competitions, as it was during the years of the Soviet totalitarian system. Some of them were banned, others went into «nothingness». Compared with the recent past, the number of equestrian sports has been much reduced, and now it has largely closed up to the so-called «established» species. Significant reduction of equestrian sports in modern conditions is fully justified by history. With the acquisition of state sovereignty, a number of national games, including

equestrian sports, were revived, recreated in a new form and cultivated not only in sports competitions, but also in various festivities.

Certain aspects of the national games we are considering are mentioned in the publications of the ancient written sources (Greek, Roman, Persian, Chinese), as well as medieval oriental (Arab, Persian, Chinese, Turkic) and Western authors. They found sufficient coverage in travel notes, diaries or in the writings of prerevolutionary authors, mainly Russian and European. It is noteworthy that they are written in the framework of certain studies or in journal and newspaper articles. More detailed study of the games is characteristic of the Soviet period, which were investigated by Kazakhstani authors. Among them are the research of M.M. Gunner, M. Rakhimgulov, M.T. Tanikeeva, A. Burkitbaeva, M. Bolgambaev, B.O. Totenaeva and others. During the independent period of Kazakhstan's development, E.S. Sagyndykov, B.M. Plotarayev, S. Taizhanov and others.

In the gaming competitions that are considering in this work, the confrontation was carried out according to established rules, using the only competitive games and methods of play that are specific to the game. At the same time, it is mandatory to have an opponent and determine the future winner. In the team game types, the goal of each fragment of the match is to deliver the object of the match to a specific place on the opponent's site and not to allow it against itself. The mutual relations of the players of one team are determined

by the specifics of specific types of equestrian sports, the structure of competitive gaming activities taking into account the actions of their team and opponents' players. Usually during the team games, the team as a whole wins and loses, and not individual members.

Typology of traditional horse sports is built on specific types of competitions, represented by the following conventional categories: a) jumps (baiga: kunan baiga, donen baiga, alaman baiga, actual baiga); b) martial arts (Sayis, Audaryspak); c) competitions (kokpar tartu, zamby atu, dzhigitovka, kyz kuu), etc.

Therefore, in the process of writing the article, we took into account the existence of systemic competitive structures, which include:

1) functional, taking into consideration the organization, place and order, composition of the participants of the competitions, judging, determination and awarding of the winners;

2) role-playing, based on relationship of «perform», «play», «perform duties», etc. ;

3) subordinate, built on the relationship of leadership, organization, coordination, subordination and other indicators between the players of the team;

4) information, based on obtaining the necessary information about the upcoming rivals in the process of competition;

5) formal rules and regulations governing the duties of participants in the competition, which originate from generally accepted regulations;

6) natural, supplemented by the real situation and factors;

7) collective, practicing outside the competition, mainly in the joint process of preparation for them, etc.

8) procedural, expressed in a specific metric of the adversarial process, i.e. in the calculation of points and time measurement;

9) calendar, timed to one or another public, religious holidays, memorable dates (triad, wake), etc.

The methodological basis for the study of games and competitions is the principles of historicism, systemic nature, social conditioning of cognitive and value phenomena. The same applies to modern scientific ideas about the essence (Gadamer, 1988) and psychology (Elkonin, 1989) games, on phenomenology (Heisinga, 1992) and hermeneutics (Petrov, 1993).) games, on gnoseology (Kulikova, 2000) and practical (Bern, 2001: 247) games, on sociology (Orlov, 2002), ontology and ethics (Retuňskih, 2002) games, on the classification of games based on the theory of ethnic mobility (Pierre Parlebas, 2003), on culturology (Ryumin, 2010) and anthropology (Fink, 2017) games, etc.

At the same time, we take into account a number of fundamentally valid directions of equestrian sports, which, firstly, are one of the main elements of military-applied importance in the preparation of an efficient rider and his horse; secondly, an important means of preparing and identifying individual horse abilities in the interests of horse breeding; thirdly, a means of physical and moral education of the individual, including the identification of the necessary indicators of the rider and the horse in cultivated competitions.

Origin of traditional festivals and games

Games and public holidays at all times had a great public importance. Their origin dates back to the ancient times and during their development they underwent a number of successive forms, corresponded to the public relations and business activity of the people. There is an indisputable theory that the games and entertainments have originated from labour processes, i.e.: from practical activity of the people. Often in popular entertainments such special phenomena are reflected as sports, military skills, cultic performances, magic actions, recreating «real life, sometimes existing, sometimes past, and preserved only in some kind of remnants (game-action or game-song)»(Gordlevsky, 1968: 137). In this way, they cover many aspects of labour, spiritual and household activity. It was facilitated, to a large extent, by the fact that many of these customs originated in the nomadic environment, and «by their subject, accessories, time and place of action, by all its systems they reflect the features of world-view and material culture of nomads-farmers» (Simakov, 1980: 109). Over time, with the change of the society material life, the direct form and content of the games have changed.

Games and entertainment are always served the public duties as well; these are educational, military, sport, ritual, entertaining and aesthetic, communicational, etc. For example, through the games, amusements and skills, a young man developed both physical and mental capacity, i.e.: «in a game here, as everywhere, he learned what a modern life would require from him. The same demands were for girls» (Karutts, 1910: 87).

Broader and more universal function was carried out by military sport games related to both the military way of life (war, raids and clashes) and economic activity of the society. These games were «*saiys*», «*audaryspak*», «*jamby atu*», «*altyn kabak*», «*kures*», horseracing, etc.

Some of the games and amusements carried the ritual and ceremonial function as a part of the sys-

tem of both funeral and burial, as well as marriage ceremonies. Many of them later lost their original essence, being developed and reborn. Examples are «*alaman*», «*bayga*», «*kokpar*». Important values (victory, prestige, empathy) reflected the social function of games.

Traditional horseracing and power games

Because of the nomadic lifestyle of the Kazakhs, equestrian contests and various related games on horseback became the most popular, developing strength, agility and courage in people. According to A.U. Toktabay, a qualified specialist in traditional domestic horse breeding, the Kazakhs in the pre-revolutionary period have practiced up to 40 types of such games; of which about ten have survived to the day (Toktabay, 2010: 31). Some of these games are described below.

Alaman bayga – racing on the long and extra long distance (25, 50, 100 km), is one of the oldest and most popular types of contests. It is known by that name among the Uzbeks and Kirghiz. Its origin is associated with the nomadic way of life, i.e. the need to train horses for long passages, especially in the time of war or to steal herds from enemy (*barymta*), as well as to improve horse breed. The term «*alaman*» M.T. Tanikeev (1977) interprets as a raid, robbery, committed by horseback armed force, the same term is applied to such a raider (Sevortyan, 1974). *Alaman bayga* was the first and main type of program of major folk festivals, especially funerals (*as*). Competitions were held in the steppe along a straight line, abundant with natural barriers, without limiting the number and breed of horses (Podvarkov, 1879: 58). To prevent fraud or manipulation with racehorses, organizers arranged special posts, which monitored and provided the fair course of contests.

The tactical skill and mastery of the rider was of great importance here; it was necessary to correctly evaluate the power of the horse, to be able to manage it by adjusting the speed along all the distance. It also happens that during *Alaman bayga* «some horses could not stand such a long distance, they were dying at the goal, and some, in the middle of the race ended up lying with broken legs, together with their riders» (Nazarov, 1968: 25).

In the selection of racehorses, particular attention was paid to the following features: breed, constitution (rangy developed legs, high and strong chest). For example, for *Alaman bayga* horses with the smooth and soft movements were picked, which can sustain long passages without any fatigue, while for ordinary *bayga* – tall and temperamental during the run (Kaller, 1885: 61-62).

On the other hand, the Kazakhs bewared of the evil eye of racers, for this «they did not show racehorses and kept them under the horse blanket, while manes and tails they weaved, fastening owl feathers and talismans against the evil eye at different parts of a horse body» (Ibragimov, 1876: 60). To ease the burden for a horse, 8-14 years old boys were usually chosen as riders. Their distinctive costumes were white or another color shirt and bandanas as head-dress. Sometimes, under the influence of the Russian administration, after roll-call of horses, the names of owners, riders were recorded and the serial numbers were given. To identify the riders as they approach the finish line, they were shouting tribal nicknames (*urany*), according to which the viewers recognized the winners of horse races, giving them names according to ranking: *bas baige*, *ort baiga*, *ayak baige* (first, middle, last) (AEFM, 2012). Depending on the number of riders and material resources of the organizers, prizes were different, from 5 to 15 riders were awarded sometimes. Expensive materials, yurts, cattle, and sometimes money were presented. The biggest prize came to the winner of the race, which sometimes consisted of 100 horses, 30 camels, 30 cows, 500 sheep and red product for 100 rubles (Podvarkov, 1879: 58). Other prizes were smaller.

Bayga was also carried out on all holidays and was available to all interested persons who wanted to participate. According to a pre-revolution witness, «there is no competition among the Kazakhs greater than *bayga*: it accompanies the birth of a baby, the wake for a deceased, as well as meeting the honorable guests» (Shmakov, 1872: 28). It was common to all peoples of Central Asia. For example, the Kirghiz called it «*chabysh*», Uzbeks – «*poyga*». Kazakhs' *bayga* was arranged on a flat terrain along a straight line with a turn or in a closed circle. The competition was conducted at the following distances: from 1.2 to 2 km for horses at least three years old (*kunan bayga*); from 2.4 to 4.8 km for horses younger than four years (*donen bayga*); from 5 to 8 km for horses at age of five or older (actually *bayga*) (Gunner, 1957: 14). This sequence of participation of horses in *bayga* served as preparation for showing good results in the future, in grueling race of *alaman bayga*. Racehorses preparation, awarding of winners were the same as for *alaman bayga*.

Zhorga zharys – horse ambling competition. Distance was set in a straight line naturally from 2 to 10 km. Ambling was hereditary to the natives and horses with natural soft and rhythmic gait were very valuable and expensive. Sometimes a horse had talent of ambling from childhood, so such skill was

further developed. This was done by a special master (*zhorgashy*). The last two types of ambling were especially popular. For example, «*su shaykalmas zhorga*» (racing without water spilling) was carried out even with balancing with a food plate (*tabak tartu*). For the mentioned reasons, not everybody was allowed to participate in competitions. Other nomadic people in the past were familiar with similar types of horseracing (Omurzakov, 1973: 16-18).

Saiys – horsemen combat using pikes, was one of the oldest paramilitary games, arranged only during very large celebrations. It was also common for the Kirghiz. The fighters of a combat were chosen from different tribes or the neighboring nations, such as the Kazakhs and Kirghiz from the south of Kazakhstan. The participants were provided with the necessary equipment, armed with long wooden spears with blunt ends. The purpose of the fight was to knock out an opponent from the saddle or inflict him a heavy blow, so that he could not continue the combat. Death cases were often, and intensity of emotions has led to serious clashes between the tribes (Grodekov, 1889: 255-256). Later, this game was forbidden by tsar administration. In all likelihood, it tried to eliminate this competition, not only because of its applied relevance, but in practical terms – the military, which could contribute to the revival of past military skills of the Kazakh people.

Audaryspak – fight on horseback in order to throw an opponent from the saddle. Only mature men possessing great physical strength, agility, stamina and skilled horse handling have participated. Note that most often the victory has come to those participants, who had sufficiently trained and tall horses. Usually, such masters were nominated for the competition on behalf of a whole aul or a tribe (Kalysh, 2002: 28-29).

Kokpar tartu, known in Russian as «*kozlodranie*» or goat-tearing. The origin of this game seems to have several sources: 1) the players imitate carnivorous steppe wolves preying on flocks of sheep and in this way destroying livestock; 2) it is possible that earlier on, in this way the raiders fleeing with the loot, and also, probably, have saved a wounded *batyr* from captivity 3) connected to a struggle of phratias for a carcass of totem animal (Aitmatov, 1978: 243). This game is also known to other nations of Central Asia and the East (Gedin, 1899: 208).

There were two versions of the game. In the first case, two riders entered the fight, in the other – two teams representing different tribes or *auls*. The goal is to bring first a goat carcass to a destination place. On a judge's signal, everyone tried to grab the carcass, the rest rushed in pursuit, to snatch the prey. Therefore a rider, who grabbed the carcass, tried to

hold it tight in the saddle, clench it between a leg and horse side or throw it over from one side to the other, keeping it from the pursuing rivals, and break away from his pursuers.

Zhamby atu (Altyn kabak) – target practice (archery or gun-work) at full gallop. Similar competitions are common to many nations, «*zhamby atuu*» in Kirghiz, «*altyn kabak*» in Uzbeks, «*kabak*» Tajiks, «*kabahi*» Georgians, etc. Its origin is connected with the military and applied art that has survived until the 18th – beginning of 19th centuries. For the competition a high pole was set, at the end of which *zhamby* (silver ingot) was suspended, it served as a target. A galloping equestrian using the weapon had to break the strap and thereby take *zhamby*. There were other ways of hitting the target: sitting on a horse or standing on the ground (Bekishev, 1905: 390).

Kymis alu or *dzhigitovka* (fancy/trick riding), one of the original national sports, which is found among the people of Central Asia, Kazakhstan, Caucasus, required from participants to have high dexterity, skilful and courageous horse management. The meaning of the game is that a rider at full gallop should pick up a coin lying on the ground, sometimes several coins set at equal distances (Kittary, 1849). Sometimes during the competition, some performers showed their prowess, standing on their saddles or taking off each other from saddles, and the most daring quickly jumped off to the ground and jumped back in the saddle, doing brave pirouettes under the horse (Bronevsky, 1830: 229).

Youth games

Among the spectacular games, where communicative functions are well pronounced, a variety of youth games and entertainment should be mentioned. **Kyz kuu** (catch the girl) – horse-riding game originated from ancient times, when the girls were warriors and rider. They were demanding a number of conditions to their chosen ones, including competition in the races. In case of victory, a warrior had the right to marry her, in case of defeat – the right to ask her hand (Tanikeev, 1977: 143). Some variations of this game, conducted during wedding and other feasts, in the changed forms still exist to this day. For example, there is a game between bride and groom, bridesmaids and *dzhigits*, accompanying the groom etc., dressed in traditional costumes (in their best turn-outs) (Divaev, 1907).

The game was conducted in an open field at a certain distance. At the end of the field the controlling pivotal pole or a goal was installed. According to the game rules, the girl must hit the *dzhigit* with a whip and gallop in order to first reach the goal (piv-

otal pole), while *dzhigit* had to catch up with her. If the equestrian overtook the girl before the pivotal pole, then, as the winner, he had the right to hug and kiss the girl. Usually, easier and more often those were honoured, who she liked. If the *dzhigit* did not catch up with the girl, then on the way back, instigated by spectators, she was catching up with an awkward equestrian and inflicted him numerous whiplashes. Such failures laid shame to the rider, a long time was needed to forget about this mishap (Ermolov, 1845: 26-27).

Conclusion

Overall, we see that the traditional Kazakh folk games and competitions have been an integral part of social, family and other celebrations and were very popular among the people. The festivities and games described in concise form, had a long tradition, reflected reality, directly connected with the nomadic or settled-agricultural economic lifestyle and environment. For example, horse-riding performances contributed to gain and reinforcement of physical, labour and other skills, especially among

the younger generation, while a complex of other games additionally brought in the practical knowledge for the perception of the environment. Because of their practical and ethno-functional significance, most of them are common in Kazakhstan and nowadays many of them are parallel to other ethnic groups of the Eurasian continent.

The types of considering equestrian sports were popular not only because of their prestige, but also because the maintenance of expensive and high-breed horses, as well as the participation or holding of such games, was beyond the power of ordinary workers. The latter were only available to wealthy people and tribal or tribal elite, which is nobility. It was they who aspired to win only their own people in the competition, thereby demonstrating to the masses their power and greatness, and on the other hand – to increase wealth at the expense of valuable prizes, which sometimes amounted to whole herds. Everyone knew that the prize won in such competitions was never awarded to the winner, but was awarded to the head of the family, since all costs related to the selection, preparation of the horse, training, equipment, etc. were provided by the latter.

References

- Aitmatov Ch. (1978). Proshhaj Gul'sary. [Goodbye, Gulsary]. Aitmatov Ch. Novels and Stories Frunze.
- Bekishev M.N. (1905). Svadebnye obrjady kirgizov Ural'skoj oblasti. [Wedding ceremonies of Kyrgyz of Ural region]. News of Society of Archaeology, History and Ethnography, Vol. XXI, Issue 4.
- Bern E. (2001). Igrы v kotorye igrajut ljudi. Psihologija chelovecheskih otnošenij. Perevod s angl. [Games that people play. Psychology of human relations: Trans. from Eng.]. Moskva: Litur.
- Bronevsky S. (1830). Zapiski o kirgiz-kajsakah Srednej ordy. [Notes on the Kyrgyz-Kaysaks of Middle Horde. Notes of the Fatherland, Part 44]. Otechestvennye zapiski.
- Gadamer Kh. (1988). *Istina i metod. Osnovy filosofskoj germenevtiki.* [Truth and method. Fundamentals of philosophy hermeneutics: Trans. from Germ]. Moskva: Progress.
- Gedin Sven (1899). V serdce Azii. Pamir, Tibet, Vostochnyj Turkestan. V 2-h tomah. [At the heart of Asia]. Vol. 1. Sankt-Petersburg.
- Gordlevsky V.A. (1968). Igrы anatolijskih turkov. [Anatolian Turks Games. Selected works, vol. IV]. Moskva.
- Grodekov N.I. (1889). Kirgizy i kara-kirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti. [The Kyrgyz and Kara-Kyrgyz of the Syr-Darya's area], Vol. 1, Tashkent.
- Gunner M.M. (1957). Kazahskii narodnyi konnyi sport. [Kazakh national equestrian sport]. Alma-Ata, P. 14.
- Heizinga I. (1992). Homo Ludens. Chelovek igrajušhii. Opyt opredelenija igrovogo jelementa kul'tury. Perevod s niderland. [Homo Ludens. A man playing. In the shade of tomorrow: Trans. from the Netherlands]. Moskva: Progress-Akademia.
- Divaev A.A. (1907). Drevnie igry kirgizskoj molodezhi. [The ancient game of Kyrgyz youth.]. Turkestan statements №54.
- Elkonin D.B. (1989). Psihologija igry. [Problems of game psychology. Selected psychological works]. Moskva: Prosveschenie.
- Ermolov M. (1845). Rycarskie zabavy kirgiz-kajsakov. [Knight's fun Kirghiz-kaysakov. Son of the Fatherland]. Syn Otechestva, №5.
- Fink E. (2017). Osnovnye fenomeny chelovecheskogo bytija. [The main phenomena of human existence. Translation from germ]. Moskva: Kanon+ ROOI.
- Ibragimov I. (1876). Oчерki byta kirgizov. Drevnjaja i novaiya Rossiya. [Essays on the life of Kyrgyz. Old and New Russia, Vol. III].
- Kaller A. (1885). Kirgizskii sposob prigotovlenija loshadei k skachkam vo Vnutrennei kirgizskoi (Bukeevskoj) Orde. [Kyrgyz way of preparing horses for races in Inner Kyrgyz (Bukeyev). Horde. Breeding]. Konnozavodstvo. № 1.
- Kalysh A.B (2002). Syieubaidyn asy. [As of Suyeubay]. Almaty.
- Karutts R. (1910). Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake / perevod E. Petri. [Among the Kyrgyz and Turkmen in Mangyshlak]. Sankt-Petersburg.
- Kittary M.Y. (1849). Kirgizskii tuj [Kyrgyz tui. Journal of the Ministry of Internal Affairs]. Zhurnal Ministerstva vnutrennih del. Part 25.
- Kulikova I.V. (2000). Igra kak sposob osvoenija mira chelovekom: dis. ... kand. filosof. nauk. [The game as a way of mastering the world by man. Dissertation for the candidacy of philosophy]. Moskva.

- Nazarov F. (1968). Zapiski o nekotoryh narodah i zemljah srednej chasti Azii. [Notes on some of the peoples and lands of the middle parts of Asia]. Moskva.
- Omurzakov D., Musin Y. (1973). Kirgizskie narodnye igry. [Kyrgyz folk games]. Frunze.
- Orlov A.B. (2002). Psihologija lichnosti i sushhnosti cheloveka: Paradigmy, proekcii, praktiki. [Psychology of personality and human essence: Paradigms, projections, practices]. Moskva: Akademia.
- Parlebas Pierre (2003). The destiny of games heritage and lineage. Studies in Physical Culture and Tourism. Poznan, Vol. 10, №1.
- Petunskih L.T., 2002. Filosofija igry. [The game philosophy]. Moskva: University book.
- Podvarkov A. (1879). Narody Rossii. [Peoples of Russia]. Kyrgyzs, Kazan.
- Polevye materialy avtora [Authors of field excavation materials (AFEM)], 2012.
- Ryumina M.A. (2010). Jestetika smeha: Smeh kak virtual'naja real'nost'. [Aesthetics of laughter: Laughter as virtual reality]. 3rd ed., M.: Librokom, 320 p.
- Sevortyan E.V. (1974). Jetimologicheskii slovar' tyurkskih jazykov: Obshhetjurkskie i mezhtyurkskie osnovy na glasnye / AN SSSR. In-t jazykoznanija. [Etymological dictionary of Turkic languages. (Common Turkic basis and vowels)]. Moskva.
- Shmakov A. (1872). [Equine in the Kyrgyz steppes and its significance for Russia]. Breeding, № 10, P.28.
- Simakov G.N. (1980). Obshhestvennye funktsii kirgizskih narodnyh razvlechenij v konce XIX v. – nachale XX v. [Soviet holidays and Kyrgyz national entertainment. Ethnographic aspects of the present study]. Leningrad.
- Tanikeev M.T. (1977). Istorija fizicheskoi kul'tury v Kazahstane (dorevoljucionnyj period). [History of Physical Education in Kazakhstan]. Alma-Ata.
- Tanikeev M.T. (1977). Mir narodnogo sporta. [World popular sport]. Alma-Ata.
- Toktabay A.U. (2010). Kazak zhylyksynyn tarihy [History of Kazakh horse]. Almaty.

Литературы

- Айтматов Ч. (1978). Прощай Гульсары. /Айтматов Ч. Повести и рассказы. Фрунзе: Кыргызстан. С. 204-346.
- Полевые материалы автора, 2012 г.
- Бекишов М.Н. (1905). Свадебные обряды киргизов Уральской области. Известия общества археологии, истории и этнографии. Т. XXI. Вып. 4. С. 384-393.
- Берн Эрик. (2001). Игры, в которые играют люди. Психология человеческих отношений. Перевод с англ. Москва: Литур.
- Броневский С. (1830). Записки о киргиз-кайсаках Средней орды. Отечественные записки. Часть 43. Санкт-Петербург. С. 194-285.
- Гадамер Х.-Г. (1988). Истина и метод. Основы философской герменевтики. Перевод с нем. Москва: Прогресс.
- Гедин Свен. (1899). В сердце Азии. Памир, Тибет, Восточный Туркестан. В 2-х томах. Том 1. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена.
- Гордлевский В.А. (1968). Игры анатолийских турков. / Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Том IV. Москва: Наука. С. 120-141.
- Гродеков М.И. (1889). Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Том 1. Юридический быт. Ташкент: Типолитография С.И. Лахтина.
- Гуннер М.М. (1957). Казахский народный конный спорт. Алма-Ата.
- Хейзинга Й. (1992). Homo Ludens. Человек играющий. Опыт определения игрового элемента культуры. Перевод с нидерланд. Москва: Прогресс-Академия.
- Диваев А.А. (1907). Древние игры киргизской молодежи. Туркестанские ведомости. №54. С.346-547.
- Элконин Д.Б. (1999). Психология игры. 2-е изд. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС.
- Ермолов М. (1845). Рыцарские забавы киргиз-кайсаков. Сын Отечества. №5. С.25-27.
- Финк Е. (2017). Основные феномены человеческого бытия. Перевод с нем. Москва: Канон+ROOI.
- Ибрагимов И. (1876). Очерки быта киргизов. Древняя и новая Россия. Том. III. № 9. С.51-63.
- Каллер А. (1885). Киргизский способ приготовления лошадей к скачкам во Внутренней киргизской (Букеевской) Орде. Коннозаводство. №1. С.60-64.
- Кальш А.Б. (2002). Сүйеубайдың асы. Алматы: Жуалы-7.
- Каруц Р. (1911). Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке / перевод Е. Петри. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена.
- Киттары М.Я. (1849). Киргизский туй. Журнал Министерства внутренних дел. Ч.25. С.24-61.
- Куликова И.В. (2000). Игра как способ освоения мира человеком: дис. ... канд. философ. наук. Москва.
- Назаров Ф. (1968). Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. Москва: Наука.
- Omurzakov D., Musin Y. (1973). Kirgizskie narodnye igry. Frunze: Кыргызстан.
- Orlov A.B. (2002). Психология личности и сущности человека: Парадигмы, проекции, практики. Москва: Академия.
- Parlebas Pierre (2003). The destiny of games heritage and lineage. Studies in Physical Culture and Tourism, Poznan, Vol.10, №1, P.15-26.
- Петунских Л.Т. (2002). Философия игры. Москва: Университетская книга.
- Подварков А. (1879). Народы России. Киргизы. Казань: Тип. т-ва «Общественная польза».
- Рюмина М.А. (2010). Эстетика смеха: Смех как виртуальная реальность. 3-е изд. Москва: Librokom.
- Севортян Е.В. (1974). Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Ин-т языкознания. Москва: Наука.
- Зеланд Я. Киргизы. (1885). Этнологический очерк. Записки Запад-но-Сибирского отдела ИРГО. Омск. Кн. 7. Вып. 2.
- Симаков Г.И. (1984). Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX в. – начале XX в. Ленинград: Наука.
- Танкеев М.Т. (1977). История физической культуры в Казахстане (дореволюционный период). Алма-Ата: Казахстан.
- Танкеев М.Т. (1977). Мир народного спорта. Алма-Ата: Санат.
- Токтабай А.У. (2010). Қазақ жылқысының тарихы. Алматы: Алматыкітап баспасы.

Altayeva A.¹, Altayev A.²

¹PhD, Department of Computing, Imperial College, England, London, e-mail: aaltayev@imperial.ac.uk

²Prof., al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: altaev1@mail.ru

SOCIAL NETWORKS IN THE INFORMATION AND COMMUNICATION SPACE OF KAZAKHSTAN

This paper focuses on the problem of the social networks development in Kazakhstan. The raise of information and communication technologies has led to the emergence of a global Internet and the creation of online social networks. Today Kazakhstan actively grows its participation in this sphere through integration into the global information space. Currently, the most popular networks in the country are: VKontakte – 43%; Odnoklassniki – 34%; Instagram – 31%; Moi Mir – 21%; Facebook – 19%; Twitter – 5% and others – 3%. The population of the country constantly increases its activity on the Internet, currently online social networks are used by 70% of the population, which opens up new horizons in communication technologies advancement in Kazakhstan.

Key words: information society, information and communication technologies, Internet, social networks, audience.

Алтаева А.¹, Алтаев А.²

¹PhD, Ақпараттық техникалар колледжі, Империял колледжі,
Англия, Лондон қ., е-mail: aaltayev@imperial.ac.uk

²т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., е-mail: altaev1@mail.ru

Қазақстанның ақпараттық-коммуникациялық кеңістігіндегі әлеуметтік желілер

Мақала Қазақстанда әлеуметтік желілердің дамуы, өсуі, ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың пайда болуына әкеп соғатын мәселелеріне арналған. Жаһандық интернет және онлайн әлеуметтік желілерді құруды бүгінде Қазақстан белсенді түрде дамытуда осы саладағы интеграция арқылы ғаламдық ақпараттық кеңістік қалыптасты. Қазіргі уақытта, ең танымал желілер елімізде: Вконтакте – 43%; Оdnokлассники – 34%; Instagram – 31%; Мой мир – 21%; Фейсбук – 19%; Твиттер – 5% және басқалар – 3%. Ғаламтор кеңістігінде ел тұрғындарының өз белсенділігін тұрақты түрде арттырып отыруы қазір халықтың 70%-ын құраған. Ол үшін Қазақстанда онлайн әлеуметтік желілерді дамытуда коммуникациялық технологиялар пайдаланады, сонымен қатар жаңа мүмкіндіктер ашылуда.

Түйін сөздер: ақпараттық қоғам, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, Интернет, әлеуметтік желілер, аудитория.

Алтаева А.¹, Алтаев А.²

¹PhD, Отдел вычислительной техники, Колледж Империял,
Англия, г. Лондон, е-mail: aaltayev@imperial.ac.uk

²д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Қазақстан, г. Алматы, е-mail: altaev1@mail.ru

Социальные сети в информационно-коммуникационном пространстве Казахстана

Статья акцентирует внимание на проблеме развития социальных сетей в Казахстане. Рост информационных и коммуникационных технологий привел к появлению глобального Интернета и созданию онлайн социальных сетей. Сегодня Казахстан активно развивает участие в данной

сфере через интеграцию в глобальное информационное пространство. В настоящее время самые популярные сети в стране: Вконтакте – 43%; Одноклассники – 34%; Инстаграм – 31%; Мой мир – 21%; Фейсбук – 19%; Твиттер – 5% и другие – 3%. Население страны постоянно увеличивает свою активность на просторах Интернета, сейчас 70% населения, которое открывает новые горизонты в развитии коммуникационных технологий в Казахстане, пользуются онлайн социальными сетями.

Ключевые слова: информационное общество, информационные и коммуникационные технологии, Интернет, социальные сети, аудитория.

Introduction

In the 60-ies of the twentieth century, for the first time, the concept of the development of the information society (IS) came up in a relation to a society in which there was a continuous circulation, storage, distribution and use of high-quality information. Meanwhile, in the early 1990s, the world entered the era of the global interconnectedness. The development of information technology has led to the emergence of computer networks, the largest of which is the Internet with an ever growing number of users. Today, it is information and communication technologies (ICT) that determine the level of social development, influencing all spheres of human life.

The formation of a global information society occurs ubiquitously, but in different countries of the world this process differs by the degree of intensity, breadth and depth of coverage. Today in Kazakhstan the telecommunications market has changed radically, new information technologies, liberalization policy in the field of QMS (Quality Management Systems as a collection of business processes to satisfy customer requirements) have opened new opportunities for the development of the Internet, the emergence of new network operators, Internet providers, new media, which leads to an increase in the audience of Internet users.

The 21st century was marked by a wide spread of social networks, the history of which started at the beginning of 1995, when the first portal of Classmates.com was created in the USA, which allowed finding and exchanging information with classmates, colleagues, acquaintances. Today social networks have covered the whole world, the number of its users is estimated at hundreds of millions. In Kazakhstan, social networks quickly became popular and are represented by different age and professional categories.

Methodology and sources

The most common methods for assessing the development of ICT in different countries of the world is the Network Readiness Index and the ICT

Development Index. The state of ICT in Kazakhstan can be studied on the basis of analysis of media content, special studies and public opinion surveys.

In order to study the effectiveness of the state information policy in the Republic of Kazakhstan, a number of governmental documents were used: The Concept of the State Information Policy, The Concept of Information Society Formation, The Information Security Doctrine, The Target Program «Electronic State», the Program «Information Kazakhstan 2020». Moreover, the necessary information is available on the official Internet resource of the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan (Informational Kazakhstan-2020).

Discussion

The level of ICT development today is one of the most important indicators of the economic and social well-being of the state. Access to ICT, use of ICT, practical knowledge of these technologies by the population of the country is extremely important in modern conditions, when the world has already entered the age of The New Technological Revolution. According to the ICT Development Index, which represents the combined indicator characterizing the achievements of the countries of the world in terms of the development of information and communication technologies, in 2017 Kazakhstan took 52nd place among 176 states. In the top five of the ranking are Iceland, South Korea, Switzerland, Denmark and the United Kingdom. Four of the top five leaders are countries in Europe, but other countries in South-East Asia region (Hong Kong, Japan) are now joining South Korea.

From the post-Soviet states our country is behind after Estonia (17th place), Belarus (32nd), Latvia (35th), Lithuania (41st) and Russia (45th place) (Ranking of countries over the world). However, Kazakhstan is a regional leader in ICT development in Central Asia.

Another important indicator that reflects the leading role of ICT in the development of innovations is the Network Readiness Index, published by the

World Economic Forum and the international business school INSEAD. The index measures the level of ICT development by 53 parameters, pooled into three groups that characterizes the existence of conditions for their development; readiness of the population, businesses and the state bodies for the use of ICT and the level of their use in all sectors.

In the 2017 Rating, Kazakhstan took the 40th place, ahead of Russia. Among leaders of network readiness are Singapore, Finland, Sweden, the Netherlands and Norway. Outsiders, located at the end of the rating are countries in Africa- Burundi, Guinea and Chad (141, 142, 143 places).

The highest results among the post-Soviet countries are in Estonia – 22nd place, Lithuania – 31 and Latvia – 33rd place (Network readiness index).

The difference between the highest index for Singapore of 6.0 points and for the RK of 4.5 points, is sufficiently noticeable, but not critical. It is quite possible to overcome this distance, especially since such tasks are set in the program «Digital Kazakhstan-2020».

As of 2016, the mobile phone is the leader in terms of density of use by population. The coverage of this ICT type in Kazakhstan was 96.8%. At the same time, the level of SIM-cards usage has reached almost 200% – that is, for every citizen of the Republic of Kazakhstan, including infants and the elderly, there are 2 SIM-cards. 58% of the population has a desktop PC, 44.7% – a mobile PC, and 32% – a tablet PC. Meanwhile, Almaty is behind Astana in terms of the density of mobile phones usage, but it is significantly ahead of the capital in terms of indicator «number of mobile PCs» – 71.4% against 29%.

The Internet is an actively growing media channel in Kazakhstan, its number of users is almost twice as large as the coverage of the press. In July 2015, the number of Internet users in Kazakhstan reached 3.47 million, 71% of the population aged 12 to 54 years enter the network at least once a month.

The density of Internet usage on average in the country is 84.4%. At the same time, this indicator includes not only connections via xDSL protocol, but also via the mobile phone -3G and 4G / LTE. The population coverage by the Internet in Astana in 2016 reached 99%, while in Almaty – 88%.

On average in the RK, 10.5% of the population still use the technologies of the last century – dial-up or ISDN. Wherein, Almaty with the index of 23% is the leader in this negative rating, while in Astana it is only 1.6%.

The percentage of using fixed broadband (xDSL) connection on average in Kazakhstan was

42% in 2016. Meanwhile in Almaty it is only 20.7%, while in Astana – 85%. Terrestrial fixed wireless broadband is used by 5.5% of the population, satellite broadband – 1.9%, mobile broadband (including 3G, 4G / LTE) – 69.2%. The latter is used in Almaty among 58.6% of population and in Astana – among 36%. The other types of mobile Internet connections (via analog mobile phone, GSM, GPRS and other obsolete technologies) on average account for 8.3%, including in Almaty – 21.7%, in Astana – only 2.2% (The level of ICT penetration).

In 2016 almost 79% of the population of Kazakhstan used the Internet at least once a day, 16% – at least once a week, less than once a week – 5%. The most internet-using audience lives in Astana – in the capital of those who enter the world wide web every day – 98.5%. In Almaty, it is lower – 87.4%.

The program «Digital Kazakhstan» put forward a target indicator to bring the penetration of the Internet in Kazakhstan to 81 % by 2021 (Informational Kazakhstan-2020). Given the speed and level of Internet penetration, this figure can be surpassed in the very near future.

The audience in KazNet is represented by the following categories:

- Women – 52.2%, wherein women between the ages of 25 and 34 make up 19.1%;
- Men – 47.8%. The largest segment of the male audience, which is at the age of 18 to 24 years – is only 13.5%.

Urban residents represent the largest segment of the Internet – 67.5% of users in Kazakhstan.

By its nature, the most numerous are groups of workers and employees, which together account for almost 50% of users, while the more «advanced» categories of managers and specialists make up 25 % (Internet-audience of Kazakhstan).

Today, Kaznet is the leader in Central Asia in terms of the number of domains. Since its launch in 1994 and until November 1, 2014, 117,917 domain names have been registered in the .KZ zone and 1,446 in the .KA3 zone. As of September 1, 2015, its domain capacity increased by approximately 3% to 123,870 domains (.KA3 + .KZ). As of August 2016, its capacity grew by another 2% to 125,411 domains. Since the beginning of 2017, the growth rates of domain capacity have accelerated and by optimistic forecasts have reached 140,000 at the end of December 2017 (Kaznet: Domain density).

Meanwhile, despite the fact that the RK is the leader in the density of domains in Central Asia, there are 0,74 domains per 100 people in Kazakhstan, while in Kyrgyzstan it is 0.14, and in Uzbeki-

stan – only 0.1. But in comparison with the average world values of about 4.4-4.5 domains per 100 people, this is almost 6 times less.

So, there is a huge work to be done to maximize the density of domains in Kazakhstan to the world average.

According to research on the development of the Internet market in Kazakhstan, social networks are the preference for Kazakhstan people. The history of social networks is associated with the advent of the Internet, which opened up new opportunities for rapid communication. Initially, the networks were intended for the military, then scientists joined, followed by the wide masses of ordinary citizens. Created in 1995, the first such portal Classmates.com, by 2008 had already 50 million subscribers.

In 2002, appeared a social network for business contacts – LinkedIn, designed to find colleagues, vacancies and to post information about their professional activities. In 2016, the network had 433 million participants.

In 2003, the MySpace blog platform was launched, specifically aimed at young people who want to read, listen to music, share video content, post their photos and blogging. In 2008, it had 114.6 million users. For a long time it was the most popular social network in the world, but the situation changed with the advent of Facebook.

The Facebook was launched in February 4, 2004 and was first available only to students at Harvard University. Then the audience was expanded to Stanford, Columbia and Yale universities. In September 2006, the network became open to all users over thirteen years old.

During twelve years, the social network lost its article and reached 1.71 billion active visitors a month. Mark Zuckerberg became the world's youngest billionaire at 23 years of age in virtue of his invention.

Facebook allows users to create their own page with photos and information, communicate with friends, leave messages on the walls, upload video clips and create groups, as well as pages for companies. Facebook as a tool to influence the audience use many large corporations and local organizations. Actively this social network is used by businessmen and politicians for reputational purposes.

In April 2016, the social network launched Facebook Live – its own Periscope.

The most popular social network in Russia, is Vkontakte. It was created by Pavel Durov on October 10, 2006 and was intended as a network site for students and graduates of universities.

As of October 2016, more than 80,000,000 users enter the social network daily. Of these, 65% are from Russia.

The social network Odnoklassniki was launched by Albert Popkov on March 26, 2005. In just eight months, the number of registered users reached 1.5 million, in 2007 this figure rose to 4 million.

In 2008, by analogy with Classmates, a paid subscription was introduced, but this time – not for additional functions, but at the registration stage. The popularity of the site declined, users switched to Vkontakte, and in 2010 paid registration was canceled. In 2010, 56% of network users are people aged 25-44.

In 2016, the function of money transfers and streaming broadcasts appeared on the social network, the company released the application «OK video» for Smart TV and integrated with Instagram.

In 2006, Twitter was launched. It was an SMS-service for communicating with a small group of people. The question «What are you doing now?» was the main from the very beginning. The first tweet appeared on March 21, 2006, Jack Dorsey left it: «I just set up my twttr». Messages on Twitter a few years ago could be published from ordinary phones – by sending to the required number text for posting. Initially, the number of characters was limited to 140. To fit the link, using abbreviations became popular. In 2016, there were made indulgences – and the service ceased to take into account the links in the constraint.

The whole point of Twitter is to put into these 140 characters the idea, thought, information for your friends. Briefness is the sister of talent.

In 2010, a social network appeared on the stage, the counter of which is square photos, similar to Polaroid photos, and filters. Five years after the launch, Instagram finally gave the opportunity to add photos and videos of any form.

In 2012, Facebook bought Instagram, the total purchase amount was one billion dollars, but in fact it cost 49 times more.

Why Instagram worked? Because photos are a universal language. Users do not even need to read caption, because the photos processed with filters tell stories by themselves.

For the first day after the launch of Instagram in 2010, it registered 25 thousand people. Considering the fact that the network initially worked only on iOS. In 2012, Facebook CEO Mark Zuckerberg announced the 200 million registered users. In December 2014 Instagram by the number of users bypassed Twitter. In June 21, 2016, the number of users reached 500 million people.

In social networks Vkontakte and Facebook, people tell stories and share their thoughts. And the authors, that is, the creators of the original content, more in Facebook. In the Russian analogue, users prefer reposts.

In Twitter people does not share stories, but short notes. Microblogs teach laconism, they make you put ideas into a limited number of characters.

Instagram involves communication on a visual level. Sometimes it's easier to make a photo or video instead of describing something in detail. Such a narrow focus of the content in Instagram guaranteed it success.

Today, social networks in Kazakhstan are widely used, they are used by 70% of the population. According to a study conducted on February 16 – March 16, 2017, among the population of the Republic of Kazakhstan aged between 18 and 55 years old, according to the sample representing the population of towns and villages, the audience of users of social networks is distributed unevenly by gender and age categories. Thus, among users, women make up 55%, men – 45%. Urban citizens are more active in social networks, among them 76% of users, whereas among rural residents – 61%.

Those who are married are less active in social networks – among them 65% of users, while among unmarried – 81% of users.

The largest share of users of social networks was recorded in Astana – 88% of respondents, the smallest – in Shymkent – 61% use social networks.

Currently, the most popular networks are: VKontakte – 43%; Classmates – 34%; Instagram – 31%; My World – 21%; Facebook – 19%; Twitter – 5% and others – 3% (Social networks in Kazakhstan).

Vkontakte is represented mainly by urban citizens, among them the share of users is 63%, and among rural residents – 37%. The share of women is 52%, men – 48%. 60% of Vkontakte users are young people aged 18-29. The group of users aged 30-40 years is 28% and aged 41-55 years – 12%.

Users Classmates are predominantly urban population – 63%, rural residents – 37%. Among

users number women greater than men – 58% and 42% respectively. The largest share – group aged 30-40 years old – 37%, the youth of 18-29 years – 34% of users, the older group of 41-55 years old – 30%.

Instagram – users represent mainly the urban population – 67%, rural residents – 33%. Among users women outweigh men – 58% and 42% respectively. It is noticeable that in this social network the largest share is the youth aged 18-29 – 62%. Much fewer representatives of the age group 30-40 years – 26% and the group 41-55 years – 12%.

Users of My World is mostly urban population – 69%, rural residents – 31%. Among users women outweigh men – 53% and 47% respectively. If we talk about age characteristics, the largest share of users are the youth of 18-29 years – 44%. Users from 30 to 40 years old – 35%, the senior group 41-55 years – 21%.

Facebook users – 66% – urban population, rural residents – 34%. Among the users women outweigh men – 55% and 45% respectively. If we talk about age characteristics, the largest proportion of users are youth 18-29 years – 54% of users. Users from 30 to 40 years old – 32%, senior group 41-55 years – 14%.

In the regional context, the share of users of social networks most popular among Kazakhstan population is presented in Table 1.

In the regional context of urban users of Vkontakte, the largest share is occupied by Almaty residents – 18%, roughly the same shares – residents of the cities of Karaganda and Shymkent (12% and 11% respectively). Astana and Ust-Kamenogorsk have 8% of users, Aktobe and Taldykorgan – 6%, Taraz and Kostanay – 5% and Pavlodar – 4%. Among urban users of social network Classmates, more than half of the users are residents of Almaty (22%), Karaganda (16%) and Astana (14%). Among the users of the Instagram network, the largest share is occupied by Almaty residents – 18%. On second place, the residents of Karaganda – 13% and on the third place – Shymkent with 10%.

Table 1 – Distribution of users of social networks by cities (%) (Social networks in Kazakhstan)

City /share of users	Vkontak (%)	Classmate(%)	Instagram (%)	My World (%)	FB (%)
Almaty	18	22	18	25	34
Karaganda	12	16	13	17	9
Shymkent	11	14	10	15	9
Astana	8	9	9	8	9

Continuation of Table 1

City /share of users	Vkontakte (%)	Classmate(%)	Instagram (%)	My World (%)	FB (%)
Oskemen	8	8	7	6	5
Aktobe	6	6	6	5	5
Taldykorgan	6	4	6	5	5
Taraz	5	4	5	5	5
Kostanay	5	4	5	4	5
Pavlodar	4	3	4	3	4

25% of the audience of the social network My World are residents of Almaty, 17% – Karaganda people and 15% – Shymkent people.

Among Facebook users, 34% are Almaty residents. The residents of Shymkent, Karaganda and Astana occupy 9% each.

In general, representation in all social networks under consideration is dominated by residents of the southern capital Almaty, Karaganda residents in the second place and Shymkent residents on the third. Residents of the capital Astana took only the fourth place in this rating.

Conclusion

Today the spread of the Internet in Kazakhstan is very high, in some regions of the country the level of its penetration is approaching 100%. Especially, it concerns the population of the capital – Astana. Meanwhile, Internetization in rural areas is rather weak, access to modern broadband Internet is difficult and limited.

The use of the Internet in Kazakhstan is constrained by the following factors:

- low readiness and lack of need for it among the population of the country, especially among rural and older age groups;
- sufficiently high cost of connection, which does not suit many potential users;
- fears of the population for the safety of personal data and safety for children and adolescents.

To increase the availability of the Internet, the program «Digital Kazakhstan» was launched, which aims to bring the level of its penetration to 81%.

Social networks are actively used by residents of Kazakhstan, now the number of users has exceeded 70%. The most popular social networks in the country are VKontakte, Odnoklassniki, Instagram, My World, Facebook and Twitter. The most active users of social networks live in Almaty, their representation is lower in Karaganda, Shymkent and Astana. Very low activity of users is observed in Taraz, Kostanay and Pavlodar.

References

Reiting stran mira po urovnyu razvitiya informacionno-kommunikacionnih tehnologii. Gumanitarnaya enciklopediya [Ranking of countries over the world] // Centr gumanitarnih tehnologii 2006–2017. Available at <http://gtmarket.ru/ratings/ict-development-index/ict-developmentindex-info>. [Accessed 05.12.2017].

Indeks setevoi gotovnosti. [Network readiness index]. Gumanitarnaya enciklopediya // Centr gumanitarnih tehnologii, 2006–2017. Available at: <http://gtmarket.ru/ratings/networked-readiness-index/networked-readiness-index-info>. [Accessed 05.12.2017].

Uroven proniknoveniya IKT v domohozyajstvah Kazahstana. [the level of ICT penetration] Available at: <http://profit.kz/news/39443/Uroven-proniknoveniya-IKT-v-domohozyajstvah-Kazahstana>. [Accessed 10.12.2017].

Informacionnii Kazahstan – 2020. [Informational Kazakhstan-2020] Oficialnii Internet-resurs Ministerstva informacii i kommunikacii RK. Available at: // <http://mic.gov.kz/ru>. [Accessed 10.12.2017].

Shigaeva D. Internet-auditoriya Kazahstana: portret i predpochteniya polzovatelya. [Internet-audience of Kazakhstan]. Available at: // https://forbes.kz/stats/internet_auditoriya_kazahstana_portret_i_predpochteniya_polzovatelya [Accessed 10.12.2017].

Kaznet: domennaya plotnost. [Kaznet: Domain density] Available at: <http://profit.kz/news/38207/Kaznet-domennaya-plotnost>. [Accessed 10.12.2017].

Irgaliev E. Socialnie seti v Kazahstane: Instagram dlya molodezhi, «Odnoklassniki» dlya pensionerov. [Social networks in Kazakhstan] Available at: <https://365info.kz/2017/06/sotsialnye-seti-v-kazahstane-instagram-dlya-molodezhi-odnoklassniki-dlya-pensionerov>. [Accessed 10.12.2017].

Литература

Рейтинг стран мира по уровню развития ИКТ. Гуманитарная энциклопедия // Центр гуманитарных технологий 2006-2017. Доступно на <http://gtmarket.ru/ratings/ict-development-index/ict-developmentindex-info>.

Индекс сетевой готовности. Гуманитарная энциклопедия // Центр гуманитарных технологий 2006-2017. Доступно на <http://gtmarket.ru/ratings/networked-readiness-index/networked-readiness-index-info>.

Уровень проникновения ИКТ в домохозяйствах Казахстана. Доступно на <http://profit.kz/news/39443/Uroven-proniknoveniya-IKT-v-domohozyajstvah-Kazahstana>

Информационный Казахстан-2020. Интернет-ресурс Министерства информации и коммуникации РК. Доступно на // <http://mic.gov.kz/ru>.

Шигаева Д. Интернет-аудитория Казахстана: портрет и предпочтения пользователя.

Казнет: доменная плотность. Доступно на <http://profit.kz/news/38207/Kaznet-domennaya-plotnost>

Иргалиев Е. Социальные сети в Казахстане: «Инстаграм» для молодежи, «Одноклассники» для пенсионеров. Доступно на <https://365info.kz/2017/06/sotsialnye-seti-v-kazahstane-instagram-dlya-molodezhi-odnoklassniki-dlya-pensionerov>

Sultangalieva G.S.¹, Koizhigitova Zh.B.².

¹Prof. Dr., e-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

²Master student, e-mail: zhamilka_89@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

CENTRAL ASIAN UPRISING OF 1916 IN MODERN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The article considers the uprising of 1916 in Central Asia and its study in modern foreign historiography. The aim of the article is to determine the main directions and methods used by foreign scientists in studying uprising of 1916 in Central Asia. The study is aimed identifying the approaches of foreign scientists in explaining the causes of uprising of 1916, revealing the scale of the uprising and their consequences. Authors A.Morrison, T.Kotyukova, T.Uyama, M.Olkott, X.Hallez, I.Ohayon and others have defined possibilities of further studying of an uprising of 1916 in a historical science. The results of this article can be used in the content of elective courses in the subsequent educational process and in the development of scientific articles.

Key words: uprising of 1916, foreign historiography, Central Asia, mobilization, research.

Султанғалиева Г.С.¹, Қойжігітова Ж.Б.²

¹профессор, e-mail: sultangalievagulmira@gmail.ru

²магистрант, e-mail: zhamilka_89@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Орталық Азиядағы 1916 жылғы көтеріліс туралы қазіргі таңдағы шет ел тарихнамасы

Мақалада Орталық Азиядағы 1916 жылғы көтеріліс және оның қазіргі заманғы шетелдік тарихнамасы қарастырылған. Мақаланың мақсаты Орталық Азиядағы 1916 жылғы көтерілісті зерттеуде шетел ғалымдарының пайдаланған негізгі бағыттары мен әдістерін анықтау болып табылады. Зерттеу шетелдік ғалымдардың 1916 жылғы көтерілістің себебін түсіндіруге, көтерілістің масштабын және олардың салдарын айқындайтын тәсілдерді анықтауға бағытталған. Авторлар А. Моррисон, Т. Котюкова, Т. Уяма, М. Олкот, К. Аллэз, И. Оайон және басқалары 1916 жылғы көтерілісті одан әрі зерттеу үшін басқа мүмкіндіктерді тарихи ғылымда анықтап берді. Бұл мақаланың нәтижелерін кейінгі оқыту үрдісіндегі элективтік курстардың мазмұнында және ғылыми мақалаларды дайындауда пайдалануы мүмкін.

Түйін сөздер: 1916 жылғы көтеріліс, шетелдік тарихнама, Орталық Азия, мобилизация, зерттеу.

Султанғалиева Г.С.¹, Койжигитова Ж.Б.²

¹профессор, e-mail: sultangalievagulmira@gmail.ru

²магистрант, e-mail: zhamilka_89@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Восстание 1916 года в Центральной Азии в современной зарубежной историографии

В статье рассматривается восстание 1916 года в Центральной Азии и ее изучение в современной зарубежной историографии. Целью работы является определение основных направлений и методов, используемых зарубежными учеными при изучении восстания 1916 года в Центральной Азии. Исследование направлено на выявление подходов зарубежных ученых

при объяснении причин восстания 1916 года, раскрытие масштаба восстания и их последствий. А. Моррисон, Т. Котюкова, Т. Уяма, М. Олкот, К. Аллэз, И. Оайон и другие определили возможности дальнейшего изучения восстания 1916 г. в исторической науке. Результаты этой работы могут быть использованы в содержании элективных курсов в последующем учебном процессе и в разработке научных статей.

Ключевые слова: восстание 1916 года, зарубежная историография, Центральная Азия, мобилизация.

Introduction

Historical events, which took part in the beginning of the XX century, which is called Central Asian uprising of 1916 have different points of view and were in the center of discussions all the time, even after 100 years. In this article, we want to discuss problems of studying the Central Asian uprising of 1916 in modern foreign historiography, different foreign approaches of studying, opinions about reasons and causes of uprising; nevertheless, it is an outside view.

Today the Central Asian uprising of 1916 is one of the most unexplored topics of Central Asian history. For a hundred years, native and foreign historians have not been able to come up with common terms and concepts and could not determine the characteristics of events. For example, there is a broad terminological range – «rebellion,» «insurrection,» «events,» «disturbances,» «riots,» «protest movement» (Mazhitov, 2006) and «uprising.» With the establishment of Soviet power, the term «uprising» is increasingly used and finally approved and is used up to the present time both in Russian, Central Asian and foreign historiography.

Thus, a lot of obscure moments were noted by native and foreign historians. It is clear that neither in the scientific works of the last century, nor in the studies of our time, there are precise information on the number of deaths during the uprising, there is no reliable statistics on the participants of the uprising that fled to China, and there is no information on the number of people, who returned back to their homelands and other unclear moments.

Methodology and sources

The main sources of this research paper was based on a wide range of written sources, articles of Alexander Morrison, Tomohiko Uyama, Xavier Hallez and Tatyana Kotyukova, books written by Jörn Happel and Martha Olcott, and other written archival sources and collections of works.

As a conceptual base in the article taken views and opinions developed in the works of foreign

scientists T.Uyama, A.Morrison, T. Kotyukova. In addition, the authors used comparative-historical method, as well as general methods of scientific knowledge: analysis and synthesis. Also, was considered collection of documents and materials: The Uprising of 1916 in Turkestan: documentary evidences of general tragedy, which was compiled by Tatyana Kotyukova in 2016.

In the Soviet historiography the reasons and character of the uprising of 1916 were differently considered depending on the authority and closely reflected the policy of the authorities in Central Asia, was directly connected and varied depending on the political situation, and ultimately subordinated to the specific needs of the Soviet leadership of a particular period. If in the beginning historians and scientists were afraid of repressions and punishments, according political atmosphere of that time, they could not do surveys from the participants and eyewitnesses of the uprising, had not full access to the materials connected uprising. Then different approaches and thesis appeared, sometimes unbelievable. In short, Soviet historiography which was based on Marxist-Lenin approach could not answer to all questions and could not give full picture of the uprising, so in the first half of the XX century there were no monographies connecting uprising of 1916. Only in the second half of the XX century they appeared. And today a big quantity of scientists pay attention and study this topic, moreover, foreign scientists do their inputs in studying this problem.

Motives and causes of uprising of 1916 in foreign historiography

The overall economic situation in the steppe was deteriorating rapidly in the years immediately prior to World War I. Of course, some Kazakhs received assistance, but most of the population felt the impact of the continuing land seizures, which by that time were concentrated in Syr Darya and Semirechye regions. (Olcott, 1995: 118). According to Martha Olcott life conditions of Kazakh people began to deteriorate before 1916, the biggest problem was land seizure for peasants from Russia and Ukraine.

Economic situation was exacerbated by the war conditions. The war devoured a huge amount of raw materials, food, livestock and other materials. Kazakhs were requested to provide with horses and meat as a help for the Russian Empire.

The immediate cause for the uprising was the Emperor's Decree of June 25, 1916, on the mobilization of «indigenous population» of Kazakhstan, Central Asia and in part of Siberia, aged from 19 to 43 years old to rear works during the First World War was the direct reason for mass protests. Precisely, it was a motive. Besides, the decree used the word not «mobilization», but «requisition», as it was about the requisition of cattle. From Kazakhstan and Central Asia, 400,000 people should be requisitioned, including more than 100,000 from the steppe regions of Kazakhstan, and 87,000 rubles from Semirechye.

The main reasons for the revolt were socio-economic and political factors: the intensification of colonial oppression, the seizure of lands, the growing taxes, the exploitation of workers, the policy of russification carried out by tsarism against the Kazakh and other nations, the sharp deterioration of the position of the broad masses in connection with the war.

Jörn Happel shows in his book about Uprising «Nomadische Lebenswelten Und Zarische Politik: Der Aufstand in Zentralasien 1916» which was published in 2010, that this was a chaotic event of enormous proportions resulting in 250,000 nomads escaping to the China and Khiva and the death of 20,000 Russians and between 100,000-200,000 nomads. Locally, the Uprising is referred to as «Urkun», which means exodus. For Happel, the Uprising 1916 symbolized the end of the Russian colonial policies and the beginning of the end of the empire (p. 56), just as the Uprising 1898 in Andijan was a symptom of the collapse of the imperial center.

The Urkun, or exodus, is a trauma that runs deep in Kyrgyz culture to this day. In the aftermath of the revolt, Turkestan's governor general, Aleksey Kuropatkin, issued a notorious decree that land was to be seized for settlement «wherever Russian blood was shed.» He proposed creating an ethnically-cleansed zone for Russian settlement on the best land in the region around Issyk-Kul, with Kyrgyz forcibly relocated to mountainous areas near Naryn. In effect, Kuropatkin wanted to impose what would have been a system of apartheid. (Morrison, 2017: 144-145).

Thus, Russian colonial regime wanted to punish in this way and they succeeded in it. Because really a big amount of people were moved from their pasturable and arable lands and relocated to small or

absolutely unsuitable for housekeeping desert and mountainous areas.

There is a question, were the events of 1916 a genocide, as some Kazakh and Kyrgyz historians and opposition politicians maintain? In Morrison's opinion, the answer is «no.» The term «genocide» has a very clear legal definition. There is no clear evidence that the Russian colonial regime would have the «intention to destroy, in whole or in part,» the Kirghiz and the Kazakhs as a «national, ethnic, racial or religious group». In January of 1917. Kuropatkin even planned to take measures to achieve the returning Kyrgyz and Kazakh, although his actions are explained more likely by the fact that the empire needs these people as a work force (Morrison, 2017: 145).

The bitter consequences of colonialism cannot and should not be ignored or denied, as is often the case in Russia, but the policy of cultural purity is a dead end. In this respect, Central Asia is not so different from Western Europe or North America, as Morrison concludes.

One more interesting article was written by Tomohiko Uyama, where he asks a question «Why did a major uprising take place only in Central Asia?». Actually, as we know, order of mobilization was also declared among the «indigenous» of Siberia, the Caucasus and Kalmykia. He tried to answer this question by analyzing and comparing some of the institutional and practical features of the administration in the Central Asia in the colonial period.

It is clear that decree about mobilization was just a motive, the real causes were precisely in those deep economic and political contradictions that were created as a result of the unrestrained colonial exploitation of the Russian Empire of Central Asia during 50 years of its dominance. It was formulation in Soviet historiography, because it corresponds to a Marxist approach that attached greater importance to the socio-economic roots of historical events than their probable causes. We must admit that it is useful for understanding insurrection in Semirechye, where the discontent of the Kyrgyz with land issue in connection with the resettlement of Russian peasants. Nevertheless, it retains its decisive importance along with itself call for rear work as an occasion for an uprising. (Uyama, 2017).

As he wrote earlier (Uyama, 2001: 80-83), the decree about mobilization was one of the significant causes of the uprising. It was prepared in a hurry, without discussion in the State and without consultation with the governors. Moreover, the order on involving the population «for work on the

construction of defensive structures and military communications in the army» without explaining the specific content of these works provoked the dissemination of false rumors about the deadly danger of work, allegedly conducted under fire. The absence of instructions in the order and mobilization process created the possibility of its manipulation by officials and local administrators, which gave rise to the discontent of people.

If the advertisement about mobilization was one of the main causes, there appears a question about other regions of Empire. Why did a major uprising take place only in Central Asia?

The most violent insurgency found itself in a region with a large number of peasant settlers and high competition for land and water resources (Semirechye), suggests the existence of deeper internal conflicts, generated by colonization and released in 1916. Recent studies show that such judgments, in spite of their retrospective character, contain a considerable part of truth. Bloodshed and enmity between immigrants and nomads was not uncommon, but, rather, a common occurrence in the years preceding 1916 (Happel, 2016). Report of K. K. Palen on the official audit of the administration of the Turkestan Krai for 1910 warns that uncontrolled peasant colonization «lays the seeds of ethnic strife in the foreign land» (Palen, 1910: 406. Morrison, 2017: 147).

Overall, attempts to escape the call to work were widely spread, and locally there was also local resistance, but nowhere except Central Asia were mass and prolonged uprisings. Caucasus and Yakutia differed from Central Asia that the order about compulsory call to work was abolished in these regions. It was voluntarily. The similar measures could stop the escalation of the uprising in the Central Asia: Ferghana region had caused unrest in many cities and villages from 9 to 16 July, but did not overgrow in major bloody confrontations. They ceased immediately after the governor Alexander Gippius had arbitrarily announced a recruitment of volunteers to work (Uyama, 2017: 105).

The difference in the situation can be partially explained by the peculiarities of other regions. Thus, it can be assumed that Kalmyks and Buryats were relatively well familiar with the work connected with the Russian army, since part of their ancestors served in the Don, Orenburg and Trans-Baikal Cossacks troops. And the Russian authorities in the North Caucasus, that had lots of uprisings and riots since the nineteenth century, tried to be cautious about innovations in order not to provoke the local population. The same situation could influence the

above behavior of the governor of the Fergana region, which was considered the most troubled region in Central Asia. Furthermore, Uyama draws attention to the institutional difference in the administration between Central Asia and other regions.

There were no metric books in Central Asia, and family lists often were inaccurate or lost. When the call for rear works was announced, local («native») administrators had to draw up a list of individuals, subject to mobilization, without specific data. Rich people and administrations often manipulated the list (or suspected to be manipulated) and changed the age so that the undesirable ones were mobilized, and their sons were not. Although the forms of resistance were different, the most common behavior at the initial stage of the uprising in Central Asia were attacks to the local administration and seizure of family lists or lists of conscripts.

As for Turkestan, Russian authorities did not set up a spiritual meeting. Orenburg Kazakhs and Siberian departments (i.e. the territory of present Kazakhstan except for its southern part) were quite formally subordinated to the Orenburg Mohammedan spiritual assembly, but were withdrawn from its jurisdiction in 1868. Subsequently, the authorities ignored Kazakhs numerous petitions about their return to the Orenburg spiritual assembly or the organization of a special spiritual management for them (Uyama, 2008: 143-148).

The only region where metric books were conducted was the Inner Kazakh (Bukeyev) horde, which was a part of Astrakhan province and remained under jurisdiction of the Orenburg spiritual assembly (Turemuratov, 2012). Therefore, it is quite natural that in 1916 there was no any uprisings.

The lack of metric documents and accurate family lists was a consequence of priest expulsion from administrative affairs and poor supervision of local administration work, which was a manifestation of the segregation character of Russian authorities in Central Asia that was not deeply involved in local community problems. Although Russian officials had enormous power, they were little, they did not know the local languages, and were not almost familiar with the local life. Russian government could enlist help of local elites by including them in the category of Russian nobility, as it did before with respect to Tatars, Bashkirs and people of the Caucasus. That, with rare exceptions, had not been done in Central Asia, due to contempt for nomadic people and fears against Muslims, which intensified by the time of Turkestan conquest.

Till the last 20 years Russian historians did not pay enough attention to this revolt. One of the

first who started research and started writing about uprising was V. Buldakov. But, he wrote that in the movement of the «local people» were present not only religious features but also russophobic, and the actions of the insurgents, without giving any examples, equated to «the bloody ritual» (Buldakov, 1995: 23). At the same time, he pointed out that the massacre carried out by the government troops took «the features of the genocide – the largest one after the Armenian massacres in Turkey in 1915» (Ibid, 23). In another article, the author acknowledged that the responsibility for escalating violence lies on Russian immigrants and the local administration.

One of the directions of the Russian historiography is an imperial approach. Referring to Alexander Lokshin this direction includes the publication of the young Moscow historian A. Ganin (Ganin, 2008: 152-201). In an article in the history faculty of the Moscow State University after MV Lomonosov in 2006 (Ganin, 2006), Ganin refers the uprising of 1916 as the «Turkestan insurrection». He strongly criticizes both Soviet and Central Asian authors, while not stopping at the racist assertion and pointing out that they are all «almost exclusively immigrants from the indigenous population of Central Asia and Kazakhstan.» They are, who try to «hide primarily the ethno-confessional basis of events» and do not want to admit that «the real massacre» occurred in the summer and autumn of 1916 in Turkestan and the Steppe region, and not the national liberation uprising (Ganin, 2008, 153), «The speech was ethno-confessional and even separatist ... character» (Lokshin, 2017).

The honor of modern Russian historiography was saved by the monography of V. Buldakov and T. Leontieva, published in 2015, «The war that gave rise to the revolution: Russia, 1914-1917.» It focuses on psychological factors, which, according to the authors, played a significant role in the collapse of the empire. In an extremely small section, «Awakening the suburbs?» historians note the aggravation of the interethnic situation in the empire during the war years. Its indicator they consider the widespread growth of anti-Semitism, the spread of anti-German, anti-Polish, anti-Muslim sentiments, widespread spies (Lokshin, 2017).

Turning to the mobilization policy, the authors point out that «the most tragic result was the events in Central Asia and Kazakhstan.» They write about the cases of adored cruelties and atrocities, the terrible consequences of the uprising: «At the Shamsa Pass, a group of Cossacks shot 1.5 thousand Kyrgyz, mostly women, old people, children. Fearing repression, up

to 300 thousand Kazakhs and Kyrgyz left to China. «Buldakov and Leontieva note that as a result of the suppression of the uprising, over 100 thousand Kazakhs and Kirghiz died» (Buldakov, Leontieva, 2015:343).

At the same time, as can be seen from the monography, the authors refused to use such terms as «bloody ritual» and «genocide», which Buldakov in 1995, as noted above, characterized the actions of government troops in suppressing the uprising.

The revolt proved to be very costly to the Kazakhs. It is impossible to find precise figures on the loss of life directly or indirectly attributable to the revolt. There is relatively good data on population decline only for Semirechye. The population of the Dzharkent uezd declined by 73 percent in the period between the onset of World War I and January 1, 1917, in Przhevalsk by 70 percent, in Lepsinsk by 47 percent, in Vernyi by 45 percent, and in Pishpek by 42 percent (Olcott, 1995: 125).

Xavier Hallez tells about revolt in Turgai region, by comparing uprising of 1916 with the revolt of Kenesary Kasymov. He puts legitimacy of power in the center of discussion. Abdigapar Dzhambosynov was descendant of K. Kasymov and Amangeldi Imanov was son of Iman who was a batyr and one of the lieutenants of K. Kasymov. Dzhambosynov and Imanov used the legitimacy of power inherited from Kenesary. Comparison of two revolt shows that the generic strategy had not changed, most people were kypchaks. (Hallez, 2016)

There are still many aspects of the Central Asian revolt of 1916 that remain very poorly researched. Isabelle Ohayon connects Uprising of 1916 with the Armed Protest during the Collectivization and Sedentarization (1929-1930). She analyzes the similarities and consequences, political language of those times, numerous figures (Bajkadam Karaldin, Mirzhakup Dulatov) who took part in both revolts and so on. According to Ohayon, they both look like to each other, especially in Turgai region, which were characterized by a high degree of organization and violence (Ohayon, 2016).

We have a lot of questions without answers, because interpretations of some events and facts are ambiguous. All forces are directed to find «enemies» and «guilty», forgetting that the study of any case that claimed thousands of human lives requires deliberation and correctness in assessments, and not the construction of a new historical myths after one century (Kotyukova, 2017: 61). Really, people need to think about future, about how to avoid such kind of tragedy in the future, but not about whom to blame in the uprising of Central Asia of 1916.

Conclusion

To sum up, modern foreign historiography is making a tangible contribution to the process of studying the 1916 uprising in Central Asia. New scientific concepts and theories were put forward on the basis of a wide range of sources introduced into historical circulation. So, what kind of outcomes we can do according to our article? First, vast amount of foreign scientists pay attention to the revolt happened in Turkestan and Semirechye regions. Second, identified different approaches that used while explaining the reasons of uprising. Third, now we know what is Urkun, or exodus, why did a major uprising take place only in Central Asia?, and that scientist like Hallez compares uprising of 1916 with

the uprising of K.Kasymov or Ohayon compares with the Armed Protest during the Collectivization (1929-1930). Nevertheless, many aspects of the uprising remain controversial and need further development. Simultaneously, it is necessary to avoid politicized approaches, to abandon any confrontational arguments for proving the truth of only their position when using not entirely reliable facts. At the same time, historical science is facing the task of bringing the study of the national liberation movement of 1916 in Central Asia with the level of theoretical comprehension and determining the ways for its further study based on an analysis of published historical studies and the revealed range of new sources. Problems and questions connecting to uprising are waiting for more deeper research and answers.

References

- Hallez X. (2016). Nepreryvnost' i transformatsiya form vosstaniya v kazahskoi srede: sopostavlenie vosstaniya 1916 goda v Turgaiskom regione s vosstaniem Kenesary Kasymova. [Continuity and transformation of the forms of uprising in the Kazakh environment: a comparison of the uprising of 1916 in the Turgai region with the uprising of Kenesary Kasymov]. Bishkek.
- Buldakov V. (1995). Imperskie etnofobii. [Imperial ethnophobia]. Rodina, № 7. s. 20-24.
- Buldakov V. Leont'eva T. (2015). Voina, porodivshaya revoliutsii [War, cause of revolution]: Russia, 1914-1917 gg. Moskva, s.720.
- Ganin A. (2006). Orenburgskoe kazach'e voisko v konce XIX – nachale XX vv. [Orenburg Cossack army in the end of XIX – in the beginning of XX centuries] Moskva, s. 532.
- Ganin A. (2008). Poslednyaya poludennaya ekspeditsii imperatorskoi Rossii: Russkaya armiya na podavlenii Turkestanskogo myateja 1916-1917gg. Russkiy sbornik: Issledovaniya po istorii Rossii. [Last noon expedition of Imperial Russia: The Russian army on suppressing the Turkestan riots of 1916-1917. Russian collection: Studies on the history of Russia.] Moskva, s. 152-214.
- Katukova T. (2017). Vosstanie 1916g. kak obshaya tragediya. Sbornik statei «Pereosmyslenie vosstaniya 1916 goda v Central'noi Azii» [The uprising of 1916 as a general tragedy. Collection of articles «Rethinking the 1916 Uprising in Central Asia»]. Bishkek.
- Lokshin A. (2017). Iz istorii izucheniya vosstaniya v Central'noi Azii v 1916 godu v sovetskoj i rossiskoi istoriografii. Nekotore osobennosti i harakteristiki. Sbornik statei «Pereosmyslenie vosstaniya 1916 goda v Central'noi Azii» [From the history of studying the revolt in Central Asia in 1916 in Soviet and Russian historiography. Some features and characteristics. Collection of articles «Rethinking the 1916 Uprising in Central Asia»]. Bishkek.
- Mazhitov C. (2006). Protestnoe dvizhenie v Kazahstane i srednei Azii v 1916 godu: problem teorii i metodologii izucheniya. [Protest movement in Kazakhstan and Central Asia in 1916: problems of theory and methodology of study.]
- Morrison A. (2017). Central'naya Aziya: Tolkovanie i pamyat' o vosstanii 1916 goda. Sbornik statei «Pereosmyslenie vosstaniya 1916 goda v Central'noi Azii» [Central Asia: Interpreting and Remembering the 1916 Revolt. Collection of articles «Rethinking the 1916 Uprising in Central Asia»]. Bishkek.
- Olcott M. (1995). Kazahi. California. Stanford. Huver Institution Press.
- Ohayon I. (2016). Ot vosstaniya 1916 goda do Voorujennogo protesta vo vremena kollektivizatsii i sedantarizatsii (1929-1930): nasledie i preemstvennost' v Turgaiskom regione sredi kazahskogo obshestva. [From the 1916 Uprising to the Armed Protest during the Collectivization and Sedentarization (1929-1930): Legacy and Continuity in the Turgay Region among the Kazakh Society]. Bishkek.
- Palen K. K. (1910). Otchet po revizii Turkestanskogo kraja, proizvedennoi po vysochaisheму poveleniu senatorom gormeistrom grafom K.K.Palenom. Pereselencheskoe delo v Turkestanskom krae. [Report on the audit of the Turkestan territory, made by the highest order of Senator K. K. Palen. Resettlement in the Turkestan Territory]. s.430
- Turemuratov I.A. (2012). Metricheskie knigi Vnutrennei Kirgizskoi (Bukeevskoi) Ordy (VBO) v arhivah Orenburgskogo Magometanskogo Duhovnogo sobraniya. [Metric books of the Inner Kirghiz (Bukeev) Horde (VBO) in the archives of the Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly]. <http://www.bastanovo.ru/2012/06/mk_vko/>.
- Uyama T. (2001). Dve popytki postroit gosudarstvo Kazah: vosstanie 1916 goda i dvizhenie Alasha. [Two attempts at building a Qazaq State: The Revolt of 1916 and the Alash Movement]. London.
- Uyama T. (2004). Vzglyady carskih generalov na kochevnikov i ih voinstvennost'. Urbanizatsiya i nomadizm v Central'noi Azii: istoriya i problem. [The views of tsarist generals on nomads and their militancy. Urbanization and nomadism in Central Asia: history and problems.]. Almaty, s. 194-209.

Uyama T. (2008). Byla li islamskaya al'ternativa? Mesto islama v nacional'nom dvizhenii kazahov nachalo XX veka. [Was there an Islamic alternative? The place of Islam in the national movement of Kazakhs of the early XXth century]. Shygis. № 2. s. 143-148.

Uyama T. (2011). Vospriyatie mejdunarodnoi obstanovki nachalo XX veka A. Bukeihanom I ego sovremennikami. «Alash murati jane Tauelsiz Kazahstan»: Halykaralyk gylymi-praktikalыk konferenciya sinin materialdarinin jinagi. [Perception of the international situation at the beginning of the XXth century by A. Bukeikhan and his contemporaries. Collection of materials of the International scientific-practical conference «Alash's heritage and independent Kazakhstan». Astana, s. 13-19.

Uyama T. (2017). Pochemu krupnoe vosstaniye proizoshlo tol'ko v Central'noi Azii? Administrativno-institucional'nye predposylki vosstaniya 1916 goda. Sbornik statei «Pereosmyslenie vosstaniya 1916 goda v Central'noi Azii» [Why did a major uprising take place only in Central Asia? Administrative and institutional prerequisites for the uprising of 1916. Collection of articles «Re-thinking the 1916 Uprising in Central Asia»] Bishkek.

Fedorov V.I. (2013). Yakutia v epohu vojn I revolyucii (1900–1919). [Yakutia in the era of wars and revolutions(1900–1919)]. Novosibirsk. s. 676.

Happel J. (2010). Mirnye jizni kochevnikov I carskaya politika: vosstanie v Central'noi Azii 1916. [Peaceful life of nomads and tsarist policy: the uprising in Central Asia 1916]. Stuttgart.

Shvarc V. Gubernator «s gvozdem». [Governor «with a nail»]. Chast 2. 2016. <<http://daniyarov.kg/2016/06/24/gubernator-s-gvozdyom-chast-2/>>.

Литература

Аллэз К. (2016). Непрерывность и трансформация форм восстания в казахской среде: сопоставление восстания 1916 года в Тургайском регионе с восстанием Кенесары Касымова. Бишкек.

Булдаков В. (1995). Имперские этнофобии // Родина, № 7. с. 20-24.

Булдаков В., Леонтьева Т. (2015). Война, породившая революцию: Россия, 1914-1917 гг. Москва, с. 720.

Ганин А. (2006). Оренбургское казачье войско в конце XIX – начале XX вв. Москва, с. 532.

Ганин А. (2008). Последняя полуденная экспедиция императорской России: Русская армия на подавлении туркестанского мятежа 1916-1917 гг. // Русский сборник: Исследования по истории России. Москва, с. 152-214.

Катюкова Т. (2017). Восстание 1916 г. как общая трагедия // Сборник статей «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии». Бишкек.

Локшин А. (2017). Из истории изучения восстания в Центральной Азии в 1916 году в советской и российской историографии. Некоторые особенности и характеристики // Сборник статей «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии». Бишкек.

Мажитов С. (2006). Протестное движение в Казахстане и средней Азии в 1916 году: проблемы теории и методологии изучения.

Моррисон А. (2017). Центральная Азия: Толкование и память о восстании 1916 года // Сборник статей «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии». Бишкек.

Олкотт М. (1995). Казахи. Калифорния. Стэнфорд. Издательство Гувера.

Оайон И. (2016). От восстания 1916 года до Вооруженного протеста во время коллективизации и седантаризации (1929-1930): наследие и преемственность в Тургайском регионе среди казахского общества. Бишкек.

Пален К. К. (1910). Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К. К. Паленом. Переселенческое дело в Туркестанском крае. с. 430.

Туремуратов И.А. (2012). Метрические книги Внутренней Киргизской (Букеевской) Орды (ВКО) в архивах Оренбургского Магометанского Духовного Собрания. <http://www.bastanovo.ru/2012/06/mk_vko/>.

Уяма Т. (2001). Две попытки построить государство Казах: восстание 1916 года и движение Алаша. Лондон.

Уяма Т. (2004). Взгляды царских генералов на кочевников и их воинственность. Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы. Алматы, с. 194-209.

Уяма Т. (2008). Была ли исламская альтернатива? Место ислама в национальном движении казахов начала XX века. Шығыс. № 2. с. 143-148.

Уяма Т. (2011). Восприятие международной обстановки начала XX в. А. Букееханом и его современниками. «Алаш мұраты және тәуелсіз Қазақстан»: Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы. Астана, с. 13-19.

Уяма Т. (2017). Почему крупное восстание произошло только в Центральной Азии? Административно-институциональные предпосылки восстания 1916 года // Сборник статей «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии». Бишкек.

Федоров В. И. (2013). Якутия в эпоху войн и революций (1900–1919). Новосибирск, с. 676.

Хапел Е. (2010). Мирные жизни кочевников и царская политика: восстание в Центральной Азии 1916. Штутгарт.

Шварц В. Губернатор «с гвоздём». Часть 2. 2016. <<http://daniyarov.kg/2016/06/24/gubernator-s-gvozdyom-chast-2/>>.

Turgunbayev E. M.

Asst. Prof. al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

**R.G. KUZHEYEV'S CONTRIBUTION
TO THE STUDY OF THE BASHKIR SHEZHERE**

The contribution of the well-known scientist-ethnologist R.G. Kuzeyev to the study of the bashkir genealogical chronicles – shezhere – the peculiar written monuments of XVI-XIX and sometimes even earlier centuries is considered in the article. Of special interest in the plan of our theme are the studies of R.G. Kuzeyev, in whose works hundreds of bashkir stories, legends, and genealogies have been studied. A special place is given to R.G. Kuzeyev's scientific research on the identification of shezhere's handwritten texts, the publication of texts, the creation of shezhere's corps, the concentration of handwritten texts in the archives, the purposeful work to find, collect and study the ancient texts of the genealogical chronicles shezhere. The author notes Kuzeyev's invaluable contribution to the development of a comprehensive approach to ethnogenetic research.

Key words: R.G. Kuzeyev, ethnos, ethnogenesis, genealogical chronicle, shezhere, ethnogony, archeography.

Тұрғынбаев Е.М.

доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

Р.Г. Кузеевтің башқұрт шежірелерін зерттеуге қосқан үлесі

Мақалада көрнекті ғалым Р.Г. Кузеевтің XVI-XIX, кейде одан да ерте дәуірге жататын жазба ескерткіштер шежірелерді зерттеу ісіне, шежіретану ғылымының қалыптасуына айрықша үлес қосуына басты назар аударды. Башқұрт халқының қалыптасуында басқа деректермен қатар шежіренің дерек ретінде алатын орнына ерекше мән беріледі. Мақалада шежірелерді жинақтау, аудару, транскрипциясын жасау, оларды ғылыми айналымға түсірудегі Р.Г. Кузеевтің сіңірген еңбегіне ерекше тоқталады. Шежіредегі башқұрт халқының этникалық тарихы, ру-тайпалық құрылымына байланысты материалдарды басқа деректермен бірге қолдану мәселелері қарастырылған. Автор шежіретану ғылымының бастауында тұрған, ғылыми негіздерін қалауға ерекше үлес қосқан Р.Г. Кузеевтің ғылыми еңбектеріне, шежіре саласын зерттеу жұмыстарына, қолжазбаларды ғылыми айналымға енгізу мәселелерінде алатын орнын көрсетеді.

Түйін сөздер: Р.Г. Кузеев, этнос, этногенез, генеалогиялық жылнама, шежіре, этногония, археография.

Тургунобаев Е.М.

и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

Вклад Р.Г. Кузеева в изучение башкирских шежере

В статье рассматривается вклад известного ученого-этнолога Р.Г. Кузеева в изучение башкирских генеалогических летописей – шежере – своеобразных письменных памятников XVI-XIX веков, а иногда и более ранних. Особый интерес в плане нашей темы представляют исследования Р.Г. Кузеева, в работах которого исследованы сотни башкирских преданий, легенд, родословных. Особое место уделяется научным исследованиям Р.Г. Кузеева по выявлению рукописных текстов шежере, публикации текстов, созданию корпусов шежере, концентрации в

архивах рукописных текстов, целенаправленным работам по поиску, сбору и изучению старинных текстов генеалогических летописей – шежере. Автор констатирует неоценимый вклад Кузеева в разработку комплексного подхода к этногенетическим исследованиям.

Ключевые слова: Р.Г. Кузеев, этнос, этногенез, генеалогическая летопись, шежере, этногония, археография.

Introduction

Bashkir shezheres, being written monuments, are at the same time the continuation of a long-standing oral tradition. The study of many issues of the ethnic history of bashkirs and the expansion of the chronological framework of research became possible due to the introduction of the Bashkir shezheres into the scientific circulation.

One of the researchers who dedicated his work to a holistic understanding of the bashkir shezheres or genealogical chronicles is an outstanding scientist Rail Gumerovich Kuzeyev, corresponding member of the Russian Academy of Sciences, academician of the Academy of Sciences of the Republic of Bashkortostan, Doctor of Historical Sciences, an outstanding ethnologist, founder of the Museum of Archeology and Ethnography in Ufa, the first director of the Center for Ethnological Research (now – the Institute of Ethnological Research named after R.G. Kuzeyev) of the Ufa Science Center of the Russian Academy of Sciences. His student, colleague and ally, who worked with him for many years, Professor N.V. Bikbulatov rightly noted: «The problem of ethnogenesis of the bashkir people occupies a central place in the works of R.G. Kuzeyev» (Bikbulatov, 1994:6). R.G. Kuzeyev's focus of scientific interests was unusually large. He contributed to the development of such areas like historical and traditional ethnography, socio-economic and political history, the history of culture, archeology, anthropology and population genetics, shezherology, museology, ethnodemography, ethnolinguistics, ethnosociology and ethnopolis. This article is dedicated to an analysis of his experience in studying genealogical chronicles or shezhere.

The object of the study is R.G. Kuzeyev's contribution in the study of the Bashkir shezhere – genealogical chronicles, which, in addition to pedigrees, contain valuable historical information like synchronous in time recording of texts and for earlier periods.

The subject of the research is the main content of the scientific activity of R.G. Kuzeyev to attract one of the vast circles of sources of data genealogical records of tribes, clans and villages – shezhere, folk stories and legends, tribal names, tamgas.

The overall goal of the study is to reflect the contribution of R.G. Kuzeyev in the study of the origin and formation of the Bashkir people in general, and Bashkir genealogical chronicles – shezhere in particular.

The goal of this article is to show the role and significance of the multifaceted scientific activity of R.G. Kuzeyev in the study of genealogical chronicles-shezhere of the bashkir people, an analysis of his experience of researches in this area.

Main part

At the present time, there are still a number of poorly studied and debatable questions on the study of genealogical traditions-shezhere, the compilation of which was distributed among many Turkic peoples. Along with the problems of deep and extensive study of genealogical records in the researches of scientists R.G. Kuzeyev occupies a special place, in whose scientific researches on ethnic history of bashkirs and the expansion of the chronological framework of research became possible due to the introduction of the bashkir genealogical chronicles – shezhere into the scientific circulation (Kuzeyev, 1960).

As his student, professor R.I. Yakupov, rightly points out, the formation of R.G. Kuzeyev as an ethnographer is associated with the names of researchers like S.P. Tolstov, N.N. Cheboksarov, S.A. Tokarev, I.M. Potekhin, S.M. Abramzon and others, i.e. with the classical school that developed in the Institute of Ethnography named after N.N. Miklukho-Maclay of Academy of Sciences of the USSR in the first half of the last century. R.G. Kuzeyev gained the experience of field ethnographic work in the large-scale Central Asian expedition of the USSR Academy of Sciences, the training unit of which under the leadership of S.M. Abramzon worked in the Tien Shan (Yakupov, 2010: 112).

The study of the origin and formation of the bashkir people in the 1950-1970 years of the XX century became the main content of R.G. Kuzeyev's scientific activity. He attracted a wide range of sources to the development of the problem. For the first time, genealogical records of tribes of clans and villages, tribal names, tamgas were widely used

and evidences of medieval written monuments were carefully studied.

To do this R.G. Kuzeyev carried out a special analysis of the bashkir genealogical chronicles – shezhere together with his colleagues.

The work takes systematic character to identify, collect and study written monuments from the middle of 1950-s. In a short period of time, it was found during a field work of scientific expeditions in the regions of Bashkortostan, in the hand-written funds of the Institute of Histories, Language and Literature of the Bashkir Scientific Center of the Ural Academy of Sciences of the USSR a considerable number of sources.

An important result of scientific research was the book by R.G. Kuzeyev «Bashkir shezhere» (1960), where photocopies, transcriptions and translations into Russian of 25 shezheres were given for the first time. Bashkir shezheres, based on genealogical legends, was originally spoken orally. However, as R.G. Kuzeyev writes, «in the 15th-16th centuries, in connection with the development of the productive forces and progress in the public life of the bashkirs, the need was born to create an official edition of the most popular shezheres and thus create written versions of the shezheres which subsequently, when removing from them numerous copies, less than usual were subjected to changes». (Kuzeyev, 1960:13)

By structure and content, the bashkir shezheres can be divided into three groups: 1) the genealogical tree in the form of a scheme where the male names of the members of the clan are numerically listed; 2) the genealogical scheme with textual explanatory expressions; 3) shezhere-text, in form and content resembling the chronicle, the annals, the legend (Fattahutdinova, 1985: 30-37).

In the collection «Bashkir shezheres» R.G. Kuzeyev published 25 shezheres. Manuscripts for publication were selected in such a way that, perhaps, the Bashkir tribes and clans were more widely represented. The collection includes the shezheres of the tribes like Yurmats, Ming, Burzyan, Kipchak, Usergan, Tamyar, Tabyn and Ayle, i.e. the largest tribal organizations of Eastern Bashkortostan. At the same time, the collection includes those shezheres, that are of considerable interest from the point of view of history and ethnography of Bashkiria. The reliability of the texts was of great importance in the selection for the collection.

The collection contains photocopies of shezhere, transcriptions and translations of texts into Russian.

Stylistic and linguistic features of the sources are preserved when transcribing.

The collection is supplied with commentaries, mainly of historical and ethnographic character (Kuzeyev, 1960: 21-22).

In another monograph «The Origin of the Bashkir people» R.G. Kuzeyev not only builds his conclusions on narrative and documentary sources and synchronous field observations, but also checks them on the materials of ethnonyms (pedigrees, folk legends, epic works). The author himself expresses this idea as follows: «The study of many issues of the ethnic history of the bashkirs and the expansion of the chronological framework of research became possible due to the introduction of the bashkir shezheres into the scientific revolution.» (Kuzeyev, 1974:33) In the opinion of N.V. Bikbulatov, «The work «The Origin of the bashkir people» became the basis for the development of studies on the histories of peoples, their languages and cultures in the Ural-Volga region, the North Caucasus, Central Asia, Kazakhstan, Western Siberia. At present, not only in Bashkiria, but also in the scientific centers of Central Asia and Kazakhstan, Siberia, the Caucasus, the Volga region, Moscow and St. Petersburg there are hardly any publications on the problems of ethnogenesis of ethnic history, folklore, dialectology and the history of languages peoples of Eurasia, in which would not have been used the results of R.G. Kuzeyev's researches» (Bikbulatov, 1996: 3-11).

In the work of R.G. Kuzeyev and other researchers, the question of careful study of numerous variants of shezhere texts was repeatedly raised, because absolutely identical texts do not exist; each copyist brought his individuality to the text.

In the joint report of R.G. Kuzeyev and R.Kh. Khalikova at the Second All-Union Turkic Conference in Alma-Ata, which was held on September 27-29, 1976, was said about the genealogical records of the bashkirs, the history of their collection, and also about the need to include them in scientific use. The authors of the joint report paid special attention to the use of the bashkir shezheres as a historical source and a monument to the language, the importance of establishing the nature of «genealogical records» and the conditions for their existence, addressing the issues of the accumulation and publication of shezhere texts, their dating, a common source assessment of this source (Kuzeyev, Khalikova, 1980: 355-357).

The value of the research results of R.G. Kuzeyev is also determined by his empirical basis. For decades the researcher has accumulated materials and sources. He always understood the importance of this work, confirming that the search for sources is

the «basic problem» of historiography (Kuzeyev, 1978: 7).

It is not by chance that R.G. Kuzeyev always promoted the development of regional and all-russian archeography, he initiated the creation of the South Ural branch of the archeographic commission of the USSR Academy of Sciences. The commission, whose work he headed, discovered and published thousands of historical documents, including genealogical chronicles-shezheres, the middle ages and the modern times. The activity of this department in this direction was, in many ways, successful and effective, primarily due to the consolidation and coordination of the efforts of archivists, historians, philologists, local historians in the field of archeography and source study, and also through the implementation of a number of activities (conferences, meetings, seminars, publications etc.), aiming to draw the attention of the scientific community to the theoretical and practical issues of archeography. New materials of genealogical records are introduced into historical and historical-philological research. Collecting, processing, recording, storing in historical, philological research of these sources acquires paramount importance.

At the initiative of R.G. Kuzeyev, the implementation of archeographic research began: the description of the shezhere manuscripts for the purpose of dating them, the disclosure of the content for research, the simplification of cataloging and facsimile editions of individual written texts with preliminary and carefully conducted textual training. Various techniques and principles for the description of manuscripts are being developed, which are constantly being improved. «A careful description of the monuments of the Eastern script is the most important precondition for the investigation of the source, its publication, the most important condition and prerequisite for extracting from it all possible source information. It is appropriate to emphasize the interrelationship between archeographical and textual problems: archeographic preparation of documents not only precedes the textual, but also largely predetermines its level, and also the completeness of the historical interpretation of the text,»- noted R.G. Kuzeyev (Kuzeyev, 1985: 8).

R.G. Kuzeyev attached importance to ethnogony. «Ethnogony is the people's knowledge about the origin of the folk, about its migrations, about its ethnic and cultural ties with these or other

peoples» (Kuzeyev, 1984:147). The structure of ethnogony includes genealogy. Rail Gumerovich himself wrote that he created «the corps of the Bashkir people's ethnogony» with hard work on the field in the regions of Bashkiria, in archives, storages and libraries (Kuzeyev, 1989: 233). The publication of the collection «Bashkir shezheres» by R.G. Kuzeyev, as T.M. Garipov notes, marked «the beginning of a new direction of scientific researches – the shezherology» (Garipov, 1989: 8).

R.G. Kuzeyev proposed and developed a complex approach to ethnogenetic researches, implying the use of written sources, archeology, ethnography, anthropology, linguistics, folklore. The ethnographic material was the main thing for R.G. Kuzeyev. The direction that studies ethnic history, in his opinion, is historical ethnography. Of all types of ethnographic sources, R.G. Kuzeyev attached the greatest importance to people's ethnogenetic knowledge and made a great contribution to the study of genealogical chronicles – shezhere.

Conclusion

Thus, the bashkir genealogical chronicles – shezhere are valuable historical sources. Variety and abundance of material does not allow for a more detailed and thematic grouping the shezhere. So, analyzing the work on the study of the bashkir shezheres, R.G. Kuzeyev persistently draws the attention of researchers to many questions related to the dating the shezheres and the interpretation of the chronologies given in them, to a thorough study of the numerous variants of shezhere texts, because absolutely identical texts do not exist; each copyist brought his individuality to the text. The noted features of the shezhere indicate the need for a careful and critical analysis of the texts and a rigorous source assessment of the information contained in them. Only under this condition, R.G. Kuzeyev noted, genealogical chronicles – shezhere acquire a paramount importance as sources on the history of the middle ages (Kuzeyev, 1974: 37).

The study, along with other sources to address issues of ethnogenesis and ethnic history of the bashkirs, genealogical chronicles – shezhere became the main content of the multifaceted scientific activity of R.G. Kuzeyev and marked the beginning of a new direction of scientific research – shezherology.

References

- Bikbulatov N. V. (1994). R.G. Kuzeyev – etnolog, istorik-vostokoved, obshchestvennyi deyatel. Etnologicheskie issledovaniya v Bashkortostane. Ufa
- Kuzeyev R.G. (1960). Bashkirskie shezhere. Ufa
- Yakupov R.I. (2010). Kak osmyslivalas etnicheskaya istoriya Evrazii (pamyati R.G. Kuzeyeva). Etnograficheskoe obozrenie, №2. Moskva
- Fattakhutdinova A.Sh. (1985). Istochnikovedcheskoe izuchenie bashkirskih shezhere. Voprosy istorii bashkirskogo literaturnogo yazyka. Ufa
- Kuzeyev R.G. (1974). Proiskhozhdenie bashkirskogo naroda. Moskva: Nauka
- Bikbulatov N.V. (1996). R.G. Kuzeyev – etnolog, istorik, vostokoved, obshchestvennyi deyatel. Kuzeyev Rail Gumerovich: Bibliograficheskii ukazatel. Ufa
- Kuzeyev R.G., Khalikova R.Kh. (1980). Bashkirskie shezhere-pamyatniki istorii I yazyka. Problemy sovremennoi tyurkologii: Materialy II Vsesoyuznoi tyurkologicheskoi konferentsii, 27-29 sentyabrya 1976 g. Alma-Ata
- Kuzeyev R.G. (1978). Istoricheskaya etnografiya bashkirskogo naroda. Ufa
- Kuzeyev R.G. (1985). O zadachakh arkheograficheskikh I tekstologicheskikh issledovaniy pamyatnikov vostochnoi pismennosti. Voprosy opisaniya I katalogizatsii vostochnykh rukopisei Yuzhnogo Urala. Ufa
- Kuzeyev R.G. (1984). Etnicheskaya istoriya bashkirskogo naroda (gipotezy, istochniki, teorii). Ufa. NA IEN UNTs RAN. F.2. Op. 2. Ed. kh.3. Kasset 8
- Kuzeyev R.G. (1989). Ob obshchnostikomponentov v etnogeneze tyurkskikh narodov v lesostepnom regione Evrazii. Etnicheskaya istoriyai traditsionnaya kultura narodov Srednei Azii I Kazakhstana. Nukus
- Garipov T. (1989). Yubilei uchenogo. Nauka Urala. Ekaterinburg. 2 fevralya 1989 g. S. 8

John Clarke¹, Seksenbayeva G.²

¹Professor of History at the University of Buckingham,
Great Britain, Buckingham, e-mail: john.clarke@buckingham.ac.uk

²Doctor of History, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: s.gulzira@mail.ru

**VISUALIZING HISTORY:
THE 'SOVIET KAZAKHSTAN' NEWSREEL SERIES**

This article investigates the emergence, development and role of the newsreel during the Soviet period of Kazakh history. In particular, it focuses on the 'Soviet Kazakhstan' series, which was produced over six decades. The article stresses the value of the newsreel as an historical source, one relatively neglected in the past. It explores the reasons why the new Communist authorities were attracted to the newsreel, a mass medium that could play a central role in the building of a socialist society. It goes on to consider the relationship between the 'message' of newsreels and the ideological stance of the Communist party – and particularly on those occasions when the two were literally 'out of sync'. The article also investigates the subject matter of newsreels produced in the 1930s and 40s and the extent and nature of Party control. It discusses the changes of the 1960s, changes that allowed for a greater emphasis on character in addition to the simple portrayal of events. It argues, however, that these changes were modest and that, even in the 1980s, the predominant images were of factories and combine harvesters. It concludes that the newsreel played a central role in promoting acceptance of the principles of Communism and, perhaps more prosaically, in raising hopes of a better future. While accepting that 'Soviet Kazakhstan' was always ideologically conditioned, the article contends that it did create an invaluable screen chronicle that reflected at least some aspects of reality.

Key words: historical sources, film-documentaries, newsreels, audiovisual documentaries, film magazines, cinematography, ideological tools, political propaganda, cinema production, Soviet culture.

Джон Кларк¹, Сексенбаева Г.²

¹Букингем университетінің тарих профессоры,
Ұлыбритания, Букингем қ., e-mail: john.clarke@buckingham.ac.uk

²тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: s.gulzira@mail.ru

Тарихты бейнелеу: «Кеңестік Қазақстан» киножурналы

Қазіргі тарихнама кинохрониканы ХХ ғасырдағы мәдениеттің жеке өнімі және өзінің құқында маңызды тарихи дерек ретінде қарастырады. Кинохрониканың бейнелері шындық туралы біздің білімімізді біршама кеңейтуге көмектеседі және тіптен тарихтың өзінің табиғаты туралы түсінігіміздің өзгеруіне ықпал етеді. Кинохрониканың мазмұнын мұқият зерттеу, әрине, олардың тарихи деректердің тәуелсіз тобы ретіндегі құндылығын дәлелдейді. Талдаудың жаңа методын қолдануға тиісті мұндай зерттеу, ғылыми және қоғамдық білім берудің құралы ретінде, фильмді ендірумен байланысты бұған дейін аз зерттелген мәселелерді айқындауға көмектеседі. 1930 жылдардан 1990 жылдарға дейін кинохрониканың Қазақстан халқының көпшілігі үшін бұқаралық ақпарат болмағанын, сондықтан да олардың ХХ ғасырдағы әлеуметтік және мәдени өзгерістерді зерттеуімізге жақсы мүмкіндік беретінін баса көрсету маңызды. Өткеннің дерегі ретінде баға берудегі кинохрониканың шынайы маңызы енді ғана айқын бола бастады. Оларды тек дәстүрлі (жазбаша) деректерді ғана қолдануға тырысқан тарихшылар қазірге дейін көбінесе мойындамай келді. Іс жүзінде кинохрониканы зерттеу қоғам мен идеялар әлемінде болып жатқандарды және ешқашан да баспалық немесе жазба деректерден алуға болмайтындарды көбірек қамтуы мүмкін. Сол себепті, кинохроникаларды бағалау бұл кезеңдегі аса маңызды идеяларды айқындай алады.

Түйін сөздер: тарихи дереккөздер, кинофильмдер, киножаңалықтар, аудиовизуалды деректі фильмдер, кинофильмдер, кинематография, идеологиялық құралдар, саяси насихат, кинематография, кеңес мәдениеті.

Джон Кларк¹, Сексенбаева Г.²

¹профессор истории Университета Букингем, Великобритания, г. Букингем, e-mail: john.clarke@buckingham.ac.uk
²доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: s.gulzira@mail.ru

Визуализация истории: Киножурнал «Советский Казахстан»

Современная историография рассматривает кинохронику как отдельный продукт культуры XX века и как важный исторический источник в их собственном праве. Кадры кинохроники позволяют существенно расширить наши знания о реальности и даже способствовать изменению представлений о природе самой истории. Тщательное исследование содержимого кинохроники, конечно, подтверждает их ценность как независимой группы исторических источников. Такое исследование, при котором должны применяться новые методы анализа, обещает пролить свет на доселе мало изученные проблемы, связанные с введением фильма в качестве средства общественного и научного обучения. Важно подчеркнуть, что с 1930-х до 1990-х годов XX века кинохроника было массовой информацией для большинства народа Казахстана и, следовательно, дает уникальное окно, через которое мы можем исследовать социальные и культурные изменения XX века. Только теперь это истинное значение кинохроники становится зримей, чтобы оценить его как источник прошлого. До недавнего времени они в значительной степени игнорировались историками, озабоченными применением только традиционных (письменных) источников. На самом деле, исследование кинохроники может обнаружить больше, что происходит в мире идей и общества и что никогда не может быть извлечено из печатных или письменных источников. Таким образом, оценка кинохроники может выявить наиболее важные идеи этого периода.

Ключевые слова: исторические источники, киноленты, кинохроника, аудиовизуальные документальные фильмы, киножурналы, кинематография, идеологические инструменты, политическая пропаганда, кинопроизводство, советская культура.

Introduction

Modern historiography regards newsreels both as distinctive products of the culture of the twentieth century and as important historical sources in their own right. Newsreels can significantly extend our knowledge of reality and even contribute to changed perceptions of the nature of history itself. Careful investigation of the contents of newsreels certainly confirms their value as an independent group of historical sources. Such an investigation requires researchers to employ new techniques of analysis, yet it promises to throw considerable light on hitherto largely unexplored issues associated with the introduction of the film as a means of public and scientific instruction. It is important to stress that, from the 1930s until the 1990s, the newsreel was *the* mass medium for most of the people of Kazakhstan and hence provides a unique window through which we can explore the social and cultural changes of the 20th century. Only now is the true significance of newsreels coming to be appreciated. Until recently they were largely disregarded by historians preoccupied with traditional (written) sources. In reality, examination of newsreels can often reveal more

about what was happening in the world of ideas and society than can ever be extracted from printed or written sources. Thus, newsreel examination can reveal the most important ideas of this period.

It is thus clear that the development of the cinema was inseparably connected with politics throughout the Communist period. In particular, in the case of the difficult area of documentary films, the choice of topics and their ideological expression and representation was strictly controlled. This resulted in the production of material that, by later standards, appears too regimented, pompous, overelaborate and excessively emotive. Since the fall of Communism and the break-up of the Soviet Union, these issues have been extensively investigated by scholars both in Russia and in the West. Many foreign scholars have presented the Soviet cinema as an important dimension to the phenomenon and concept of Stalinism. Thus Professor Richard Taylor, of the University of Wales, has examined the political factors that influenced the development of the Soviet art films – notably in their propensity to indulge in ideological cliché. Founder and editor of the series «*KINO: The Russian & Soviet Cinema Series*», Taylor has made a significant contribution to the study of the Sovi-

et Cinema. His famous book (Richard Taylor, Ian Christie, 1994)) facilitated a new understanding of the history of Soviet cinema. For the first time, readers could become acquainted with the most important historical documents – which were also carefully annotated and arranged – so that they could gain a sound understanding of the documents themselves and of the context in which they were produced. The book contains a large number of official documents (party and government) as well as the most important manifestos, film reviews, articles and speeches. This compilation allowed those not fluent in Russian to understand the complex relationships between the various factors influencing the development of the Russian and Soviet cinema. For those interested in the Soviet cinema, Richard Taylor is also known for his profound analytical studies of major cult movies of the Soviet cinema, including: (Sergei Eisenstein, 1925); (Michael Chiaureli, 1949); and (Ivan Pyr'ev, 1949). (Taylor, 2000, 1993, 1998, 1999:143-159).

Recently more books and articles have appeared on the Soviet and post-Soviet cinema. An interesting development has been that instead of the almost exclusive emphasis on the role of films as vehicles for Soviet propaganda in the context Soviet mass culture, the newer work also reflects trends and issues in film studies throughout the world. But, however, commendable, in all of this there is a significant omission. Until now very little attention has been given to material produced in and for non-Russian parts of the Soviet Union. This study attempts to address this problem, particularly in the case of Kazakhstan (Woll, 2000); (Birgit, 1999); (Graham, 1999); (Kenez, 2000).

Results and discussion. Creation of the Kazakh newsreel

The Filmphoto/phonodocuments that constitute such an important source for the study of national history are to be found mainly in specialized and other institutions, often the same institutions that created the material in the first instance. They contain audiovisual information about the socio-political, economic and cultural life of society. Most are concentrated into a single archive and cover the period from the 1920s onwards. At that time the new Bolshevik authorities were highly appreciative of the value of film in providing an exact record of events and in offering an efficient vehicle for public instruction that could be used alongside periodicals and newspapers. Indeed, film seemed to have a mass character appropriate for a socialist society. As early as 4 March 1918 the Presidium of the Moscow

Council of workers', soldiers' and peasants' deputies had passed a resolution placing film enterprises under official control.

In subsequent years, this resolution laid the foundation for the passage of a number of laws, defining the relationship between state and cinematography. It certainly marked the first step towards the establishment of state control and censorship over all aspects of cinematic production and distribution. Hence, on 1 April 1918, the Cinema department of the People's Commissariat of Education (Narkompros) RSFSR was set up – the first specialized agency of Soviet power in the field of cinema. Production and ideological issues were now increasingly determined centrally [Boltyansky, 1959:89]. By the end of 1918, the Bolshevik authorities had gained control of the vital elements, including ownership of materials needed for film making – films, stock and equipment – while subjecting all foreign made films to strict censorship. The production or hire of any documentary or other films were forbidden within the country without the permission of Narkompros's Film committee.

In the Party program accepted at the VIIIth Congress of the Russian Communist Party (RCP) (b), in March 1919, the cinema was identified as one of the main means through which the ideological work of the Party could be furthered. Special priority was to be given to the making of newsreels, a genre that was to become the party's faithful servant in the dissemination of its propaganda for many decades. There can be no doubt that the nationalization of the motion picture industry represented a key element in the social, economic transformation upon which the Bolsheviks now embarked. A decree issued by SNK RSFSR on 27 August "Concerning the transition in the roles of the photographic and cinema industries in supporting the work of the National commissariat on education" led to the production and distribution of the first Soviet films.

Despite the highly centralizing intentions of these measures, in the 1920s, the Communists were still experiencing difficulty in collecting and preserving photographic and film material relating to the Revolution and the earlier history of the Party. Thus on 4 February 1926 SNK RSFSR published a decree «Concerning the transfer to the Central archive RSFSR of negatives of pictures and the movies having historic-revolutionary interest». This measure proved crucial and ensured that material was properly stored and hence survived to be available for study by later historians – who came to recognize its value as a source of remarkable significance and value.

Of course, the Bolsheviks saw the need to locate, collect and preserve audiovisual documents through the prism of their strategy of spreading their ideology through the tools of propaganda. Thus the Bolshevik leader, V. I. Lenin, declared, ‘... of all the branches of the arts, the most important is cinematography: it is necessary to be engaged in it first of all» [Lenin, 1973:163]. Indeed the assertion»... of all the arts, for us the most important is the cinema» became axiomatic in Soviet society. The social and cultural role of the cinema was defined in very similar terms in subsequent Party directives:

The political role of the Soviet cinema is to promote the display of new socialist elements in the economy, in public relations, in life, in the identity of the person and in the fight against the remnants of the old system, in order to further the education of the masses and their organization towards the achievement of the cultural, economic and political tasks of the proletariat and its party ..., to cover historical events and public phenomena from a class perspective; to the distribution of general knowledge and the international education of the masses; to overcoming nationalist prejudices and provincial limitations, through the cinema, familiarizing the masses with all the achievements of Soviet culture, to provide leisure and entertainment but in such a way that the material used in the cinema organizes the thoughts and feelings of the viewer in the direction necessary for the proletariat ... (From the resolution of All-Union party, 1928) (CSGA RK, Ibid F. 81, in. 1, c.1376:3).

It was also clear that the cinematic propaganda was most likely to be successful in areas where the people had not yet seen films. Above all that meant «in the villages and in the East».

Of the various types of cinematic productions, the authorities gave preference to the newsreel. Without the cinema, the new regime would have found it difficult to get its message over in areas where literacy levels were low. The newsreel appeared to be the answer – providing pictures and later pictures and sound, accessible to all. In other words, the newsreel was the universal medium of propaganda. In May 1918, a group of workers in the Film department of Narkompros RSFSR released the first numbers of *Film week* which covered events of political importance that had occurred anywhere in the country.

A newsreel was the ideal instrument to put forward the party’s plans and to show how these plans were being realized. The new and exciting medium could be used to present the party in the most attrac-

tive way possible and to convince the rest of society of its vision, heroism and competence. It is hardly surprising that the authorities gave newsreels such priority.

In the years after the Revolution, there were no film making facilities in Kazakhstan, but, in 1927, a newsreel department was created in the «Sovkino’s» film studio. In 1931 the department was reorganized into an All-Union studio for newsreels and given the name «Soyuzkinokhronika». Today, about 18 releases of newsreel and sound recordings from 1925, 1927, 1929-1932 are stored in the Central state archive of film documentaries of the Republic of Kazakhstan. Some newsreels, for 1935-1936, appear to have been removed by employees of the film studio. The incomplete run of newsreels suggest that the national film fund was only interested in newsreels that had a direct bearing on the republic’s history. The facts of the loss of these film materials should not be kept hidden. Here it is worth noting that films made in the territory of Kazakhstan were produced in two separate Sovkino studios: the Middle Volga studio served the southern part of the republic and Siberian studio served the northern region. Today, as part of the ‘Cultural heritage program’ the staff of the National audiovisual archive is conducting an active search for film and other material relating to the history of our fatherland in the 1920s and 30s. Surviving newsreels contain material about the construction of the capitals of Kazakhstan, Kzyl-Orda (1925) and Alma-Ata (1930) and celebrations to mark the tenth anniversary of the Bolshevik revolution (1927). Some stories highlight the building of the Turksib (Turkestan-Siberia) railway, cotton cultivation in southern Kazakhstan and the breeding of top quality horses at the Kegensky stud in the Almaty area. Industrial subjects also figure prominently, including the development of the Karaganda coal basin and the Embanest oil field.

Responsibility for the release and distribution of regular newsreels was assigned to the All-Russian trust – to the Vostokkino Joint-stock company which besides production of films also engaged in mass observation projects. According to some researchers, «Vostokkino’s» Kazakhstan studio was used to produce regular releases of the newsreel «*Latest news*». However, the author managed to find only a limited number of films in this studio including «*Fifth anniversary of Kazakhstan*» (1925), «*Turksib*» (1929), and «*A national regiment*» (1930). Judging by the conclusions of the commission of Kultprom of Regional committee of All-Union Communist Party (bolsheviks) set up to monitor the implementation of directives on the cinematic industry in KASSR

and which reported on 31 June 1931, Vostokkino's Kazakhstan studios had not been particularly active in the previous half year. The studios had been idle for much of the time and work was limited to a chronicle sketch entitled «*Turksib is going*», some stories about the work of VII congress of Councils of KASSR, May Day celebrations, a pioneer meeting and a sowing campaign (CSGA RK, Ibid F. 30, in. 2, 592:7-8). But it is also possible that much more had been done and that this was now removed or sent to Moscow for recycling, a practice common at the time due to lack of material resources. It is also possible that material was incorporated in the all-union chronicle «*Soyuzkinozhurnal*» as similar plots were needed there.

Perhaps most intriguingly, part of the problem seems to have been that 'message' of some of the newsreels did not coincide with the current ideological stance of the Party; offending material was particularly likely to be removed or destroyed. The problem is likely to have been particularly acute in 1928 when the policies associated with the NEP were abandoned in favour of rapid collectivization and industrialization. The maintenance of ideologically correct content was a constant preoccupation with the authorities. Thus a meeting of the Secretariat of Kazkraykom of All-Union Communist Party (bolsheviks) held on 23 April 1928 expressed concerns about the differences between the ideological stance of the party and the contents of newsreels, which did not accurately reflect the recent economic progress of the country. Narkompros was instructed to ensure that these issues should be addressed appropriately, while it was stressed that care must be taken to avoid including filmed extracts of sensitive discussions and meetings (CSGA RK, Ibid, F. 30, in. 6, 19:112).

The technical, material and personnel problems which arose in the production and distribution of newsreels were bound to affect their impact on audiences. Thus the authorities in Kazakhstan were forced to admit that, at least for the time being, the newsreel had not yet become «a loud-hailer and the tool of ideological re-education of workers». Insufficient attention had been given to party and government attempts to educate 'backward cultural minorities' and give them greater involvement in 'socialist construction» by means of cinematic propaganda. The Kazakhstan authorities were so concerned that they asked for help from the central government to set up their own film production. This idea had been under discussion since 1927 but was only realized in 1934, when the Almaty studio made a newsreel. From this beginning a regular series of newsreels

were developed under the title of «*Soviet Kazakhstan*». The newsreels consisted of short clips covering important events in all spheres of activity in Kazakhstan. The following facts reveal the high value placed on newsreels in ideological education and objectives. Having declared itself the agency of the Regional committee of All-Union Communist Party (bolsheviks) and SNK KASSR, the government of Kazakhstan resolved to allot 75 thousand roubles to pay for the production of six newsreels. Additional finance came from other state institutions, including the People's Commissariats for Education, Supplies and Agriculture (Ibid F. 30, in. 2, arch. № 1149:171); (Ibid F. 30, in. 3, c. 9:172); (Ibid F. 30, c.1068:120). In the following year – 1935 – the authorities financed a sound newsreel on the fifteenth anniversary of Kazakhstan (Ibid, F. 30, in. 4, arch. № 450:22). The Almaty studio was now producing twelve numbers of «*Soviet Kazakhstan*» per year. The content of these newsreels focused on events reflecting the political and ideological climate of the time.

«Soviet Kazakhstan» as the ideal of Soviet power on the screen

In the Issues of the '*Soviet Kazakhstan*» the most significant political events were highlighted. These included the celebration of the 21st anniversary of the October Revolution, the 20th anniversary of Kazakhstan, the Third congress of the Communist Party of Kazakhstan, the Third congress of the Lenin Communistic Union of Youth and election campaigns. The newreels also contained reports of party and workers' meetings, the sentencing of a group of Trotskyists by the Military Board of the Supreme Court of the USSR, granting independence of Finland, the entry of the Baltic republics into the USSR and celebrations marking the issue of labour books and passports. There was great emphasis on economic developments; coal and mining projects, light industry and railway construction all featured. The propaganda element was always strong with great emphasis on the achievements of industry and agriculture. Collective farms received special attention – how they were reaching their targets early or producing more food than planned, how their workers were participating enthusiastically in seasonal campaigns and taking part in wonderfully successful exhibitions. In short, the newsreels were seeking to promote the key features of the new Soviet way of life.

The same message was advanced in others areas of life. Pieces on the building of kindergartens,

schools, hospitals and movie theaters, on improvements in literacy and on the opening of institutions of higher education and their activities, etc. were regularly highlighted in magazines. Each newsreel had a sports section – in the context of ‘the fight against the external and internal class enemy». There were also items on air defences, shooting competitions, mountaineering and pilot training.

Each newsreel consisted of between five and seven stories reflecting one overall theme. The subjects and outline of the newsreel were always subject to close control and needed the approval first of regional party committees and then of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. Items on industry, transport and agriculture were subject to particularly close scrutiny and comments. A typical response was ‘Use of colour in excess of the plan’ on a piece about the work of the engineer Oleg Sabitov. Furthermore the studio was instructed to consult the Balkhash city party committee. Apart from control of story lines, intervention in the technological aspects of film making was commonplace. In other words the authorities controlled not just the story lines but also how these would appear on the screen. For example, when in 1946 N. Kanonov planned an item entitled ‘Water wheels for the village’ for newsreel no 14, he was told to revise the project in a way that «would allow it to emphasize the large scale production of the new five-year plan, and also stress the drama and heroism of construction.’ The existing plot was ‘unreal’ because it did not adequately reflect national progress (CSGA RK, F. 1708, in. 1, c. 293:4); (arch. № 521). When filming, directors had to be careful about all aspects of the subjects in front of their cameras. In particular, films about economic progress could never include shots of dilapidated farmyards or people wearing worn out clothes (Ibid, F. 1708, in. 1, c. 293:11; c. 731:33).

Directors preparing the next release of a newsreel had to adhere strictly to their instructions. In archival deposit No. 1708 – Film studios «Kazakh-film» of the Ministry of Culture of KAZSSR – there are documents that illustrate the process. Thus M. Sagimbayev, the director of newsreels 21-41 of 1951 was told that an item about the Karaganda region entitled «*By winter we are ready*» had to be produced in coordination with the party Regional Committee. The film dealing with cattle farming in a remote region should begin with a general plan of the area, followed by pictures of new and repaired accommodation for cattle, fodder storage facilities, workers’ housing, a red yurta and the veterinary centre (Ibid F. 30, Ibid, c.777:174).

Newsreels had to highlight actions by the authorities in specially designated areas. Thus following a letter from the Resettlement Department of the Council of Ministers of the USSR, the Ministry of Cinematography of KAZSSR undertook to produce regular newsreels featuring the development of industry, agriculture, culture and construction in the new settlements. Film studios were required to provide monthly reports on their work to the Ministry of Cinematography of the USSR [CSGA RK, Ibid, 665:60]. Themes of newsreels tended to follow official resolutions. Thus on 1 April 1952, the Central Committee of KP (b) of Kazakhstan issued instructions ‘Concerning measures for the improvement of training and education of Kazakh girls at schools and special colleges and higher educational institutions’. Soon after newsreels appeared with titles such as: «*Pathway to knowledge*» – about pupils at the Chimkent boarding school No. 7; «*Future Teachers*» – about the training of teachers at the Kazakh Female Teacher Training College of M. Mаметova; and «*Young talents*» – about examination honours achieved by students at the State Conservatory (arch. № 279:280, 292).

Inevitably, rigid regulation of the themes and structures of newsreels compromised the professional skills and integrity of the film makers. In essence they were compelled to produce a distorted image of reality. They were given very precise orders as to the kind of reality they should display. In stories about harvesting they were told not to include shots of the secretary of the district committee, the agronomist or the chairman of the collective farm, ‘pouring wheat from palm to palm.» Instead, they should concentrate on what really mattered; to portray events and life in terms of the work, struggles and achievements of the advanced *Homo sovieticus* (Ibid, F. 1708, arch. № 665:169-170).

The close, even stifling control of film making lifted somewhat in the 1960s. There was then something of what researchers have called a ‘Thaw’, a time when a degree of criticism was possible and national schools of cinematography were founded. Modern film experts, when discussing the cinema of the 1930s to the 1950s use such terms as «mythological productions of Stalin’s ideology», «grandiose front doors» and «glossing over the truth». They argue, however, that in the 1960s, Soviet cinema came under the influence of «a new wave» of cinematography developed in France and Italy. This ‘cinema verite’ involved the abandonment of decorative effects, overblown rhetoric and magnificence in favour of a search for reality. Now the call was for democratization in art, as cinematographers shot

their films in a free and natural documentary manner, with real interiors, implicitly and sometimes explicitly rejecting the «decorative» cinema of the Stalin era. They also paid greater attention to the deep psychological analysis of the personality rather than to the simple portrayal of events.

As in earlier times, the newsreel reflected the current trends in Kazakh society. Some aspects, notably lighting techniques and subjects – party, industry, agriculture, cultural life and sport – remained unchanged. But there were also significant differences, story lines now included criticism of the bureaucracy, and revelations of formalism and mismanagement. Some went too far for the authorities and the scripts of special newsreels, such as «*Protect the honour of the city*» (1957-1961, 1965) were considered «not typical» and «alien» phenomena for a socialist society. Yet it was in the 1960s that Kazakh documentary film makers realized their plans through thematic newsreels including: «*Our Magnitogorsk*» (1960, 1962-1965), «*Virgin Edge*» (1962-1965) «*Kazakhstan Sports*» (1965-1970), «*Art*» (1966-1970, 1972), «*Pioneering*» (1966-1968). These newsreels circulated quite widely and helped to acquaint audiences in neighboring areas with news of developments in Kazakhstan.

These newsreels often featured interviews with leaders of industry, scientists and artists and representatives of various professions. This was in marked contrast to the emphasis of earlier newsreels where the main objective had been to create images of collective work – that is in line with the prevailing Soviet ideological stance which played down the significance of the individual personality. Previously, the individual personality was seen only as an element of social production and a reflection of the values of socialism. Now story lines began to include more than discussion of the professional qualities of individuals and their contribution to social production. Subjects were placed in a broader context with references to family life, living conditions and leisure activities. Some of these trends were linked to technical innovations – such as lenses with a focal length of 18 mm., narrow movie camera for 16 mm. films, new sound recording systems – which facilitated such things as slow motion or accelerated, synchronous filming, etc.).

An important resolution was passed at an All-Union meeting of film directors and writers held in Moscow in April 1959. The meeting discussed the problems of all-Union and local film making and those of the periodical press in the light of decisions taken at the 21st Congress of CPSU. Having noted the prevailing thematic monotony

and standard coverage of events in film plots, the meeting appealed to directors to do more than make films about new buildings, factories and cities or the plan to modernize agriculture – ‘the tselina epopee’ that would bring about a massive increase in grain output by 1965 by bringing the virgin lands of Kazakhstan under the plough. It was hoped that directors would find a place in their newsreels for items on the lives of the hitherto invisible ‘little people’ – the post man, the hairdresser, the newspaper seller, etc. (CSGA RK. F. 2128, in. 1, c.14:12-16).

An appeal like this would have been inconceivable in the days when story lines had to conform to a very narrow range of themes and treatments. The initiative was discussed step by step and in detail in film studios, arts councils and in the department of cinematography in the ministry responsible for the promotion of science and culture reporting to the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan.

Yet how much had really changed? Using administrative levers of thematic planning of plots, the authorities presented proletarian and collective-farm cycles as the main repertoire priority in newsreels. The new orders were interpreted in a fairly conservative way. The lasting impression of newsreels made in the 1970s and 80s is still one of images of ‘ranks of smoking chimneys, forests, avalanches of coal and ore, construction cranes and columns of combine harvesters.’ Some film makers protested against continued interference in the film making process. Later Resolutions of the Central Committee of CPSU on measures for the further development of Soviet cinematography spoke of:

... A rise in quality, in ideology and art levels in documentaries, popular scientific and educational movies and newsreels, displaying communist creativity, furthering the education of the new person and implementing the ideas of the immortal Lenin leading to historic success in the social transformation of the world.

But for all the partial liberalization of the 1960s, the state still felt entitled to issue instructions to film makers – perhaps a little less blunt than in the past, but still requiring them to follow the official ideological line (The Resolution of the Central Committee of CPSU, 1972).

Conclusion

From the 1920s until the end of the Soviet Union, documentary cinema remained a powerful instrument of propaganda. The general model of

official ideology defined its main objective, which consisted of inculcating the minds of the masses with an appreciation of the excellence of the principles of Communism and the magnitude of the achievements of the Soviet system – while holding out the prospect of an even better future. The role of the communist cinema was well summed up by Paul Schaffer, film correspondent of *Berliner Tageblatt*. Schaffer declared «The movie made by the state serves to depict a not yet existing world and as well as providing instruction in the everyday rules to be observed in such a state of ideal perfection ...», (Trojanovsky, 2002: 212). It is certainly true that the progress and achievement of Kazakhstan Soviet society are encapsulated in newsreels that tell us much about the enthusiasms, hopes and beliefs of the millions of people who were ready to work so hard to build a good and fair world.

For almost the whole of the Communist period, from the 1930s to the beginning of the 1990s, the main objective of «*Soviet Kazakhstan*» was to function as an agitation and propaganda tool to sustain and strengthen the existing political, social and economic system. Together with other branches of the mass-media, it brought news of what was happening inside and outside the country to the people of Kazakhstan. Given that newsreels provide short versions of our history, it is entirely correct to place them in the category of historical sources with considerable potential to reveal more about Kazakhstan in Soviet times.

Even if they are ‘authoritarian’ and ideologically conditioned, the newsreels record real facts, involving real people and clearly delineated times

and locations, and hence those who see them should not be too skeptical as to their authenticity. In any case, through their ability to create a visible, dynamic image of real life, the film was the imprinted history of the time, the invaluable screen chronicle. Today it is impossible to overestimate the importance of the events, the shape of historical people, figures of culture and science, the different traditions and callings, the landscape and environment all captured on the screen. The historical value of documentary filming increases over time: the film stores in itself the movement of lost times, the image of people in their originality. Thanks to the truth of film documents, the past becomes the spiritual property of the present, although often perceived and interpreted differently by successive generations. The live reality and its screen image come into the closest time contact. Thus the documentary cinema not merely preserves the past – as it were mummifying lost time – but actually includes it in the present and serves as a transmission medium of historical and cultural information.

Of course, like other historical sources, film documents require a reliability check. The well-known critic and historian of cinema, George Sadoul, when emphasizing the value of a newsreel, also reminds us that «it is necessary to define the chronicle controlled directly or not directly by the government as reproducing the official point of view of an era in which it appeared». The essential paradox that film materials «criticized with all severity ... become in the future the main source for historians» (Medush-evskaya, 1983:117).

References

- Taylor, R. (2000). *The Battleship Potemkin. The Film Companion*. I.B. Tauris, London & New York.
- Film Propaganda. (1998). *Soviet Russia and Nazi Germany Second Revised*. Ed. I.B. Tauris, New York.
- Red Stars. (1993). *Positive Heroes and Personality Cults: Stalinism and Soviet Cinema*. Routledge, New York.
- ‘Singing in the Steppes for Stalin (1999): Ivan Pyr’ev and the Kolkhos Musical in Soviet Cinema. *Slavic Review*, 58:1.
- Woll, Josephine. (2000). *Real Images: Cinema and the Thaw / J. Woll*. – London & New York : I.B. Tauris Publishers.
- Birgit Beumers. (1999). *Russia on Reels. The Russian Idea in Post-Soviet Cinema*, London & New York: I. B. Tauris.
- Roberts, Graham. (1999). *Forward Soviet! History and Non-Fiction Film in the USSR* London&New York: I. B. Tauris.
- The Man with the Movie Camera*. (2000). London &New York: Tauris.
- Kenez, Peter. (2000). *Cinema and Soviet Society from the Revolution to the Death of Stalin* London&New York: Tauris.
- Boltyansky G. M. (1959). *The Great October socialist revolution and birth of the Soviet motion picture art*. – From cinema history. Second issue, Moscow.
- The most important of all the arts: Lenin about the film. (1973). *Collection of documents and materials* Moscow.
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (further CSGA RK). F. 81, in. 1, case 1376. L. 3.
- Ibid, F. 30, in. 2, case 592. L. 7-8.
- Ibid, F. 30, in. 6, case 19. L. 112.
- Ibid, F. 30, in. 2, case 1149. L. 171; in. 3, case 9. L. 172; case 1068. L. 120.
- Ibid, F. 30, in. 4, case 450. L. 22.
- Ibid, F. 1708, in. 1, case 293. L. 4;

Central State Archive of Film Documentary, Photographs and Sound Recordings of the Republic of Kazakhstan (further CGA KFDZ RK), arch. № 521.

CSGA RK, F. 1708, in. 1, case 293:11; case 731:33.

Ibid, 777:174.

Ibid, 665:60.

CSGA KFDZ RK, arch. № 279, 280, 292.

CSGA RK, F. 1708, case 665:169-170.

Ibid, F. 2128, in. 1, case 14:12 -16.

The Resolution of the Central Committee of CPSU. (1972). «About measures for further development of the Soviet cinematography» // Pravda. 22.08.

Thaw cinema. (2002). Second book. Under the editorship of V. Troyanovsky, Moscow.

Medushevskaya O. M. (1983), Modern foreign source study. Moscow.

Zhakisheva S.¹, Slavko T.², Utesheva E.³

¹Doctor of Historical Sciences, Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: adiconilau@mail.ru

²Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Research Worker of Russia,
Russia, St. Petersburg, e-mail: tislavko@yandex.ru

³Candidate of Philology, Professor, Kazakh Academy of Labor and Social Relations,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: tuteshev@gmail.com

**ANALYSIS OF FOREIGN POLICY
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN FOREIGN ELECTRONIC MEDIA:
APPLICATION EXPERIMENT OF MATHEMATICAL-STATISTICAL METHODS
AND COMPUTER TECHNOLOGIES**

The formulation of the problem of studying the foreign policy activity of the Republic of Kazakhstan on the basis of the materials of the leading English and Russian language press using content analysis, mathematical and statistical research methods and computer data processing technologies is extremely important for our country, as it actualizes the question of how Kazakhstan's reputation in the international arena coincides with the image created by PR-management of the country. An attempt to give a more objective answer, based on scientifically based research methods and data from reputable global media, is being undertaken in this paper.

Key words: Republic of Kazakhstan, foreign policy, electronic media, content analysis, mathematical and statistical methods, computer technologies, English-language press, Russian-language press.

Жакишева С.¹, Славко Т.², Утешева Е.³

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: adiconilau@mail.ru

²тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халық шаруашылығы және
Ресей Федерациясы Президенті жанындағы мемлекеттік қызмет
Ресей академиясының Выборг филиалы, Ресей, Санкт-Петербург қ., e-mail: tislavko@yandex.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Қазақ Еңбек және Әлеуметтік Қатынастар Академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: tuteshev@gmail.com

**Электронды шетел БАҚ-нда Қазақстан Республикасының
сыртқы саясатына талдау жасау: математикалық-статистикалық
әдістер мен компьютерлік технологияны қолдану тәжірибесі**

Жетекші ағылшын және орыс тілді баспасөздердің контент-талдау, математикалық-статистикалық зерттеу әдістері материалдары мен компьютерлік технологиялар бойынша біздің еліміз үшін төтенше маңызды деректерді өңдеуде, ҚР сыртқы саяси қызметі мәселелерін зерттеуде мынандай өзекті сауал қойылады: халықаралық аренадағы Қазақстанның беделі еліміздегі PR-менеджмент қалыптастырған имиджге қаншалықты сәйкес? Осы жұмыста әлемдік беделді БАҚ-тағы деректер мен ғылыми зерттеу әдістері негізіне сүйене отырып, неғұрлым ақиқат жауапты беруге талпыныс жасалды.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, сыртқы саясат, электронды БАҚ, контент-талдау, математикалық-статистикалық әдістер, компьютерлік технологиялар, ағылшын тілді баспасөз, орыс тілді баспасөз.

Жакишева С.¹, Славко Т.², Утешева Е.³

¹доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: adiconilau@mail.ru

²доктор исторических наук, профессор, Выборгский филиал Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, Россия, г. Санкт-Петербург, e-mail: tislavko@yandex.ru

³кандидат филологических наук, профессор, Казахская Академия труда и социальных отношений, Казахстан, г. Алматы, e-mail: tuteshev@gmail.com

Анализ внешней политики Республики Казахстан в электронных зарубежных СМИ: опыт применения математико-статистических методов и компьютерных технологий

Постановка проблемы изучения внешнеполитической деятельности РК по материалам ведущей англо и русскоязычной прессы с применением контент-анализа, математико-статистических методов исследования и компьютерных технологий обработки данных чрезвычайно значима для нашей страны, так как актуализирует вопрос: насколько репутация Казахстана на международной арене совпадает с имиджем, создаваемым PR-менеджментом страны? Попытка дать более объективный ответ, опираясь на научно обоснованные методы исследования и данные авторитетных мировых СМИ, предпринимается в настоящей работе.

Ключевые слова: Республика Казахстан, внешняя политика, электронные СМИ, контент-анализ, математико-статистические методы, компьютерные технологии, англоязычная пресса, русскоязычная пресса.

Introduction

In modern conditions, the world's information space has a tendency when the image (the opinion expressed) and the reputation (the opinion deserved) of the country and its political leadership may not in fact coincide with each other. In fact, these related concepts are not synonymous, since if the image is largely created by PR management, then the reputation as a kind of element of socio-political «portrait» is formed on an expert level, based on more reliable, plain characteristics, reinforcing or destroying gradually the foreign policy status of the state.

In this context, the role of an expert is fulfilled very often by the authoritative media (mass media), which plays the role of not only the information translator, but also its creator. Thus, CNN, BBC, Euronews, The New York Times and other leading publications «are not only instruments of influence on the leading countries of the world, but also have a significant impact on the world public opinion, national and world politics.» (Fokina, 2013: 1). At the same time such media is not limited by local or national space, but acts as an activist of modern international relations.

The mass media is one of the most important communication channels of interacting between the authorities and the society, an effective link for establishing international cooperation between states, the main tool for creating / destroying the image and reputation of a country whose opinion in the information society environment is difficult to ignore. As a result, foreign policy departments of countries

have to draw up their policies, adjusting the social image presented in the global media.

In recent years, our state has stepped up foreign policy efforts aimed at more complete integrating the country into international political processes and promoting national interests. In this regard, it becomes important not only to respond promptly to international information about Kazakhstan, but also to interact with major world media, covering the entire world community's activities on-line.

The problem set in the article is relevant not only from the scientific, but also from the practical point of view. The application of interdisciplinary approaches gives the researcher opportunities to move towards less relativism, to establish greater evidence, depth and accuracy of the findings obtained by means of mathematics and computer science, increasing the objectivity of research results (Zhakisheva, 2011: 8). These provisions are directly connected with the scientifically based and correct choice of methods, techniques and technology research.

Modern methods for assessing the influence and citations of electronic media in global Internet

To assess the reputation of the Republic of Kazakhstan in the international arena, it is necessary to identify the most influential and cited English and Russian-language electronic media in the global Internet. We have used the most authoritative methods of ranking electronic printed publications in Russian

and English: Title Popularity Ranking (TPR) and 4imn.com (Terin, 2000: 18-46).

Title Popularity Ranking is a professional methodology for ranking Russian print media that assesses the popularity of printed media on the part of readers, advertisers and journalists. The rating is made on the basis of open calculated data and is independent of the opinion of individual experts, that makes it the most attractive for all professionals working in the field of public relations

The rating takes into account such parameters as audience coverage (popularity indicator among readers), citing the publications in other media (popularity and importance of the publication in the professional community), citing the publications in social media (an indicator of popularity and significance among socially active sections of the public). This technique can be used for the media, both varying in terms of thematic significance and by their types.

Before starting the work on rating, the experts of the Agency select and verify an expanded pool of publications that claim to be included in to the rating. To calculate auditoria coverage (for printed media – the average audience of a single issue of the publication), the data of TNS Gallup and Comcon (or the publication itself) are used, which regularly conduct studies on the size and structure of readership media throughout Russia.

The citation of publications in traditional media is calculated on the basis of the ExLibris Agency media publication database, which includes more than 3,500 publications. Ranking of the citing publications in social media is prepared on the basis of the Yandex system, Blogs with more than 15,000,000 sources. The calculation of quotations does not take into account publications that contain self-citation (citation by publication of themselves), citing the publication in their own regional and thematic issues and applications, information on litigation caused by cited materials, citing or references of materials published before 1991. This makes the methodology of rating modeling the most reliable.

On the other hand, publications that cite thematic applications and issues of publications are taken into account, there are links to materials published on the websites of editions, publications written by a permanent journalist in editions under study or in other publications, if it is indicated thereupon in the publication, if there is information about the authors' professional awards and awards for materials published in the edition under study, if there are references to the use of photographs from the edition under study. Proceeding from such an account, get-

ting into the rating of publications with plagiarism is reduced to zero.

Another rather authoritative method for ranking newspaper publications is the 4imn.com method, named after the eponymous website, which publishes a daily updated rating of cited newspaper publications. 4 International Media & Newspapers is an international reference book and a search system oriented to world newspapers. 4imn.com includes 7,000 newspapers, estimating popularity on the Internet in 200 countries.

Newspapers are sorted according to the exclusive web-rating 4imn.com. The current rating is based on an algorithm that includes four unbiased and independent web metrics extracted from three different search systems. These include: Google's page rankings, a rating from Alexa Traffic Rank, Majestic Seo counters and Majestic Seo Trust Flow.

These web metrics are collected every week to minimize temporal fluctuations and maximize comparability. The preliminary computer filter is used to detect a coincidence in the original data. Further research and review of data through the Alexa Traffic Rank is carried out for newspapers that accept subdomains as their official home page.

After filtering and viewing subdomains, Web metrics data are normalized to a scale of 0 to 100, taking into account the logarithmic nature, which expresses both the Google page rank and the Alexa traffic indicator. Four normalized values are analyzed based on a weighted average algorithm that generates the final result and a web rating (Nazarov, 1999: 83-97).

The main goal of this technique is to give an approximate rating of popularity in the world of newspapers, based on the popularity of their websites.

Thus, when compiling media ratings, research companies and agencies use different counting techniques. It is worth paying attention to some of the nuances of such calculations. Ideally, when viewing a published rating, a person should understand the basis for selecting specific evaluation criteria and prioritizing the sources from which information was obtained, etc., that is, the rating methodology should be described in details and accessibly defined. Based on these criteria, it can be stated that present day ratings based on the methods of Title Popularity Ranking and 4imn.com are the most reliable and consistent with these criteria.

We will try to characterize and substantiate the effectiveness of the use of electronic English and Russian-language media as the basis for investigating the reputation of the RK foreign

policy in the global media community. According to the rating compiled using the 4imn.com ranking method, currently the most popular and quoted in the world are English-language newspaper publications. Their leadership is explained by the fact that English is the language of international communication and its linguogeography is extensive. It is native to about 335 million people, it is the third largest speaking language in the world after Chinese and Spanish, entire English speakers, including English as the second language – over 1.3 billion people. Proceeding from this, the leadership in the rating of the most quoted mass media is indisputable. Favorites in the ranking are such publications as The New York Times, Daily News, The Washington Post, Wall Street Journal.

The New York Times ranks first in the rating, as the average daily number of citations exceeds million times a day. NYTimes.com is the most popular electronic newspaper in the country, which not only carries a significant amount of content from news articles of a printed newspaper, but also has many functions created only for the online version. These include modern slide shows, diagrams and a huge amount of video content. NYTimes.com also has rubrics where readers can comment or participate in surveys. Many of the best authors of the printed version conduct their online blogs. Most online publications print the material only after its release in the printed version of the newspaper. The site NYTimes.com publishes more than one hundred news articles a day. The latest news is often reported by newspaper employees and, unlike most other Internet sites, uses unverified news sources, as an add-on, but not as the main source of content.

The second place by the citation is occupied by the newspaper The New York Daily News, whose average number of citations exceeds seven hundred thousand times a day. The main feature is the fact that the size of its web audience is more than twice as large as its print circulation. Of course, this is less than in other major newspapers, since most of the readers belong to the category of «blue-collar workers». Of course, this causes a decline in sales revenue from the printed version in relation to online sales, but this ratio gives serious reasons for thinking about switching assets from print to online version, as the multimedia and interactive features of the site are very modest.

The third line on citing among the English-language press belongs to the newspaper The Washington Post with an average citation of about 673 thousand times a day. The data from 4imn.com show that the income from the online version of the

newspaper is relatively small and represents only a modest part of the total income. The Washingtonpost.com homepage is extremely simple. However, a peculiar feature of the online version is the forum. It hosts web discussions, which are one of the best interactive features: you can discuss and learn the latest news 24 hours a day. Most of the websites are devoted to political enlightenment, that we expect issuing from the general direction of the publication. Another distinctive feature is the use of widgets in order to receive fresh articles from other sites and blogs.

The Wall Street Journal ranks fourth in the rating of citations with a half-million citation per a day. WSJ.com is a part of the largest newspaper in New York. This site is considered to be the highest paid online news resource on the Web, spreading messages to more than 980 thousand subscribers. The site has an extensive news section. Selected articles on the site are reviewed by the best journalists from the newspaper. Unlike many news sites on the Internet, The Wall Street Journal perfectly copes with the presentation of significant news, rather than presenting ordinary topics to readers.

Among the Russian-language newspapers, the leading places in the rating are taken by Izvestiya, Rossiyskaya Gazeta, Kommersant. Of course, the linguogeography of the Russian language is not as extensive as of English, however, despite this, Russian-language publications are included into a hundred citing ratings.

The first position in the rating is occupied by Kommersant with an average number of citations exceeding three hundred thousand times a day. The online version of the newspaper Kommersant is called kommersant.ru, which makes the website address easily memorable. The next most-cited Russian-language publication is the Rossiyskaya Gazeta. Its average number of citations varies within two hundred fifty times a day. On the site RG.ru local news are on the top, and the navigation on the site is easy to find and read. The third most cited publication is the newspaper Izvestia, covering the average daily number of citations within one hundred and fifty thousand times a day. This site, known as izvestia.ru, is one of the best online newspapers in Russia. The online edition has carefully deliberated content using interactive slides, videos, polls, special reports and blogs. RSS-channels are categorized, so readers do not need to get all the headlines or even all the headlines from one section.

An important advantage of any online newspaper is that all the issues of the newspaper can be collected on one site at once or all available information are

not divided into issues, but distributed according to the topic (Zasursky and others, 2003). This fact gives a big advantage over printed publications, because in order to find the necessary information in a paper newspaper, it is necessary to review carefully a whole pile of publications, and sometimes even refer to the archive, which is a rather time-consuming and time-taking occupation, which cannot be said about searching for information on the Internet-papers.

Content analysis and mathematical and statistical analysis of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan in foreign electronic media on the basis of problem-oriented database

Analysis of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan via foreign electronic media in problem-oriented database (DOB) involves two stages: precomputer and computer data processing (Figure 1). Functional attributes of the structure imply the necessity for frequency and classification transformations of newspaper articles that contain voluminous textual amount into a mass source (a method known as content analysis) (Slavko, 1981).

1. The stage of pre-machine processing.

selection of the search systems of newspaper articles and subsequent analytical and synthetic processing;
definition of the informational structure of newspaper articles, the degree of their completeness and reliability;
definition of the volume of selective combination and finding ways of observing selective units;
compilation of a unified questionnaire;
measurement of signs;
filling in questionnaires related to each newspaper article in a sample set and signs coding.

2. Machine processing stage.

choice of software;
input of unified questionnaire by data on the materials of the sample set into the computer and its placement;
installation of mathematical-statistical material processing and calculation of a selective error;
evidence of sample representativeness.

Figure 1 – The structural scheme study of electronic English and Russian newspaper articles

In modern times, the difficulty of translating a text source into an electronic form is not such a problem as it was a couple of decades ago. This is due

to the fact that there are more and more sources that do not require translation into an electronic format, as they were created in this form initially. Besides, quite a large number of non-electronic sources are translated or translated into a machine-readable form and with the development of laser reading of information, the translation of a document into an electronic form is not a problem.

This innovation has not passed by the sphere of mass media. At present, there are many electronic libraries, where digitized newspapers are kept; magazines are freely available to visitors from all over the world. Moreover, most major mass media are not limited to publishing only printed editions of their newspapers and magazines, but also produce versions for various electronic media, but at the same time duplicate produced information they publish on their websites.

However, in order to conduct a frequency content analysis of electronic media, a sufficiently powerful search system is necessary, which would have taken into account all the required inquiries of the researcher.

According to Netmarketshare company statistics, which is engaged by counting users' inquiries, searching Internet systems (Search Engines), used in the world for searching information from newspapers, have the rating for May 2017 presented in Figure 2.

We have drawn our choice on the search engine newspaper.com, as it covers about 80% of the world's requests for information in the newspapers. This is newspaper database (DB) with a built-in unique search engine in the branch of companies associated with Ancestry.com. Their database includes more than 200 million pages with more than 5 thousand of the most authoritative newspapers in the US and other English-speaking countries.

Newspaper.com meets three important requirements for modern search engines: uniqueness of data, design, and compliance of requests. The content of the site is unique, as there is no any analogue of the search system today containing such a number of electronic versions of newspaper publications. On Newspapers.com it's easy and convenient to search or look through articles. High-quality digital images and a powerful navigating tool for studying historical documents make it easy to print, to save and to share discovered information.

The priority task of the site's developers was to extract accurate and representative data to create an accurate electronic copy of the newspaper. This electronic version includes not only the original text of the article, but also an additional content in the

form of images, tables, graphs. The main advantage of this site over others is the provision of a file not in the form of a static image, but in the form of an electronic file with its own layout structure, which allows to preserve the original design of the article without losing its integrity. A distinctive feature of the site is its unique search engine, which is placed on a separate web service and performs such functions as analysis of digitized articles and recording the results of analysis on a separate server page, searching for information on the user's request, providing a convenient interface for searching information and the search results survey by the user.

The scheme of searching the necessary information using this search engine is simple. A user types a key phrase and activates the search. After that, he gets a selection of articles on his formulated request. This list of articles is ranked by the system so that at the top of the list are those articles that most closely match the user's request. It's worth noting that each link in the list of search results contains a snippet – several lines from the found article, among which there are keywords. Before clicking a link, the user can evaluate the compliance of the snippet with the query topic. For the user it is of great importance which documents will be in the first two or three dozen documents based on the search results and how these documents correspond to the user's expectations. The website newspaper.com offers two ways to search – simple

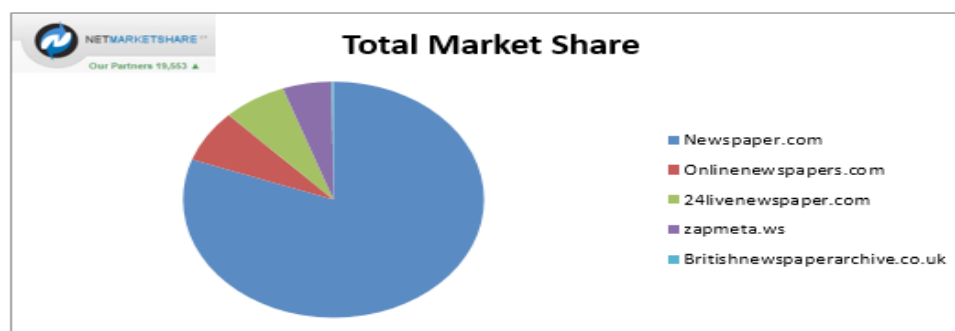
and advanced search using a special query form and without using it.

A simple query gives an extensive amount of articles, as the list of results includes articles containing one of the words entered at the request, or a simple phrase. A simple search does not limit the user in the wording of the query, but the search results provide a lot of unnecessary information, because by default the search engine applies all available search conditions.

Advanced search uses more stringent search criteria. This type of search implies also the inclusion of «search operators» in queries. The application of query refinement operators and advanced search techniques allows you to increase the efficiency of your work and quickly find the necessary information. Using the «and / or» symbols operators, the user can associate the query words in the required sequence to get the most appropriate result for the query. The «and» operator allows you to specify that all keywords should be included in the content of the document. Nevertheless, the number of documents can still be large, and viewing them will take much time. Therefore, in some cases it is much more convenient to use the context operator «near», indicating that words should be located in the document in sufficient proximity. Using «near» significantly reduces the number of found documents. The presence of the symbol «*» in the query string means that the word will be searched by its graphic (visual image).

Desktop Search Engine Market Share

April, 2017

Search Engine
Newspaper.com
Onlinenewspapers.com
24livenewspaper.com
zapmeta.ws
Britishnewspaperarchive.co.uk

Total Market Share
79,79%
7,13%
6,77%
5,20%
0,20%

Figure 2 – Search Engine Rankings, compiled by netmarketshare.com

Special attention should be paid to the tools and search categories provided on the site as a separate menu. «Intelligent» newspaper.com tools have been specifically designed to adapt to the requirements of users for searching articles. The «publication date» tool allows you to limit the search results by the date of their publication in the newspaper. The «exact match» function searches for exact words or phrases. The «personal results» tool displays search results articles related to the name inserted into the search. There is also the possibility to issue only those articles that are published in newspapers by the country chosen by the user.

This state of affairs allows you to save time by avoiding the transfer of large non-electronic text arrays to the digital form and manually highlighting the required features, as the ready-made information is already maintained on the newspaper.com website. This, in its turn, allows us to begin assessing the number of electronic media with the information in Kazakhstan.

The classification stage of content analysis allows us to identify a certain system of peculiarities that characterize the properties of the research object. On the basis of this stage, a pattern was developed for processing the source, which has the form of a table. A serious problem of this stage of the research was the distinguishing and measurement of the main requests, since each newspaper article in various print media does not have a well-organized structure. Clarification of a set of queries consists of two main steps.

We have identified seven most quoted English and Russian-language news portals – The New York Times, The Wall Street Journal, The Washington Post, Daily News, Izvestia, Rossiyskaya gazeta, Kommersant. It was done according to the newspapers where the «filter by publication» tool was used.

The next step is to analyze the selected resources: topics, key phrases and groups of topics for search are highlighted through the system of newspapers.com. A topic denotes a certain sub-area of the subject field under consideration, for example, «Kazakhstan and the CIS». The topic is associated with a set of key phrases that characterize its various aspects. For example, the key word combinations for the topic «Kazakhstan and the CIS» are: «Kazakhstan-Russia», «Kazakhstan-Ukraine», «Kazakhstan-Kyrgyzstan», etc. Note that the same keyword combination can enter into several topics. It is convenient to group together topics closely related to the main meaning. For example, the themes «Kazakhstan – UN», «Kazakhstan – OSCE» and

«Kazakhstan – SCO» are expedient to unite into the group «Kazakhstan and international organizations». However, splitting topics into groups is not an ideal solution of the classification problem in our case. It turns out that many of the topics can be attributed to several groups. For example, the topic «Kazakhstan and the OSCE» should be included in the group «Kazakhstan and international organizations», as the OSCE is an international organization. But it is also advisable to include this topic in the group «Kazakhstan and international issues», since the main task of the OSCE is to counteract such an international problem as terrorism. In this and other similar cases, we include the topic in all groups, where it fits in the meaning. At the same time, the group where the topic appears first, we describe it in details, asking for all key phrases that occur in the articles under consideration. And in the second and subsequent occurrences, we include this topic as a reference to the above given description. The group can also include phrases directly, without any topical distinctions. The selection and grouping of certain word combinations into separate topics occur in accordance with the focus of the study. Each group is directly connected with the object of research – the foreign policy of the Republic of Kazakhstan. The use of grouping of requests is conditioned by the need to receive articles directly related to the Republic of Kazakhstan and the screening of articles, where it is mentioned only in a general context. Based on the analysis of these resources, a query table was constructed, the fragment of which is presented in Table 1.

After compiling the table, requests were inserted into the newspaper.com search engine, applying the filter for the selected publications and the filter for the publication time. The results of the analysis of Internet resources were grouped for a more convenient presentation in a separate Table 2.

By the general request of «Kazakhstan» on the site newspaper.com website, 28024 newspaper articles were found among seven selected newspapers. The largest number of articles with the mention of Kazakhstan was found in the newspapers of the publishing house Kommersant – 9370, the least number of articles was published by Daily News – 551 articles, which is understandable, since electronic versions of articles started only from 2000. Applying the filter for publication time, the period of the chronological framework of the research was chosen – from 2000 to 2017. The total number of articles in this period constituted 22,798 articles, where most of the articles appeared under Kommersant edition.

Table 1 – Grouping of queries «Foreign policy of the RK» in a search system

Group of topics	General topic queries	Inquiries
Kazakhstan and international organizations	Kazakhstan and UNO	«Kazakhstan – UNO» «Kazakhstan – Assembly of the UN» «Astana – New-York» «Kazakhstan – member state of the UN» «Kazakhstan – under the auspices of the UN»
	Kazakhstan and OSCE	«Kazakhstan – OSCE» «Kazakhstan – the chairman» «Kazakhstan – summit» «Astana – Helsinki»
	Kazakhstan and SCO	«Kazakhstan – SCO» «Kazakhstan – chairman» «Astana – Shanghai» «Kazakhstan – Shanghai five»
Kazakhstan and peacemaking activity	Kazakhstan and Syrian problem	«Kazakhstan – negotiation» «Kazakhstan – Syria» «Kazakhstan – peaceful negotiations»
	Kazakhstan and humanitarian support	«Kazakhstan – humanitarian support» «Kazakhstan – cargo» «Kazakhstan – provided assistance»
	Kazakhstan military peacemaking act	«Kazakhstan – doctrines» «Kazakhstan – Kazbat» «Kazakhstan – military operation»

Table 2 – Results of the search for Internet resources on request «Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan»

Newspaper	Total number «Kazakhstan»	«Kazakhstan» For 2000 – 2017 y.	«Kazakhstan» in the section «Politics» For 2000-2017 y.
Izvestiya	3113	2112	585
Russian Newspaper	8902	6896	665
Kommersant	9370	7839	260
NY Times	4325	2608	390
Wall Street Journal	2314	1178	309
The Washington Post	(from 2005 y.)	1614	543
Daily News	(from 2000 y.)	551	245
Total	28024	22798	2997

After searching all the queries divided into groups, 7894 articles were found during 2000-2017, in which the foreign policy activity of the Republic of Kazakhstan was touched on. After screening out duplicate articles on different groups of requests, the number of unique articles constituted 2997 articles.

Proceeding from this, 2997 articles received during the evaluation of the number of electronic mass media are the basis for creating a problem-oriented database «Kazakhstan's Foreign Policy at the Present Stage Based on the Materials of the English- and Russian-Language media».

Formation of a problem-oriented database (PODB)

Classification stage of pre-computer data processing made it possible to single out a certain system of signals characterizing the properties of the object of investigation. On the basis of this stage, a model for processing the source was developed, having the form of a unified questionnaire (Table 3).

After the stage of selecting features, the values of each of them were graduated and coded, i.e. appropriation of the corresponding quantitative equiv-

alent to the units of the attribute were formed into a conditional numeric designation.

The next stage included the computer processing of a set of questionnaires employing mathematical and statistical methods for a given program to identify intra-systemic links and to conduct substantial analysis of the research problem.

Preliminary logical analysis and classification stage of content analysis in accordance with the chosen structural model of the database made it possible to formulate a unified questionnaire from the materials of newspaper articles with more than 10 structure-forming features and with more than 40 gradations.

Table 3 – Unified Questionnaire

	Index	Gradation	Code
1	Language of writing a newspaper article	Russian English	1 2
2	Country of writing a newspaper article	Russia The USA Great Britain	1 2 3
3	Date of issue of newspaper article	2000 ... 2016 2017	1 ... 16 17
4	The period of foreign policy at the time of publication of a newspaper article	2000-2008 2009-2014 2015-2017	1 2 3
5	Evaluation of the international activities of the RK newspaper article	Mono-semantic positive Mono-semantic negative Mixed	1 2 3
6	Sphere of cooperation	Energy Economics Education Culture Military Affair Global problems Politics	1 2 3 4 5 6 7
7	Geography of cooperation	Regional International	1 2
8	Region of integration process	Asia Eurasia Europe APR America Peace	1 2 3 4 5 6
9	Form of participation in the international process	Participation Chairmanship Observation Mediation	1 2 3 4
10	Type of peacekeeping activity	Initiator of negotiations Humanitarian support Peacekeeping missions	1 2 3

Determinative features were formed according to the following scheme: linguistic, geographical, stylistic, and political. Separately, a set of features was identified, related specifically to analytical articles. This differentiation of indicators makes it possible to analyze two points of view on the for-

eign policy pursued by the state: as an informational point of view that represents directly official information, and an analytical point of view that presents information from analysts. For more reliable extraction of information from newspaper articles, it was also necessary to take into account all the identified

invariant components common to all or most of the source varieties, and moreover the features in the unified questionnaire were formulated in such a way that, in subsequent substantial analysis, there was no need to further separate them into smaller constituents (Slavko, 1981; Zhakisheva, 2011).

As an example, disclosing the procedure of content analysis, we cite an article by A. Vasiliev from the Rossiyskaya Gazeta. Federal issue No. 5661 of December 19, 2011) (Figure 3).

Proceeding from this newspaper article, ten features were singled out, expressed in a direct form: 1) the language of writing; 2) country of writing; 3) date of issue; 4) genre; 5) style; 6) sphere of cooperation; 7) geography of cooperation; 8) region of the integration process; 9) the form of participation in an international organization; 10) a kind of peace-keeping activity

On the basis of articles in the analytical genre, the number of features of the unified questionnaire has increased. Such characteristics as «wise international policy» and «reasonable costs» have allowed inserting into the questionnaire such a feature as «the nature of the newspaper article». At the same time, personal signs «name and surname of the author of the article», «article number», and «newspaper title» were introduced for identification of the search work in the database or as an illustration. Thus, in the unified questionnaire, 12 different signs were recorded, characterizing both the stylistic features and the estimated nature of the article.

The next stage of work at newspaper articles was the measurement of signs. It was necessary to give an accurate gradation for each of the selected features through a careful preliminary study of the contents of the articles.

To measure the signs, generally accepted methods of scaling the analysis of sociological information were used: a) the scale of titles (nominal) and b) the order (ranking). In this case, it was necessary to take into account that each of these scales corresponds to the operations: a) establishing equality and b) establishing relations (more – less), and using 3 methods of grading the signs: natural (for example, the language of the article); in the form of intervals (for example, the release date of the article); frequency of occurrence of responses to signs (for example, titles of international organizations) (Slavko, 1981).

In the designation scale, first the values were regulated by the content based on the natural ratio on meanings of the quantitative and qualitative characteristics or, based on the degree

of significance of the units. Then distinguished indicators were assigned a numerical equivalent in the form of a sequential variant. For example, the sign «the language of writing a newspaper article» had two natural gradations – «Russian language» and «English». The principle of measurement in the ordinal scale, called the ranking, was implemented in a much more complicated, was especially for attributive characters. For example, the signs «sphere of cooperation» and «region of the integration process» revealed in the informational articles, while grading, the principle of frequency occurrence was applied. The sign «country of writing a newspaper article» was naturally divided into countries where publishers are based – the USA, Russia, and Great Britain.

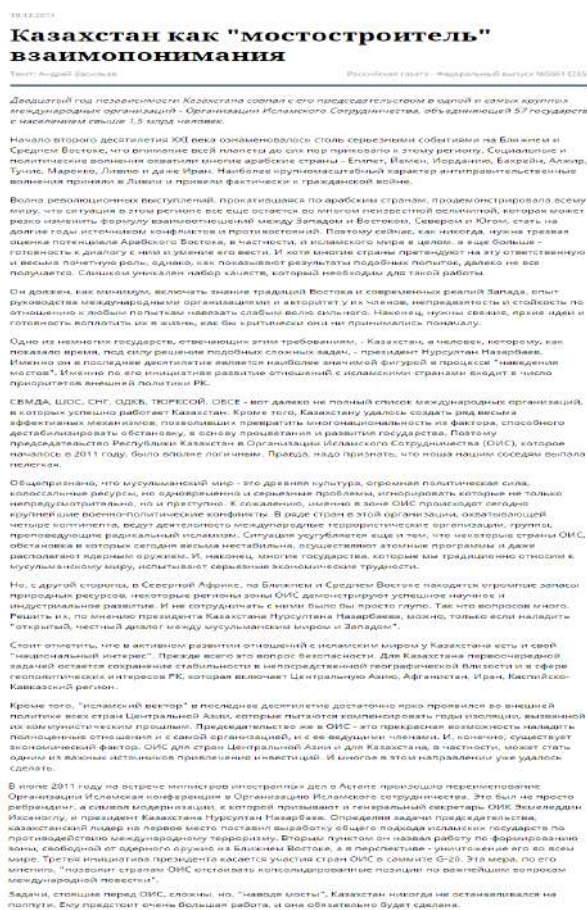

Figure 3 – Article from the «Rossiyskaya Gazeta»

Most of the features contained in the questionnaire and reflecting, for example, the form of participation in an international organization, type of activity, etc., were qualitative, i.e. not having a quantitative measure

or a numerical equivalent, and required a clear definition of possible answers, based on the frequency of their occurrence. For example, the sign «form of participation in an international organization» presupposed gradations: «membership», «chairmanship», «observer», «intermediary», and the sign «geography of cooperation» was divided into gradations: «regional» and «international».

The notice «the nature of the newspaper article» remained open without acquiring rigid gradations, which was due to the qualitative variety of source information. In this case, the column «mixed» was supplied. The introduction of this graduation is explained by the fact that some analytical articles often do not have a clear affiliation to a mono-semantic positive or unambiguously negative character. Therefore, articles not belonging to any of the two grades were included into the gradation «mixed».

Interval grading assumed the solution of the problem of determining the optimal value of the interval, i.e. its value, where the specificity of the phenomenon was viewed. For example, the sign «date of publication of a newspaper article» was naturally divided into gradations corresponding to the date of printing a newspaper article. As a result of the analysis of a selected group of newspaper articles, it was revealed that the most optimal was the interval equal to one calendar year, with variations in the values from a period of month to a quarter of being printed. Thus, the interval of gradation was equal to each year in the chronological framework of our study.

Another sign that demanded an interval graduation was the «period of foreign policy at the time of publication of the newspaper article», but this feature was divided into gradations proceeding from chronological analysis of foreign policy at the pre-computer stage. Three grades were singled out for this feature: «2000-2008» – temporary frame for the development, adoption and operation of the Foreign Policy Concept of the Republic of Kazakhstan, approved by the Security Council of the Republic of Kazakhstan; «2008-2014» – temporary frame for the development of a new Concept of Kazakhstan's foreign policy; «2014-2017» – the time frame for the adoption and operation of the Foreign Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2014-2020.

Thus, 12 main features were included into the unified questionnaire, which had a very high informational value for solving research problems.

The next stage of pre-computer processing was data encoding, i.e. assigning each indicator a

corresponding numerical value. The encoding and recording in the PODB were performed according to the principle of «free recording», i.e. while the new gradations were introduced into the computer, they were assigned the following digital code. For example, the sign «the language of writing a newspaper article» was assigned indexes 1 and 2, and the signs «country of writing a newspaper article» – from 1 to 3 (respectively, Russia, the United States and Great Britain).

After the unified questionnaire was prepared and the characteristics were measured, it was necessary to transfer the information from each newspaper article to the transformed questionnaire according to the selected gradation of the characteristics, and then insert the information into the computer's memory. As a result, a set of documents homogeneous in content and informativeness was developed, representing a synthesized new (secondary) mass source, the basis for the formation of database.

The most important attributes of pre-computer processing of materials from the English and Russian-speaking press were, according to the logic of the sourcing study, the assessment of the reliability and representativeness of these sources. For this purpose, a comparative-contrastive analysis of documents indexes was applied with data from other sources and a selective method of survey (representative method). As is known, the problem-oriented database, in addition to the «archiving» functions, has the capabilities for a research analysis of the information stored in it. This eliminates the necessity to analyze data on all collected newspaper articles. Using the methods of mathematical processing, the practice of a partial survey of combinatory units, known in statistics as a sampling method, was applied. The arrangement of the sample survey was subordinated to the idea of obtaining such a result of selecting units of observation that would represent general aggregation. In addition, the implementation of the sampling method has resulted in saving time and labor to process a great amount of information. As a result of necessary calculations, the sample set, organized according to the 10% random mechanical selection method, constituted 300 units. This means that the results obtained in the study of the sample of 300 units, in 99 cases out of 100, will presuppose an error of 5 and only in 1 case the error will be greater than 5. Thanks to such a high degree of reliability of data and results, the conclusions drawn up from the sample can be transferred to a total number of 3,000 units out of the 7 most cited newspapers in the world.

The most difficult stage of the proof representativeness was the identification of the quantity of errors in the results with respect to the studied general aggregation. It should be noted that the value of the sample error for a number of characteristics did not exceed 5. Data exceeding the permissible error limit was not allowed to the study.

The data of the received unified questionnaire were inserted in the PO DB, formed on the basis of standard relational database management system

Microsoft Access 2013 (the formation of the PO DB was done by T.E. Ramazanov).

This choice of software is due to the fact that the Microsoft Access interface is intuitive by clear even to a person who is far from programming. Mobility simplicity is also in favor of Access. Databases created in the program do not have a lot of weight, and are collected into one file, which eliminates the destruction of the integrity of the structure.

As a result of working with the DBMS, the table forms were developed shown in Figure 4.

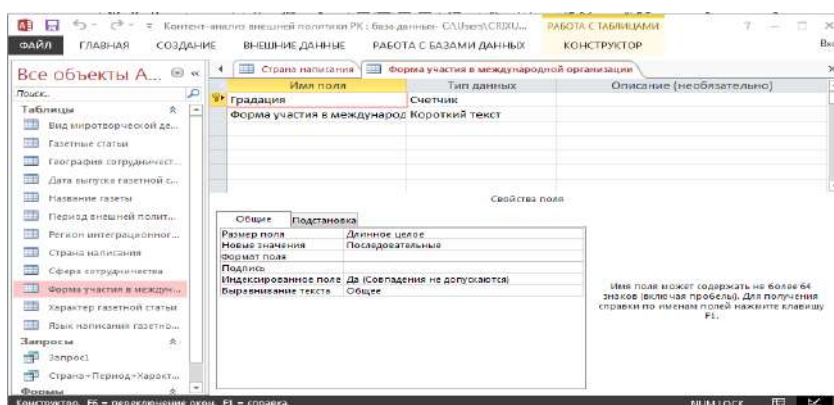

Figure 4 – Basic tables in Design regime

When starting the PO DB, the Main button form opens (Figure 5), from which the user starts various parts of the application using command buttons. The advantage of command buttons is obvious – they allow you to run macros easily and VBA procedures (Visual Basic for Applications) opening other forms, execute queries, print reports.

The menu button «Open Database» allows you to open a full database of newspaper articles for viewing or editing. The button «Add an article to the database» provides an opportunity for the researcher to add a new article to the database, and a simplified interface with drop-down features (Figure 5) allows even an unprepared person to insert relevant newspaper material. First, you should choose the title of the newspaper, and then a blank opens to fill in the results of the questionnaire. This blank contains forms with drop-down choices. Selection the answer option is realized by clicking a mouse on the desired row of the drop-down list. It should be noted that the numeric code corresponding to the text version of the answer is automatically registered into the database.

If necessary, you can edit and view the inserted data, indicating the number of introduced article (ID) in the editing window (Figure 7), appearing

when you click on the «Edit Database» out of the main button form.

The form «Print Database» (Figure 8) allows you to print a database of newspaper articles entirely or selectively. To select a more flexible print range, there are filters provided by features. With the help of the filter, the researcher can sort and arrange the articles, which will bring out printing in the specified order. Before printing, the table can be formatted: change the print, style, width of columns and line height. Activating the «Analysis by Features» form enables you to analyze the database of articles using various Access DBMS queries. When creating summary queries with calculated values for data groups, Access provides various functions that simplify the execution of group calculations.

Access supports a special type of summary query, called a cross-type query. It allows you to display the calculated values into a cross table. To present the information received from the database, the best suited component of Microsoft Access as reports. Reports provide extensive opportunities for composing and calculating common totals and they can be used as a visual material for presentations and reports.

Figure 5 – Main button shape

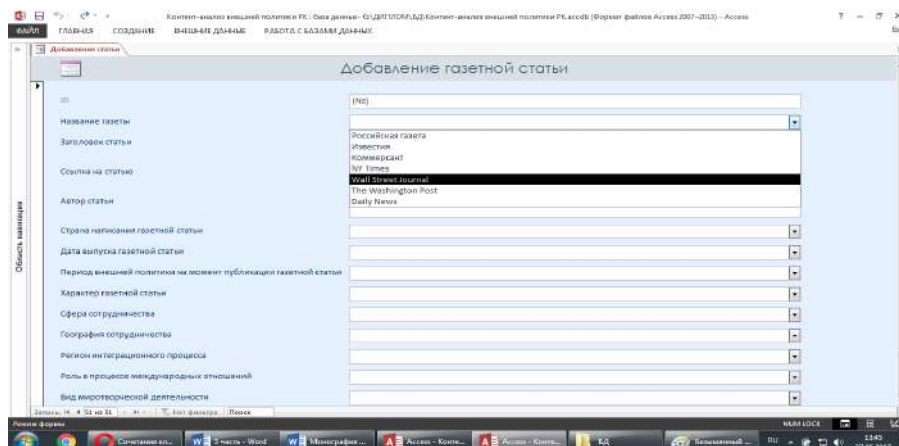

Figure 6 – Form for adding new articles to the database

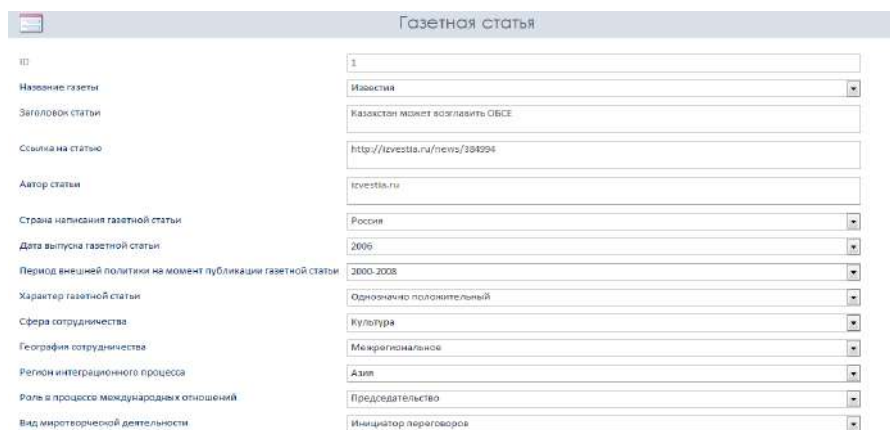

Figure 7 – Form for editing a newspaper article

ID	Название газеты	Заголовок статьи	Ссылка на статью	Страна	Дата	Период	Характер газетной статьи	Сфера сотрудниче
34	Известия	Судьба Карабаха реш	http://izvestia.ru/news/	Россия	2010	2009-2014	Однозначно положительный	Мировые проблемы
35	Известия	Казахстан предпочел	http://izvestia.ru/news/	Россия	2008	2000-2008	Однозначно положительный	Политика
36	Известия	В Казахстане закрыл	http://izvestia.ru/news/	Россия	2011	2009-2014	Однозначно отрицательный	Культура
37	Российская газета	Студенты государств:	https://rg.ru/2012/10/19/	Россия	2012	2009-2014	Однозначно положительный	Образование
38	Российская газета	Дорога без границ	https://rg.ru/2016/10/04/	Россия	2016	2015-2017	Однозначно положительный	Экономика
39	Российская газета	Обновление политич	https://rg.ru/2013/05/08/	Россия	2013	2009-2014	Смешанный	Политика
40	Коммерсант	Казахстан стал госуда	https://www.kommersa/	Россия	2002	2000-2008	Однозначно положительный	Экономика
41	Коммерсант	Россия и Казахстан дс	https://www.kommersa/	Россия	2017	2015-2017	Однозначно положительный	Экономика
42	Коммерсант	Парламент Казахстан	https://www.kommersa/	Россия	2015	2015-2017	Однозначно положительный	Экономика
43	Коммерсант	В Казахстане создана	https://www.kommersa/	Россия	2009	2009-2014	Однозначно положительный	Военное дело
44	NY Times	Kazakhstan Moves to	https://bits.blogs.nytime	США	2015	2015-2017	Однозначно отрицательный	Культура
45	NY Times	Kazakhstan Seeks to B	http://www.nytimes.com	США	2008	2000-2008	Однозначно положительный	Мировые проблемы
46	NY Times	Kazakhstan: Leader of	http://www.nytimes.com	США	2012	2009-2014	Однозначно отрицательный	Мировые проблемы
47	NY Times	Kazakhstan: President	http://www.nytimes.com	США	2007	2000-2008	Однозначно отрицательный	Политика
48	NY Times	Cheney, Visiting Kazal	http://www.nytimes.com	США	2006	2000-2008	Однозначно положительный	Энергетика
49	NY Times	Big Oil Will Be a Big Te	http://www.nytimes.com	США	2010	2009-2014	Смешанный	Энергетика
50	NY Times	Kazakhstan: Passage fi	http://www.nytimes.com	США	2009	2009-2014	Однозначно положительный	Военное дело
51	Известия	Казахстан может возр	http://izvestia.ru/news/	Россия	2006	2000-2008	Однозначно положительный	Культура
52	Известия	Наблюдатели от СНГ	http://izvestia.ru/news/	Россия	2012	2009-2014	Смешанный	Экономика
53	Известия	Выбор Астаны	http://izvestia.ru/news/	США	2016	2015-2017	Однозначно положительный	Мировые проблемы
54	Известия	ОБСЕ и глобальная бе	http://izvestia.ru/news/	Россия	2010	2009-2014	Однозначно положительный	Мировые проблемы
55	Известия	В Астане пройдет Юб	http://izvestia.ru/news/	Россия	2011	2009-2014	Однозначно положительный	Мировые проблемы

Figure 8 – Printing the table «Newspaper articles»

Thus, the creation of the PO DB «Foreign policy of Kazakhstan at the present stage based on the materials of the English and Russian-language media» makes it possible to realize not only search-information and archival functions, but also conduct a serious analytical study. The application

of mathematical and statistical data processing and analysis of information embedded in a computer database provide wide opportunities for obtaining a fairly objective and reliable assessment of the foreign policy activity of the Republic of Kazakhstan for the period from 2000 to 2017.

References

- Fokina V.V. SMI, kak aktory mirovoj politiki [Jelektronnyj resurs] [Mass media as actors of world policy] // Zhurnal «Mirovaja politika». № 1 (28) 2013. Rezhim dostupa: http://vestnik-old.mgimo.ru/filesserver/28/11_fokina.pdf (data obrashhenija – 12.01.2017).
- Nazarov M.M. (2002). Massovaja kommunikacija v sovremennom mire: metodologija analiza i praktika issledovanij. [Mass communication in modern world: methodology of analysis and research practice]. 2-e izd., ispr. Moskva: URSS.
- Slavko T.I. (1981). Matematiko-statisticheskie metody v istoricheskikh issledovanijah. [Mathematical and statistical methods in historical researches]. – M.: Nauka.
- Terin V.P. (2000). Massovaja kommunikacija. Issledovanie opyta Zapada. [Mass communication]. M.: MGIMO MID RF.
- Zasurskij Ja.N., Alekseeva M.I, Bolotova L.D. i dr. (2003). Sistema sredstv massovoj informacii: uchebnoe posobie dlja vuzov [Mass media system]. / pod red. Ja.N. Zasurskogo. M.: Aspekt Press.
- Zhakisheva S.A. (2011). Istoricheskaja informatika v Kazahstane: teorija, istoriografija, metodiki i tehnologii: monografija. [Historical informatics in Kazakhstan: theory, historiography, methodology and technology]. Almaty: Centr operativnoj pečati KazATIISO.

Kalshabayeva B.K.¹, Imanberlinova G.A.²

¹doktor, acting professor, e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

²1 year undergraduate, e-mail: shock_90_90@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

ROLE AND IMPORTANCE OF NATIONAL GAMES IN KAZAKH SOCIETY IN UPBRINGING OF YOUNG PEOPLE

In the article the authors pay attention to the role of the traditional culture of the Kazakh people, the role of national games in the Kazakh society, its role in the upbringing of young people. It encourages our young generations for being patriots of their country, to love Motherland, respect for the noble heritage of the people. The authors give description of works by dividing the Kazakh national games into groups. All Kazakh national games, such as «Baige», «Kokpar», «Altyn saka», «Khan talapai», «Kyz-kuu», «Togyzkumalak» and others increases the abilities of children, and attitude to work. Through the game, develops the child`s mind and the concept of heroism. Moreover, it provides such qualities as being loyal, acting fast, strength and patience.

Key words: kazakh national games, «Baige», «Kokpar», «Altyn saka», «Khan talapai», «Kyz-kuu» national sports games, upbringing tool.

Калшабаева Б.К.¹, Иманберлинова Г.А.²

¹доктор, профессор м.а., e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

²1 курс магистранты, e-mail: shock_90_90@mail.ru
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Ұлттық ойындардың қазақ қоғамындағы жастарды тәрбиелеудегі маңызы мен рөлі

Мақалада авторлар қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің бірі – ұлттық ойындардың қазақ қоғамында алатын орны, оның жастарды тәрбиелеудегі ролі мен маңызына назар аударады. Жас ұрпақты батылдыққа, ерлікке, Отансүйгіштікке, халқының асыл мұраларын қастерлеуде ұлттық ойындарды насихаттаудың маңызды екендігіне тоқталады. Авторлар қазақтың ұлттық ойындары жөніндегі зерттеулерді топқа бөле отырып еңбектерге талдау жүргізген. Қазақтың ұлттық ойындарының қай-қайсысы болмасын, мәселен: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ», т.б. жас жеткіншектердің еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ойын арқылы баланың ақыл-ойы дамып, батырлық-батылдық туралы түсінігі қалыптасады. Адалдық ержүректілікке ұмтылуы мен шыдамдылық, ептілік қасиеттері қалыптасатындығын көрсетеді.

Түйін сөздер: қазақтың ұлттық ойындары, «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», ұлттық спорттық ойындар, тәрбие әдістері.

Калшабаева Б.К.¹, Иманберлинова Г.А.²

¹доктор, и.о. профессора, e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

²магистрант 1 курса, e-mail: shock_90_90@mail.ru
Казакский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Роль и значение в казахском обществе национальных игр в воспитании молодежи

В статье авторы рассматривают один из видов традиционной культуры казахского народа – национальные игры – в казахском обществе и их роль в воспитании молодежи. Авторы уделяют внимание пропаганде значимости национальных игр, так как они пробуждают у

молодого поколения чувство любви к Родине, героизм и отвагу, уважение к бесценному наследию народа. Авторы дают описание работ, разделяя национальные игры казахов на группы. Все казахстанские национальные игры, такие как «Байге», «Кокпара», «Алтын сака», «Хан талапай», «Кыз-куу», «Тогизкумалак» и другие, повышают интеллектуальные способности детей, трудолюбие. Посредством игр происходит формирование интеллекта детей и героического духа народа. Также следует отметить, что он способствуют развитию таких качеств личности, как решительность, смелость, ловкость и др.

Ключевые слова: национальные игры казахов, «Байге», «Кокпар», «Алтын сака», «Хан талапай», «Кыз-куу», национальные спортивные игры, методы воспитания.

Introduction

It is important for young people to integrate the cultural heritage, traditions, customs and traditions of our people in the formation of human values and personality (ethical, aesthetic, moral). The younger generation is acquainted with the culture of its people, its noble heritage through family, family relationships and national literature. The roots of youth love and love for the Native land are the basis of our noble heritage. One of them is the national games of the Kazakh people. The Kazakh national games have great social and social importance. The national games reflect the ancient culture of the Kazakh people – and art. Kazakh people are rich in national games. National games continue to be inherited from a father to a child, from grandparents to younger ones. Our ancestors contributed to the strong and energetic growth of the generation through the national games and their unity and solidarity. In fact, national games play a special role in our lives.

Every Kazakh games, if we focus on the history of the game, it is developed in close cooperation with work, art, environment, that is, we cannot distinguish the game from the life. Children do not only play, but also think, try to learn and explore many things. As a result, the child's body will be stronger, his hands will strengthen, he will be more intelligent, resourceful, and enthusiastic. In the game the organizational skills of the children are developed. Therefore, the Kazakh national games give the children a good opportunity to bring their upbringing and physical appearance to life.

The national game of the Kazakh people, though, is like a didactic purpose, a desire for its immaculate art and traditions. Because of their living conditions, it is not only the behavior of the young organism, which combines the genesis of the environment, the life, the vitality of the environment, and the connection of the infant with the daily life, its language and religion, the only way to lead the world of treasures, which shapes the world of cognition, morality, and fundamentalism,

is to call it national games. In other words, in the Kazakh steppes, when there is no technical means of communication, the main source of the literary work of the Kazakh people is the purest derivative works of the Kazakh people, as well as national games, there were traditions, customs and traditions.

Methods

The research is characterized by historical, systemic, comparative and experimental analyzes. Also in the methodological arsenal are used polygraph ethnographic research, the principle of interdisciplinary researches for complex analysis of history and transference. Similarly, the historical-comparative analysis will be directed to the problem of ethnographical excellence of Kazakhs in Kyrgyzstan and the emergence of social and political factor in the preservation and transformation of traditional culture of the Kazakh Diaspora. The methodology of correlation analysis will be based on the systematization and classification of basic, specific political, socio-economic factors supporting the traditional culture of the Kazakhs in Kyrgyzstan. The authors use the archive data as well as the material of their own semi-annual surveys.

Main body

Issues of studying national games

At the present stage, the basis of modeling and moral upbringing for today's youth lies in the traditional culture of our nation – the national games. Traditional folklore plays a significant role in the scientific reputation of the country, its role in the historical community and the need for future generations, its origin. They can be divided into several groups depending on the chronological limit: 1. Articles about Kazakh games in the works of the first Russian military officials and missionaries during the colonial policy of Russia; 2. Scientific works on the national games of the people of Central Asia and Kazakhstan during Soviet era; 3. Methods of integration of children with preschool

age into physical education, in the context of the program of pedagogical mean. 4. Research on this subject during the period of independent sovereign countries (from 1992 to present). In the first group stage researcher A.Divaev, in his work «Games for children», for the first time in history, he divided the Kazakh national games into three groups (Divaev, 1905: 1-32). It includes the games of the first type when it comes to the games of tribal-communal construction, the second to the traditional games, and the third to the types of sports. Ethnographer A.Divaev draws attention to the fact that folk games are important not only for the development of children's activities, but also for their health. No matter what kind of people, its national games have a specific purpose and socio-psychological features. That is why, A.Divaev says in his article, which is called «How the Kyrgyz's entertain children» «The boy raised his thumb and asked for permission from the god of the blue sky to tell him what our Prophet was saying,» the fifth finger game is derived from it and it promotes the philosophical meaning of cultivating the child on the basis of the finger and movement (Divaev, 1908: 150). One of the Russian scientist A. Alektarov, who stopped on the national game of Kazakh children for example, in his book «Birth and upbringing of Kyrgyz children, rules and power of parents» (Orenburg, 1891: 24), in his book it is mentioned about the role of the national game and in the life of the nomadic Kazakh people from birth to growth dynamics and discloses the essential aspects of individual folk games in the development of the health and physical development of children.

Zhumabayev argues that the games are the starting point for the development of folk culture, the need for thinking, language and physical education. National games are a continuation of the traditional nature of national upbringing. Actually, traditional games include the way of life, livelihood, national traditions, courage, loyalty, aspiration to strength, patience, etc. value-added is a sign of folk wisdom, «says (Zhumabayev, 1992: 160).

Living in the early XX century, separating the Kazakh National Movement from sports games and having for the first time in the 20th century, M.Gunner suggested to use national games in the learning process, classifying the Kazakh games. The classification of Kazakh national games is as follows: 1. General games; 2. Fighting games; 3. Open playground games; 4. Winter games; 5. Vacation Games; 6. Horse games; 7. Attraction games. The scientist, considering the importance and necessity of the national games in the Soviet Union B.Tutenayev in his work «Kazakh national

games» (Tyurenbaev, 1994), divided the Kazakh games into several groups, wrote the rules of the game and studied the educational essence on the youth.

If in the classroom and in kindergartens and elementary schools use the national game appropriately, then it will be possible for the formation of students' self-employment skills in physical education and physical training can be enhanced by the students' knowledge of the education and the national consciousness of the people.

The role and significance of national games in the upbringing of the young generation

People recognized games as a means of education. The use of national games in public, everyday life is a key element in improving the health, agility, self-esteem, mentality of young people, bringing the noble heritage of their people to the next generation. Pedagogical ideas and traditions, reflecting the popularization of folk pedagogy about human, family and upbringing of the younger generation have been developing from generation to generation. First of all, folk pedagogy is the basis of the work and life of the younger generation and prepares them for their future activity. In our peasant pedagogy, labor education begins very early. An instrument of early labor education is, of course, labor. The laborer gives life experience to the second generation from one generation to the formation and upbringing of a person, and plays a crucial role in the development of the people. During labor, there is a combination of physical, mental, aesthetic and labor education. One of the most effective tools for folk pedagogy is the game. Through the game, the child is learning the environment independently. Thus, he realizes what he has learned from his life and imitates the surrounding people's actions. As a result, he is able to reproduce his family life and activities. Thus, the Kazakh national games such as «Baiga», «Kokpar», «Altyn saka», «Khan talay», «Kyz-kuu», «Togyzkumalak» etc. increases the attitude and abilities of children to work. The game is a wonderful thing that develops through the mind of a person, enthusiastic, breathtaking, far-reaching and imagination. The great teacher VI Sukhomlinski says: «There is no mental education in the fullest sense, without games, without music, without fantasy, creativity, and fantasy.» Hence, the mind and intellect of the disciple are absorbed by absorbing national traditions (Suhomlinskii, 1988: 269). The use of national game elements from kindergartens, education, and educational establishments promotes a healthy, informative

outlook of the younger generation. Among them are the magic pot, Kokpar, Asyk, Audarpak, Togyzkumalak, and so on. It is not difficult to be sure that it is very effective to participate in national games. The educational significance of the game is that it attracts the child to intelligence. Teaching our grandfather to respect the precious treasures of our ancestors. Brings courage to drunkenness. Thus, comprehension of employment through the national games in schools help quickly absorb the subject matter. It enriches the vocabulary of the student. One of the great sons of our people, the outstanding writer M. Auezov said: «In the years of our people's life, there is a diversity of art they are interested in. The game, as far as I understand, was not just about fun, joy, but the game had its own unique meaning, « he writes (<http://alashainasy.kz>).

Despite traditional Kazakh national games during the Soviet era, the authors of the traditional national games during those totalitarianism were M. Taneekiev, B. Tutenayev, M. Balgimbayev, A. Burkitbaev and others names can be called. Particularly personal data is the fact that M. Taneekiev studied Kazakh national and traditional games. His main work is devoted to sports and physical education in Kazakhstan. Most importantly, it was the first work of the author of «The Kazakh national sports and games» by M. Taneekiev, who laid the foundation for contemporary issues such as the national pedagogy of physical education (Almaty, 1957). In this research, the competitor analyzes the tricks of the Kazakh game «Togyzkumalak», discloses the necessary aspects of the popular game, as well as classifying and explaining other national movable and sporting games, giving valuable scientific findings based on valuable archive data. (Tanikeev, 1957: 9). For the first time in history, the scientist analyzes the development of physical culture in the period before the October Revolution in Kazakhstan, showing the two main directions of physical culture and sport as folk and aristocratic, and classically. Despite the fact that in the work of M. Taneekiev, the classical ideological point of view is studied on a modern basis, today it is a scientifically significant work which has not lost its value. Several other scientific monographs were written by M. Taneekiev. B. Tutenayev in his work «Kazakh national games» (Almaty, 1994) divided the traditional Kazakh games into several groups, wrote the rules of the game and proved the educational value of the youth.

From the author's note, there are other powerful research links between the people of ethno pedagogy and national games and the tomorrow's future of

the game. Having considered the importance and necessity of the national games in the Soviet period, B. Tutenayev studied the traditional Kazakh games in several categories, wrote the rules of the game «Kazakh National Games» (Almaty, 1994) and presented the educational value of the youth. From the author's note, there are other powerful research links between the people of ethno pedagogy and national games and the tomorrow's future of the game. Scientific monograph, written by Eugen Sagindykov, is called «Use of national games in educational work» (Almaty, 1993). It is based on the need to use national games in the classroom and out-of-school education, the pedagogical analysis and use in the learning process of the Kazakh folk games. A collection of national sports games in the everyday life of children, educational value and equestrian sport and the rules of national games in the collection «Sports national games and its educational essence», written by A. Burkitbayev in 1985, (Burkitbayev, 1998). 1, M. Balgimbayev's «Types of national sports» (Almaty, 1985) (Balgimbaev, 1985: 86), which is devoted to horse racing, translating, slingshot, alaman bayga, etc. were done comparative analysis of the types of competitions. Whenever the place, shape and content of the national and sports movement in the child's life are compared with the living conditions, the type of work and the content of the adult, one of the needs of the city is to teach human skills. Galois A. Usova explains in his work that the essence of the game is independent of the child's behavior, the ability to recognize changes and to act. (Usova, 1976: 96).

The sovereignty of the country requires a different approach to physical education and national games in Kazakhstan. The goals and socio-psychological significance of our national games are too great. And the relevance of the use in the educational process is high. Our people recognized the game as a means of education. In the games for young children, special attention is paid to the development of the mind, to the general concept and the formation of the notion. It helps to improve critical thinking (analysis, comparison, digestion). The people knew that the game is a wonderful thing that develops, fascinates, broadens, teaches, fancies and wonders. The educational significance of the game is to instill in the child intelligence. Our ancestors taught national courage and courage to educate their offspring to respect their treasures, to feel the beauty of speech. He tried to enrich his vocabulary. The Kazakh national games are rich and diverse. Through national games we can promote and

preserve the language, traditions and customs of our people. For this purpose, the spiritual culture of the Kazakh people would be much more developed than ever, if we celebrate in our country annually – official, national, religious holidays, national games, national traditions, customs, traditions and rituals of our nation. For this purpose, we have to organize our national art, national game and national culture at the highest level, depending on national holidays. For example, in the celebration of Nauryz holiday, the more characterized by the traditions and customs of the Kazakh people, the more important heroes of the legends – stories, fairy tales and folklore – Kydyr Ata, Kozhanasir, Asan Kaygy, Aldar Kose, Zhirenci Chechen, it is possible to give more information about the ancient Kazakh tradition. Similarly, Kazakh national games include togyzkumalak, racing, kokpar, kyz kuu, etc. We would like to draw the attention of young people to the good things when intercultural, inter-district, and even interregional competitions are organized.

Conclusion

The restoration of our national cultural values, the study of systematic research in the field of physical culture and sport in Kazakhstan, the study of scientists' work, and the use of educational

and training work contribute to the development of physical culture and sports in Kazakhstan. Therefore, unlike other nations' national games, it is the unifying of certain educational goals, depending on the origin. Our national games include the concept of life style, national traditions, heroism, and absorption of the noble heritage of the people. Also, values such as commitment to devotion and perseverance, patience, tolerance are also emphasized. All this is a sign of folk wisdom.

Also the types of Kazakh games are expanding as an educational tool, enriching the vocabulary, better understanding, and keeping fit. The use of the game in the lesson is for improving the thinking skills of the students, as well as the ability to absorb the noble heritage of the people and convey it to the next generation. The people of the country also regarded the game as a means of shaping their attitudes and behaviors, not just as a method of reproduction, but by age. It is very useful for the health of a child playing different games in his spare time. The national consciousness of young people – the role of the Kazakh national games in the development of emotionally significant role. No national game of the Kazakh people can be played without a song, without any art competition. Therefore, every game has a pedagogical and psychological basis for didactics, a passion for art and knowledge.

References

- Divayev A. (1905). Games of Kyrgyzs' kids. Ethnographic materials. Collection of materials for statistics in Syr Darya region. Edit. XII.J. 1-32 pp.;
- Divayev A. (1908). How Kyrgyzs' entertain children // Ethnographic view. 1908. No. 1/2. 150 p.;
- Alectorov A. (1891). Birth and upbringing of Kyrgyz children, rules and power of parents. Orenburg.
- Zhumabayev M. (1992). Pedagogy. Almaty: native language.
- Gunner Setting up Kazakh national games and adventures. (1938). Alma-Ata.
- Tyurenbaev B. (1994). Kazakh national games. Almaty: Kainar.
- Suhomlinskii V.A. (1988). About upbringing: Search in 6. Moskva: Politisstand. 8 <http://alashainasy.kz/ultsport/kazaktyin-ulttyik-oyyindaryi-68402>
- Tanikeyev (1957). The Kazakh national sports and games. Almaty: KazGosIzdat.
- Sagyndykov E. (1993). Use of national games in educational work. Almaty: Rauan.
- Burkitbayev A. (1998). Types of sport national games and their educational significance. Almaty.
- Balgimbaev (1985). Types of Kazakh national sports. Almaty.
- Usova A. (1976). Role of game in Childhood. Moskva: Prosvesvchenie.

Nurpeisova B.E.¹, Dyussebekova Zh.K.²

¹Candidate of Historical Sciences, associate professor, e-mail: bakytti@mail.ru

²Master, e-mail: zhanna2991@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**ON THE FORMATION OF FINANCIAL BODIES
AND FINANCIAL POLICY OF THE KAZAKH REPUBLIC
IN THE 20S OF XX CENTURY**

The article is devoted to the history of formation and sequential strengthening of the financial structure of Kazakhstan in the 20s of the early twentieth century.

It covers some issues of the construction of a new state institution, which was designed to provide financial support to all public authorities, the national economy of the Republic, in general, all life-supporting industries in the most difficult for the time, conditions when there is a change of social order, accompanied by civil war, famine and devastation.

The main stages of formation, interaction with other state bodies, financial policy, personnel potential of the financial system are analyzed. The research is based on documents and materials of archival funds, other materials are involved.

Key words: branches of national economy, financial structure, financial provision, estimates, history of organization, cash institutions, People's Committee of Finance

Нүрпейісова Б.Е.¹, Дюсембекова Ж.К.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., e-mail: bakytti@mail.ru

²магистр, e-mail: zhanna2991@gmail.com

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**XX ғ. 20 жж. басындағы Қазақ АССР қаржы органдарының
қалыптасуы және қаржылық саясат мәселелері**

XX ғасырда жаңадан құрылған Қазақ кеңестік мемлекетінің мекемелер жүйесінде айырықша орын алатын қаржы жүйесінің мекемелері аяғынан тік тұрып кетуі аса маңызды болды.

Мақалада алғашқы қаржы мекемелерінің құрылып, біртіндеп нығаюының тарихи кезеңдерінің мәселелері, сол кезеңде кеңестік орталықтың республикаға жүргізген қаржылық саясатының тұстары қарастырылады.

Мақалада XX ғасырдың басындағы қаржы жүйесінің қалыптасуының негізгі кезеңдері, қаржы саясатының бағыттары, функциялары көрсетілген екен және қаржы жүйесінің кадр әлеуеті, кадр саясатының мәселелері, басқа да мемлекеттік органдармен өзара іс-қимылы талданады. Сонымен қатар, әр мемлекеттің тәжірибесінде болатын бастапқы кезеңде халық шаруашылығы салаларында туындайтын қиыншылықтар, мемлекеттік мекемелердің қалыптасуының тарихы, мемлекеттің қаржымен қамту саласындағы бағыттары айқындалады. Зерттеу архив қорларының құжаттары және материалдары негізінде жүргізілді.

Түйін сөздер: халық шаруашылығы салалары, қаржы құрылымдық бөлімі, қаржымен қамту, мекемелер тарихы, кассалық мекемелер, қаржы комиссарлығы.

Нурпеисова Б.Е.¹, Дюсембекова Ж.К.²

¹кандидат исторических наук, и.о. доцента, e-mail: bakytty@mail.ru

²магистр, e-mail: zhanna2991@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

О формировании финансовых органов и финансовой политики Казахской АССР в начале 20-х годов XX века

Статья посвящена истории формирования и последовательного укрепления финансовой структуры Казахстана в 1920-ые годы нач. XX века. Освещает отдельные вопросы строительства нового государственного учреждения, который был призван финансово обеспечить все государственные органы управления, народное хозяйство республики, в целом все жизнеобеспечивающие отрасли в наиболее сложные для того времени условия, когда происходит смена общественного устройства, сопровождаемая гражданской войной, голодом и разрухой.

В статье анализируются основные этапы формирования финансовой системы Республики Казахстан, направления, функции финансовой политики, взаимодействие с другими государственными органами, образование государственных финансовых структур, вопросы и пути финансового обеспечения государства, кадровый потенциал финансовой системы, а также проблемы кадровой политики государства. Исследование основано на документах и материалах архивных фондов.

Ключевые слова: отрасли народного хозяйства, финансовая структура, финансовое обеспечение, сметы, история учреждений, кассовые учреждения, Наркомфин.

Introduction

The beginning of the twentieth century was marked by many different shocks, on the one hand, led to the beginning of the birth of a new historical epoch of formation and development of the new system, which played a pivotal role in the fate of the Kazakh people, on the other hand, the tragedies of the fate of the people is infinitely exchangeable with new challenges.

Thus, in the beginning of the XX century in the history of the Kazakh Republic of the critical period there were major shocks: the struggle with the tsarist power in 1916, then the revolution in Russia and the change of the tsarist regime, the civil war, caused by the confrontation between white and red, ended with the establishment of a new system of governance.

In the new system of formation, a special role is given to the organizational structure of sphere that are essential, fundamental, ensuring the viability and life activity, in this case, in the meaning of the established state, in that critical period.

This stage is characterized by a pivotal moment in the fate of the Kazakh people, who, despite the deprivation, build a new state, create its life-supporting structures, as authorities and sectoral institutions.

Purpose and methods of research

The purpose of the article is to consider the initial stage of formation of the first financial structures of the Republic in the early 1920s on the basis of the

analysis of the NKF Fund documents. Proceeding from these purposes, the task of disclosure of the first financial body role of the Republic to strengthen the new financial apparatus in the field is set in challenging conditions of the 20-ies associated with the intertwining interests of various approaches; also to consider the actual financial policy of the first years of establishment of the system of state management of the Soviet period in an understanding of the financial policy of the new order.

The methodological basis of this work was the documents deposited in the funds of archives and materials and other sources, some of which were not put into scientific circulation.

The topic is considered in conjunction with the works of Soviet Kazakh researchers who studied scientifically based separate provisions of the period of formation of the new state system of the Republic in the 1920s – 30s.

Historicism, analysis, systematization and objectivity in the presentation of the studied sources and materials were the fundamental methods in the disclosure of the content of the work.

Discussion

The first significant step in the creation of the financial apparatus of the Republic was the holding of a joint meeting of the Military Revolutionary Committee and the Financial Board of the Orenburg provincial Committee on February 6, 1920.

In the minutes of the meetings observed participants on behalf of the newly established Soviet fi-

nancial Board, the Bolsheviks, whose Chairman at the time was revolutionary Commissar Pestkovsky then Galin- head of the Gubernsky Finance Department, also appointed representative from the Central office of the Department of Finance, auditor – instructor Istomin and other representatives invited from local bodies (Finansial headquarter of Kazakhstan, 1996: 11).

At this meeting, Pestkovsky reports on the state of Affairs in the whole country and emphasizes the importance of the decision that the seventh all-Russian Congress of Soviets considered the issue of financial support for the activities of the Bolsheviks in Kazakhstan. That is, in the beginning it was about the creation of financial institutions at the local level to strengthen Bolshevism through the creation of the Soviet authorities.

At the end of the meeting, as the range of financial issues expanded, after a difficult discussion and debate of the parties, representatives of local authorities were particularly active, who set the task of financing necessity the entire Republic and the formation of unitary financial apparatus for the whole Kazakhstan. Also at this meeting the question of subordination of earlier existing other financial bodies to this apparatus was highlighted.

As can be seen from the documents adopted at this meeting and after the meetings and decisions made on their basis, the Central financial management apparatus began to form later.

The basis for the implementation of all financial policies are the development of new normative acts and regulations, Decrees and their justification. The regulatory framework for the formation of the financial apparatus of the Autonomous Soviet Kazakh Republic were laid in the resolution adopted by the Congress of Soviets of the KSSR from July 17, 1920.

At the first stage of the creation of financial structures there are many problems that required immediate solutions. First of all, based on the decisions, it was necessary to liquidate, and in some cases to transform the old, tsarist savings banks in the appropriate budget and cash institutions of the new Soviet content.

According to the new regulation, all existing local financial institutions of the old order had to be liquidated. But the process of elimination went on quite a long time, and this was due to many reasons. Along with the new structures there were so-called cash desks, formed in the tsarist period and continued their work under the new Soviet system. For example, ticket offices operated at the Railways, at the post.

The Circular of the Central budget management is issued to solve these and many other problems which, all Orenburg independent and central savings banks at the budgetary institutions of the people's bank and Treasury with estimate and calculation cash institutions must be attached to the financial body which was later established as the People's Commissariat of Finance. Regulatory framework for giving effect to this solution, were new regulations on the gubernsky and county financial bodies, developed for a certain time.

The liquidation department of the C.B.R.M. has completed the reform on the elimination of the old cash structures and merge them with the newly formed financial entities on June 14, 1920 (CSA RK, F. 229. In. 1. c. 6: 5-6).

The Central Budget office, its order of June 14, 1920 ceased operations in Orenburg, Orsk, Turgay, Irgiz railway ticket offices, which were transferred to People's Commissariat the already established by this time. This primarily concerned the activities of savings banks, acted since the time of the old regime. They are transferred to the estimate and calculation cash organizations discharge of the local Soviet financial body, headed by the already formed and acted at the time of the People's Commissariat.

There is a merge of the so-called independent and central cash offices of budgetary institutions with the further strengthening of local financial institutions. By this time, still operating independent savings banks of the old order in various directions, such as postal-telegraph, railway, factories and plants, parish were eliminated and formed the basis for the creation the Soviet budget and expenditure offices, subordinated to the financial body of the new content, which laid the foundation for the creation of a new system of financial structure of the Republic headed by the the People's Commissariat of the Republic in the second half of 1920.

With the development of the system and the expansion of the power of the new structure, in order to strengthen began to involve in the management of officials of the old financial structure, who know the basis for the establishment of financial structures of the tsarist banking system. Despite the lack of confidence of the Soviets to the alashordyntsy (Alash Horde representatives), indigenous financiers, educated and experienced of the old cash institutions were involved in strengthening the new management system of governance, as noted in one of the report notes «...backed up by activities, educated and willing to reinforce statehood by the creation of a new system of governance in it, the alashordyntsy and all those who were not indifferent to the fate of the

country, at a turning point in history....» (CSARK, F. 229. In. 1, c. 56]. After a full survey of the financial situation in the country, the new financial body develops regulations which would regulate the activities of financial institutions, caused by the new goals and objectives.

In order to finance the already formed new bodies of state power and the formation of sectors of national economy, it was necessary to urgently create and put into operation new banknotes that explain the current difficult situation. Besides the natural necessity of the introduction of new banknotes, as, in parallel, there was propaganda that there is no need to create and introduce new banknotes on the one hand, in contrast to these undertakings, on the other hand, there were erroneous approaches on the part of the system of local authorities. This was facilitated by the fact that in the early years of the new proletarian government there was an erroneous opinion that money as a means of circulation will be repealed, that it is characteristic only of the capitalist society, and there will be no need for this, because the new world will not recognize money as means.

With this purpose any money mass is to be destroyed, replacing them with a natural exchange. And this misconception has led to the fact that, in reality, policy documents were adopted, which include – «... In order to reduce the currency note and the early destruction of the monetary system to appeal to the people's Commissariat of KSSR, to take real steps to establishing a non-monetary transaction as between the Soviet institutions, so between them and private persons» (CSARK, F. 229. In. 1, c. 3:22).

This issue played a negative role when the still acting old human resources capacity and money circulation without replacement by new and newly formed tax structures are being destroyed and the further formation of a new financial structure is suspended.

In this difficult situation, due to the lack of qualified personnel, the people's Commissariat of Finance issues a circular order, which states that it is necessary to carefully preserve the documents of the existing tax authorities, as well as to preserve the structures of the newly created tax authorities and use the existing old staff for other work in the financial system, where there is a shortage of workers.

At the initial stage of activity, not so long ago recruited from different strata into the service (including officials of the old service), tax agents were involved in such types of work as instructing the local population in the financial policy of the Soviet state.

The circular letter of the RSFSR PCF clarifies this issue as follows: «The change in the course

of economic policy, which means the productive forces of the country through the development of private-economic activity and private initiative with the resulting admission of free private circulation for a long period radically changes the tasks facing financial institutions.

If, previously, this policy was based on the use of monetary emissions by sources of income that replaced taxes, it had in prospect impairment of previously issued money and the gradual complete elimination of them from the sphere of state economic activity, at present, there can be no question of the disappearance of monetary circulation» (CSARK, F. 229. In. 1, c. 6:5-6).

As already noted, along with the creation of the financial apparatus, one of the fundamental points during this period was the development and implementation of a new type of banknotes, which was facilitated by explanatory work among the population and the employees who do not yet have experience.

In particular, in one of the address it is noted that, «...there is a problem of strengthening of the monetary unit which has been observed for the last four years is an obstacle to the development of a healthy private economic activity and for the systematic maintenance of the state of the economy, because without a stable currency, neither economic accounting nor economic calculation of the expediency and profitability of any event is made possible. From the point of view of monetary unit stabilization at present financial policy is rebuilt. Since this task cannot be carried out in a short time, the immediate task is to carry out urgent measures to restore the revenue side of our budget in order to maintain emissions and their gradual suspension in the future, at the same time slowing the rate of depreciation of the ruble...» (CSARK, F. 229. In. 1, c. 3:22).

Representatives of local authorities, delegated from all parts of the Republic to 1 all-Kazakh Congress of Soviets of the Republic, as the authorized Congress delegates after the clarification works, aware of the threat to the sovereignty of the Republic in the absence of funding, explain about the accumulated problems in connection with lack of funds and give the mandate to representative of the people's Commissariat of Finance of the KSSR about the need for funding of local bodies. Thus, in the adoption of the resolution of the 1st all – Kazakh Congress of the Soviets, representatives from different areas actively speak, who influenced the decision to develop a system of targeted monetary fees levied in connection with the satisfaction of various local needs spent in the national order.

Also, work is gradually underway to restore the old bodies and to form new financial approaches in the financing of the Republic.

During this period, the restoration of the revenue side of the budget is carried out in two directions – the introduction of the tax, on the one hand, and the restoration of the payment of services provided by the state and products released to it on the other hand.

In the published decree «The regulations on commercial tax.» of July 26, 1921 the next task about local taxes and target fees concerning stamp is set, it is also expected in the future, the introduction of a number of indirect taxes [CSARK, F. 229. In. 1, c. 4:12].

An area of the introduction of payments by the PCF, on the one hand, proceeded from the determination of the actual cost of services and products, taking into account all elements of production, and, on the other hand, it understands a decrease in the purchasing ability of the population.

In order to better take into account the work of individual enterprises and departments instead of natural tax the decision on introduction of payment in relation to government institution and enterprises is taken and the introduction of in the financial calculations accounting transfer. In addition, the decree of 4 July, 1921 on the payment of transport by rail and waterways and on payment of municipal services in water supply, sewerage, electric light and urban rail was published.

Further radical changes of former prices for release of goods for the purpose of accordance of actual cost of goods with market prices on them are planned. As monetary compensation of public servants was insufficient for payment for the products and services which are released by them on these new rates, the state made the decision on acceptance of these expenses on workers and employees on itself completely and partially, by direct payments between organizations and the enterprises

In parallel with these activities in the field of financial policy, the people's Commissariat of Finance identifies new challenges in the field of credit policy. In this regard, a number of measures in the development of the decree of June 30 are being developed, which would contribute to the resumption of the inflow of deposits, the resumption of lending to private entrepreneurs' cooperation in order to revive private economic activity. The first step on the planned path is the adoption of the decree of 25.07. 1921. «About cooperation credit» [CSARK, F. 229. In. 1, c. 4:22]

Reporting on the new direction of financial policy for the information of the leadership, the people's Commissariat of Finance proposes to take broad measures to promote the new policy among the population, it is explained that the severity of the tax is compensated by those contributions that the population will receive from the suspension of further impairment of the monetary unit. Thus, in one of the proclamations spread out among the urban population is given the following explanation «... you must keep in mind that no financial measures, as they were not appropriate, will not have success if their value remains unclear for the population and implementation them in life will encounter passive resistance...» [CSARK, F. 229. In. 1, c. 34:162-163].

As a follow-up to the above provision, addition of guidance nature is issued to clarify the substance of the financial policy and the necessity to implement it. Particular attention is paid to the need to streamline the monetary system in establishing the right foundations aimed at creating a deficit-free budget in the Republic. At the initial stage of formation of financial systems in the Republic, solving these problems were the main.

Conclusion

Thus, at the initial stage of the construction of the financial system, there were issues of financial provision of the activities of the Bolsheviks. Later, the question of financing the established branches of the national economy is raised. For this purpose, began to form and, accordingly, to finance management apparatus systems in the Republic.

The next significant step in the creation of the financial structure was the adoption of measures for the final elimination of the so-called «old cash offices» and practical steps to create the financial structure were initiated by the liquidation of the old cash structures of the former government.

Since the second half of 1920, there has been a turning point towards the revision of the wrong approaches due to lack of knowledge in understanding the essence of money.

Gradually, there is a new vision and understanding of raising the economy through the revival of some sides of the private activity, the introduction of a money circulation, as well as the revival of an old tax collection methods, as budgetary funds selected from all-union monetary fund into the Republic practically do not provide the needs in the proper amount, moreover, there was need of funds to fight the famine of 1921.

References

- Abylkhozhin J. B. (1983). «The tax policy of the Soviet state in the village of Kazakhstan (1921-1929). Alma-Ata.
- Asfendiyarov A. (1965). The state budget of the Kazakh SSR (1920-1936). Almaty.
- Finansoviy shtab Kazashstana. (1996). Ministerstvo finansov of the Republic of Kazakhstan (further THE MF OF THE RK. [The financial headquarter of Kazakhstan]. Astana: Karzhy-karazhat Edition.
- CSA RK, F. 229. In.1, c. 6. L. 5- 6
- CSA RK, F. 229. In.1, c.30. L. 56
- CSA RK, F. 229, in.1 c. 33. L. 22
- CSA RK. The decree «On the confiscation and requisition». Folk Commissioner of Finance. F. 229, In.1, c. 4. L.12
- CSA RK, F. 229, In.1, c. 34. L.162 – 163.
- CSA RK. (1921). Otchet ob obrazovanii i deyatelnosti Natsionalnogo kommissariata finansov Kazakhskoy ASSR. [Report on the organization and activities of the National Commissariat of Finance of the Kazakh ASSR]. Microfiche 35.
- CSA RK. F. 229, in.1, c. 6. L.5-6.
- National bank of Kazakhstan. (1921). The main tasks of the restoration of the national economy in Turkestan Republic. Proceedings of the regional conference.
- National bank of Kazakhstan. (1921). Report on the organization of the activities of the people's Commissioner of Finance of the Kazakh ASSR. Orenburg.
- Finansoviy shtab Kazashstana. (1996). Ministerstvo finansov of the Republic of Kazakhstan (further THE MF OF THE RK. [The financial headquarters of Kazakhstan]. Astana: Karzhy-karazhat Edition.

Литература

- Абылхожин. Ж.Б. (1983). «Налоговая политика советского государства в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). Алма-Ата.
- Асфендиярова А. (1965). Государственный бюджет Казахской ССР (1920-1936 гг.). Алматы.
- Финансовый штаб Казахстана. (1996). Министерство финансов РК (далее МФ РК). Астана: Қаржы-қаражат.
- ЦГА РК Ф.229 229 оп.1, д. 6, лл. 5-6.
- ЦГА РК Ф.229. оп.1, д. 30, л. 56
- ЦГА РК Ф.229. оп.1, д. 3, л. 22
- ЦГА РК. Декрет «О конфискации и реквизиции». Народный комиссариат финансов. Ф. 229, оп.1, д. 4, л.12.
- ЦГА РК. Ф.229. оп.1 д, 34, лл. 162- 163.
- ЦГА РК. (1921). Отчет об организации и деятельности Народного Комиссариата финансов Каз АССР. Микрофиша 35.
- ЦГА РК. Ф.229, оп.1, д. 6, лл. 5-6.
- Национальный Банк РК (далее НБ РК). (1921). Основные задачи восстановления народного хозяйства в Туркестанской Республике. Тезисы к краевой конференции.
- НБ РК. (1921). Отчет об организации за деятельностью народного комиссара финансов Казахской АССР. Оренбург.
- Финансовый штаб Казахстана. (1996). Министерство финансов РК (далее МФ РК). Астана: Қаржы-қаражат.

Ashinova Zh.Y.¹, Kim Kyoung Hee², Temirgaly S.B.³

¹Ph.D., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: janar72@mail.ru

²Ph.D., Associate Professor, Dept. of Global Cultural Contents,
Hankuk University of Foreign Studies, South Korea, e-mail: andantino@hanmail.net

³Student of the Faculty of Oriental Studies al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty

FACTORS FORMING THE IMAGE OF JAPAN IN THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

Today, the Central Asian states are becoming a strategically important region attracting the attention of the world's major states, depending on their geopolitical and geo-economic characteristics. It is well known that Japan, along with other major powers in the world, shows great interest in this region. In the 21st century, despite the economic internal crisis, Japan is the center of international forces and the world economy, which is a leader in many industries and trade, science and technology. We see that relations between Japan and the countries of Central Asia are developing dynamically. Japan has a high reputation among the countries of Central Asia. It has a positive image as a peace-loving and friendly country that is trying to provide genuine assistance to developing countries. Today Japan is one of the key donors in the Central Asian region. This article examines the image of Japan in the countries of Central Asia and the key factors that influence the formation of the image of the state in this region. Among them, Assistance in ODA and using of soft power are the main prerequisites.

Key words: Central Asia, Japan, politics, image, soft power.

Ашинова Ж.Ы.¹, Ким Кёнг Хее², Темиргалы С.Б.³

¹Ph.D., т.ғ.к, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: janar72@mail.ru

²Ph.D, доцент, Жаһандық мәдениет мазмұны кафедрасы,
Ханкук шет тілдер университеті, Оңтүстік Корея, Сеул қ., e-mail: andantino@hanmail.net

³шығыстану факультетінің студенті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Жапонияның Орталық Азия елдеріндегі имиджінің қалыптасу алғышарттары

Бүгінгі таңда Орта Азия мемлекеттері өздерінің геосаяси және геоэкономикалық ерекшеліктеріне қарай әлемнің ірі мемлекеттерінің назарын аударған стратегиялық маңызды аймаққа айналғаны баршаға мәлім. Әлемнің басқа да алпауыт мемлекеттерімен қатар Жапония да сыртқы саясатында осы аймаққа белгілі деңгейде қызығушылық танытып отырғаны белгілі. ХХІ ғ. басындағы экономикалық дағдарыстарға қарамастан, өнеркәсіп пен сауда, ғылым және техника салаларының көбісінде көшбасшы болып табылатын Жапония халықаралық күштер және әлемдік экономиканың орталығы болып табылады. Қазіргі кезеңде Жапония мен Орталық Азия елдері қарым-қатынастарының белсенді түрде даму қарқынын алғанын байқай аламыз. Жапонияның Орталық Азия елдері арасындағы беделі өте жоғары. Бұл мемлекеттер ішінде Жапония мұқтаж елдерге шынайы көмек көрсетуге тырысатын, бейбітшіл және ынтымақшыл ел ретінде оң имиджге ие. Бүгінгі күні Жапония Орталық Азия аймағының негізгі донорларының бірі болып табылады. Бұл мақалада Орталық Азия мемлекеттеріндегі Жапония бейнесі және де мемлекет имиджінің қалыптасуына әсер еткен негізгі факторлар қарастырылады. Оның ішінде ДРК шеңберіндегі көмек және Жапонияның жұмсақ күші негізгі алғышарттар ретінде ерекше атап өтіледі.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Жапония, имидж, саясат, жұмсақ күш.

Ашинова Ж.Ы.¹, Ким Кёнг Хее², Темиргалы С.Б.³¹Ph.D., к.и.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: janar72@mail.ru²Ph.D., доцент, кафедра Глобального содержания культуры, Университет иностранных языков Ханкука, Южная Корея, г. Сеул, e-mail: andantino@hanmail.net³ студент факультета востоковедения, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы**Факторы формирования имиджа Японии в странах Центральной Азии**

Сегодня государства Центральной Азии становятся стратегически важным регионом, привлекающим внимание крупных мировых государств в зависимости от их геополитических и геоэкономических особенностей. Хорошо известно, что Япония, наряду с другими крупными державами в мире, проявляет большой интерес к этому региону. В XXI веке, несмотря на экономический внутренний кризис, Япония является центром международных сил и мировой экономики, которая является лидером во многих отраслях промышленности и торговли, науки и техники. Мы видим, что отношения Японии и стран Центральной Азии динамично развиваются. Япония имеет высокую репутацию в странах Центральной Азии. Она имеет позитивный образ как миролюбивая и дружелюбная страна, которая пытается оказать подлинную помощь развивающимся странам. Сегодня Япония является одним из ключевых доноров в регионе Центральной Азии. В этой статье рассматривается образ Японии в странах Центральной Азии и ключевые факторы, влияющие на формирование имиджа государства в этом регионе. Среди них помощь в рамках ОПР и использование мягкой силы являются основными предпосылками.

Ключевые слова: Центральная Азия, Япония, политика, имидж, мягкая сила.

Introduction

The modern world is determined by a number of trends, including globalization, regional integration. Over the past two decades, interest in technology to create a positive image of the state in the international arena has significantly grown. There are several reasons for this trend. First, the «reputational capital» of the state becomes the main feature on the international arena. The international community's confidence in the state determines the amount of foreign investments, the attractiveness of the territory for tourists, the consideration of the interests of the state in solving world problems. Secondly, there are more and more researchers in this field. Consequently, the study degree of the issue is growing, and with it the number of technologies for the formation and correction of the image of the state that are being used is too growing. Thirdly, image-makers and political technologists are trying to find the most effective and easily implemented ways of forming the image.

Until recently, Japan had a completely unrepresentable image and the economic growth of this country went hand in hand with improving the image in the eyes of the world community. In other words, the economy and image are two sides of the same coin, mutually complementary. So we can say that without a positive image of Japan, there would not be a successfully developing economy, just as the opposite is true too.

For the countries of Central Asia, in particular for Kazakhstan, which has set itself the ambitious task of becoming one of the 30 most competitive states and successfully working on the economic component of this project, the task still remains to create a positive image conducive to the country's advancement. This task is constantly posed to the social scientists of the Republic of Kazakhstan, but the solution of this problem can not be considered satisfactory, and therefore it remains relevant to study the experience of the most advanced countries, such as Japan.

In addition, it is necessary to know how the inhabitants of Central Asia represent the image of this country, since the further development of relations between us largely depends on it.

The policy of Japan in Central Asia has attracted the interest of some researchers in recent years. In Japan, you can always find information about Japan's Central Asia policy, its goals, strategic plans, and motivations in the press, foreign policy collections.

The following are some of the following initiatives, which was officially published as political principles that open the essence of Japan's policy in the Central Asian region. During the period from 1991 to 2007, Japan has taken the following initiatives:

1993 – The initiative to include Central Asian states to the Organization of International Development and Cooperation – the regional states can

get financial and etc. assistance, in particular, by the «Official Development Assistance» program (ODA);

1997 – Eurasian diplomacy aims to intensify economic and political cooperation between Japan, Russia and Central Asia. The three main principles: mutual benefit, confidence and long-term prospects;

1998 – The Silk Road Diplomacy Program is aimed at supporting democratic transformation, economic reform, transformation of transport infrastructure and natural resources exploration;

2004 – The «Central Asia Plus Japan» initiative is a regular meeting at the level of heads of ministries and agencies aimed at cooperation and regional cooperation;

2006 – «Transformation of Central Asia into a Corridor of Peace and Stability» – Looking at the long-term vision of the CA region, looking for partnerships based on common universal values (Masahiko, Komura. 2007:88)

Indeed, these initiatives have great importance to the region's countries and now it is about \$ 2 billion. Taking into account the assistance provided by the US dollar in the ODA, it has substantially helped for Central Asia's development (Vaga kuni-no seify kayhatsu endzjyo, 2008).

In general, the vision of Japan's Central Asia policy consists of the following aspects: Japan's interest in exploring and possibly developing natural resources in the region, ensuring their safe access to the international markets and assisting democratization and economic development of the region's suburbs. For a long time, officials in Japan have stated these goals as the basis of the policy in the region.

From the moment the Soviet Union collapsed, new independent states in Central Asia have pursued an independent policy on the world stage. After gaining independence, the former Soviet republics were the main focus of the world community. The geopolitical space of the Central Asian region has become a competitive arena for the leading global powers. Today, we can say with certainty that this process is shaped by real players who have identified their interests, goals and objectives. Japan also did not want to abstain from this tendency. It should be noted that in the early years of independence, Japan's policy towards Central Asia was not active. However, in recent years, Japan's interest in the Central Asian region has increased in terms of political and economic reasons.

After the end of the Cold War, the policy in the Central Asian region was a completely new direction in Japan's foreign policy. Nevertheless,

Japan's policy in Central Asia can be seen as the most important component of global vision. The reason is that, in addition to the economic and strategic interest in the region, it is directly related to the qualitative change of its role and degree in international relations.

The ways of political and economic development of Japan are reflected as an alternative way of development for Kazakhstan. The present state of the proposed country is the occurrence of its historical stages. The Japanese government implements effective foreign policy, that is one of the main manifestations of the state's development. A significant part of the state's foreign policy is cultural politics, its image in the outside world. The image of the country in the world over the various periods of time plays an important role in shaping mass minds, as well as in determining the internal and external state of the country.

Japan, as a country that refused to use military force to resolve international disputes, and also rarely resorted to economic methods of coercion (sanctions), relies on soft power. The potential of its soft power includes traditional and modern culture, the model of doing business, innovations and other aspects. Traditionally, the region to which the main resources of soft power are directed, is East Asia. At the same time, in Central Asia, soft power is an integral part of Japan's overall foreign policy strategy. What are the features of Japan's foreign policy in Central Asia? Firstly, this is a relatively short history of the development of diplomatic ties. Relations with the young Central Asian republics were established in the early 1990s. For quite a short time, Japan set a goal to gain a foothold in the region, and achieved certain results in this. Secondly, Japan initially stressed the common Asian identity with these countries. Cultural and racial similarity and, as a result, special emotional intimacy became an integral part of official rhetoric. Third, unlike East Asia, in this region, Japan's reputation is not overshadowed by the experience of military aggression. Moreover, some scholars even talk about «warm memories of the countries of the region associated with Japan's victory over Russia in 1905». Central Asian residents remember ten thousands of Japanese prisoners of war in Kazakhstan, Uzbekistan, and Tajikistan after the Second World War. Until now, buildings that were built by their hands have been preserved, for example, the Central Telegraph and the Ministry of Culture in Tashkent, the Academy of Sciences in Almaty, Farhad Hydropower Station in Tajikistan.

Methods: The principles of analytical-social,

historical-cultural and comparative research methods are used in this research. Also, esoteric-exoteric methods in imageography are used.

Main part

Central Asia is a region with many opportunities and difficulties. Large resources of natural resources, significant demographic potential, transit opportunities in the Eurasian center are accompanied by the weakness of political institutions, high level of conflicts, poorly diversified and highly risky economies, as well as external and internal security issues. The first one is the proximity to sources of instability in Afghanistan and the Middle East in the conditions of extremely low level of protection of the borders, and the second – the issues of socio-economic stability, ethnic conflicts, and the threat of religious extremism. These opportunities make the region attractive to external players looking for additional opportunities for the development of their own economies.

During the war, Japan did not fight against the Soviet Union, but it was Germany's ally and at the same time its image was approved as an image of the enemy. After the surrender of Germany, the USSR declared war against Japan. Soviet soldiers captured many Japanese soldiers and officers during military operations. Many of them were captured in Kazakhstan. They were used as workers in the construction of various facilities in the Kazakh Soviet Union capital, Alma-Ata. Many Kazakhs saw Japanese for the first time. These meetings had a profound impact on the Japanese image changing. Instead of bloody opponents, Alma-Ata saw people who look like Kazakhs. In addition, they were very hardworking and enthusiastic. There are still few buildings built by Japanese prisoners of war in Almaty. All these buildings are considered to be very strong. They have always said that these buildings were built by Japanese as their best offer. The bombing of two Japanese cities, Hiroshima and Nagasaki, caused an outcry in the Soviet Union. Soviet agitation during the Cold War used the fact of bombing the US as an aggressive state, so Japan entered the image of the victim. Since then, the image of Japan has changed. Becoming an open country of USSR has also influenced to it. Some Japanese movies were featured in theaters. Some categories of people (only a small fraction of them) had the opportunity to go to capitalist countries, including Japan. In the «Stagnation» years (1970) Japanese products began to enter the USSR. Young people tried to wear Japanese

jackets and buy Japanese radio equipment. Japanese technology is considered as very reliable and authoritative. Especially the Japanese watch is considered significant. In Kazakhstan, as in the whole USSR, Japan is presented as a country with advanced technology and high technology (Lozhkina. 2009:15).

After the collapse of the USSR and the establishment of an independent Kazakhstan, the formation of foreign policy has begun. Japan was one of the countries that has established full diplomatic relations with Kazakhstan. So far, the positive image of this country has been formed in our country. It was presented as a state with advanced technology, high standards of living, and well-developed science. It's not surprisingly that many people who want to join Japan's culture and science have emerged in Kazakhstan. Japanese departments have been opened in many universities, private and national, including in the Al-Farabi Kazakh National University. The Embassy of Japan has done much to promote the culture of its country. Regular concerts, film festivals and exhibitions. Thus, the exhibition of Japanese dolls, which was held in the Central State Museum of Kazakhstan in June 2011, attracted the attention of Almaty residents. The curator of the exhibition Asel Bilaibayeva noted the interest of Kazakh people in the exhibition (Mobile, 2011). Great achievements of Japan in various fields of production, science and culture push Kazakhstan to make contact with that country. It should be explained by the special knowledge of nonstrategic theory among Kazakh intellectuals. This theory was developed by the talented Soviet linguist V.M. Ilich-Swietich. According to this theory, in the ancient times, Eurasia was a nonstrategic mother tongue and subsequently divided into Turkic languages (including Kazakh) and Japanese (Illich-Swittick, 2009). Despite the fact that this event was several thousand years ago, many Kazakh intellectuals have developed their views on the roots of the two nations. This hypothesis will promote further strengthening of friendly relations between Japan and Kazakhstan.

The image of Japan during the twentieth century developed in Kazakhstan in that way. Initially, under the influence of Soviet propaganda, it was a negative (enemy of the enemy). In the second half of the 20th century, this image received a positive mark.

Currently, there are no significant controversies or fundamental issues between Japan and Central Asia. In general, nothing can hinder the active development of mutual cooperation. According to many researchers, Japan has a high reputation among Central Asian countries in comparison with other

countries. Japan has a positive image as a peaceful and friendly country that strives to provide real help to the developing countries. Nowadays, Japan is one of the key donors in the Central Asian region. Japan provides economic, technical and irrevocable assistance within the ODA, Official Development Assistance Program. The role of the ODA in Japan's foreign policy is very high, as it is one of the main mechanisms of influence in international relations (Usabaliev, 2008: 4).

Japan has been interested in Central Asia for a long time. In the late 1980s and early 1990s, Japanese researchers began to participate in joint archaeological expeditions in the region, and the cultural and historical significance of Central Asia, which played a key role in entering Buddhism in Japan, was the basis of the initial initiatives in that region. According to one of the developers of Japanese diplomacy T. Hiroshi, Tokyo is a «micro-planetary nature» of the region and he said about its importance for humanity. After promoting Eurasian diplomacy, more and more attention was paid to historical and cultural ties with Japan, which led to the development of the Silk Road diplomacy in 1997 (Stuttan, 2008: 310-318).

Efforts to preserve the historical and cultural heritage of Central Asia, based on its importance for the development of world civilization, have become an important task for Japan as a state aspiring to play an important role in international cultural cooperation. In addition, some view the region as a moral obligation: Japan has greatly appreciated the Great Silk Road and understood that today it needs to reach a high level of development and prosperity and repay its debt to Central Asia. (Prime Minister R.Khasimoto at the meeting of the Economic Integrity Entrepreneurs). Thus, the historical and cultural community has become an element of soft power in relations with the countries of the region. Trusting in this community, Japan tries to develop the most attractive aspects of its image. It's one of the components to postpone the post-war model for a long time. Former Foreign Minister T. Also recalls his essence as «peace and happiness through economic prosperity and democracy». The Japanese version, which provides for a dominant role of the state in the economy, has attracted interest for the Central Asian states, choosing the path of economic development and having the tradition of a planned economy in the socialist sense. In turn, Tokyo has repeatedly highlighted the advantages of gradual transition to a market economy, comparing the «Japanese-East Asian model» to the Anglo-Saxon model. Experts

from Japan have been sent, courses on economics and business management have been organized to deliver the Japanese experience.

The theme of democracy has always been actively promoted by T. Also, who conducted «valuable diplomacy» on the agenda of relations between Japan and Central Asia, which, in particular, «the roots of freedom and prosperity» that includes Central Asia. He believed that Japan would play an important role in promoting democracy, peace and freedom, human rights, the rule of law, and the market economy. This may seem to be part of a Japanese soft power in the region, as the Japanese approach to democratic processes differs radically from Western countries. Japan is convinced that restoration of the economy will lead to improved democracy and human rights. This may seem to be part of a Japanese soft power in the region, as the Japanese approach to democratic processes differs radically from Western countries. Japan is convinced that restoration of the economy will lead to improved democracy and human rights. This methodology has been linked to the introduction of democracy in Japan during the post-war political system reform. Thus, by propagating the ideas of democracy in Central Asia, Japan acts as a carrier of western values with eastern characteristics, which is more attractive to local regimes than in Europe and the United States.

In addition to the model of economic development, Japan's attractiveness is a leader in innovative development. Japan and the region have repeatedly pointed out that Japanese technology and Central Asia's natural resources are complementary to each other. Leaders of the Central Asian countries are interested in Japanese innovation, and the population considers Japan as a responsible partner in terms of scientific cooperation (for example, 47% of respondents in Kazakhstan and 45% in Uzbekistan). In this regard, Japan is also a country that pays special attention to environmental issues. Tokyo actively participated in the Aral Sea rescue projects, as well as elimination of radioactive contamination in the Semipalatinsk region. International action in the field of climate change, green technologies, and waste production – all of which are based not only on Japanese experience but also on traditional Japanese concept (motteinai). Recently, it has focused on stimulating the use of energy-saving technologies and renewable energy sources that are of interest to Central Asian states (Stuttan NV 2008: 310-318)

Official development assistance is the one of the most successful and vivid examples of using soft power tools in Japan. At the beginning of the 1990s,

Japan said that as a country of Asia, it will provide substantial assistance to the former Soviet states of Asia. Japan has been the largest DRC donor in the region for a long time. It also expressed confidence that Tokyo would never seek to reach the natural resources of the region, and would first of all seek to establish long-term friendly relations with Central Asian countries. One of the areas of assistance is helping to solve human security issues. They include prevention of poverty, natural disaster prevention, health and public health, and so on. For example, Japan, based on the experience of the only country experiencing an atomic bomb, initiated a conference in Semipalatinsk and provided medical care to its inhabitants in 1999. Tokyo pays great attention to projects in the field of education, assistance to agriculture development and so on. Due to these efforts, Japan has been a reliable non-military security provider in Central Asia (Komissina, 1999:79).

Japan paid special attention to the development and modernization of extractive industries and transport communications in the region. Japan takes the lead in financing these industries in Central Asia. Since Japan's foreign policy does not have military elements due to constitutional restrictions after the Second World War, Japan has no choice besides economic integrating into global politics. The economic aid was of a «Japanese contribution» to the common cause of security in the region. It also plays an important role in the provision of humanitarian assistance, social assistance, and funding for poverty reduction programs in the region.

An important tool for soft power designing is cultural and public diplomacy. These two conclusions are closely interconnected in Japan, and they appear in the materials of the Ministry of Foreign Affairs as public cultural diplomacy (*koha binka gayko*). Cultural diplomacy is crucial to understanding Japan's soft power policy. The main areas of cultural diplomacy are disseminating information about Japan, acquaintance with traditional and contemporary culture, popularization of Japanese language, organization of human exchanges, and cooperation with international organizations in the field of culture. Cultural diplomacy, of course, plays an important role in rapprochement of Japan and Central Asian countries, improving mutual understanding and emotional communication. It is a large part of traditional culture, active propagation of modern youth culture. The events in Japan for Central Asia include not only the capitals, but also the vast geography of countries. The Japanese

government pays special attention to youth and professional education programs (Dobrinskaya, 2015: 3)

The development of cultural relations between Japan and the countries of the region has been greatly contributed by committees and friendship and cooperation established on bilateral basis with Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan. In particular, Japan-Kazakhstan Friendship League, friendship association between Japan and Kyrgyzstan, Association of Cultural and Economic Cooperation «Fukushima-Uzbekistan». Such societies include members of government, parliament, business, as well as major public figures from Central Asia and Japan. Within the framework of these organizations regular meetings are held for consultations on important areas of economic, political and cultural cooperation. Thanks to their help, seminars, conferences, round tables, as well as Japanese Culture Days and Days of Central Asia.

Another important element of Japan's foreign policy in Central Asia was the acquaintance of society with mass culture, language, traditions and history of Japan. The experience of opening cultural and language centers for students of the Central Asian republics, organization of language practice, and the establishment of cultural and economic cooperation has become widespread. The activity of Japan in this direction coincides with the purpose of demonstrating a positive image of the Japanese society outside the political leadership of the country. Mass science and cultural relations allow Japan to take advantage of civilization gained elsewhere, and to spread its achievements and values to the world community by showing the attractiveness of the development model.

Japan does not have a clear strategy for the Central Asian region, but only initiatives. In fact, these initiatives have a great importance for the region's countries and have contributed to the development of Central Asia, with the ODA, which is currently two billion dollars. Cooperation between Japan and each Central Asian country is based on bilateral relations. Improving and developing integration within the region, and the emergence of a mechanism to be implemented, create preconditions for deepening Japan in the Central Asian region. In our opinion, Japan's main focus in Central Asia is Kazakhstan. Studying the potential and opportunities of the Kazakh-Japanese relations, it should be noted that there are all the effective conditions for raising the priority areas of bilateral cooperation to a new level of partnership.

Conclusion

Over the years since the establishment of diplomatic relations, Japan has developed a gust of power in Central Asia. The popularity of Japanese culture and sport, the successful work of the Human Resource Development Centers, and active humanitarian contacts show the interest of the region's residents to the land of the rising sun. Japan's technologically advanced country, a leader in addressing global challenges, and a model of economic and democratic development appeals to the countries of Central Asia. Moreover, it is difficult to measure its effectiveness, based on the long-term

perspective and specificity of the soft power policy aimed at creating a favorable environment rather than achieving concrete results. Public opinion polls, the popularity of Japanese centers and cultural events do not give a clear picture, which allows us to talk about the influence of Japan in the region. In addition, soft power is most effective when it is backed up by other factors of mutual interest, for example, economic, and it should be considered in conjunction with other components of diplomacy. It can be assumed that the Japanese soft power in the region will face new challenges stemming from the active cultural diplomacy of China, as well as the growing presence of South Korea.

References

- Masahiko, Komura (2007) «Japan's Eurasian Diplomacy: New Perspective in Foreign Policy», *Japan Quarterly*, 46 no.1, Jan-March.
- Vaga kuni no seifu kayhatsu endjyo (2008) (Japanese government development assistance). Tokyo.
- Usabaliev E. (2008) Problems and prospects of Japan's political course in Central Asia. Institute for Strategic Analysis and Forecast, 05 November.
- Lozhkina A.S. (2009) The image of Japan in the Soviet public consciousness. Abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences, Moscow.
- Dobrinskaya O.A. (2015) Features of «soft power» of Japan in the countries of Central Asia // *Japan. Yearbook*, 44-issue, 36-56 p.
- Illich-Svitych V.M. (1971) Experience comparing nostratic languages. Introduction. *Comparative dictionary (b – K)*. Edited and with introductory articles by V.A. Dybo. Moskva.: «Science». 412 p.
- Komissina I.N. (1999) Japan and Central Asia: Partnership is gaining strength // *Central Asia and the Caucasus* (No. 2 (3)). 89-96 p.
- Address by Prime Minister Ryutaro Hashimoto to the Japan Association of Corporate Executives, 24.07.1997 (<http://www.kantei.go.jp/foreign/0731douyukai.html>).

Benediktas Shetkus¹, Pazilov Ye.²

¹Assoc. Prof.dr., Lithuanian University of educational sciences, Department of World history, Vilnius, Lithuania, e-mail: benediktas.setkus@leu.lt

²Doctoral student of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, Almaty, e-mail: pazilov82@mail

**FORCED LABOR OF DEPORTED PEOPLES
IN THE INDUSTRY OF SOUTHERN KAZAKHSTAN
(the example of Kentau city)**

One of the most tragic pages in the history of the Greeks was Stalin's deportation. Almost the majority of the Greeks, who lived on the north-eastern coast of the Black Sea, were deported to Kazakhstan.

The article is considered the deportation of the Pontic Greeks in the South Kazakhstan region and their role in the development of industry and agriculture in the region. The purpose of this article is an attempt to restore the chronological order of the deportation of Greeks, their resettlement and employment in the city Kentau, within the framework of the concept of the history of everyday life. This article consists of two separate parts. The first part is considered deportations of Pontic Greeks to South Kazakhstan. The second section talks about the formation of Greek communities in the city Kentau. And also it is said about the use of labor of the deported Greeks in industry.

Key words: deportation, repression, Kentau city, special settlements, pontic Greeks.

Бенедиктас Шеткус¹, Пазилов Е.²

¹т. ғ. д., профессор, Литва эдукологиялық ғылымдар университеті, Әлем тарихы кафедрасы, Литва, Вильнюс қ., e-mail: benediktas.setkus@leu.lt

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: pazilov82@mail

**Оңтүстік Қазақстанға жер аударылған халықтардың
еріксіз еңбегін өнеркәсіпте пайдалану**

Кеңестер Одағындағы гректер тарихының ең қайғылы беттерінің бірі сталиндік депортациялау шарасы болып табылады. Сталиндік депортациялау шараларының нәтижесінде Қара теңіздің солтүстік-шығыс жағалауында тұратын гректердің басым көпшілігі Қазақстанға жер аударылды.

Бұл мақалада понтикалық гректердің Оңтүстік Қазақстан облысына, оның ішінде Кентау қаласына депортациялануы және олардың аймақтағы өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамытудағы рөлі талқыланды. Мақаланың негізгі мақсаты – гректердің Кентау қаласына қоныс аударуы және жұмысқа орналасу барысында кездескен қиыншылықтарын, күнделікті өмір концепциясы аясында қарастыру болып табылады. Мақала екі бөлімнен тұрады: бірінші бөлімде понтикалық гректерді Оңтүстік Қазақстанға депортациялануы қарастырылса, екінші бөлімде Кентау қаласындағы грек диаспорасының қалыптасуы туралы айтылады. Сонымен қатар, депортацияланған гректердің еріксіз еңбегін өнеркәсіпте пайдалану жолдары да қарастырылады.

Түйін сөздер: депортация, репрессия, Кентау қаласы, арнайы қоныс, понтикалық гректер.

Бенедиктас Шеткус¹, Пазилов Е.²

¹доктор наук, профессор, Литовский Университет образовательных наук, кафедра Всемирной истории, Литва, г. Вильнюс, e-mail: benediktas.setkus@leu.lt

²докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая, Казахстан, г. Алматы, e-mail: pazilov82@mail

**Принудительный труд депортированных народов
в промышленности Южного Казахстана
(на примере города Кентау)**

Одной из самых трагических страниц в истории греков была сталинская депортация. Практически большая часть греков, проживавших на северо-восточном побережье Черного моря, была депортирована в Казахстан.

В статье рассматривается депортация понтийских греков в Южно-Казахстанской области и их роль в развитии промышленности и сельского хозяйства в регионе. Целью данной статьи является попытка восстановить хронологический порядок депортации греков, их расселения и занятости в городе Кентау, в рамках концепции истории повседневности.

Данная статья состоит из двух отдельных частей. В первой части рассматривается депортация понтийских греков в Южный Казахстан. Во втором разделе говорится о формировании греческих общин в городе Кентау. А также сказано об использовании принудительного труда депортированных греков в промышленности.

Ключевые слова: депортация, репрессия, город Кентау, специальные поселения, понтийские греки.

Introduction

An objective, comprehensive study of the history of deported peoples in Kazakhstan is one of the most important tasks of modern national historical science. Until now, historical science has not covered the entire range of problems associated with the deportation of Greeks to Kazakhstan, the extent and consequences of the deformed social fate of this ethnic group have not been fully appreciated. For many years, the tragic situation of the deported Greeks in the former Soviet Union was hushed up, and archival sources on this issue were inaccessible to researchers.

The totalitarian system that prevailed in Kazakhstan in the 40s of the XXth century, needs a particularly thorough rethinking from the standpoint of new scientific and theoretical concepts. In this regard, the problem of a comprehensive study of the history everyday life deported Greeks in Kentaу and their use as a labor force is important not only in the scientific and cognitive, but also in practical terms. Given the urgency and weak development, the authors set themselves the following goal: to analyze the history of forced labor of deported Greeks to the development of the largest enterprises of Kazakhstan's industry – the Achisai Polymetal Combine and the Kentaу city.

The special operation «Wave»: the deportation of Pontic Greeks to South Kazakhstan in 1949

Among the measures, «punishment» of unruly, full use of unreliable and deportation. In this research a deportation meant the forced expulsion of a person to another state or another country, usually under escort. After the war the Soviet government considered Greece as an ally of the Germany, and thus all «Greek» in the territory of the USSR was questioned, translated under the status of «disloyalty». In the implementation of policy of forced displacement in 1930 – the beginning of the 1950s. Kazakhstan has become one of the main accommodation areas of various «special contingents. In the history of the Pontic Greeks were deported to Kazakhstan three stages. In 1942, the Greeks were expelled from the Krasnodar Territory, in 1944- Greeks from Crimea, in 1949 – Greeks from Georgia. The largest-scale and most systematic deportations took place in the 13th June 1949.

On May 7, 1949, the Politburo of the Communist Party of Central Committee adopted another decision on the Greeks. The motivation for expulsion is the cleansing of the Black Sea coast of the RSFSR and Ukraine, as well as Georgia and Azerbaijan as a whole «from politically unreliable elements.» Deportations to the South Kazakhstan and Dzhambul regions (Koigeldiev, 2017:122).

Kazakhstan was subject to the following administrative categories of ethnic Greeks: Greek subjects, former Greek subjects who were accepted into Soviet citizenship. However, in fact, the Greeks were also deported – Soviet citizens whose ancestors appeared on the territory of the Russian Empire even at the invitation of Catherine II, who never took part in foreign citizenship (Arches, 1969:85). But ostensibly according to their voluntary desire, which was certified by subscriptions. In this case, the property evicted was seized.

State security special forces encircled Greek villages, herded populations to various locations, and conducted them to railway stations. The majority of Greeks on the eastern Black Sea coast, including the whole Greek population of Abkhazia and half of the population of Adzharia, were deported to Kazakhstan. The main content of the operation, code-named «Wave», was reduced to the liberation of the non-titular ethnic group mainly the part of the Georgian Black Sea coast.

The operation was carried out officials the Ministry of State Security of the MVD troops. The route of the train deportees were accompanied by special the staff. For operational services of agent resettled each train there was one operative worker. The composition of the tier had to be arranged in such a way that the cars were located 7-8 resettled, one car was intended to guard. In addition, it allocates special wagon that served as sanitary insulator. Special settlers were allowed to take a maximum of 500 kg per family owned their property. All the rest – the house and farm buildings, livestock and poultry, grain, and another thing – they are left in place. They were taken in cattle cars, previously transferred all their property to the population, do not get caught «by the decision.» All trains, which took out the Greeks, consisted of freight cars. Only the accompanying police officers went to the authorities of cool cars. The freight cars were not any windows, only a door. As she closed in car total darkness. And from the outside, no one knew that being taken, one driven in these cars – cattle or exiled people.

Veteran of Labor of Kentau city V.Gabairov remembers those difficult years: «We were living in the city of Sukhumi. It happened late at night. When the barking of our dogs, alarmed father got up and went outside. It turned out that they came armed soldiers. First they offered to surrender their weapons, if any, and then said: take away the clothes, bed – have relocated to another area. We were taken to the railway station. At the beginning of the eviction, many, especially the peasants thought that the Greeks sent to Greece. Even they are going

out, dancing and singing under kemendzhe. Then he cried, when they realized they were wrong. I still remember how heart-rending crying children and women in despair, tore my hair out. In Kirovobad occurred sorting, the Greeks gathered in one car, the representatives of other nationalities – in the other. For transportation isolated «veal» 18-ton railroad cars – these can be seen in war movies. Each of them is equipped with bunk beds bedroom on both sides. We drove for a long time, it was very hot, thirsty people. But most importantly, no one knew where we were going well. And it oppressed most of all» (Rakisheva, 2013:179)

26 Greek trains were sent to Kazakhstan in 1949. Most of them were from Georgia (19 levels), some of them add to the load in the Krasnodar region.

More than 37 thousand Greeks, which was to be deported in 1949, about 75% were residents of Abkhazia and about 7% – Adjara. Memorandum «On the reception and resettlement of newly arrived contingent of Greeks on the territory of the Kazakh SSR», signed by the Minister of Internal Affairs of the Kazakh Republic I. Dolgikh and dated August 5, 1949, shows 8911 families and 37108 Greeks (Bugay, 1995:83).

They settled on the territory of South Kazakhstan, Zhambyl, Kyzylorda, Taldykorgan and Almaty region of Kazakhstan in June and July of the same year. Most of them were concentrated in the Southern Kazakhstan. From 8911 Greek families in the South Kazakhstan area 5512 families (24882 persons) were resettled, about 62%. 7510 of them men, 8272 women, children-9100.

Unloading point «of the Greek contingent in the area of steel station Great- Alekseevskaya, Syr Darya, Kyzyl-Tu, Badam, Timur, Turkestan, Sas-Tobe and Shymkent. At Aris station was established control point for the distribution of trains with deportees about the points of discharge.

The train number 97122 was unloaded at stations Shymkent and Sas-Tobe. In connection with the unpreparedness of the destination station to receive the train redirected to Turkestan station for unloading and subsequent transmission to the deportees to the mine «Mirgalimsay». But in Turkestan passengers categorically refused to come out of the cars, citing the chief promise tier major Osipova take them to Shymkent (Juha, 2008:157).

«Apply measures» rebels were not possible – on the station of Turkestan no «operational force». As I reported to Moscow the Minister of Internal Affairs of the Kazakh. Then it was decided to promote the trains to unload to Badam station and from there distribute arrived on collective Arys district.

However, the station Badam passengers did not leave cars and continued «bagpipe».

June 27, 1949 at Badam Station urgently arrived operative group of 40 people. The aid given to them 85 soldiers and sergeants from the 74th Division of the Interior Ministry convoy troops from Tashkent. «Executive Force» began negotiations with the rebels. In the end, they managed to persuade. Echelon began unloading. In order to avoid a new outbreak of mass disobedience, unloading is performed for 3-4 cars.

Of all the areas is in South Kazakhstan region most Greeks fell on industry. Actually, it was one of the only enterprise – lead mine Mirgalimsay in Kentau. It is «consumed» three-tier full with the Greeks from Georgia and Krasnodar territory. The rest are scattered in more than 70 collective and state farms in eight regions. By note of June 17, 1949, the total number of Greeks in the South Kazakhstan region was 24882 people, of them: Arys-1,554, Ilichevsky-6,550, Keles-1,494, Kyzylkum-1,870, Kirov-4,714, Pahtaralsky-3,624, Myrgalimsay-5,076 (Juha, 2008:181).

South-Kazakhstan region – mostly steppe with low hills and ridges of the mountains. Just east of the railway line rises above the steppe ridge Karatau. To the west stretches the famous Kyzyl-Kum desert – the birthplace of the sultry winds and devastating sandstorms (Keshanidi, 2015:50).

Unloading wagons held in an organized and planned way. As with admission trains, and in the universe as a collective and state home no accidents had not arrived by the Greeks. Most of the special settlers in the first days after the settlement started to work in collective farms and local industries.

At the same time arrivers explored the area and the local population. Hardest Greeks were hit the steppe – without a single tree. It was the same boundless sea, as in Abkhazia, but without water. Arriving at the farm were amazed that even the roofs of the houses were made of clay. Some of them grew weeds. In steppe grazed horses, donkeys and acquaintances only the pictures camels (Mikhailov, 1983:189).

The result of the settlement punished peoples became noticeable expansion of the geography of the great «construction projects of communism» and the areas requiring urgent agricultural development. The vast majority of these were places with a complete lack of the population, or with its minimal presence. That again proves that one of the major national economic reason for the deportation was the settlement and development of vacant land.

Deported Greeks in Kentau: peculiarities of everyday life in the industrial city

All the labor of able special settlers were obliged to engage in socially useful work, in coordination with local authorities. From special settlers were required strict adherence to the prescribed regimen and public order in the resettlement areas, the subordination of all the orders of special commandant. In general, life in forced exile, under the supervision of special commandant, in completely different than at home, climatic conditions became an ordeal for the deported Greeks. The largest concentration of Greeks coming to town Kentau. Since, in this city are the industrial enterprises, in dire need of manpower. One of these companies was – Achisay-sky polymetallic plant. As noted in 1951 exceeded 15,000 people deported by the Greeks. Special settlers, the Greeks were of different professions. The main areas of application are industrial labor and construction (KRSA, F.120.Op.27).

Lack of social and living conditions, famine, especially at first, frequent outbreaks of infectious diseases, heavy work caused mass mortality among the Greeks. Most of them – children and the elderly. The most common cause of death – starvation and typhus. Once in Kentau, the Greeks were forced to pass the climate, labor, social and cultural adaptation, which was aggravated by a special regime of detention. By adaptation in the broad sense refers to an individual device or group to external conditions. Special settlers could not independently choose their neighbors, occupation, place of residence, so the adaptation began in advance of the proposed terms of power. However, the adaptation process was necessary for the continued survival of internally displaced persons. For adults, special settlers adaptation occurs mainly in the course of joint work with the local population. Indigenous population helped deported to master the skills of a new activity for them. We are not inclined to idealize the relationship between immigrants and the Kazakhs, especially in the initial period of deportation. Before the arrival of the deportees attitude toward him was not positive. The Greeks, in his memoirs noted that initially they were as «enemies of the people.» As you explore the deported families attitude toward them changed. Local residents shared with starving products, assisted in the construction of housing. Patience and hard working as the basic qualities mentioned by the Greeks locals. «Of course, the local inhabitants showed us sympathy –living themselves wealthy life, they shared with us whatever they could. I will

never forget the taste of the Kazakh bread and milk « says an honorary citizen of the city Kentau D.A Karakozidi (Koigeldiev, 2017:123).

Expelled family staunchly endured all the hardships of deportation of a role in the preservation of ethnic identity played and polyethnic cultural environment Kentau. The Greeks were on the special settlement with other ethnic groups deported. The community of fate allowed to survive the difficulties of deportation. The Kentau then there were about 40 different nationalities – Germans, Tatars, Koreans, Russian and Kazakhs, etc. All lived together, there was apathetic to the troubles and joys of life. Expelled family staunchly endured all the hardships of deportation. The local population, which consisted, inter alia, of the descendants of exiles, belonged to the special settlers with compassion.

Concerns about labor unit special settlers were assigned to the trust «Mirgalimsay lead system», in which there was a special department for special a transit. He ordered all settlers arrived specials were identified in labor camps, closely spaced industry.

Using special settlers in the construction of the city and lead mine «Mirgalimsay» was made on the basis of contracts concluded with the leadership of the « Achpolimetall plant « 1949. According to which able-bodied settlers were passed special industrial enterprises as labor and were not allowed without permission to leave the special settlements located around the mines, where authorized by the special commandant's strictly monitored adherence rate. The contribution made by the Greeks in the construction of the city Kentau in the South Kazakhstan created to develop Achisay polymetallic deposit. Kentau is among the most rapidly developing in the 1950 years city-buildings of the Soviet Union.

It was the international building, where on the first roles were representatives of the repressed and the deported peoples: the Greeks, Chechens, Germans, Tatars, Russian and Kazakhs, Uzbeks. Construction of the city also attended by Japanese and German prisoners of war. Since that time, it began a large-scale work on the construction of the city Kentau and their infrastructure.

Construction of the city, carried out deserted empty space is extremely difficult problem: there was no material and technical base, qualified personnel, transportation, engineering communication.. New construction of housing and household objects of the city were torn down because of the lack of comprehensive measures to ensure the work of building materials and technical neglect works.

Only in 1953 from appropriated combine «Achpolimetall» 1250 million rubles for housing, com-

munal and cultural construction were received only 855,000 rubles, it is not utilized for more than 30% (KRSA, F. 15. Op.1).

Peter Stavrovich Kuimsar deported Greek from Sukhumi, headed the first in the Soviet Union communist labor brigade plasterers, painters. It was an amazing time, when a relatively small international team, poorly armed with technology, their labor heroism performed miracles in the bare steppes (Shpiljanskaya, 2005:21).

All the city's storied houses built by their hands. Living in tents and barracks, they dreamed of a bright future and their work from day to day brings its offensive. Kentau initially built up spontaneously, but compact.

In just a few years Kentau becomes a kind of industrial town. During this time, in the remote steppes were built thousands of houses, clubs, libraries, hospitals, businesses, farms. At the factory buildings grew floors of houses were built clubs and playgrounds.

1950 construction of the theater ended with the symbolic name «Druzhba». August 1, 1955 formally signed the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR on the formation of Kentau (KRSA, F.57. Op.7). It means «Ore Mountain».

Forcibly separated from their land and deported to distant Kentau, deprived of all civil rights, the Greeks were among the first builders of a strong industrial base in the south of the country and has long formed the backbone of skilled construction personnel of the city.

Combine an exceptional role in the pre-war period and during the Second World War, when he gave the bulk of lead ore, necessary defense industry. During the Second World War Achisaysky polymetallic plant gave the country about 75% of the lead, melted in the USSR (Shpiljanska, 2015:12).

After 1945 the lead content in the ore is gradually decreased. 1950 the Central Committee of Communist Party of Kazakhstan is discussing measures to increase ore production and ore mines further builds on Achisaysky polymetallic plant. But the main issue in the construction industrial facilities was the issue of its skilled labor force, attracting a huge amount of labor.

Voluntary recruitment of skilled workers from the local population due to a number of circumstances did not meet this demand. In such circumstances, part of the special settlers arriving in manufacturing employment was extremely necessary. However, it was explained that special settlers in the industrial enterprises, including the defense industry plants, as a rule, can be used in the construction and ancillary works.

In connection with the deportation of the Greeks there was an acute shortage of housing in their places of residence. The Greeks have lived more than one severe winter in dug dugouts. Overcrowding, unsanitary conditions spawned numerous epidemics.

By the autumn of 1950 Mirgalimsaysky mine and construction of the city worked 2236 special settlers Greeks. At first, the productivity of the special settlers working in the mines and factories was low. Local guide explains this lack of experience in the industry, poor material and social conditions. Industrial Training special settlers often lacking, with the result that their productivity was in the first years of exile 30- 60% of the norm. But later, many Greeks were not only met, but and exceeds performance standards. For example, in August 1956 to Achisaysky polymetallic plant fulfilled the norm was 597 people, and over-fulfilled – 438 people (KRSA, F.41. Op.2).

Under the terms of the contracts concluded enterprise «Achpolimetall» had to provide the Greeks and their families living quarters on a common basis. And families without housing, single room in barracks and dormitories. However, in conditions of acute shortage of housing, the administration initially built mines sometimes limited only to release an improvised building materials.

Special village «Mirgalimsay» represented large tracts of little adapted for living rooms without windows and furnaces, made hastily braided Sediment barracks or simply tents and dugouts. A significant part of the barracks and houses the standard for living in winter conditions was not prepared.

Companies should also ensure that the special settlers were permanent jobs, inventory, tools, vehicles, machinery and materials. Working conditions, providing work clothes, working hours, number of days of rest and holidays, production quotas have been in accordance with the contract to be the same as for other categories of workers.

In the hands of all the calculated labor settlers were given the calculated books, which reflected their wages, as well as all workers. For a good work labor settlers relied progressive and bonus pay. At the same time local authorities are listed in different periods from 5 to 25% of earnings of special settlers.

So they, to a certain extent, have been interested in preserving the employment fund trudoposelentsev, in maintaining a more or less tolerable living conditions of this category of workers. Special settlers same enterprise should provide a par with the rest of the workers, domestic services (baths, laundries, kindergartens, nurseries).

And also to organize supply their families with food through a table on production and manufactured goods through the relevant trade organizations. However, the treaty provisions to ensure equal conditions of work and life to a civilian special settlers and workers are very often violated. There were arbitrary reduction of supply standards deportees basic products and commodities, illegal withdrawal from the individual supply, the lack of deployed and poor quality catering.

In addition to industrial and construction spheres, the Greeks worked in other sectors of the economy, for example in the service and trade sector, where they occupied the post – head of the warehouse, seller, driver, shoemaker.

Labor and special settlers are faced with many difficulties in the new place of residence: hunger, disease, poor living conditions, separation of families, the death of loved ones, a humiliating stigma «enemy of the people» – all this could not all survive. To carry out all the hardships of life that fell to their lot, and sometimes just to survive helped local residents who met with the hospitality of people of other nationalities resettled in Kentau.

Only in the 50 years the state policy towards the deportees began to change for the better. At 27 March 1956 by the Decree of the Supreme Soviet of the USSR «On the lifting of restrictions on the legal status of the Greeks, Bulgarians, Armenians and members of their families living in special settlements.»

It was partially lifted restrictions on the legal status of special settlers, the Greeks. Exemption from under the administrative supervision of the Interior Ministry were conducted without the right of return of the special settlers to their original place of residence. Moreover, the deportees took a receipt that they are notified on the prohibition of return to their former place of residence and a non-return of confiscated property.

However, they have not received proper rehabilitation, they were forbidden to return to their former place of residence. As a result, tens of thousands of Greeks settled in Kentau and found a new home here. Many houses are built in the center of Kentau Greeks, they lived very well off, worked, and their work to generate income. Kentau Kazakhstan then called «small Athens.»

Kentau was one of the densely populated cities of the Greeks of Southern Kazakhstan until the end of the 80-th years of XX century. Here, the Greek language was heard, even when most of the Greeks of the former Soviet Union, finally lost its main national trait – the Greek language. Indeed, the vio-

lent methods of the deportation of peoples can not be justified by any military or other considerations. The main charge against the deported peoples were «across-the collaboration with the enemy.» But this assertion was absurd, since the vast majority of the male population of these nations were mobilized into the Red Army.

Conclusion

Much largest Pontic diaspora exists in Kazakhstan. The first post-revolutionary census of the population in the Soviet Union in 1926 revealed in the whole Kazakhstan only 157 Greeks. One of the most touching pages in the history of Greeks was Stalin's deportation. In 1930 to Kazakhstan were deported several hundred dekulakized Greeks from Sochi, Adler, Lazarevsky, Tuapse and continental part of Krasnodar land. Practically the great part of Greeks living in the north-eastern coast of the Black sea was deported to Kazakhstan and Uzbekistan. The main part of Greeks found themselves in Kazakhstan in 40s in connection with the deportation from the places of traditional inhabitation – mainly from Georgia, Crimea, Azov area.

By 1950 Kazakhstan among the 820.165 persons, there were 44,000 thousand Greeks. According to the data of the census of population of 2009 in Kazakhstan live about 9,000, Greeks or 0,06% from

the common number of the whole population of the republic (Smailova, 2011:65).

Greeks inhabit predominantly in the south of the republic –Almaty, South Kazakhstan regions and Kentau city. In the republic function 17 Greek community, entering the Association of Greek communes of Kazakhstan «Filia».

The analysis showed that the basis of the deportation of entire peoples are reasons of a political nature. The eviction took place on trumped-up charges of treason. Thus, the deportation of peoples was a measure of legal insecurity, characterized by a flagrant violation of human rights and was one of the means to enhance the totalitarian regime. The totalitarian mode has transformed Kazakhstan into a gigantic reservation, where they had been deported hundreds of thousands of people from different regions of the USSR.

Such attention to the problems of deported peoples due to the fact that Kazakhstan is like no other country in the former Soviet Union endured all the hardships associated with the mass migration of anything its innocent people on its territory. Deportation of peoples to Kazakhstan has played a huge role in shaping the national structure of the population. Resettlement streams from different places of the former Soviet Union, increasing the population of Kazakhstan, led to a group of non-local population.

References

- Arches, G.L. (1969). Greek emigration to Russia at the end of XVIII- beginning of XIX century. Moscow: «Nauka»
- Bugay, N.F. (1995). Beria – Stalin: «In accordance with your instructions.» Moscow: «Druzha narodov»
- Juha, I.G. (2008). Special trains go to the East. The history of repression against the Greeks in the USSR. Sankt-Petersburg: «Aletheia»
- Kentau Regional State Archive (KRSA).F.120.Op.27.D.12.LL.157-158
- KRSA, F. 15. In. 1. C. 44. LL. 61-63
- KRSA, F. 57. In.7. C. 718. LL. 39-4
- KRSA, F. 41. In. 2. C. 106. LL. 9-10
- Keshanidi Kh. L. (2015). Eviction of the Greeks of the USSR in 1949. Athens
- Koigeldiev M.K. (2017) Oral history of the pontian greeks deported in 1949 to South Kazakhstan. [Ponte journal vol. 73, issue 10, 2017] <http://dx.doi.org/10.21506/>
- Mikhailov MA (1983). Culture and life of the Georgian Greeks. Tbilisi.
- Rakisheva B.I. (2013). Deportation of peoples to Kazakhstan in 1930-1950 years.: the common history. Astana
- Smailova, A.A. (2011). Results of the 2009 national population census of the Republic of Kazakhstan. Astana.
- Shpilyanskaya L. (2005). Drops of history. Kentau: Yerkin and K
- Shpilianskaya L. (2015). Kentau: alpys zhyl-alpys beles. Almaty: Oner

Әдебиеттер

- Арш, Г.Л. (1969). Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII – начале XIX века. Москва: Наука
- Бугай, Н.Ф. (1995). Л. Берия – И. Сталину: «Согласно вашему указанию.. ». Москва: Дружба народов
- Джуха, И.Г. (2008). Спецэшолонны идут на Восток: история репрессий против греков в СССР. Санкт-Петербург: Алетея
- Кентау мемлекеттік өңірлік архиві (КМӨА). қор. 120. тіз. 27. іс. 12.
- КМӨА, қор. 15. тіз. 1. іс.44.

ҚМӨА, қор. 57. тіз.7. іс. 718.

ҚМӨА, қор.41. тіз. 2. іс.106.

Кешаниди Х. Л. (2015). Выселение греков СССР в 1949 году. Афины

Koigeldiev M.K. (2017) Oral history of the pontian greeks deported in 1949 to South Kazakhstan. Ponte journal vol. 73, issue 10, 2017. <http://dx.doi.org/10.21506/>

Михайлов М.А. (1983). Культура и жизнь грузинских греков. Тбилиси.

Ракишева Б.И. (2013). 1930-1950 жылдары халықтардың Қазақстанға жер аударылу тарихы. Астана

Смаилова, А.А. (2011). Қазақстан Республикасының 2009 жылғы Ұлттық халық санағының қорытындылары. Астана.

Шпилянская Л. (2005). Тарих тамшылары. – Кентау: «Еркін және К».

Шпилянская Л. (2015). Кентау: алпыс жыл – алпыс белес. Алматы: Өнер.

Baibulsinova A.¹, Zhalekenova G.²

¹Candidate of Historical Sciences, Docent, e-mail: alfia_b11@mail.ru

²Master of Historical, e-mail: gulya_jalekenova@mail.ru

Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University, Kazakhstan, Uralsk

THE NAME OF FREEDOM AND THE FUTURE

The article contains historical facts about the life and activity of the Kazakh people in the early twentieth century, about the national liberation political movements and the activity of the Alashorda government's personality doctor Esengali Kasabolatov. Documentary information about his contribution to the development of Kazakh medicine in the Soviet era was given, however, he has been recognized of an innocent victim of politics. As well as socio-political life in the early twentieth century, the activities of the Alashord government, the first and the second General Congress in Orenburg and the current problems of statehood, the creation of the Ak Jol party, the activities of medical workers in the Soviet Union, state accusations of public and political figures, the descendants of E. Kasabolatov, the work and works of the figure.

Key words: Alashorda government, I and II Kazakh congresses in Orenburg, «Ak Zhol» Party, medical workers at the Sovietera, works of the writer.

Байбулсинова А.¹, Жалекенова Г.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: alfia_b11@mail.ru

²тарих магистрі, e-mail: gulya_jalekenova@mail.ru

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Орал қ.

Болашақ пен бостандық жолында

Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ жеріндегі ұлт-азаттық саяси қозғалыстар, Алашорда үкіметінің қызметі және алаш қайраткері, дәрігер Есенғали Қасаболатовтың өмір жолы, жан кешті қызметі туралы тарихи деректер баяндалған. Қайраткердің Кеңес өкіметі тұсындағы қазақ медицинасын дамытуға қосқан үлесі, алайда кейін жазықсыз айыптау саясатының құрбанына айналғандығы туралы құжаттық мағлұматтар берілген. Сонымен бірге, ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси жағдайлар, Алашорда үкіметінің қызметі, Орынбордағы I және II жалпықазақ съездері мен онда қарастырылған өзекті мәселелер, «Ақ жол» партиясының құрылуы, Кеңестер билігі тұсындағы медицина қызметкерлері, жазықсыз айыптаулар, қудалау саясаты, Е. Қасаболатовтың ұрпақтары, қайраткердің еңбектері сияқты мәселелер қарастырылған.

Түйін сөздер: Алашорда үкіметі, Орынбордағы I және II жалпықазақ съездері, «Ақ жол» партиясы, Кеңестер билігі тұсындағы медицина қызметкерлері, қайраткердің еңбектері.

Байбулсинова А.¹, Жалекенова Г.²

¹кандидат исторических наук, доцент, e-mail: alfia_b11@mail.ru

¹магистр истории, e-mail: gulya_jalekenova@mail.ru

Западно-Казакстанский государственный университет имени Махамбета Утемисова,
Казакстан, г. Уральск

Во имя свободы и будущего

В статье рассматриваются жизнь и общественно-политическая деятельность Есенғали Касабулатова. Отражены также материалы об общественно-политической жизни в Казахстане в начале ХХ века и об истории Западной Алашорды, а также общественно-политическая жизнь в начале ХХ века, деятельность правительства Алашорда, I и II общеказахские съезды в городе

Оренбурге и актуальные проблемы государственности, создание партии «Ак Жол», деятельность медицинских работников в Советском Союзе, государственные обвинения общественных и политических деятелей, репрессии, потомки Е. Касаболатова, произведения и труды деятеля.

Ключевые слова: Правительство Алашорда, I и II Общеказахские съезды в Оренбурге, партия «Ак жол», первые врачи Казахстана, труды Е. Касабулатова.

Introduction

At the beginning of the twentieth century the fate of the Kazakh people was connected with the fate of a group of intelligentsia. They mastered science and politics and at the same time became leaders in education, politics, technology and medicine. It is known that Gabit Musreпов called his writer brothers as «giants group» in the past, and the later intellectuals named them «the best of Alash». Indeed, A. Baitursynov, A. Bukeikhanov, S. Aspendiyarov, M. Tynyshbayev, K. Satpayev, H. Dosmukhamedov, Mustafa Shokay and other Kazakh elite, who were interested in the future of the Kazakh language struggled for the freedom of the nation.

Nowadays, the great contribution of the Kazakh intelligentsia to the freedom of the country is not ignored. This is specifically mentioned in the program article of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev «Orientation to the future: spiritual revival». The article mentions that: «A revived society is essentially a society which will have a spiritual code that begins with the depth of its history. ... The success of the nation in the future is determined not by its natural wealth, but by the competitiveness of its people. That is why every citizen of Kazakhstan, thus, must have the worthy qualities of the whole nation in the 21st century» (Nazarbayev, 2017: 5).

That's why, as the president said, the success of the «future-oriented national plan» is that «creative intellectuals should play a great role in this work. We have to determine what kind of representatives of modern culture should go to the world arena» (Nazarbayev, 2017:24). Thus, scientific research and propagation of life and activity of Alash people who have become the code of the nation, which today serves as a model of the nation-wide model of the national state system of the 20th century, should serve as the main object today.

Main part

True, it has been spoken and written much about the Alash leaders. However, during the Soviet era, which was dominated by 70 years of the twentieth century, prominent public figures,

qualified enlighteners and doctors who were at the forefront of public health services, had a good reputation for the health of the population. It is undoubtedly clear that the work of each specialist is not easy and having a great history, requires a great deal of research. One of them was born in West Kazakhstan, Alash figure, a skilled person and one of the first doctors in the Kazakh steppes - Esengali Kereyuly Kasabolatov. One of the most known facts about the lifestyle and activity of Esengali Kereyevich Kasabolatov is still unknown. After all, at the beginning of the twentieth century, having received European education, being anxious, working as an intelligent citizen, performing official duties at the state level, and at the time of his development, he became a victim of political repressions in the 1930-1940s. His attitude to the Alash intellectuals has attracted numerous responses from the government. However, the way and activities of the talented physician Esengali Kasabolatov, who dedicated his life to national patriotism, is a model for the future generations.

E. Kasabolatov's birthplace

Kasabolatov Esengali Kereyuly was born in 1889 in the village of Antonovka in the Kalmykov district of Uralsk oblast (now West Kazakhstan region, Akzhayik district). Kerey Kasabolatov, the father, cared for his family and was a worker of wealthy Kazakhs at Kalmykov's Antonovka station. Due to the fact that he received his first education from a rural mullah and then from the primary school, he took the land from the 3rd village of Kalmykov district and engaged in farming. In addition to livestock, the grass-breeding, fishing, growing farms he had a wealth of farming habits. There is still a place called «The place of Kerey», which had been left from the farm of Kasabolatov's family (Alashorda Encyclopedia, 2009:219).

Esengali Kasabolatov's uncles are Cossack-Russians at the Antonov forepost. By one reference he was born in Kalmykov district, by the second he was born in the village of Lbishin district. Both come true. Kalmykov district (like the Taipak district) was erected in the era of the Tsarist era and looked at the district Lbishin (now Chapayev). That is, the center of the district center Kalmykov (Taipak) is now subordinate to Lbishin (Chapay).

Esengali Kasabolatov finished Russian-Kazakh school in Kalmykov in 1901, and then in 1909 studied at the Military School in Uralsk. The certificate of the Ural military governor confirms that Esengali Kasabolatov has completed the Ural military school and that he did not commit gross violations and was released from military service. Esengali Kasabolatov asked Orenburg education department to apply for a test in Latin language. Then, the cadet who was enrolled in the Uralsk military school in August 1903, totally completed it on June 6, 1909 (Alzhanov, 2007:112).

A year later, in 1910, he completed a 1-year course for university admissions. The same year he was admitted to the Medical Faculty of Saratov University (Kasabolatov E.K., 2010, 358). He was admitted to the Emperor Saratov Medical University in 1910 as a volunteer student. On April 27, 1912 Esengali Kasabolatov asked permission to marry Bibi Aisha, the daughter of Suleimen Akhmaletdinuly Mukhitdiev, from Sulavka village in the Petrovsky district of the Saratov province and on June 23 he was allowed to marry. Esengali Kasabolatov was sent in 1915 to work in Guryev, Temir, Lbinchenskiy districts of Uralsk region due to the disease of plague. During his service, he asked for permission to take an examination at Emperor Saratov Medical University.

Alash autonomy, Soviet power and E.Kasabolatov

During his student years he wrote several articles in periodicals. He was one of the 16 authors who was thanked by the «Kazakh» newspaper authorities for his active participation in the first issue in 1914. Esengali completed his full course at the university in 1915, became a doctor and returned to the country. He worked as a doctor at the Zhilyonys rural medical station in Kalmykov district. This was reported in the newspaper «Kazakh» on the issue of June 25, 1915, in a small article called «Young Doctor». In 1916 he took part in the excitement of the Kazakh people in the work of the home front, and at the beginning he took part in creation of the volunteer squad. Later on, the newspaper «Kazakh» supported the Alash people's appeal to help the provisional government in the war-time, accepted the invitation to the Kazakh troops in front of the Kazakh army to provide medical assistance. M. Dulatov informed in the newspaper «Kazakh» in March 1917, that A. Aldiyarov and E. Kasabolatov who were the doctors invited to the front, arrived in Minsk (Alash. Alashorda Encyclopedia, 2009: 220).

He was included in the list of 43 candidates nominated for the Constituent Assembly at the I All-Kazakh Congress in July 1917. In the summer

of that year he took part in the work of the county organizing committee for the invitation of the Zemstvo Congress in the country. In this regard, I. Kashkynbayev, with a group headed by M. Baltanov, was involved in the conflict which broke out in the tribal elite. Since September, he joined G. Aibekov's group. At the same extent he married to G. Alibekov's daughter.

In December 1917 he was elected as a candidate to the Alash Autonomous Party of the Provisional National Security Council (Alashorda) at the II All-Kazakh Congress. The organizers of that congress – A. Bokeikhanov, A. Baitursynov, E. Omarov, S. Doszhanov, M. Dulatov. The Congress was represented by 58 representatives of the Samarkand region and Altai province, 8 representatives from different Kazakh organizations, 15 people with special invitations, total – 81 people. A. Bokeikhanov made a report for the first time [Alash movement, 2005: 26p]. It is written in the historical novel of Saken Seifullin «Narrow Slippers». The congress was held in Orenburg on December 5-13. The Congress was attended by representatives from all 8 regions of Kazakhstan (Seifullin, 1977: 72). Issues to be considered by the Congress were:

1. About Siberia, the Turkestan Autonomy and the Southeast;
2. Kazakh-Kyrgyz Autonomy;
3. About the police;
4. National Council;
5. Problems of reading;
6. Treasury of the nation;
7. Matter question;
8. The People's Court;
9. Aul Directorate;
10. Food Problems.

Decisions on considered issues and the army were made and supported, the «Alash Orda» government was elected. The following people were elected to the leadership of Alashorda:

1. From Bokey – Valikhan Tanashuly.
2. From Uralsk – Hael Dosmukhambetuly.
3. From Akmola – Aidarkhan Turlybayuly.
4. From Torgai – Ahmet Birimzhanuly.
5. From Semey – Kael Gappasuly.
6. From Zhetysu – Sadyk Amanzholo uly.
7. From the Syr Darya – Mustapa Shokayuly.

Further in the regions: the list of 8 people headed by Alikhan Bokeikhanov, included 15 names headed by Gaisha Kashkynbayev. The 5th of them were Esengali Kasabolatov and Salimgerey Nuralykhanov (Seifullin, 1977: 73).

At the Second General Assembly in Orenburg, the views of the Kazakh intelligentsia were split

into two. The group, led by A. Bukeikhanov, M. Dulatov, A. Baitursynov, H. Gappasuli, suggests that the Kazakh autonomy should be established after the motto «Let's Announce Militia». The second group, Hallel and Zhansha Dosmukhamedov, said, «... we will declare from now on» the Kazakh autonomy (Alash movement, 2005:27). Later, during military conflicts in Orenburg, The Alashs, led by A. Bokeikhanov, came to Semipalatinsk and called the city Alash, the Eastern part of the Alash Orda. Both Zhansha and Khaled Dosmukhamedov's supporters arrive in Uralsk and formed their own troops. Upon arrival in Uralsk they came to Zhympty and called themselves the Western part of the Alash Orda or the Uiyall province. Another part of the government operated in Zhetysay province (Alimgereyuly, 2014:142).

Y. Kasabolatov in January, 1918, at the 3rd Alash Orda Kazakhs Congress of Ural region in Karatobe opposed not for ideological but for group disintegration of Zhahansha and Khalil Dosmukhamedov's supporters. This story is well-written in S. Seifullin's novel «The narrow slippery road». There were Kenzheuly, Kasabolatuly, Myrzagaliuly, Karatuleuuly, Zholdybayuly, Kangereiuly, Epmagambetuly, Alibekuly, who were among those who came to the congress and later became communists. They were not Bolsheviks. Considerable issues were: military formation, government building, fund raising. When it came to collecting money, the congress divided into two parts and debates began. The one side was bigger and the other side was smaller. Dosmukhamedov's side was the majority. They said: when collecting the money, «Let's spend one hundred (100) soms on each house». Minority part included Gubadalla Alibekuly, Yepmagambetuly, Zholdybayuly and Kasabolatuly, Myrzagaliuly. They said, «Give to the rich man, and to the poor as they deserved». The words were hot. Arguments were strengthening. Both parts proved their decisions and turned to the Congress. The arguments were strong» (Seifullin, 1977: 120-121). The author also writes that the congress which was being held in the mosque, and its interior was full of people who could not get inside and listen to controversial issues. «Give to the rich man, and to the poor as they deserved, the words «should not even be imposed on the poor man» were just like the exhausted poverty of the poor. Some people welcomed and shouted at the window». The members of the congress were not able to come to one conclusion and continued in the afternoon. One of the leaders of Alash Zhansha Dosmukhamedov, a member of the Kazakh Council of the Moslems in

St. Petersburg made a speech. His statement proved to be more credible and meaningful. However, after the vote, Gubadolla Alibekuly and Esengali Kasabolatuly stood and told to the congress and the administration, «We do not think that's right. We do not follow this resolution. «The congress had risen, the battle began. Some run away, some were frightened. Zhansha Dosmukhamedov jumped to the table, handed over his head, and said: «Stop clinging to it! How can you do such things? Patience! Stop!» People pressed. The word went over to Kuanay. He said: «What is your disgrace in the mosque?» Defamation! Become reconciled! Gubadolla, Nurgali, Esengali, Moldagali, Salimgerei! Hug! With Zhansha, with Kaled! –hetold to them. The two conflicting parties who had just been fighting, they hugged (Seifullin, 1977: 124).

However, after the event at the Karatobe congress, the two sides were not able to get together, although they reconciled. Gubadolla Alibekov, Esengali Kasabolatov, Myrzagaliyev, Moldagali Zholdybayev, Karatuleuuly, who were thought to be the members of Alash Orda, decided to create their own party. The new party was called «Ak Zhol». It was considered to be the party which to represent the interests of the poor. Esengali Kasabolatov was elected the chairman of the so-called «Ak Zhol» political party (organization), which was composed of 13 members, formed after the congress.

They talk to each other and sent Epmagambetuly, Kenzheuly, Karatuleuuly to the Temir district. Kasabolatov, Myrzagaliyev, Aliaskar Alibekov were sent to Uralsk (Teke). The others remained at «Alash Orda» in Zhympty.

Yepmagambetov, Karatuleuov, Kenejeuly went to Temir and later rushed together with the Russians, taking the local government and acting indecently into the «Alashorda» in Zhympty.

Y. Kasabolatov, M-Kh. Myrzagaliyev, A. Alibekov arrived in Uralsk. It was summer time in 1918. In Uralsk, the government was in the hands of the Cossack-Russians (the Cossack, the Wolves of the Cossack Government). But at that time, in Uralsk (Teke), the Bolsheviks were trying to make the Sovereign (Soviet government) competition with the Kazakh-Russian government.

E. Kasabolatov, M-Kh. Myrzagaliyev, A. Alibekov took part in the First Congress of workers, peasants, soldiers and Kazakh deputies in Uralsk oblast in March 1918. The well-known Kazakh writer, an aksakal Bakytzhan Karataev and Abdrakhman Aitiyev took an active participation in the work. Y. Kasabolatov, M-Kh. Myrzagaliyev,

A. Alikbekov met with Bakytzhan Karatayev in Uralsk. They were going to buy 1-2rifles. On the night of March 29, he was arrested by the local Cossack government with Y.Kazabolatov, M-Kh. Myrzagaliyev, A. Alikbekov for illegal possession of weapons in the apartment of Maftakh Mendygaliyev. Shortly afterward they were relieved by the assistance of the Deputy Chairperson of the Uralsk's Kazakhs Uprava K. Zhalenov. After that incident, Kasabolatov returned to Zhympty (Seifullin, 1977:124).

In autumn 1918, the members of the Founding Assembly in Samara were re-engaged in the activities of the West Alashorda government, which was recognized and strengthened by the Committee. In January 1919 in Karatobe district, B. Zhankadamov was elected as the Deputy Chairperson of the Ombudsman of the Oiyregion's Zemstvo local government. It was during the Red Army's attack in August of that year when Balgimbaev began replenishing soldiers from Zhympty, Kalmykov, Taipak region to Alash military commission. He was in Zhympty during the disbanding of West Alashdorda. The member of the West Alashdordadistribution Commission, representative of Kazasrevkom Mendeshev got a statement issued by the «statement of Kasabolatov's group». He was the first who gave detailed information about WestAlashorda's activity. In the beginning of 1920s M-Kh. Myrzagaliyev and M.Dzholdybayev joined the Zhympty county Revolutionary Committee, headed by A. Alikbekov (WKO SM, 497th fund, 50th list, 1 kit, 36th case. 18th sheet, 6-8). On January 20th of the same year he was accepted to the RCP(b). From spring 1920 he became the head of the Health Department of the Ural Province. By the decision of Kazasrevkom on June 24, 1920, Chebotarjov(deputy), Pochitalin, Karatuleuov, Impagambetov, etc., were elected as the members of Ural gubrevkom, and E.Kasabolatov was appointed as chairman of the Ural gubrevom with the right of Gubatkom. He joined a special commission with Karatilleuov, chaired by Struppe to involve Kazakh intellectuals for employment in Soviet institutions in Uralsk. However, at the meeting from June 24, two decisions had been made for a number of times, taking different decisions by the decision of the Kazasrevkom and the chairman of the Ural gubkom and its presidium. Therefore, in many documents and literature, E. Kasabolatov is seen as the chairman of the Ural governing committee. In July 1920, with the decision of the presidium, he became a member of the governing body of the Preparatory Commission for the All-Kazakh Congress. At the congress by

the suggestion of the delegation of the Ural region he was elected to membership of the KACC RC (WKO SM, 136th fund, 10th list, 1 kit, 42nd case., 1-20). In the resolution of the All-Kazakh Congress, the Temporary People's Council of Alashorda consisted of 25 members, 10 of which were given to Russians and other peoples living among Kazakhs. The composition of the Alashorda government was approved at the congress, with the following members attending the Congress: Bokei Horde – U.Tanashev, from Uralsk region – Kh. Dosmukhamedov, from Turgay region – A. Birimzhanov and others. Candidates: I.Kashkynbaev, Zh. Zhakypbayev, Y.Itbaev, E.Kasabolatov and others were elected (Kul-Mohammed, 1998: 285).

By the decision of the Bureau of the Committee of the Kazakh RCP (b) of May 3, 1921, he was invited to Orenburg to the work. In 1921-1922 working in responsible position in the Kazakh RCP (b) region's Committee after his wife's death, he married to Gainy-Jamal, the daughter of a prominent physician, WestAlashorda responsible worker D. Kusepkaliev. In 1922 he was relieved of the post at the III Congress of the Kazakh Regional Council during the campaign against the former Alashorda members. By the decision of the Presidium of the Kazakh Regional Committee of the RCP (b) dated from October 19, 1922, with the approval of the Supervisory Commission, he was sent to work in the IHP (Alash. Alashorda Encyclopedia, 2009: 222).

During the Soviet era E.Kasabolatov actively worked in organizing political and public events. For example, in 1922-1923, he was a member of the board of the KSSR Labor Force Commissariat, 1923-1924 – Member of the Presidium of the Kazakh Entrepreneur Bureau (Orenburg), from February 1924 until June 1925, he was the Deputy Head of the Tax Committee of the Financial Affairs Office of the KSASSR. From 1925 to 1926 he worked at «Kazsauda», the chairman of the association «Kazmedsauda» (Kyzylorda) in 1926-1928, and in 1928 for the consideration of PPC(b). From 1928 to 1929 he worked as the head of district's health department (Balashov) (Tolepbergen, 2012: 160).

In 1925-1928 he was appointed Chairman of the Consumer Cooperative of the USSR, and some articles on the theme of co-operation «To the cooperation of Kazakh nomadic population» («Soviet steppe», 1926, 5th November) were published (Kasabolatov, 1926: 3).

Esengali Kasabolatov was one of the strongest opponents of the 1925-1928 campaign for confiscation and rural resettlement. In November 1929, the Bureau's Committee of the Kazakh

Regional Bureau (b), led by F.I. Goloschekin, Esengali Kasabolatov was fired for alleged involvement in the «Mendeshev group». In December of the same year, Kasabolatov agreed to be sent outside Kazakhstan. Shortly afterward, he was called to the RC (b) POC and sent first to Saratov, and then to Astrakhan. From 1930 to 1931 he served as the secretary of the regional committee of the Oblast Committee of the Communist of Astrakhan city, and the deputy chairman of the Astrakhan district executive committee. He was mainly dealing with interethnic relations and national issues (Tolepbergen, 2012:160).

Organizer methodologist of High School

It was mentioned in the reference book «West Alashorda» of Maksat Tazh Murat, a scientist-maker, that he was invited to the newly organized Almaty Medical Institute in June, 1931, and in September, Esengali Kasabolatov was appointed as the first director of this institution. It was not easy for him to become a leader in the political arena, with more than a thousand options in the field of famine and organizational structures. Recently, he was strongly opposed to the confiscation and forced labor of the village, for which he was accused of involvement in the «Mendeshev group».

The main problem when working for E. Kasabolatov was the lack of material and technical base of the new school, and it was not only the lack of qualified, professional teachers, but it was even more difficult, because of the strength of the negative influence of tribal and contradictory views. Even the good work itself did not allow for colds and asthma. Otherwise, this task would have been politically motivated for a highly educated specialist in the industry, but the hopes were not met. Taking into consideration the fact that he was part of the former Alashorda staff, E. Kasabolatov was accused of «creating a nationalist-counter-revolutionary group of students» (Syrym Baktygeryuly, 2009).

The commission on the recognition of the knowledge of the people's commissars of education E. Kasabolatov was re-affirmed the title of associate professor in 1931 from Protocol No. 3 of February 17, 1933. In 1933, he mastered the Department of Political Economy at the Medical Institute (Alzhonov, 2007: 91-92).

Y. Kasabolatov worked as a director of the Kazakh State Medical Institute until 1933. He was busy with organizing work, traveling about the country and conducting agitation among the Kazakh youth and encouraged them to go to medical universities.

He has also worked as a director of the Kaz SMI, together with the department of social sciences and

conducted a course of political economy. In December, 1931 E.K. Kasabolatov created the Council of the Medical Institute for the first time. Kasabolatov asserted the architect A.I. Gagello's plan for the complex construction plan of the morphology building (nowadays anatomy department) (kaznmu.kz // Esengali Kasabolatov).

The systematic approach to the training of doctors in Kazakhstan through this institution is related to the name of E. Kasabolatov. During his work as a director, qualified specialists such as academician epidemiologist I. Karakulov, academician-virologist Zh. Zhumatov, professor-surgeon E. Umirzakov appeared.

The remaining descendants of their parents played a major role in the socio-political life of our country. There were the sons and the daughters Khupbi-Jamal, Shafkhat, Mara, Shamil, Banu, Ninel, Nazir, Raisa. Khubbi-Zhamal Esengalieva, a former singer of the Republican Opera and Ballet Theater, died in 2001 in Almaty. Grandchildren, Galiya and Clara, pursued their way to the profession of a physician (Alashorda Encyclopedia, 2009:222).

Innocent accusation

During the exciting work of Y. Kasabolatov, he gained the power of other Alash intelligentsia and became the innocent victim of Soviet politics. In 1933 he was dismissed from the directorate of the Medical Institute with the slogan «He created a nationalist-counterrevolutionary group of students. (Nazarbayev, 2017: 222).

In 1933-1935, he was deported to the Kyzyl-Kaiyn psychiatric hospital in Almaty region for being a member of Alash orda. Later, he worked as the director of the village. In October 1935 he was eliminated from the RCP(b). From 1936 to 1937 he was the head of the department of economic planning in the People's Health Protection Committee of the Kazakh SSR, Deputy Chief of the Main Dept of Trust «Glavneft», being the Deputy Representative of the «Nefrtorg» Society in Kazakhstan. On August 29, 1937 he was arrested in Almaty by the bodies of the IANS. On February 26, 1938, he was charged with «committing a public crime» and sentenced to death. He was justified by the Supreme Court Military Board of 7 December 1957 during the Soviet period.

E. Kasabolatov's proceedings and works

Nowadays it is known that Esengali Kasabolatov had been actively involved in public political campaigns. Researcher, writer and historian Maksat Tazh-Murat wrote about the young doctor E.K. Kasabolatov who had published several articles in

periodicals during his student years. In the article titled «Kazakh youth», he encouraged the younger generation to work for the sake of the country and learn art and education; in the article «A couple of words about convening» (Aikap, 1913, №20), he debated about the convening of the Kazakh congress among the Kazakh intelligentsia, the idea of the country's governance and administrative matter; in the sharp article titled «Against the Press» (Aikap, 1914, № 5), he was critical to the press, and raised the problem of bribery in state bodies; in the article «Who Should We Hurt To» (Kazakh, May 20, 1915), he mentions the need of Kazakh youth who studied at educational establishments and that there was no systematic care about young people. He published several articles on the prevention of illnesses infected by Kazakhs and gave information on the following: «Plague» («Kazakh», No. 5, 42, 44 of 1913), «Singe» («Kazakh», No. 37, 1913), «The dangers of alcohol and tobacco» («Kazakh», No. 76, 77, 1914), «Eye illness (trachoma)» («Kazakh», No. 116, 118, 1915) деген мағлұматтар келтіріп кеткен (<http://yvision.kz>).

Let's talk about Esengali Kasabolatov's article titled «Kazakh youth», aimed at attracting young people to work for the benefit of the people, to the art-education.

«Young people from the other side of the world are all creative, trying to do different things and striving to do their best in the future. If there is knowledge, wealth, respect and pleasure will also be found. Without knowledge and art, he will lose everything in the world, to be overwhelmed by hunger and thirst. It means that «If you do not have your mind in the beginning, the entire load will be on their feet». It would be desirable for youngsters who are trying to get the people back to their senses, to understand the way of the times and to find a way out. But the Kazakh gentlemen, who had studied at Educational Institutions, are less likely to make such a move.

Kazakhs also want to get high education and become a doctor, a lawyer, or a great judge. But till from now no one had heard that the scientist (educated) from the Kazakh people brought benefits to the Kazakhs.

Having studied in gymnasium, real school, and in the university, all of us are going to benefit the people. We hold the people in the darkness and should bring them to light and do something. But after finishing, it's all forgotten. We do not even know where our country is going. Due to the lack of our unity, we are all surrounded by degeneracy. We can-

not be the leaders if we will not hear ourselves, if we won't correct our mistakes and if we won't support if it's right. The more we read, the more we go through the country, the more we learn the other people's literature, even though we do the habit, the more ignorant we become.

One of the disagreements of our guys who have been studying in the Kazakh language— he does not live and doesn't work among Kazakhs as he likes to live among other peoples. I do not know why. There is a saying, «Do not search anything far abroad, if it is so close», even if you are in your own country, try to find any job. Because the lack of people who know the common people, the country is awkward and laughing, and whoever looks at his mouth is unaware of it.

There is a sickness at the country, no doctors, no nurses. The illness is intensifying, and the country is destroying. There is no law in the country, there is no Shariat, equality and righteousness. The rich man cradles the crook, curses him, one calf is taken out of two from a cow, let the children be hungry. There is no one to say good. The kidnapping of the young man was mixed, and he was wandering off the road. There was no one to give advice. It is a great offense to ignore such a variety of laws, we know that our young men, who know the way, are not guilty of such a great deal of mismanagement. Knowing this is a challenge to our educated youngsters!

Come, gentlemen, new youth! Let's serve the country, we can do it, and let's not to be smiled. Student Esengali Kasabolatov («<http://yvision.kz>).

This article was published in «Kazakh» newspaper No. 4, March 1st, 1913 (<http://yvision.kz>). One of the 16 authors who was thanked by the Kazakh newspaper for their active participation in the 1st issue of the 1914 edition.

The newspaper «Kazakh» first reported on Esengali Kasabolatov's position as a physician at Zhulyonys rural medical station in Kalmykov district in 1915, in the newspaper «Young Doctor» on June 25th, 1915. In 1916, he took part in the excitement caused by getting people from home to work in the Kazakh language and for the first time he participated in the creation of a volunteer squad. Later on, the newspaper «Kazakh» welcomed the Alash leaders' call to help the provisional government in the war-time, to respond to the Kazakh forces at the front and to receive medical assistance. One of the active members of Alash, Mirzhakyp Dulatov, in March 1917, in the newspaper «Kazakh» reported that the military doctors A. Aldiyarov and E. Kasabolatov would arrive in Minsk.

Conclusion

During the years of the Dual Government of 1917, the welfare of the population was very low, and the medical care of the poorest people was far behind. Small medical workers worked in towns and cities. By the year 1913, there were 904 healthcare workers in the entire Kazakhstan region, with only 244 doctors with higher education. One of the doctors of this higher education was Esengali Kasabolatov.

The life and career of the healthcare worker Esengali Kasabolatov have not been fully studied yet; it is our duty to study and present it to the public. The personality was thinking about the future of the nation, the health of the people until the end of his life. Providing high results in service to the population, he was a member of the party who had been seen only in his good sides. He was punished for his innocent inquiry,

and his labor to the people had a negative effect on him.

Thus, the state and political activity of Esengali Kasabolatov is a great task for the Kazakh people to live independently for centuries, to be dedicated to the development of literature, culture and science of the Kazakh people.

«History of the Kazakh people is the history of integration, the history of coexistence», as President Nursultan Nazarbayev said, our task is to investigate the history of the Alashorda and to find and uncover unnamed, still unknown facts. Only then can we be able to identify the true face of our people, who were struggling for independence, seeking freedom for the people, for the sake of the nation.

He was born on the junction of centuries and could not guarantee the future, unclear times, as a historian, we consider it our duty to study the historical and political life of the Kazakh margin, to study and to make a new historical analysis.

References

- Annes G., Smagulova S. (2009). Alash. Alashorda Encyclopedia [Alash. Entsiklopediya Alashordy]. Almaty.
- Dvizheniye Alasha. (2005). Alash kozgalysy. Dokumenty i materialy. 2 tom. [Alash movement. Documents and materials Volume 2]. Almaty.
- Alimgereyuly O. (2014). Valikhan Tanashev o zakonnom sostoyanii. Ideya Alasha - natsional'naya ideya. Materialy Respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. [Valikhan Tanashev about lawful state. The idea of Alash – national idea. Materials of the Republican scientific and practical conference]. Almaty.
- Alzhanov A. (2007). Pervyye lastochki. [The first swallows]. Almaty.
- Kasabolatov E. (1926). K sotrudnichestvu kazakhskogo kochevogo naseleniya. [To the co-operation of the Kazakh nomadic population]. Sovetskaya step, 5 noyabrya.
- Kasabolatov E.K. (2010). Entsiklopediya Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti. [Encyclopedia of West Kazakhstan region]. Almaty.
- Kul-Mohammed M. (1998). Evolyutsiya politiko-pravovykh vzglyadov lyudey Alasha. [The evolution of political-legal views of Alash people]. Almaty.
- Nazarbayev N. (2017). Oriyentatsiya na budushcheye: dukhovnoye vozrozhdeniye [Orientation for the future: spiritual revival]. Astana.
- Seifullin S. (1977). Uzkaya doroga skol'zkaya. Istoricheskiy i memuarnyy roman. [The narrow road is slippery. Historical and memoir novel]. Almaty.
- Tolepbergen B. (2012). Ideya Vechnogo Yasha Alasha. [Idea of Eternal Jash Alash]. Almaty.
- GAZKO, 497-y fond, 50-y spisok, 1 komplekt, 36-e delo. 18-y list. Protokoly zasedaniy Departamenta administratsii Ural'skogo gubernskogo komiteta (kopii). [WKO SM, 497th fund, 50th list, 1 kit, 36th case. 18th sheet. Minutes of meetings of the Department of the Administration of the Ural Gubernia Committee (copies)].
- GAZKO, 136-y fond, 10-y spisok, 1 komplekt, 42-e delo. 1-58thsets. Otchety o deyatel'nosti otdelov narodnogo obrazovaniya, obshchestvennogo zdravookhraneniya, truda i sotsial'nogo obespecheniya. [WKO SM, 136th fund, 10thlist, 1 kit, 42ndcase. 1-58thsheets. Reports on the activities of the departments of public education, public health, labor and social security].
- Baktygereyuly S. (2009). Chelovek, rodivshiysya ot Atana. (Gazeta «Egemen Kazakhstan», 29 iyulya). [The man born of Atan. <http://www.aktobegazeti.kz/> Newspaper “Egemen Kazakhstan”, July 29th].
- Esengali Kasabolatov. Rectors of KazNMU. <https://kaznmu.kz>. Date of circulation: 5.01.2018
- Proyekt «Yeppin» «Alash». (Yeppin” project”Alash”) <http://yvision.kz/>. Date of circulation: 5.01.2018

Әдебиеттер

- Әнес Ғ., Смағұлова С. (2009). Алаш. Алашорда энциклопедиясы. Алматы.
- Қойгелдиев М. (2005). Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. 2 том. Алматы.

- Әлімгерейұлы Ө. (2014). Уәлітхан Танашев құқықтық мемлекет туралы («Алаш идеясы – ұлттық идея» атты респ. ғылыми-практикалық конференция материалдары). Алматы.
- Әлжанов А. (2007). Алғашқы қарлығаштар. Алматы.
- Қасабулатов Е. (1926). К кооперированию казахского кочевого населения (Советская степь, 5 ноября).
- Қасаболатов Е.К. (2010). Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы. Алматы.
- Құл-Мұхаммед М. (1998). Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. Алматы.
- Назарбаев Н. (2017). Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Астана.
- Сейфуллин С. (1977). Тар жол, тайғақ кешу. (Тарихи-мемуарлық роман). Алматы.
- Төлепберген Б. (2012). Мәңгі Жас-Алаш идеясы. Алматы.
- БҚО ММ 497 қор, 50 тізбе, 1 байлам, 36 іс. -18 парақ. (Протоколы заседаний отдела Управления Уральского губревкома (копии).
- БҚО ММ 136 қор, 10 тізбе, 1 байлам, 42 іс. 1-58 пп. (Доклады о деятельности отделов народного просвещения, здравоохранения, труда и социального обеспечения)
- Бақтыгерейұлы С. (2009). Атан қомында туған адам. <http://www.aktobegazeti.kz/>(Егемен Қазақстан газеті, 29 шілде).
- Есенғали Қасаболатов. ҚазҰМУ ректорлары. <https://kaznmu.kz>.
- «Екпін» жобасы «Алаш» айдары. <http://yvision.kz>.

Жұмағұлов Қ.Т.¹, Акынова А.П.².

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²PhD докторант, e-mail: akynova.aygerim@gmail.com

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ХАЛЫҚТАРДЫҢ ҰЛЫ ҚОНЫС АУДАРУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ СЛАВЯҢДАР

Еуразия даласында Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде Византия империясы өзімен көршілес варвар тайпаларымен және корольдіктермен байланыстар орнатты. Шығыс Рим империясына жақын жатқан тайпалардың бірі славяндар болды. IV-VII ғасырларда славяндар Византия территориясына еніп, олар Шығыс Рим империясымен байланыстар жүргізді. Соңғы уақыттарда отандық тарихнамада Византия империясының сыртқы саясаты мен осы дәуірдегі өзімен іргелес қоныстанған тайпалармен көршілік қатынастары туралы ғылыми жұмыстар жүргізілуде. Ұсынылып отырған ғылыми мақала осындай еңбектердің бірі болып, онда Халықтардың Ұлы қоныс аудару кезеңіндегі Византия империясы және онымен көршілес славян тайпалары арасындағы саяси-әлеуметтік байланыстары мен өзара жүргізген соғыстары қарастырылады. Славяндардың Оңтүстік-Шығыс Еуропа жерінде пайда болуы мен олардың Византиямен саяси, сауда және әлеуметтік байланыстары ауқымды процестерді құрады. Ерте ортағасырлық латын деректері мен түрлі ғылыми материалдарды талдаудың негізінде Шығыс Рим империясының іргесінде славяндардың пайда болуы мен күшеюі, салт-дәстүрі мен әлеуметтік тарихы және Империямен көршілік қатынастары зерттеледі. Сондай-ақ, ғылыми жұмыста Шығыс Рим императорларының славяндарға қатысты саясаты, славяндардың Византиямен ұстанған саяси байланыстарының деңгейі мен тарихи маңыздылығы анықталады.

Түйін сөздер: Шығыс Рим империясы, Византия, славяндар, тайпа, сыртқы саясат, Ұлы қоныс аудару қозғалысы.

Zhumagulov K.T.¹, Akynova A.P.²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²PhD student, e-mail: akynova.aygerim@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Byzantine Empire and the Slavs during the Great Migration of Nations

During the Great Migration of Nations in Eurasia, the Byzantine Empire established links with neighboring barbarian tribes and kingdoms. One of the tribes neighboring the Eastern Roman Empire was the Slavs. In the IV-VII centuries the Slavs entered the Byzantine territory, which was due to this empire. Recently, the national historiography conducted research on the foreign policy of the Byzantine Empire and political relations with neighboring tribes. The scientific article – is one such work, which focuses on the political, social relations and military traffic between the Byzantine Empire and the neighboring Slavic tribes during the Great Migration. The appearance of the Slavs in the South-Eastern Europe and their political, commercial and social relations with Byzantium are mass processes. Analyzing the early medieval sources and different scientific materials, studied the history of the Slavic peoples, strengthening and development, tradition, custom and social history of south-eastern Slavs and their relations of the Byzantine Empire. Scientific work includes the policy of the emperors of the Byzantine Empire against the Slavic tribes. The article defines the political and historical significance of the relations of the Slavic tribes with Byzantium.

Key words: Byzantium, Slavs, Tribes, Barbarians, Foreign policy, Great migration of peoples.

Жумағұлов К.Т.¹, Ақынова А.П.²

¹доктор исторических наук, профессор, e-mail: kalkaman.zhmagulov@kaznu.kz

²PhD докторант, e-mail: akynova.aygerim@gmail.com

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Византийская империя и славяне в период Великого переселения народов

В период Великого переселения народов в Евразии Византийская империя установила связи с соседними Варварскими племенами и королевствами. Одним из племен, соседствующим с Восточной Римской империей, были славяне. В IV-VII веках славяне вступили на византийскую территорию, которая имела связи с этой Империей. В последнее время в отечественной историографии ведутся исследования по внешней политике Византии и политических отношений Империи с соседними племенами. Данная статья является одной из таких работ, в которой рассматриваются политические, общественные отношения и военные действия между Византийской империей и соседними славянскими племенами во время Великого переселения народов. Появление славян в Юго-Восточной Европе и их политические, торговые и общественные отношения с Византией представляют собой массовые процессы. На основе тщательного анализа письменных источников и соответствующей литературы изучается история славянских народов и их взаимоотношения с Византийской империей.

Ключевые слова: Византия, славяне, племена, варвары, внешняя политика, Великое переселение народов.

Кіріспе

Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірі әлемдік тарихқа Рим империясының саяси тағдырын шешкен аса ауқымды саяси-тарихи процесс ретінде енді (Жумағұлов, 2002). Рим империясынан бөлініп шыққан Византия империясы осы саяси процестің басты куәгері болды. Византия империясы Оңтүстік-Шығыс Еуропада, Кавказда, Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкада бірнеше халықтар мен мемлекеттердің басын қосқан алып империялардың бірі болғанымен, ол өзімен тең дәрежеде болмаған көршілес тайпалармен, ірілі-ұсақты корольдіктермен байланыс құрып, тіпті өз кезегінде олармен санасып отырды. Мұның басты себептері бір жағынан Византия императорларының сыртқы саясатта өзімен көрші отырған халықтарды соғыссыз өз құрамына алу саясатымен байланысты болса, екінші жағынан саны көп Варвар тайпаларының кез келген уақытта Византияға басып кіруі әбден мүмкін болып, ол Империя үшін қауіпті саналды. Сондай тайпалардың бірі славяндар болды. Славян халықтары Оңтүстік-Шығыс Еуропада қалыптасып дамыған ежелгі тайпалардың бірі болып саналады. Олардың өте ерте кезден бастап өзінің этникалық пайда болу шежіресі, саяси тарихы мен мәдениеті қалыптасты. Славяндардың тарихы ұзақ уақыт бойы Византия тарихының аясында қарастырылып келді. Мұның басты себебі славяндардың Византияның құрамында да ұзақ уақыт өмір сүргенін білдіреді. Уақыт өте жүргізілген, толықтырылған зерттеулер славяндардың Оңтүстік-Шығыс Еуропа-

да өзіндік қалыптасқан тарихының бар екенін дәлелдеп шықты. Сонымен бірге, олардың тарихының Византия империясымен байланысты екендігі көрсетіліп келеді. Келесі кезекте славяндардың Византиямен өзара байланысқан терең тарихының бар екеніне назар аударудың қажеттігі туындайды. Оның негізгі бөлігі славяндардың Византия империясының құрамында өрбіді. Сондай-ақ келесі бір бөлігі славяндардың жеке халық болып, жеке тайпа немесе бірлестік ретінде Византиямен өзара байланыстар жүргізген тарих болды. Византияның бірнеше ғасырлар бойы славяндармен байланыста болғандығы, оның мемлекеттік дамуында жаңа құбылыстардың тууына негіз болды.

Ұлы қоныс аудару дәуірінде славяндар

Славян халықтары Ұлы қоныс аудару дәуірінде белгілі бір рөл атқарған тайпалардың бірі болды. Олар шығыстан ығысып келе жатқан халықтармен бірге осындай ірі қоныс аудару процесін жүзеге асыруға қатысты. Славяндар Ұлы қоныс аудару дәуірінде батысқа қарай ығыса отырып басқа халықтармен бірікті, кейде жаңа этникалық топтардың қалыптасуына ықпал етті. Сонымен бірге, өзіндік этникалық элементтерін жоғалтпай, басқа тайпалардың мәдениеттерін қабылдаған тұстары да болды. Жалпы, славяндар бұған дейін Шығыс, Оңтүстік Еуропада пайда болып, Ұлы қоныс аудару дәуірінде батысқа қарай жылжыды. Соның негізінде Батыс славяндар деген атау пайда болды. Славяндар Дунай бойына, Балқанға мықтап орнықты (Рыбаков,

19-20). Олардың осы аймақтарда және Оңтүстік-Шығыс Еуропаның басқа да өлкелеріне таралуын ерте ортағасырлық авторлар мен хронистердің еңбектерінен көруге болады.

Византиялық тарихшы, саясаткер, Кесариялық Прокопийдің айтуынша, славяндар Ұлы қоныс аудару дәуірінде саны жағынан көп тайпалардың біріне айналды. Сонымен бірге олар көп бөлікке бөлінді де ортақ билікті білмеді, олардың ортасында ақсүйектер жоқ, сондықтан өзара **жиі қақтығысып отырған. Тайпалар кейде Шығыс Рим империясының шекараларына басып кірген. Прокопий Склавиндер мен Ант тайпаларын славяндардың тармағы дей отырып, оларды Византияның жақын көршілері деп санайды. Прокопий славяндардың географиялық орналасуын былай көрсетеді. Оның көрсетуі бойынша, Меотия шығанағынан (қазіргі Азов теңізінің маңы) Понт жеріне (қазіргі Қара теңіздің айналасы) дейін таралады. Солтүстіктегі басқа аудандарды сан жағынан көп болған славян тайпаларының бірі Ант тайпалары алады (Свод древнейших 1994: 199-200).**

Гот тарихшысы Иордан славяндардың Оңтүстік-Шығыс Еуропада пайда болуы туралы біраз мәліметтер қалдырған. Ол славян халықтарының тегін анықтауда ант және склавин тайпаларын ерекше атаған. Иордан славяндардың бір тармағы болған анттардың атауын венеттер деп те атап, оларды жауынгер халық ретінде сипаттайды. Оның айтуынша, славяндардың батыстағы көршілері герман тайпалары болып, олар негізінен фракиялықтармен (балқандықтар) шығысында болгар тайпалары болып саналатын утригурлар мен кутригурлармен көрші болған (Иордан, 1960: 72).

Прокопийдің айтуынша, славяндар «демократияда» ұзақ уақыт өмір сүріп, барлық мәселелерді табысты да қиын деп шешкен. Прокопийдің сондай-ақ Византияны феодализациялау процесінде славяндардың рөлін зерделеу үшін үлкен қызығушылық тудыратын бірқатар фактілер туралы хабарлайды. Бұл ақпарат славяндардың өмірі мен әскери әдістеріне қатысты.

Ұлы қоныс аудару дәуірінде славяндарда алғашқы қауымдық құрылыс ыдырап, бірте-бірте **феодалдық таптық қатынастар бастады. Өндіргіш күштер жедел дамып, құрал-саймандар жетілдіріле түсті. Шаруашылықта жеке меншіктік қатынастар орнығып, мүлік теңсіздігі күшейе түсті. Сонымен қатар славяндар қоғамында көршілік, қауымдық меншік те дамыған. Жайылымдар, орман және өзен**

жағалаулары қауым болып пайдаланылды. Славяндар көрші Шығыс Рим империясымен соғыстарда **қолға түскен тұтқындарды айыр-бастап немесе сатып отырған. Сол кезде өмір сүрген Псевдо-Маврикий: «VI ғасырда славяндар тұтқындарды көптеп сатқан» дейді. Славяндар қоғамы тайпалық одақ болған. Тайпалық одақты әскери көсем басқарған. Оның қол астындағы бірнеше мың тұрақты әскері көрші елдерге жорықтар жасап, олжа түсіріп отырған.**

Славяндар кландық қауымдастықта өмір сүрді. Қарастырылып отырған кезеңнің соңына қарай, славяндардың тайпаларға бірігуі мен тайпалық одақтардың қалыптасу процесі үлкен тарихи мәнге ие болды. Бұл тайпаның басында бүкіл тайпалық ақсақалдар сайлаған кеңес болды. Славяндар тек әскери іс-қимылдар кезеңінде басымды қимылдарды орындады. Халықтардың Ұлы қоныс аударудың процесінде белсенді қимыл жасаған славяндар V-VI ғасырларда кең аумаққа таралып, олар осы кезеңде ауқымды территорияның иесі болып шыға келді. Көрші халықтармен саяси тайталасқа түсу, территориялық мәселелер, жаулаушылық соғыстар славяндардың әлеуметтік жағдайын аса жоғары деңгейге көтере алмады. Оның тек аумақтық маңызы ғана болды. Бұған славяндардың арасында ауызбіршіліктің қандай деңгейде болғаны өзекті болуы мүмкін. Ерте ортағасырлық авторлардың көрсетуінше славяндардың арасында алауыздық көп болып, ортақ билік болмады. VI ғасырда өмір сүрген Псевдо Маврикийдің жазған мәліметіне қарағанда славяндарда ортақ билік болмаған. Бұл жағдай өз кезегінде славян тайпаларының бірлігінің дамуына кері әсер етіп отырды. (Стратегикон Маврикия, 2004: 189-190). Сонымен бірге Псевдо Маврикий славяндардың қоғамы туралы айта келіп, онда славяндармен ант тайпаларының қатар өмір сүргенін алға тартады және олардың әдет-ғұрыптарында ешбір өзгешеліктің жоқтығын айтады. Ол славяндардың бостандық сүйгіш, өз елі мен жерін қорғауға жан беретін батыл, төзімді, суық пен ыстыққа бейім және тұрмыстың кемшіліктеріне мойымайды деп көрсетеді.

Славяндықтар ауыл шаруашылығымен айналысса да көшпелі және жартылай көшпелі тайпа ретінде жаңа шұрайлы жайылым жерді іздеді. VI ғасырда славяндар Дунайдың солтүстік-батыс жағына орналасты және батыс славяндар склавин және Шығыс славяндықтар ант деген атпен екі бұтаққа бөлінді. Прокопийдің айтуы бойынша VI ғасырда славяндар Дон өзенінің шетінен

Азов теңізінен солтүстікке қарай жерлерге тарай бастаған. **Иордан былай деп хабарлайды: «Висла өзенінен бастап ұшы-қиыры жоқ кеңістікте халқы бар венет тайпасы орныққан. Қазір олардың аттары сол кездегі әр түрлі тайпаларға байланысты ауысып отырады, бірақ ең бастысы олар ант пен склавиндер болып қала береді. Сонымен бірге венет атауы славян тайпаларында сақталды»** (Иордан, 1960: 71-72).

VI ғ. ежелгі славяндардың әлеуметтік қалыптасуы, әскери еркіндігіне байланысты болды. Византиялық материалдарда славян князьдары, олардың көсемдері және әскер басылары аталып өткен. Бұл жерде көсем Ардагасий, Пирагостий, князь Давриттий, князь Лавриттий, Мезамир елші мен оның ағасы Калагаст, князь Акамирдің аттары белгілі. Византия славяндықтармен тығыз байланыста болған кезде, олардың құрылуын Энгельс әскери еркіндігі деп атады. Дәл осылай Прокопий Кесарийский склавин мен антылардан байқаған болатын. Славяндықтардың әскери жорықтары тонаушылықпен халықтың көпшілігін тұтқындаған (Пигулевская, 1976: 137).

Славян мемлекетінің құрылуын VII ғасырдың бірінші ширегіне жатқызуға болады. Моравияда славян мемлекеті алғашқы болып құрылады. Бұл туралы әңгімелер тек латын тілінде сақталған. Моравия славян мемлекетінің құрылуына Само бар күшін салды. Само мемлекеті Орталық Еуропа жерінде құрылды. Оның негізгі халқын чехтар құрап, олар славяндардың бір тармағын құрады. Само мемлекеті 622 жылдар шамасында пайда болды. Само славяндарды ұйымдастыра білді. Моравияны азат ету жолындағы күресте олар аварлардан құтылды. Ал, 627 жылы Фредегард хронистің сөзі бойынша Само король болып 35 жылдай патшалықта отырды. Само державасының шекарасын анықтау әрине қиын, бірақ оның орталығы Моравия, астанасы – Вышеград қаласы болғаны туралы дәлел бар. 640 жылдардан бастап Само туралы мәліметтер айтылмайды (Фредегар, 2015: 240).

Византия империясы және славяндар

Славяндардың тарихы мен Византияның тарихын бір-бірінен оқшаулауға болмайды. Ұлы қоныс аудару дәуірінде Византия империясымен түрлі байланыстар орнатып, өз кезегінде аумақтық мәселелерге байланысты соғыстар жүргізіп отырған халықтардың бірі славяндар болды. Соның ішінде славяндардың Византиямен байланыстарын көбінесе соғыспен сипаттауға

болады. Себебі, славяндар шығыстан готтардың, ғұндардың өзге де варвар тайпаларының ығысуымен Шығыс Рим империясының территорияларына қарай ығыса берді. V-VI ғасырлардың ширегінде славяндар мен олардың ант тармағы Дунайды қиып өтіп, маңайдағы аймақтар мен бекіністерді талан-таражға салды. Бұл әрекеттер Византия үкіметі үшін үлкен қиындық туғызды, кейде славяндардың басқыншылығынан құтылу үшін төлем жасады.

493 жылы славян тайпалары Византияға еніп, оңтүстікке қарай жылжыды. Олар Балқанда өз аумағын Фракия, Македония және Тесалиге қарай кеңейтуге кірісті. Византия императоры Анастасий 512 жылы славяндардың шабуылынан қорғану үшін, «Ұзын қабырға» деп аталатын қорғаныс желісін салдырды. 499 жылы славяндар Фракиядағы болгарларға қарсы әскери жорық ұйымдастырды, бірақ үлкен жеңіліске ұшырады. Бұдан соң славяндар Дунайдың артынан тез арада кетіп қалды, бұл оқиғалар I Юстин (518-527) билігі тұсында болған. Ол славяндар арасында әскери техника жағдайы онша болмағандықтан олар соғысқа қарусыз аттанды. Славяндар соғыста көбінесе жаяу жүрді, қолдарында қалқандар мен дарттары бар, олар сауыт киген жоқ. VI ғасырдың соңына қарай Византия әскерлерімен тұрақты қақтығыстардың әсерінен олардың соғыс техникасы күрт өзгерді.

I Юстин билік құрған бірінші жылдан бастап Византияға қарсы славяндар тарихында екінші кезең басталады. Олар бірте-бірте соғыс қадамдарын жүргізе бастайды. Прокопий өзінің жазбаларында славяндарға қарсы I Юстиннің саяси және әскери әрекеттері жайлы баяндайды. Онда императордың славяндарды Византияның іргесіндегі өзге варвар тайпалары сияқты ұстап тұру қажеттігі айтылады (Свод древнейших, 1994: 185). Оның тұсында славяндар Византияға үздіксіз шабуылдар жасап тұрды. I Юстиннің кезінде славяндардың үлкен шабуылы 527 жылы болған. Сол жылы славяндарға өте жақын тұратын Анттар Дунайдың үлкен топарынан өтіп, Византия империясына басып кірді. Прокопийдің айтуынша, императордың туысы Герман славяндарға қарсы барлық әскерлерді жіберіп, оларды жеңіліске ұшыратты (Meier M. Justinian, 2011: 127). Славяндардың одан әрі шабуылдарын болдырмау үшін және империясының өз жолын кедергі мақсатында император I Юстиниан Дунай шекараларын нығайту үшін түбегейлі шаралар қабылдайды (Прокопий, Война с готами, 1950: 459).

Осылайша, солтүстік және солтүстік-батыс шекарасындағы Византия империясы көбіне славяндардың қатысуымен болатын варварлармен шабуылды басынан кешіріп отырды. VI ғ. басында үкімет астананы 40 км қоршай отырып, ұзындығы Қара теңізден Жерорта теңізіне шығатын жолда ұзындығы 80 км болатын үлкен күзет қақпасын соғуға мәжбүр болды. Ұзын қабырғаны қорғау қиын болды, бірақ астана үшін варварлардан үлкен қауіп төну өсе бергендіктен мұның бәрі жүзеге асырылуы тиіс болды. Византия билеушілері империяны сыртқы жаудан қорғауда қауіпсіздікті сақтауда мүмкіндігінше барлық тайпаларды тартуды жүгінді. Федерат ретінде одақтастарды, жаңа халықтарды өзінің ықпалына тарта отырып, олар үшін ескі империяның провинциясынан жер беріп отырды. Әскерлер лангобарддардан, герулдерден және славяндардан жасақталып отырды.

VI ғ. төменгі және ортаңғы Дунайдың ағысы Тисса сағасына дейін империяның шекарасы болып саналды, бірақ шын мәнінде аймақтағы билік славяндарда еді. Себебі, Дунайдан солтүстікке қарайтын жерлер Византия үшін баяғыдан жоғалған болатын, өйткені оның қожайыны славяндар болатын. (Пигулевская, 1976: 134).

Дунай бойын қорғау үшін ескі бекіністер болған Виминаци, Ратсиария, Августа, Эск, Нова, Трамариска, Доростол деп аталатын қорғаныс пункттерін қайта жабдықтады. Бұл салынған бекіністер арқылы Византия империясының славяндарға қарсы қауіпті күш қолданғандығын көрсетеді. Славян тайпалары болып саналған склавиндер мен анттар және басқа да варвар тайпаларының басқыншылық варварлық әрекеттерінің салдарынан шекаралас аумақтағы тарихи орындар, үңгірлер мен қабірлер және ескерткіш қызметін атқарып, тарихтан мәлімет беретін ескерткіштер түгелдерлік қиратылды. (Свод древнейших, 1994: 205). Бұл империяда жаңа қорғаныс жағдайын қамтамасыз ету қажеттігін тудырды. Сонымен қоса, Филиппополь және Платинополь бекіністері варварларға қарсы бағытталып салынған. Прокопий өз шығармасында I Юстинианның осындай қамал-бекіністерді арнайы славяндар мен басқа да варварларға қарсы тұрғызған дейді. Сонымен бірге қамалдар мен бекіністерді нығайтып қалпына келтіру шараларының ауқымды жүргізілгенін айтады. Бұл бекіністер жақсы қызмет етіп, онда олар арқылы славяндарға ауыр соққылар берілді. Тіпті кейде үздіксіз шабуылдардың әсерінен славяндар бөлініп кетіп отырды. Алайда, уақыт өте осы

бекіністер арқылы славяндардың қозғалысын мүлде тоқтатып тастау мүмкін болмады. Прокопий өз кітабында славяндармен соғыстардың сәтсіздіктер тек бекіністермен емес, соғыс тактикаларымен де байланысты болған деп көрсетеді. (Прокопий. Тайная история, 1993: 353).

Прокопийдің айтуы бойынша, бұл жеңіліске орай, славяндар мен Анттар империяның Дунай аймағына иелік етеді. 534 жылдан бастап 546 жылға дейін славяндар мен империяның әскери күштері арасында үлкен қақтығыстар болмады. Дунайдан тыс жерлерге еніп, славяндар бос жерлерді иеленіп, сонда өмір сүрді. Славяндар мен Юстиниан арасында бейбіт қатынастар орнады. Император I Юстиниан шығыс жақтан ығысқан жаужүрек варварларды ұдайы өзіне тартып, оларды өзінің соғыс қимылдарына жалдап отырған. Мұндай әдістер Византия императорларының ғұндармен, готтармен, герулдермен және басқа да тайпалармен жақындасуына, бейбіт өмір кешуіне алып келген. Византия билеушілері өз кезегінде славяндардың жекелеген топтарымен одақтасуға талпынды. Соның негізінде олар Византия әскерлерінің қатарына тартылды.

Халықтардың батысқа қарай ығысуы славяндардың да өміріне қауіпті болды. Оның басты мысалы 546 жылы герулдердің Дунай аймағына жылжуы кезінде олар славяндардың қарсылығына тап болып, онда тараптар арасында соғыс жағдайы орын алды. Соғыста славяндар жеңіліске ұшырап, бұл Византия үшін тиімді болды. Бұл жайлы кейбір тарихшылар Дунай аймағына герулдерді римдіктер айдап салды деген тұжырымға келеді. Дей тұрғанмен, бұл жағдай Прокопийдің айтуынша ойда жоқта пайда болған әскери қақтығыстардың бірі болған. Мұндай қақтығыстар қоныс аудару дәуірінде варвар халықтары арасындағы қалыпты құбылыстардың бірі еді (Свод древнейших, 1994: 203).

Славяндардың Балқан түбегіне шабуыл жасауы уақытша емес екендігі белгілі болады. Византиялықтармен соқтығысу барысында славяндықтар әскери өнерін жетілдіре бастады. Соғысудың жаңа техникалық дағдыларын игерді және оны өзінің жауларына қарсы пайдалана білді. Византия тарихшылары византиялықтардың соғысу шеберлігін, күшін, батылдығын атап өтті. Славян әскери күш жігерінің күшеюі әрқашан тонау арқылы байлыққа кенелу болды. Славяндықтардың күшеюі Византия үкіметін аварлармен келісімге келуі мәжбүрлейді. Оның мақсаты қауіпті жау-

ларын жеңу еді. Ал іс жүзінде басқаша болды. Славяндықтар аварлармен және басқа да халықтармен одақтас болуды және Византияның Балқан провинциясына тереңірек енуді бастады. Олар авар қағандарына үлкен үлес беруге уәде берді. Себебі, славяндармен көршілес болған аварлар оларға Балқанға терең еруге мүмкіндік бермейтін еді. **Олар тіпті Византияның «олжасын» бірге бөлісеміз деген келіссөздерге де келіп отырды.**

Аварлардың және аймақтағы басқа да халықтардың кедергісінен құтылған соң 548 жылы славяндардың үлкен бөлігі Дунай аңғарында қайтадан пайда болды. Олар соғыс әрекеттерін қайта бастап, осы аудандардың көптеген тұрғындарын бағындырды. Олар Византияның бірқатар бекіністерін өзіне қаратты. Славяндарда 15000-ға жуық әскері болып, ол Византия әскеріне сес көрсетуге дайын болды. Прокопий Дунайдағы славяндардың әскери жағдайын егжей-тегжейлі сипаттайды. Ол славяндар күшті болып, оларға ешкім қарсылық көрсете алмады дейді. Бұл жорық барысында славяндар Несте өзенінің жағасындағы Топер қаласын алды. Славяндар қаланы күшпен алмады және әскери қулықпен жеңіске жетті. Олар әскерлерінің көпшілігін қаланың қабырғасын құлатуға салды, ал кішігірім отряд қаланың күзетшілерін шабуылмен бұзып өтті. Қаланың тұрғындары ұзақ уақыт бойы өздерін қорғап, шабуылдаушыларға балқытылған май мен шайыр құйып, бірақ берілуге мәжбүр болды. **Қала тұрғындары өлтірілді және құлдыққа салынды.** Славяндар мұнымен тоқтамады. Олар 551 жылы Дунай арқылы Никке келіп, осы аймақта славяндар византиялықтар тұтқиылдан тап беріп, үлкен көлемде соғыс ашады. **Бұл кезде Византия әскері Италия жеріндегі соғыстарға қатысып жүргендіктен, соғысты бірден ауыздықтау мүмкін болмады. Мұнымен тоқтамаған славяндар Фессалоники мен онымен іргелес жатқан қалалар мен елді-мекендерді қоршауға алу үшін оңтүстікке қарай жылжыды. Император Юстиниан әскербасы Германға Италияға жорықты кейінге қалдыруға және бүкіл Фессалоники мен басқа қалаларды өзінің әскери күшімен қорғауға бұйырды (Прокопий, 1950: 369).**

Славяндар үш бөлікке бөлініп, өздерін басып алған жерлерін аяусыздықпен қиратты. Прокопий бұл кезде славяндар Дунайдан кері өтпей, керісінше, олар қыста өз елінде болғандай, осында қалып қойған. Бұл Византияға үлкен нұқсан келтірді. **Шығыс Рим империясының императоры Юстиниан келесі жылы славяндарға қарсы үлкен армия жіберді, оны ең жақсы жасақталған**

әскербасылар басқарды. Византиялықтар өз күшіне кәміл сенген болатын. Алайда, соғыс кезінде бәрі басқаша болды. Римдік әскерлер мен славяндар Константинопольден жақын болған Адрианополь қаласының маңында кездесті. Бұл жерде византиялық әскерлер үлкен шығынға ұшырады (Прокопий, 1950: 373). Бұл шайқастан кейін **славяндар батысқа қарай жылжып, Константинопольге жақындауға тырысты.** Бірақ, бұл жолы астанаға шабуыл жасамағанымен, олар 553 жылы Иллирияға қайта кірді. Олар өздерінің византиялық әскерлермен соғысуға дайын екенін білдіріп отырды.

553-тен 575-ке дейінгі кезеңде славяндардың әрекеттері туралы маңызды фактілер айтылмайды. Оның себептері бұл кезде славяндардың алға ілгерілеуіне аварлар мен басқа да тайпалар кедергі келтірді. Византиялық тарихшы атақты **Феофилакт Симокатта империяны басып озған славяндар 583 жылы қайтадан ұзын қабырғаға кіргенін хабарлайды. Византия императоры Маврикий Эргин өзенінде славяндарға айтарлықтай шабуыл жасап, оларды жеңіліске ұшыратады. Маврикий славяндарға қарсы табысты әрекеттерін жалғастырып, оларды Адрианополь қаласының жанында тағы да жеңіліске ұшыратты (Симокатта, 1957:35).**

Ұлы қоныс аудару дәуірінде Византия мемлекеті мен славяндар арасында тек қана саяси-әскери текетірістер мен соғыс факторлары ғана орын алған жоқ. **Сонымен бірге славяндар өздерінің әлеуметтік өмірі үшін Византиямен сауда байланыстарын да жүргізді.** Славяндар империя территориясына келіп, емін-еркін сауда-айырбас жұмыстарын жүргізіп кетіп отырды. Византия мен оның халықтары славяндармен алыс-беріс жүргізуінің басты факторы ретінде олардың арасындағы саяси жағдайдың тұрақты болғанын көрсеткен орынды. **Демек, бұған қарай отырып тараптар арасында саяси байланыстардың реттелгенін де аңғару қиын емес.** Византия мен славяндардың саяси байланыстары жоғары деңгейге көтеріле алмағанымен, ол белгілі бір халықаралық фактор ретінде тарихта қалғанын ескерген жөн.

Ерте орта ғасырларда халықтардың ортақ мәдениетінде Византия мемлекеті латын, грек жазушыларымен, шығыстық және батыстық тарихшылар мен араб, парсы географтарымен қатар үлкен рөлге ие болды. Византияда ерте кезден қаржылық мәдениеттің жоғары деңгейі мен ірі сауда байланыстарының орнауы оның билігінің нығаюына себепкер болды. Мысырда Александрия, Сирияда Антохия, Евфратта Эдес-

са, Арменияда Майферкат пен Двин, көптеген кішіазиялық қалалар сауда қарым-қатынастарын орнататын басты аймақтарға айналып, сауда және стратегиялық байланыс көзіне айналды. Константинополь болса, империяның саяси, әкімшілік, **сауда және мәдени орталығына айналды**. Бұнда шалғайдағы нарықтық тауарлар жетіп отырды. Қытай мен Орта Азиядан соғды көпестерінен парсылар мен сириялықтарға өтіп отыратын жібек маталар да жеткізіліп отырды.

Константинополь мен Империяның басқа да аймақтарында сыртқы саудаға кіріскен тайпалардың бірі славяндар болды. Славяндар балауыз, елтірі, мыстарды жеткізіп отырды. Олар **шығыстан келген айлаққа өрік, мейіз, бадам, құрма, шарап, сириялық маталар, кілемдер мен әйгілі тігілген киімдер алып отырды**. Осы жерден **үлкен және кіші кемелер Босфорға тауар тасыды**. Мысырдан бидай, алтын құм мен піл сүйегі тасымалданды. Астана халқы Жерорта теңізі мен Қара теңізден жеткізіліп отырған үлкен мөлшердегі **балғын және тұзды балықтарды тауысып отырды**. Ол қала тұрғындарының ішіндегі кедей-кепшіктерінің **тағамы болды**. Славяндар ерте кезден Византияның аумағына жақын маңда өмір сүргендіктен империядан шығатын қажетті тауарлар оларға да жетіп отырды. Бұл жағдай кейіннен сауда қатынастарының өрбуіне негіз болды.

Сауда қатынастары негізінен Ұлы қоныс аудару заманында Балқанда үлкен славян халықтарының бірі болып, елеулі ықпалға ие болған болгарлардың кезінде күшейді. Жоғарыда аталған тауарлармен қоса бағалы заттар, әшекей бұйымдар, **жүзіктер, алқалар мен білезіктер сатылды**. Алтын және мыс тиындар, қорғасынды мөрлер **арқылы халықтар арасында өзге елдермен үлкен сауда-саттық орнатқандығын байқаймыз**. Алғашқы болгар астанасына жүргізген қазба нәтижесінде болгарлардың Византия мемлекетінің мәдениетімен және жазуларының ұқсастығымен, яғни тығыз қарым-қатынаста **болғандығын аңғаруға болады** (Пигулевская, 1976: 147).

Жоғарыда аталғандай, славян халықтарының арасынан болгарлардың беделі үстем бола бастады. **Ұлы қоныс аударудың салдарынан** Балқан тауының етегінде болгарлардың мемлекеттік негізі қалана бастады. Ерте орта ғасырлардағы славяндармен салыстырмалы түрде қарағанда әрине болгарлар Византиямен сауатты қарым-қатынастар жүргізуге тырысқан. Дегенмен, өз кезегінде саяси текетірестер мен соғыс жағдайлары да орын алып отырды.

Болгарлар өздерін Византияның Балқандағы сенімді әріптесі ретінде көрсетуге тырысты. Балқан жағындағы шекаралық жағдайы мен тұрақтылықты қамтамасыз етуде VII ғасырдың екінші жартысында Византия болгарларға алым-салық төлеп те отырған. Салықтан бас тартқысы келген византиялықтарға болгарлар шабуыл жасауға мәжбүр болды. Дегенмен, кей жағдайда **император өзінің Шығыс аудандарынан қосымша күш тартып, болгарларды шекара маңынан асыра қуып отырған**. Дегенмен, болгарлар мен өзге де славяндар Балқанға берік орнықты. Византиялық билеушілер оларды шекара тысындағы саяси мәселелерді шешуде пайдаланып отырды. Бұл жағдай VII ғасырдың соңында орын алды. Халықтардың ұлы көші тоқтап, кейіннен славяндардың негізгі бөлігі Византияның халқына айналды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірі Еуразияда көптеген халықтардың саяси, этникалық, мәдени тарихын өзгертуге әсер еткен болса, ол өз кезегінде Азия мен Еуропаның басын біріктіріп отырған Византия сияқты ұлы мемлекеттің саяси тағдырына елеулі түрде **әсер етті**. **Шығыстан ығыстырылған варвар халықтардың бірі болған славяндар әуелде Византиядан пана іздесе, кейіннен оның өзіне сырттай қауіп төндірді**. Осының салдарынан Византия мен славяндар арасында ауқымды түрде **бейбіт қатынастар орын алмады**. Византия мен славяндар арасында орын алған соғыс жағдайы мен түрлі саяси текетірестер Византияға уақытша шығындар әкелген болса, ал славяндар үшін ауыр болды. Византияның бір ғана шабуылмен бүкіл славяндарды Балқаннан қуып шығуға қауқары жеткенімен, византиялық билеушілер ондай қадамға бармады. Себебі, олар славяндарды өз шекарасының сыртында сыртқы қорғаныс ретінде ұстағысы келген. Мұндай тәжірибе Византияның негізгі әдісі болатын. Олар осы әдіспен ғұндарды, готтарды және герман тайпаларын шекара сыртында ұстады. Дегенмен, Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде өзге халықтарға пана болғаны сияқты Шығыс Рим империясы славяндарға да қорған бола білді. Олардың халық болып қалыптасуына және болгарлар сияқты жеке мемлекет құруына византиялықтар үлкен көмек көрсетті. Бірақ, әу бастан бытыраңқылықта өмір сүрген славяндар сол қалпында қала берді. Олай дейтініміз олар ірілі-ұсақты княздіктер іспеттес өмір кешті.

Ұлы қоныс аударудың алғашқы кезеңінде славяндар өзге варварлар сияқты өте тұрпайы өмір сүргенімен, кейіннен бұл процесс тоқтаған соң, олар да өз мәдениетін қалыптастырды. Славяндардың мәдениетінің қалыптасып дамуында Византия империясы аса үлкен рөл ойнады.

Оның басты мысалдары славяндар гректерден бөлек болған өзінің алфавитін қалыптастырды. Терминология өзгерді. Діни тұрғыда православ шіркеуінің қағидаларын ұстанды. Византия астанасы Константинопольді өздерінің қасиетті орындары деп ерекше құрмет тұтты.

Әдебиеттер

- Жумағұлов К.Т. (2002). Великое переселение народов в евразийском пространстве. Вестник КазНУ, серия историческая, вып. №2(25). Алматы, С. 9-12.
- Иордан. (1960). О происхождении и деяниях гетов. Комментарии. Москва. «Восточная литература».
- Пигулевская Н.В. (1976). Ближний Восток, Византия, Славяне. Ленинград. «Наука».
- Meier M. (2011). Justinian. Darmstadt, 2011, S. Z-127
- Прокопий Кесарийский. (1950). Война с готами / Пер. С.П. Кондратьева. Москва. «АН СССР»
- Прокопий Кесарийский. (1993). Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Пер., ст., комм. А.А. Чекаловой. Москва. «Наука»
- Рыбаков Б.А. (1997) Древние славяне и античный мир. Держава. М., №1. С.19-25.
- Свод древнейших письменных известий о славянах. (1994). Т. I: (I–VI вв.). Составители Л.А. Гиндин, С.А. Иванов, Г.Г. Литаврин, Москва. «Восточная литература».
- Маврикий (2004). Стратегикон Изд. подгот. В.В. Кучма. Санкт-Петербург. «Алетейя»
- Феофилакт Симокатта. История. (1957). Перевод С.П. Кондратьева. Москва. «АН СССР»
- Фредегар. (2015) Хроника. Пер. с лат. Г. А. Шмидта. Санкт-Петербург. «Евразия»

References

- Zhumagulov K. T. (2002). Velikoye pereseleniye narodov v yevraziyskom prostranstve. [The Great resefflement of people in the Eurasian space.] Vestnik KazNU, seriya istoricheskaya, vyp. №2 (25). Almaty, S. 9-12.
- Iordan. (1960). O proiskhozhdenii i deyaniyakh getov. Kommentarii. [On the origin and deeds of the Gets. Getica]. Moskva: «Vostochnaya literatura».
- Pigulevskaya N. V. (1976) Blizhniy Vostok, Vizantiya, Slavyane. [Middle East, Byzantium, Slavs]. Leningrad: «Nauka».
- Meier M. (2011). Justinian. Darmstadt, 2011, S. Z-127
- Prokopiyy Kesariyskiy. (1950). Voyna s gotami [War with the Goths]. / Per. S. P. Kondrat'yeva. Moskva: «AN SSSR»
- Prokopiyy Kesariyskiy. (1993). Voyna s persami. Voyna s vandalami. Taynaya istoriya. [War with the Persians. War with the Vandals. Secret history.]. Transfer, comm. A.A. Chekalovoy. Moskva: «Nauka»
- Rybakov B. A. (1997) Drevniye slavyane i antichnyy mir. [Ancient Slavs and the ancient world]. Derzhava. Moskva. №1. pp.19-25.
- Svod drevneyshikh pis'mennykh izvestiy o slavyanakh. (1994). T. I: (I–VI vv.) [The corpus of the oldest written news about the Slavs]. Sostaviteli L. A. Gindin, S. A. Ivanov, G. G. Litavrin, Moskva: «Vostochnaya literatura».
- Mavrikiy (2004). Strategikon [Strategikon]. Izd. podgot. V. V. Kuchma. Sankt-Peterburg: «Aleteyya»
- Feofilakt Simokatta. (1957). Istoriya. [History]. Transfer S. P. Kondrat'yeva. Moskva: «AN SSSR»
- Fredegara. (2015) Khronika. [Chronicle]. Transfer, G. A. Shmidta. Sankt-Peterburg: «Yevraziya»

Кәрібаев Б.

тарих ғылымдарының докторы, профессор м.а.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bereketbk64@gmail.com

ШЫҒАЙ ХАН

Автор бұл мақаласында XVI ғасырдың 80-ші жылдарының басында Қазақ хандығын билеген Шығай ханның өмірі мен билік құрған жылдарында жүргізген саясаты мәселелерін қарастырады. Ортағасырлық парсы, шағатай деректеріндегі мәліметтер мен зерттеулердегі тарихнамалық материалдарға сүйеніп, автор Шығай ханның тарихи болмысын анықтауға тырысады. Шығай ханның шығу тегіне, өмірінің сұлтандық кезеңінде Хақназар ханмен, Жалым сұлтанмен бірге Қазақ хандығының қайта өрлеу үдерісі мен қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасу барысына қосқан үлесіне талдау жасалынады. Мақалада Шығай ханның билікке келу жолы арнайы талданады. Сондай-ақ автор Шығай ханның билік құрған жылдарында жүргізген саясаты мен оның Бұхара билеушісіне кетуінің себептері арнайы қарастырылады. Осы мәселе жөніндегі бұрын айтылған кейбір тұжырымдарға жаңаша қарап, автор оған қатысты өзіндік ойларын білдіреді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Хақназар хан, Шығай хан, Мауереннахр, шайбанилар әулеті, Абдолла хан.

Karibaev B.

Doctor of Historical Sciences, ass. professor, Kazakh National University al-Farabi,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: bereketbk64@gmail.com

Shygay Khan

In this article, the author considers the issues of the policy-making of Shygay khan, when he ruled the Kazakh khanate and his life in the early 80s of the 16th century. The author tries to determine the historical image of Shygai Khan basing on the information of medieval Persian, Chagatai sources and on historiographic materials. The author made an analysis of the origin of Shygai Khan, an analysis of the contribution and activities of the khan in the revival of the Kazakh Khanate, together with Khaknazar Khan and the Zhalym Sultan and the process of the formation of the Kazakh ethnic territory. The article specifically discusses the coming to power of Shygai Khan. The author also considers the policy of Shy-gai Khan during his reign and the reasons for his departure to the ruler of Bukhara. The author considers some concepts on this issue from a new point of view and expresses his opinion on this matter.

Key words: Kazakh Khanate, Hakhnazar Khan, Shygay Khan, Mavrennahr, the Shibanid dynasty, Abdulla Khan.

Карибаев Б.

доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: bereketbk64@gmail.com

Шигай хан

В этой статье автор рассматривает проблемы периода правления и жизни Шигай хана в начале 80-х годов XVI века в Казахском ханстве. Исследователь раскрывает исторический портрет Шигай хана, опираясь на персидские и чагатайские исторические источники и историографические материалы. Автор анализирует исторический вклад Шигай султана вместе с Жалым султаном в процесс повторного возвышения Казахского ханства в период правления Хакназара, а также

проблемы его происхождения и формирования этнической территории казахского народа. В статье особое место отведено времени прихода к власти Шигаи хана. Автор обращает внимание на проблемы правления Шигаи хана и причины его ухода к правителю Бухары. Исследователь представляет новую точку зрения на концептуальные исторические подходы к освещению этих проблем.

Ключевые слова: Казахское ханство, Хакназар хан, Шигаи хан, Маверанахр, династия шайбанидов, Абдаллах хан.

Кіріспе

XVI-XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығының жоғары билігінде болған тарихи тұлғаларды билік құрған уақытының мерзіміне қарай, жүргізген ішкі-сыртқы саясатының белсенділігіне қарай, ел тарихында сіңірген еңбегі мен оның маңызына қарай, соған байланысты есімдерінің танымалдығына қарай шартты түрде үш топқа бөлуге болады. Бірінші топқа аса танымал тұлғалар – Керей хан мен Жәнібек хан, Қасым хан, Хакназар хан, Тәуекел хан, Есім хан, Жәңгір хан, Тәуке хандар еңсе, келесі топқа қалың көпшілікке онша таныс емес, есімдері көп айтыла бермейтін тұлғалар – Мамаш хан, Ахмет хан (Қожа Ахмет хан), Тоғым хан, Бұйдаш хан, Жәнібек хандарды (Есім хан ұлы) жатқызуға болады. Ал үшінші топқа есімдері бірінші топтың қатарына жататындардай танымал емес және екінші топтағы тұлғалар секілді беймәлім де емес тұлғалар кіреді. Олар – Бұрындық хан, Тахир хан, Тұрсын хан. Осы тізімге – Шығай хан есімі де енеді.

Шығай хан – қазақ тарихында өте аз уақыт билікте болғанымен, оның тікелей ұрпақтары Қазақ хандығының туы түпкілікті жығылғанға дейін екі жарым ғасыр билікте болады. Қазақ хандығының жығылған туын қайта көтеруге күш салған Кенесары хан да осы Шығай ханның ұрпағы болып келеді.

Біз бұл мақаламызда Шығай ханның өмір жолы мен билікте болған жылдарына назар аударып, оның өміріне қатысты кейбір бұрынғы тұжырымдарға басқаша пікірлер беруді мақсат еттік.

Әдістеме

Шығай ханның өмірі мен билік құрған жылдары жүргізген саясатын қарастыру барысында біз тарихи мәселелерді зерттеу барысында қолданылатын принциптер мен ғылыми зерттеулердің тәсілдері қолданылды. Шығай ханның ата-бабалары, әсіресе Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі кездегі ата-бабаларын қарастырғанда сабақтастық және үздіксіздік

принциптері басшылыққа алынды. Аталған принциптерді қолдану барысында Шығай ханның ата-бабаларының Дешті Қыпшақ аумағындағы билігі үзілмегендігі көрсетілді.

Шығай ханның тарихи болмысын анықтау үшін ортағасырлық авторлардың деректеріндегі мәліметтер – Қадырғали Жалайырдың «Жылнамалар жинағының», Хафиз Таныштың «Шарафнаме-йи шахи» атты еңбегінің, Махмуд бен Уәлидің «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» атты еңбегінің, XVI ғасырдың соңындағы оқиғаларды баяндайтын орыс деректеріндегі мәліметтердің, сондай-ақ В.В. Вельяминов-Зернов, А. Исин, В.В. Трепавлов секілді мамандардың зерттеулеріндегі тарихнамалық материалдар пайдаланылды. Бұрынғы айтылған кейбір тұжырымдар жаңа деректер мен жаңа материалдарды салыстыра қарау нәтижесінде өзгеріске ұшырап, тың пікірлерге негіздер қаланды.

Шығай хан

Шығай хан – Қазақ хандығының негізін салушылардың бірі – Жәнібек ханның немересі, Жәдік сұлтанның көп ұлдарының бірі. Жәнібек ханның тоғыз ұлы болғаны белгілі. Ортағасырлық деректердің шежірелік мәліметтерінде оның әкесі – Жәдіктің есімі Жәнібек ханның тоғыз ұлының ең кенжесі ретінде соңынан беріледі (Таварих-и гузида-йи нусрат-наме, 1969:42). Қадырғали Жалайыр өз еңбегінде Жәнібек ханның тоғыз ұлы туралы мынадай мәліметтер айтады: «Оның (Жәнібек ханның) ұлдарынан немерелеріне дейін таралып көп ұрпақ өсіп-өнді. Бірақ олардың әрбірі бір ұрық [әулет] болып өз уалаяттарында патшалық құрып билеп өтті» – дей келе, үш ұлды – Қасым ханды, Үсек (Үснак, Ұзақ) ханды және Жәдік ханды «хан» лауазымымен жазады да, Қамбар мен Әдікті «сұлтан» деп көрсетеді (Қадырғали Жалайыр, 1997: 121-122). Ал қалған төрт ұл: Иренджи сұлтан (Жиренше), Махмуд сұлтан, Жаныш сұлтан, Тыныш сұлтан және олардың ұрпақтары туралы ешқандай мәліметтер жазбайды.

Шығай ханның әкесін Қадырғали Жалайырдың және тағы басқа ортағасырлық авторлардың

деректерінде «хан» лауазымымен айтылуына қарағанда, ол – Қазақ хандығындағы бір ірі ұлыстың билеушісі болса керек. «Шежірелер жинағының» авторы «Жәдік ханның көптеген әйелдері мен күндері болды, оның балалары да көп еді» – деп, одан әрі «Оның аса әйгілі даңқты ұлдары: Тоғұм хан, Бөкей сұлтан, Шығай хан мен Мәлік сұлтан. Соңғы екеуінің шешесі Абайқан бегім еді», – деп жалғастырады (Қадырғали Жалайыр, 1997: 122).

Кейбір зерттеушілердің Жәнібек ханның екі ұлын – Жәдік пен Әдік сұлтандарды бір адам деп қабылдап, соңғысы қайтыс болған 1503 жылды – Шығай хан әкесінің өмірден озған жылы деп түсінетіндігін және мұндай тұжырымның қате екендігін Т.И. Сұлтанов өз зерттеулерінде дәлелдеген (Сұлтанов, 2001:190). Сол себепті де біз бұл жерде Шығай ханның әкесіне қатысты мәселеге тоқталып жатпаймыз. «Шежірелер жинағындағы» мәліметтерге қарап, Жәдік ханның шамамен қай жылдары қайтыс болғанын анықтауға болады. Қадырғали Жалайырдың: «Жәдік хан. Шағым мырзамен соғысып, Жыланды төбеде бір ұлымен бірге шаһит болды. Оның қабірі Үргеніштегі Бақырған атада жатыр», – деген мәліметі XVI ғасырдың 20-30-шы жылдары болғанын көрсетеді (Қадырғали Жалайыр, 1997:122). Шағым мырза, ол – Шейх-Мұхаммед (Шихым, Сагим деп те айтылады) XVI ғасырдың 20-30-шы жылдары ноғай ұлыстарында зор беделге ие болған Мұса бидің ұлдарының бірі. Қазақ хандығының «уақытша әлсіреу» кезеңінде 70-ке жуық қазақ сұлтандарының қаза тапқаны туралы деректерде айтылса, Шығай ханның әкесі солардың бірі болған.

Шығай хан өмірінің сұлтандық кезеңі жөнінде Қадырғали Жалайырға сүйенсек, ол былай деп баяндайды: «Шығай ханның хикаясы әрқашан оның батырлығымен мәлім, мәшһүр болды» (Қадырғали Жалайыр, 1997: 122). Осы бір сөйлемнің өзі бізді Шығай ханның жас шағындағы жеке болмысынан хабардар ете алады. Ол таққа келер кездегі жасы сексенге таяп қалса, онда оның дүниеге келген кезі шамамен XVI ғасырдың алғашқы жылдарына сәйкес келеді. Ал Қазақ хандығы үшін ең ауыр болған сол ғасырдың 20-30-шы жылдары Шығай сұлтан орда бұзатын жаста еді. Осы жылдары батыстағы ноғай мырзаларымен, Мауереннахрдағы шайбанилық сұлтандармен және Шығыс Түркістандағы шағатайлық сұлтандармен болған сансыз шайқастардың бел ортасында жүріп, жас сұлтан ретінде батырлығымен, батылдығымен көзге түскен секілді. Жоғарыда

айтып өткеніміздей, осы жылдары сыртқы жаулармен болған көптеген шайқастар мен ұрыстарда жетпіске жуық хандар мен сұлтандар қаза тапса, Шығай осылардың бәрінен аман қалып отырады. Бүкіл Дешті Қыпшаққа оның атақ-даңқы осы жылдары таралып кетсе керек. Қ. Жалайырдың мәліметі осыны көрсетіп отыр. Ал «Шараф-наме-йи шахи» еңбегінің авторы Хафиз Таныш болса оның өмір жолы туралы: «... далада ержетіп, ұлы істерді жасауда небір қиындықтарды басынан өткерді, көп уақыттар бойы өмірдің тәтті мен ащы дәмін татты», – деп бейнелеп суреттейді (Шараф-наме-йи шахи, 1969: 275).

Хақназар ханның 40 жылдай билігі тұсында Шығай қазақ қоғамындағы ең танымал тұлғалардың біріне айналады. Ортағасырлық мұсылман авторларының деректері мен орыс тіліндегі ресми құжаттарда оның есімі Хақназар ханмен, Жалым сұлтанмен бірге аталады. Хафиз Таныш: «Хақ-Назар-хан, Жалым-сұлтан, Шығай-сұлтан, Достай-сұлтан секілді қазақ билеушілері (падишахан-и казак) басқа да бауырларымен және ұлдарымен Талас өзенінің бойында орналасты», – деп баяндаса (Шараф-наме-йи шахи, 1969:246), осы жылдардағы орыс тіліндегі деректердің мәліметтерінде қазақ билеушілерінің есімдері «Хақназар хан, Шығай сұлтан, Жалым сұлтан және тағы басқа сұлтандар», – деп рет-ретімен айтылады (Асфендияров, Кунте, 1935: 128; Исин, 2005: 151). Бұл келтірген деректердің бәрі Шығай ханның ресми түрде билікке келген кезіне дейінгі қазақ қоғамындағы мәртебесі мен ел басқарып отырған билеуші топ арасында алған орнын көрсетсе керек.

Әзірге тарих ғылымына белгілі және ғылыми айналымға енгізілген дерек мәліметтерінде Шығай ханның есімі Хақназар ханмен бірге XVI ғасырдың 60-шы жылдарының соңындағы қазақ-ноғай қатынастарына байланысты кездесе бастайды. Бұл жылдар Қазақ хандығының қайта өрлеу кезеңіндегі жан алысып, жан берісіп жатқан жылдар болатын. XVI ғасырдың 50-ші жылдарының ортасындағы Ноғай Ордасындағы саяси және экономикалық дағдарыстар ноғай жұртын қатты күйзеліске ұшыратып, елді Үлкен ноғайлы және Кіші ноғайлы деп аталатын екі бөлікке бөліп жіберген болатын. Саяси күрестер барысында ноғай мырзаларының бір бөлігі қазақтарды паналауға мәжбүр болды. Міне, осы жылдары Хақназар хан, Шығай сұлтан және тағы басқа сұлтандар бастаған қазақ күштері Еділ-Жайыққа дейінгі жерлерді қайтару

үшін күресті бастап кетеді. Осы жылдардағы күрестер барысында алғаш рет Шығайдың есімі орыс деректерінде кездесе бастайды. 1569 жылы ноғайларға барып қайтқан орыс елшісі Семен Мальцев: «...и Казатцкие орды Акназара царя и Шигая царевича и Челыма царевича, а с ними 20 царевичев, приход их был на Нагай, и был бой писал...», – деп хабарлайды (Асфендиаров, Кунте, 1935: 128; Исин, 2005: 151).

Бұл кезде Үлкен ноғайлы елінің биі Исмайыл ұлы Дін-Ахмед би (1563-1578 жж. би болған) болатын. Ноғай Ордасы тарихының маманы В.В. Трепавлов қазақ күштерінің ноғайларға қарсы жасаған осы жорығының уақытын 1568 жылдың күзінде болған деп нақты дәлелдейді (Трепавлов, 2016:331). Ноғайларды толық жеңілістен Астраханнан көмекке келіп жеткен орыс патшасының әскері құтқарып қалады (Исин, 2005:152). Ал 1570 жылы тамыз айында Қырымдағы Мәскеу елшісі Афанасий Нагой Жем мен Жайық өзендері аралығында көшіп-қонып жүрген Шейх-Мамай ұрпақтарына қазақтардың келесі жорығын ұйымдастырғанын баяндайды: «А сказывали деи царю, что Казатцкие Орды Акназар царь ногайских мурз Шихмамаевых детей побил...» (Исин, 2005:153). Бұл дерек мәліметінде Хақназар ханның есімі жалғыз айтылғанымен, оның жанында Шығай және тағы басқа қазақ сұлтандары болған деп тұжырым жасауға толық негіз бар. Өйткені, осы жылдары Қазақ хандығының батыста ноғайлармен, солтүстікте Сібір хандығымен жүргізген қарым-қатынастарының нәтижелі болуы, тек қазақ қоғамындағы ханнан кейінгі екінші саяси тұлға болып саналатын Шығайдың және басқа да сұлтандардың ханмен бірге болып, ортақ мақсатта қимыл жасауының арқасында жүзеге асқан деп санаймыз.

1579 жылдан бастап Хақназар хан, Шығай сұлтан және басқа қазақ сұлтандарының іс-әрекеттері оңтүстік бағытта, Мауереннахрдағы шайбанилық сұлтандарға қатысты жүргізіле бастайды. Осы кездегі оқиғалар барысын тарихшы Хафиз Таныш біршама жақсы баяндайды.

XVI ғасырдың 40-шы жылдары Мауереннахрда басталған саяси дағдарыс сол ғасырдың 70-ші жылдары одан әрі өрши түсіп, күрес шибанилық сұлтандардың екі тобы арасында жүреді. Дешті Қыпшақтағы «көшпелі өзбектер» мемлекетінің 1428-1469 жылдардағы билеушісі болған Әбілқайыр ханның екі шөбересі – II Абдаллах хан мен Баба сұлтан күрес отын одан әрі қыздырады. Олардың шығу тегі былайша тарқатылады: Әбілқайыр ханның 11 ұлының екіншісі – Қожамұхаммед, одан Жәнібек сұлтан,

оның 12 ұлының ең кішісі – Ескендір хан, Ескендір ханнан – II Абдаллах хан, ал Әбілқайыр ханның тоғызыншы ұлы – Сүйініш қожа сұлтан, ол Ұлыбектің қызы Рабиға бегімнен туған. Одан Наурыз Ахмед хан (Барақ хан), оның сегіз ұлының үшіншісі – Баба сұлтан (Таварих-и гузида-йи нусрат-наме, 1969; Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар, 1969: 354-357).

1550-1570-ші жылдары Мауереннахрда II Абдаллах хан ең күшті саяси күшке айналып, шибанилық сұлтандардың иеліктерін бірте-бірте күшпен бағындыра бастайды. 1557 жылы ол Бұхараны басып алады да, әкесі Ескендірді 1560/1561 жылы Бұхарада хан көтереді. 1573 жылы Балхты, 1574 жылы – Хисарды, 1578 жылы – Самарқанды алады (Гафуров, 1989: 274). Келесі қала Ташкент болды. Ташкентте ол Наурыз Ахмед ханның үлкен ұлы Дербіс сұлтанды билеуші ретінде отырғызады. Наурыз Ахмедтің үшінші ұлы Баба сұлтан туған ағасын өлтіріп, өзін хан деп жариялайды да, II Абдаллах ханға қарсы шығады. Шибанилық екі хан өз жағына Қазақ ханы мен сұлтандарын тартуға тырысады. Сол кездегі қазақ билеушісі – Хақназар хан Баба сұлтан мен II Абдаллах хан арасындағы талас-тартыстарда геосаяси тұрғыда Бұхара билеушісін қолдайды. Өйткені Ташкенттің күшеюі Сыр бойындағы қалалар мен жайылымды жерлерге қауіпті болатын. Кез келген уақытта ташкенттік билеушінің жарлығымен осы маңдағы қазақ рутайпалары тонау мен талан-таражға түсетін. Сол себепті де Хақназар ханға іргедегі қарсыласын күшейткеннен гөрі алыстағы қарсыласымен одақтасу тиімді болды. Сол мақсатта Хақназар хан мен II Абдаллах хан арасында «келісім мен одақ» жасалады.

Баба сұлтан өз билігін сақтап қалу үшін небір қитұрқы тәсілдерді қолданады. Біресе Бұхара ханына бағынатынын білдірсе, біресе оған қарсы шығады. Қазақ билеушілерінің саясаты туралы Бұхараға жалған ақпараттар беріп отырады. Ақыры ол 1580 жылы сәуір айында Шарабхана өзені бойында өзімен кездесуге келген Жалым сұлтанды, оның екі ұлын, Хақназар ханның екі ұлын қапысызда өлтіреді де, Хақназар ханды өлтіруге ең сенімді адамдарының бірі – шибанилық Бузахур сұлтанды аттандырады (Шараф-наме-йи шахи, 1969: 254). Дерек мәліметінде Хақназар ханның нақты қалай қаза тапқандығы айтылмаса да, біз бұл қайғылы оқиғаны 1580 жылдың сәуір айының соңында болған деп есептейміз. Осы деректің 1580 жылдың 10 маусымындағы оқиғаларды баяндайтын мәліметінде қазақ

ханы деп Шығай есімі атала бастайды (Шараф-наме-йи шахи, 1969:256).

Біз төменде Шығай ханның 1580-1582 жылдардағы өмірі мен жүргізген саясатын баяндауды оның 1581 жылғы Абдаллах ханға кетуінен бастағанды жөн көріп отырмыз. Осы кетудің себептерін түсінгенде ғана біз, Шығай ханның қалай хан болғанын және не себепті Бұхара билеушісіне келгенін түсіне аламыз.

Зерттеушілердің бәрі Шығай ханның өз ұлдарымен Абдаллах ханға келуінің себебін толық түсіндіруге тырысып келеді. Алғаш рет мұны В.В. Вельяминов-Зернов мәселе ретінде көтеріп, былай деп жазған болатын: «Шығай ханның неге өмірінің соңында даланы Бұхараға айырбастағанын шешуге тырыспаймыз. Мүмкін, Абдаллах ханның қуатының артқаны туралы хабар және тағы да басқа жағдайлар оны өзбектерден пана іздеуге итермелеген шығар» (Вельяминов-Зернов, 1864: 337). Ал А.П. Чулошников бұның себебін Шығай ханның қазақ жеріндегі беделінен айырылуымен түсіндіреді (Чулошников, 1924: 142). 2010 жылы жарық көрген «Қазақстан тарихының» академиялық басылымында бұл мәселе тереңірек қарастырылып, оның мынадай себептері былайша көрсетіледі: «Тегінде, Шығай хан амалсыздан кеткен болса керек: оны басқа да қазақ хандары қудалаған. Шынына келгенде, Шығайдың Абдаллах ханға кетуіне бірнеше себептер болған және қазақ ханының бұл саяси қадамын сол себептерді кешенді түрде алғанда ғана түсіндіріп бере алады» – дей келе, «Орын алған жағдай өзара қырқыс туғызды, оларға сыртқы саяси қиыншылықтар қосылды. Қазақ әміршілері орын алған жағдайдан шығар жол іздеуге мәжбүр болды да, олар Орта Азия жағына көз тікті» (Қазақстан тарихы, 2010: 409-410). Белгілі тарихшы Т. Омарбеков те осындай тұжырымдарды қолдай келе, Шығай ханның Абдаллах ханға кетуін былайша түсіндіреді: «Осындайда қол астындағы елді қорғай алмай, оның үстіне қазақ сұлтандарының сенімінен айырылған Шығай хан амалсыздан бұхаралық Абдолладан көмек сұрауға мәжбүр болды» (Омарбеков, 2015 : 79).

Біз де жоғарыда келтірген зерттеушілердің пікірлерімен толық қосыла келе, өз тарапымыздан қосымша ретінде мынадай ойларды білдіреміз. Шығай ханның Мауереннахрға кетіп, сонда қайтыс болуы және сол маңда жерленуі қазақ хандары арасында болған алғашқы оқиға емес. XVI ғасырдың басында Мұхаммед Шайбани ханның қазақтарға қарсы жасаған төрт жорығына ешқандай қарсылық ұйымдастыра

алмаған Бұрындық хан да, ел ішіндегі беделінен айырылып, 1510-1511 жылдар шамасында өз әулетімен Самарқан жаққа қоныс аударған еді. Және де сол жақта қайтыс болып, мәңгілік мекенін Үргеніштен тапқан еді.

Шығай ханның Абдаллах ханға келуін баяндайтын дерек мәліметінің әр сөзіне терең үңіліп көрелік. Хақназар ханның көзі тірі кезінде Қазақ хандығының сыртқы саясаттағы іс-әрекеттерін баяндауда дерек авторлары ханның есімін және 3-4 беделді сұлтандардың есімдерін қосып айта-тын. Мысалы, Хафиз Таныш: «Хақ-Назар-хан, Жалым-сұлтан, Шығай-сұлтан, Достай-сұлтан секілді қазақ билеушілері (падишахан-и казак) басқа да бауырларымен және ұлдарымен...», – деп жазады (Шараф-наме-йи шахи, 1969: 256). Біз бұдан Хақназар хан тұсында қазақ билеуші тобы арасында ауызбіршілік пен саяси бірліктің болғанын аңғарамыз. Ал Хақназар ханнан соң билікке келген Шығай ханның жүргізген саясаты мен іс-әрекеттерін баяндайтын мәліметтерде хан есімі жалғыз немесе ұлдарымен ғана бірге айтылады. Ал бұрынғы Жалым сұлтан, Достай сұлтан және жиырмаға жуық сұлтандар есімдері айтылмайды. Соған қарағанда Шығай ханның билікке келуіне қазақ сұлтандарының бір тобы наразы болған секілді. Осылайша, қазақ билеушілері арасында ауызбіршілік азайған деуге болады.

Егерде Хақназар ханның қаза табуы 1580 жылдың сәуір айының соңғы он күні ішінде болса, Шығайдың «хан» лауазымымен алғаш рет жазба деректе аталуы маусым айының алғашқы он күніне сәйкес келеді. Жазба дерек мәліметіне ілінгенге дейін-ақ Шығайдың хан болуы әбден мүмкін. Соған қарағанда Хақназар ханның қазасынан кейін бір айдың о жақ, бұ жағында Шығай «хан» лауазымын иеленген сияқты. Ал қазақ халқында хан сайлау рәсімінің өткізілу дәстүрі бойынша, қаза тапқан ханды жерлеуден кейін бүкіл елге хабар жіберіледі. Таққа үміткер өзін қолдайтын сұлтандармен, билермен, бектермен, батырлармен ашық түрде, жасырын түрде келіссөздер жүргізеді. Басқаша айтқанда, ханның кандидатурасы әбден пісіп-жетілдіріледі. Содан кейін ғана хан сайланатын күн белгіленеді. Хан сайлау – көбінесе, ханды ұлықтау, рәсімдеу, яғни хан көтерумен аяқталады. Сол кездегі жағдаймен салыстыра қарасақ, хан сайлау рәсімі бірталай уақытқа созылатын болған. Ал Шығайдың хан болуы жоғарыда айтқандай, өте қысқа уақытта өткен. Бұл дегеніміз – Шығайды хан сайлауға бүкіл қазақтың саяси және билеуші тобы емес, ханға жақын аз ғана топ қатысып, өте

қысқа уақыт ішінде хан көтерген. Міне, осыдан кейін Шығайдың ел арасындағы беделі таудан домалаған тастай құлдырай бастаған.

Мұны сезінген Шығай хан өзінің ішкі қарсыластарынан жоғары тұру үшін, өзіне қолдау табу үшін Абдаллах ханға арқа сүйейді. Хафиз Таныш қазақ қоғамындағы қалыптасқан жағдайдан хабардар болып, Шығай хан туралы өз мәліметінде «...Шығай Абдаллах ханға бағыну белдігін беліне байлайтындығын және [оған] берілгендіктің бұғауын мойнына ілетіндігін хабарлады», – деп суреттейді (Шараф-наме-йи шахи, 1969: 256). Ал Шығай ханның Баба сұлтан әскеріне аттанып, сәтсіздікке ұшырауы қазақтар арасында бірліктің болмауының салдары дейміз. Осылайша, Шығай ханның Абдаллах ханға келуінің себептеріне біз жоғарыда айтылған дәлелдемелерімізді жатқызамыз.

Шығай ханға қатысты одан арғы баяндауымызды жалғастыралық. 1580 жылдың маусымы мен 1581 жылдың маусымы аралығында Шығай ханға қатысты оқиғалардың ішінде біреуі ғана өте қысқаша түрде баяндалады. Ол – Баба сұлтанға қарсы аттанып, жеңіліс табуы болатын. Осылайша, Шығай хан үшін алғашқы шайқас сәтсіз басталып, жалғасын табады. Сөйтіп, дерек мәліметінде оның 1581 жылы маусым айының басында Қаратал деген жерде орналасқан Абдаллах ханның ордасына ұлы Тәуекел сұлтанмен және басқа да ұлдарымен ғана келгендігі айтылады (Шараф-наме-йи шахи, 1969:257). Дерек мәліметінен оның бір елдің ханы болып ресми ретінде емес, керісінше бас сауғалап, өз елінен қашып келген адамның кейпін байқауға болады. Оны біз автордың мынадай мәліметінен көреміз. «Кейбір жекелеген беделді адамдар мен сарай қызметкерлерінің араласуымен ол [Абдаллах ханмен] кездесу құрметіне ие болды» (Шараф-наме-йи шахи, 1969: 257). Мауереннахр билеушісі өз кезегінде Шығай ханға ерекше құрметтер көрсетеді. «Шараф-наме-йи шахи» еңбегінде: «[Шығай ханға] ерекше құрмет пен мейірбандылықтың барлық түрі көрсетілді, [Абдаллах-хан] оған Ходжент жерін иктаға берді. Ол Шығай ханды жағымды уәделермен үміттендірді және сенімді көмек беруге уәде берді [және] ханға лайықты той жасады», – деп жазады Хафиз Таныш (Шараф-наме-йи шахи, 1969: 257). Одан әрі дерек авторы Шығай ханның өте риза болғандығын және әрбір сағат, әрбір минут сайын Абдаллах ханды мақтап өлең айтқанын жазады.

Осы келтірген дерек мәліметінен мынадай жағдайларды көреміз.

Біріншіден, Шығай ханның Абдаллах ханмен кездесуі мемлекетаралық кездесу емес, сол себепті кездесуді арнайы адамдар емес, жеке адамдар ұйымдастырған. Бұдан шығатын қорытынды – Шығай хан Абдаллах ханға амалсыздан келген.

Екіншіден, Абдаллах хан Шығай ханмен тең дәрежеде емес, керісінше, аяушылықпен қарап, мейірбандық көрсеткен. Соған қарағанда Шығай ханның жағдайы онша жақсы да болмаған.

Үшіншіден, Шығай ханға иктаға жер берген. Абдаллах хан өзіне керек адамдарды қажет кезінде пайдалану үшін қол астында ұстауды жөн көрген.

Төртіншіден, Абдаллах хан Шығай ханға сенімді көмек беруге уәде берген. Бұдан түйетін ой мынау: Абдаллах хан Шығай хан мен оның ұлдары арқылы Қазақ хандығының ісіне араласып, солтүстіктегі көршісін өзіне жартылай тәуелді етуді немесе ондағы билеуші топты үнемі саяси араздықта ұстап отыруды мақсат еткен.

1581 жылдың маусым айының соңында Абдаллах хан Бұхараға қайтар жолда Шығай ханды Ходжентке жібереді де, Тәуекел сұлтанды өзінің жанында қалдырады (Шараф-наме-йи шахи, 1969: 262).

Шығай ханға қатысты келесі және соңғы дерекке оның ұлы Тәуекел сұлтанмен бірге Абдаллах ханның 1582 жылдың наурызы мен тамызы аралығында Баба сұлтанға қарсы жасаған жорығына қатысқандығы туралы мәлімет жатады. Баба сұлтанның соңына түскен Абдаллах хан Орталық Қазақстандағы Ұлытау маңында қарсыласының орналасқанынан хабардар болады да, әскерін сапқа келтіреді. Абдаллах хан әскерінің оң қанатының авангардына Шығай ханды, Тәуекел сұлтанды тағайындайды. Жошы хан мавзолейінің маңында орналасқан Баба сұлтан қарсыласының қимылына төтеп беруге шамасының жетпейтінін біліп, маңғыттарға қарай қашады. 1582 жылдың 29 сәуір күні Шығай хан бастаған авангард Баба сұлтанның адасып қалған тобына шабуыл жасап, мол олжаға кенеледі.

Маңғыттардан қолдау таппаған Баба сұлтан кері оралып, тамыз айында Сығанақ жаққа келеді. Осы маңда Шығай ханның ұлы Тәуекел сұлтанның әскери тобына тап болады да, ұрыс барысында қаза табады. 1582 жылдың 7 тамызы күні оның кесілген басы Абдаллах ханға әкелінеді (Шараф-наме-йи шахи, 1969: 311).

Хафиз Таныштың деректерінде Шығай ханның есімі 1582 жылғы Абдаллахтың Баба

сұлтанға қарсы жасаған жорығында соңғы рет кездеседі. Осыны негізге алып тарихшылардың бәрі осы жылды Шығай ханның қайтыс болған жылы деп санайды.

Қадырғали Жалайыр Шығай хан туралы: «Ақырында ол да дүниеден өтті. Бұл күнде оның қабірі Күміскентте, Әли Атаның қасына жерленген болатын», – деп жазады (Қадырғали Жалайыр, 1997: 122).

Ал В.В. Вельяминов-Зернов болса, Шығай хан «жалғыз қалып, қайтыс болды», – деп нақтылай түседі (Вельяминов-Зернов, 1864:276).

Шығай ханның ұрпақтары туралы мол мәліметті Қадырғали Жалайыр береді. Ол «Шығай ханның әйелдері көп еді, олар белгілі үш кара шаңырақтан (ордадан) тұратын», – деп, бірінші әйелі Байм бегімнен – Сейітқұл сұлтан мен Ондан сұлтан, Алтын ханым; екінші әйелі Жағат қызы Яхшым бегімнен – Төкей хан (Тәуекел хан), Есім сұлтан, Сұлтан Сабыр бек ханым; үшінші әйелі, Бұрындық ханның қызы Дадам ханымнан – Әли сұлтан, Сұлтан сұлтан, Ибрагим сұлтан, Шаһим сұлтан дүниеге келеді (Қадырғали Жалайыр, 1997: 122-123).

Т.И. Сұлтанов өз зерттеуінде Шығай ханның басқа да әйелдерінен туған ұлдарын атап өтеді. Олар мыналар: Кішік сұлтан, Абулай сұлтан, Бусайд сұлтан, Шах-Мухаммед сұлтан, Жан-әли сұлтан (Султанов, 2001: 191-192).

Шығай ханның ұлдары ішінде екі ұл ғана, Тәуекел хан мен Есім хан 40 жылдай билікте болады. Ал одан кейін екі ғасырдан астам уақыт бойы Шығай хан немерелерінің ұрпақтары Қазақ

хандығының саяси тарихында басты рөлдерді атқарады.

Қорытынды

Шығай ханның тарихи болмысына арналған ойларымызды түйіндей келе мынадай тұжырымдарға келеміз.

Біріншіден, Шығай ханның сұлтандық кезеңіндегі мәліметтер оның батыл, ержүрек болғандығын, бүкіл Дешті Қыпшаққа оның аты есімі тарап, кең танымал болғандығын көрсетеді.

Екіншіден, хан тағын иеленгенге дейін ресми хан Хақназар ханның сенімді серігі болып, Қазақ хандығының ішкі саяси өмірінде тұрақтылықтың сақталуына және Қазақ хандығының сыртқы саяси беделінің артуына өз үлесін қосады. Сондай-ақ қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасуының аяқталуын жүзеге асыру жолында күрестер жүргізеді.

Үшіншіден, Шығай ханның ресми хан ретінде Бұхара билеушісін қолдап қана қоймай, Мауереннахрға біржолата кетуінің себебі Дешті Қыпшақ аумағындағы ішкі саяси жағдайлармен түсіндіріледі. Шығай ханның билігіне наразы қазақ сұлтандары оны елден кетуге мәжбүрлеген. Абдоллах ханның қабылдауын баяндаған дерек мәліметтеріне терең талдаулар жасау осындай тұжырымға әкеледі.

Соңғы пікірімізге, Шығай хан өте аз уақыт хан болғанымен оның ұрпақтары онан кейінгі бірнеше ғасыр бойы Қазақ елінің билеушілері болады.

Әдебиеттер

- Асфендияров С.Д., Кунте П.А. (1935). Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник I. (V в.до н.э. – XVIII в. н.э.). Алма-Ата –Москва: Казакское краевое издательство.
- Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар. (1969). Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). (далее МИКХ) Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата.
- Вельяминов-Зернов В.В. (1864). Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2. Санкт-Петербург.
- Гафуров Б. Г. (1989). Таджики. кн. II. Душанбе: «Ирфон»
- Жалайыр Қ. (1997). Шежірелер жинағы. Алматы: «Қазақстан».
- Таварих-и гузида-йи нусрат-наме. МИКХ.
- Исин А. (2005). История Казахстана в русских источниках. Том I / Посольские материалы Русского государства (XV-XVII вв.). Алматы: «Дайк-Пресс» .
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). (2010) Бес томдық. 2-том. Алматы: «Атамұра».
- Омарбеков Т. (2015). Ұлы даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары. Алматы: «Эксклюзив КА».
- Султанов Т.И. (2001). Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. (Казахстанские востоковедные исследования). Алматы: «Дайк-Пресс».
- Трепавлов В. В. (2016). История Ногайской Орды. Отв. ред. М.А. Усманов. 2-е изд., испр. и доп. Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость».
- Чулошников А.П. (1924). Очерки по истории киргиз-казацкого народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен: Часть первая. Древнее время и средние века. Оренбург.
- Шараф-наме-йи шахи. (1969). МИКХ.

References

- Asfendiyrov S.D., Kunte P.A. (1935). Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah. [The past of Kazakhstan is in sources and materials]. Sbornik I. (V v.do n.e. – XVIII v. n.e.) Alma-Ata, Moskva: Kazakskoe kraevoe izdatelstvo.
- Bahr al-asrar fi manakib al-ahiar. (1969). Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Iz vlechenija iz persidskih i tjurkskih sochinenij). (odan ari MIKH) [Materials on the history of Kazakh khanates]. Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pishhulina, V.P. Judin.
- Veliyminov-Zernov V.V. (1864). Issledovanie o Kasimovskih carjah i carevichah. [Research about Kasymov's tsars and czarevitches]. Ch.2. Sankt-Peterburg.
- Gafurov B.G. (1989). Tadjiki. [Tadjiks]. Kn. II. Dushanbe: «Irfon»
- Zhalauyr. K.(1997). Shezhireler zhinagy. [Collection of annals]. Almaty: «Qazagstan».
- Tawarikh-I guzida-Yi Nusrat-name. (1969). MIKH.
- Isin A. (2005). Istorija Kazahstana v russkih istochnikah. [History of Kazakhstan is in the Russian sources]. Tom I. Posolskoe materialy Russkogo gosudarsva (XV-XVII vv.). Almaty : «Dyke-Press».
- Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge deyin). [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. Bes tomduk. 2-tom. Almaty: «Atamura», 2010. 640 b.
- Omarbekov T. (2015). Uly dalanyń dara tulgalary: Qazaq handary. [Individuals of the great steppe: the Kazakh khans]. Almaty, «Ekskluziv KA». 180 b.
- Sultanov T.I. (2001). Podnjatyje na beloje koshme. Potomki Chingiz-hana. [Lifted on white koshm. Descendants of Chingiskhan]. (Kazakstanskije vostokovednyje issledovaniya). Almaty: «Dyke-Press».
- Trepavlov V.V. (2016). Istorija Nogajskoj Ordy. [History of Nogaiyskoi Horde]. Otv. red.MM. A. Usmanov. 2-e izd., ispr. i dop. Kazan: Izdatelskiy dom «Kazanskaya nedvizhimost».
- Chulozhnikov A.P. (1924). Oчерki po istorii kirgiz-kazakskogo naroda v svjazi s obshhimi istoricheskimi sud'bami drugih tjurkskih plemen. Chast' pervaja. Drevnjaja vremja i srednie veka. [Sketches on history of the Kyrgyz-kazakh people in connection with the general historical fate of other Turkic tribes]. Chast' pervajiy. Drevniy vremiy i srednie veka. Orenburg.
- Sharaf-name-ii shahi. (1969). MIKH.

Мұхатова О.Х.

тарих ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Orazgul7@rambler.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТЕМІР ЖОЛ ҚҰРЫЛЫСЫ

Мақалада Ұлы Дала елінің темір жолдарының бастаулары туралы айтылады. Тәуелсіз мемлекеттің экономикасын дамытуға өз үлесін қосатын болат жолдың өткенін талдаудың өзектілігіне назар аударылады. Мәселе эволюционизм теориясының, өркениеттілік бағытының және тарихилық принципі ауқымында қарастырылады. Бұл ұстаным темір жолды салуға қатысты түрлі пікірлерді, шығарылған шешімдерді балама тұжырымдар ретінде қарастыруға жол ашады. Зерттеудің нақты, салыстырмалы талдау, жүйелеу, салыстыру, хронологиялық, ретроспективті әдістері өлкедегі екінші темір жолды салудың бастауларын, салынуын, ұтымды тұстарын, тарихи маңызын көрсетуге мүмкіндік тудырған. Түркістан аймағын Ресейдің еуропалық бөлігімен байланыстырған Орынбор-Ташкент темір жолын жол құрылысы және оның отарлау саясатындағы орны мен рөлі баяндалады. Закаспийский темір жолының келеңсіз тұстары айқындалады. Темір жол магистралін салудағы пікір-таластар және ұсынылған бағыттар қарастырылады. Орынбор-Ташкент немесе Александров Гай бағытын таңдаудың тиімділігі төңірегіндегі көзқарастар талданады. Темір жолдың салынуы, бекеттері, ұзындығы, метрополия үшін маңызы көрсетіледі.

Түйін сөздер: темір жол, құрылыс, Ресей, Түркістан, Орынбор, Ташкент, бағыт, бекет, отарлау саясаты, экономика.

Mukhatova O.Kh.

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Orazgul7@rambler.ru

Construction of the railway in Kazakhstan in the early XX century

The article describes the history of the origins of railways in the country of the Great Steppe. Attention is drawn to the relevance of the analysis of past steel roads, which contribute to the development of the economy of an independent state. The problem is considered in the context of the theory of evolutionism, the civilizational approach and the principle of historicism. This methodological approach allows us to disclose various opinions on the construction of the railway, the decisions taken by the relevant hurricanes as alternative conceptual conclusions. Research methods such as precise analysis, synthesis, comparative analysis, chronological, retrospective created the opportunity to show the origins of construction, the progress of construction, the positive aspects, the historical significance of the second railway in the province. The place and role of the Orenburg-Tashkent railway in the colonial policy that connected the Turkestan region with the European part of Russia is described. Discussions and proposed directions in the construction of the railroad highway are considered. Views on the effectiveness of choosing the direction of Orenburg-Tashkent or Alexandrov – Gai analyzed. The progress of construction, station, duration, significance for the metropolis is shown.

Key words: railway, construction, Russia, Turkistan, Orenburg, Tashkent, direction, station, colonial policy, economy.

Мухатова О.Х.

доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Orazgul7@rambler.ru

Строительства железной дороги в Казахстане в начале XX века

В статье излагается история истоков железных дорог в стране Великой степи. Обращается внимание на актуальность анализа прошлого стальных дорог, которые вносят вклад в развитие экономики независимого государства. Проблема рассматривается в контексте теории эволюционизма, цивилизационного подхода и принципа историзма. Этот методологический подход позволяет раскрыть различные мнения по поводу строительства железной дороги, принятые решения соответствующими органами как альтернативные концептуальные выводы. Методы исследования, такие как точный анализ, синтез, компаративный анализ, хронологический, ретроспективный, создали возможность показать истоки строительства, ход строительства, положительные стороны, историческое значение второй железной дороги в крае. Излагается место и роль Оренбургско-Ташкентской железной дороги в колониальной политике, которая связывала Туркестанский регион с европейской частью России. Рассматриваются дискуссии и предложенные направления в строительстве железнодорожной магистрали. Анализируются взгляды по эффективности выбора направления Оренбургско-Ташкентского или Александров Гай. Показываются ход строительства, станции, продолжительность, значение для метрополии.

Ключевые слова: железная дорога, строительство, Россия, Туркестан, Оренбург, Ташкент, направление, станция, колониальная политика, экономика.

Кіріспе

Әлемдік адамзат тәжірибесінде көліктердің, соның ішінде темір жолдардың рөліне жоғары баға беріледі. Оның елдерді бір-бірімен байланыстырып қана қоймай, тауар тасымалымен де айналысатыны баршаға мәлім. Темір жол – теңіз жолдарынан кейінгі екінші орында тұратын көлік түрі. Сондықтан да оны қалыптастырып, дамытуға кез келген ел мүдделі. Қазақстан да сондай елдердің қатарына жатады. 2004 жылы республикада қазақ даласында болат магистраль төселуінің 100 жылдық мерейтойын атап өтті, яғни 1904 жылы алғашқы темір жол салынып, пайдалануға берілді. Содан бергі уақытта ол өзінің даму үрдістерін бастан кешіріп, Ұлы Дала елінің барлық аймақтарын бір-бірімен байланыстыратын қатынас жолына айналды. Тәуелсіздік жылдары Қазақстанды Иран, Қытай тәрізді шет елдермен қосатын жол құрылыстары салынып, халықаралық, сауда қарым-қатынастары кеңейтілді. Қазақстан темір жолы алпауыт кәсіпорындардың бірі ретінде ел экономикасын, нақтырақ айтсақ, жаңа технологияларға негізделген индустрияны дамытуға өз үлесін қосып келеді. Осы орайда оның өткенін, бастау көздерін тану, зерттеу өзекті болып табылады.

Қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстанда теміржолдардың құрылысының жекелеген проблемалары төңкеріске дейінгі және кеңестік кезеңдерде зерделегенімен кешенді сипат ала

алмады. Дегенмен темір жол тарихының кейбір тұстарына М.Х. Асылбековтың (Асылбеков, 1962), Е. Бекмахановтың (Бекмаханов, 1940), Г. Чулановтың (Промышленность дореволюционного Казахстана, 1960), В.Ф. Борзуновтың (Борзунов, 1959), А.В. Аксенов (Аксенов, 1958), Е. Ділмұхамедов мен Ф. Маликовтың (Дильмухамедов, Маликов, 1963.), Г.Ф. Дахшлейгердің (Дахшлейгер, 1955.), А.В. Суворовтың (Суворов, 1962) еңбектері мен мақалаларында көрініс тапты. Еңбектерде көбінесе жұмысшы табының, соның ішінде темір жолшылардың қалыптасуы мен қоғамдық-саяси белсенділіктеріне ерекше назар аударылды. Мұның өзі XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы темір жол құрылысы тарихының арнайы зерттеу нысанына айналмағанын дәйектейді.

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Мәселені эволюционизм теориясының ауқымында зерттеу қазақ даласында темір жолдың қалыптасуының алға шарттарын, себептерін, дамуына ықпал еткен факторларды, маңызын ашуға септеседі. Өркениет теориясын пайдалану темір жолдар тарихын бүгінгі күннің көзқарасымен емес, оқиға болған кезеңнің өзіндік ерекшеліктерін ескеріп, зерттеуге мүмкіндік тудырады. Бұл ұстаным темір жолды салуға қатысты түрлі пікірлерді, шығарылған шешімдерді балама тұжырымдар ретінде

қарастыруға жол ашады. Өркениеттілікке тарихилық, объективтілік принциптері мен жүйелілік, біртұтастық, т.б. тәрізді әдістер жинақталған. Солардың арасында тарихилық принципі Орынбор-Ташкент жол құрылысы және оның отарлау саясатындағы орны мен рөлін түсінуге мұрындық болады. Тарихты зерттеудегі ұлттық мүдде авторға объективті тұжырымдар қалыптастыруға жағдай жасады. Сонымен қатар зерттеу әдістері ретінде нақты, салыстырмалы талдау, жүйелеу, салыстыру, хронологиялық, ретроспективті әдістер қолданылды.

Нәтижелері және талқылау

Темір жол салудың қажеттілігі

XIX ғасырдың екінші жартысында Орталық Азия мен Қазақстанның Ресей империясына бірігуі негізінен аяқталды. Осыған орай аймақта Ресейдің әскери-саяси және экономикалық әсерінің нығаюы, шикізаттың бай қайнар көзін кеңінен қолдану және империяның шығысында тауар өтімін ұлғайту сияқты мәселелер туындады. Аталған мәселе Ресейдің орталық бөлігі мен жаңа жаулап алған ауқымды аймақтың орталығы - Ташкент арасында сенімді көлік қатынасы қамтамасыз етілген жағдайда ғана өз шешімін табатын еді.

Түркістан аймағын Ресейдің еуропалық бөлігімен рельс жолы арқылы байланыстыру туралы мәселе 1867 жылы Түркістан генерал-губернаторлығы құрылған күннен бастап көтерілді. Түркістанның алғашқы генерал-губернаторы К.П. Кауфманның кезінде-ақ 1874 жылы Орынборда орыс география қоғамының жергілікті қонақүйінде Түркістан мен Ресейді байланыстыратын Орынбордан Ташкентке дейінгі желіні салуды қажет деп тапқан ерекше темір жол комиссиясы құрылды.

1878 жылы отставкадағы генерал-майор Дубельт Қатынас жолдары министрлігіне Тюменнен Ақмола-Ташкент арқылы, яғни Орал тасзауыт жолын оңтүстікке қарай жалғастыратын, темір жол құрылысын кідіруге болмайтындығы туралы мәлімдеме тапсырды (Сибирская железная дорога в ее прошлом и настоящем, 1903). 1879 жылдың басында Орынбор генерал-губернаторы Крѣжановский Қатынас жолдары министріне Орынбордан Ташкент арқылы Амударияның жоғарғы ағысымен Үндістаннан Пешаварға баратын ағылшын жолына қарама-қарсы темір жол салуға рұқсат сұраған толық стат-кеңесші Бараповскийдің өтінішін хабарлады. 1880 жылы Орынбор-Ташкент желісіне концессия тура-

лы өтінішті стат кеңесшісі Остряков қозғады. Бұған 1880 жылғы Еділ арқылы алғаш еуропа континентінде ең ұзын және есептеу техникасы бойынша ең жетілген Сызранск темір жол көпірінің құрылысы негіз болды (Исингарин, 2004: 17). Бірақ көп ұзамай Закаспийский облысында басталған әскери қозғалыстар Орталық Азиядан ішкі губернияларға тарихи қалыптасқан жолға сәйкес темір жол құрылысының жоспарын өзгертіп, Түркістанға алғашқы темір жолды мүлдем басқа, айналмалы бағытта салуға мәжбүр етті.

Ресейдің үкімет және іскер топтарындағы ұзақ уақытқа созылған күрес пен пікірталастар нәтижесінде Орынбор-Ташкент жолын салу көзделді. Мұндай қажеттіліктің өзіндік себептері бар болатын. 1880-1888 жылдары Ресейдің Түркменияны жаулап алу мақсатында әскери ведомствоның талап етуімен Красноводскінің Каспий кемежайынан Самарқанд қаласына, 1899 жылы Ташкент қаласына дейін салынған Закаспийский темір жолы төселді. 1900 жылдан бұл жол Орта Азиялық деп атала бастады, оның ұзындығы 2368 шақырымды құрады (Чуланов, 1960:7). Патша үкіметінің әскери-стратегиялық мақсатта салған ортаазиялық темір жолы ол аймақты экономикалық жағынан пайдалануда, соның ішінде Түркістанды Орталық Ресейдің, әсіресе, Мәскеу мануфактура ауданының шұға өнеркәсібін мақта талшығымен қамтамасыз етуші өлкеге айналдыруда айтарлықтай маңызы болды. Тек қана 12 жылдың ішінде, 1888 жылдан 1900 жылға дейін, мақта егістігі 3 еседен артық, 68,6 мың десятинадан 234,2 мың десятинаға, ал мақта талшығын шетке шығару 6 есе дерлік, 873 мың пұттан 4,9 миллион пұтқа дейін ұлғайды (Исингарин, 2006: 12).

Орта Азия темір жолымен Түркістаннан Ресейге мақта, жеміс-жидек, жүн, былғары мен тері, қаракөл елтірісі, шарап және т.б. тауарлар тасымалданды. Сырттан мануфактура, нан, қант, темір, ағаш және т.б. заттар жеткізілді.

Орта Азия темір жолын пайдалануда жетістіктермен қатар біршама қолайсыздықтар және қиыншылықтар орын алды. Біріншіден, бұл жол айналмалы болды, яғни Түркістаннан Ресейге жету үшін жүктер Бұхара мен Закаспийский облысы арқылы Парсы шекарасына дейін жақындап, үлкен айналым жасайтын. Олар Красноводскіде теңіз кемелеріне, ал Астраханьда – өзен кемелеріне қайта тиеуді қажет ететін. Қыруар қайта тиеулердің салдарынан тауарлардың бағасы өсетін, жүк тасымалдау да тым көп уақытты алатын.

Екіншіден, қыстың суығында ұзақ уақытқа Каспий теңізі жағалауының қатуы мен Еділ кеме қатынасының тоқтатылуы Орта Азия мен Ресейді жалғастыратын осы жалғыз жолды да жабуға мәжбүрт ететін. Үшіншіден, Копет-Даг етегіндегі желі бойындағы опырылымдар мен топан су, сонымен қатар шекарадағы қақтығыстар осы жолдағы қозғалысқа қауіп төндірді. Оның үстіне Орта Азия темір жолының тасымалдау қабілетін күшейтуге үкімет мардымсыз жағдай жасады. Осылардың барлығы, Орта Азия мен Қазақстанды Орталық Ресейдің қысқа жолымен тікелей байланыстыратын жаңа темір жол желісін салуды көрсетіп берді.

Орынбор-Ташкент жолын салудағы пікір-таластар

1895 жылдың өзінде дала генерал-губернаторы барон Таубе (сол кезде оған Жетісу бағынатын), сонымен қатар Жетісу мен Ферғана облыстарының әскери губернаторлары осы облыстар арасында темір жол салуға ұсыныс жасады. Аталған бағытты Жетісу буржуазиясы және оның жақтастары ерекше табандылықпен қорғады. 1896-1899 жылдары «Туркестанские ведомости» мен «Семиреченские областные ведомости» беттерінде Түркістан-Сібір жолының, ең алдымен Ташкент-Верный желісінің, артықшылықтары мен тиімділігі баяндалған көптеген мақалалар жарық көріп, кітаптар мен кітапшалар шығарылды. Аталған жұмыстар мен мақалалардың авторларының ішінде П.В. Бурде, А. Степневич, Я. Корольков, Я.А. Порошин, А.И. Путолов, Э.О. Баум және басқалар болды.

1897 жылдың 30 мамырында Верный қалалық думасы облыс губернаторының қолдауын пайдаланып, Қатынас жолдары министрлігіне Ташкент-Верный темір жолын салу туралы өтініш білдіруді шешті (Асфендияров, 1993: 145-146). Өтінішті өз кезегінде Қатынас жолдары министрі М.И. Хилковқа осы ұсыныспен барған дала генерал-губернаторы қолдады. Өзінің 1898 жылдың 29 сәуіріндегі хатында былай деп жазды: «Империяның Семей мен Жетісу сияқты көлемді-көлемді екі облысы темір жол желісінен мүлде тысқары қалды және қатынас жолдарыда өте нашар. Егер Семей облысында жылдың көктем-күз мезгілінде Ертіс өзені қызмет көрсетіп, тауар тасымалдаса, Жетісуда мұндай мүмкіндік, тіпті уақытша өзен жолы да жоқ. Сол себепті аталған екі облыс өзінің орналасуы, табиғи байлығы және болашағы темір жолдың ортақ тармағына жалғау арқылы әлемдік нарыққа тартуды табандылықпен талап етеді... Бұл мақсатта, негізінен Ташкентті Семей

қаласымен Верный арқылы темір жолмен байланыстыру дұрыс...» (Велецкий, 1910: 13).

Орынбор-Ташкент жолындағы зерттеулер аяқталып, олардың нәтижесін талқылау барысында министр Куропаткин жолды белгіленген межеден 50 шақырымға қысқартып, Орынбор – Ақтөбе – Мугоджар жотасы – Арал теңізі – Қазалы – Перовск – Түркістан – Ташкент бағытында жүргізуді ұсынды (Азиатская Россия, 1914: 545-549). Сібір темір жолы өз кезегінде қысқартылған еді, сондай тәжірибе Қазақстанда да қолданылды. Жолдың ұзындығы кесіп тасталды, соның салдарынан Қазақстанның экономикалық жағынан келешегі бар аудандары қамтылмай, Орталық Азияға апаратын жол қысқара берді.

1899 жылдың соңында мүдделі министрлер кеңес өткізіп, жобаланған торап үшін үш бағыт ұсынды. Оның бірі – шығыс бағыты Ташкенттен Жетісу облысы арқылы Ұлы Сібір темір жолының белгіленген пунктіне дейін деп көрсетілді. Екінші батыс бағыты екі тармақтан тұруға тиіс болды: біріншісі Ташкенттен Орынборға және екіншісі – Чарджуйдан Рязань-Орал темір жолының тар табанды Заволжск желісінің Александров Гай бекетіне дейін. Кеңеске қатысушылар барлық бағыттағы жолдың маңызын саралай келіп, әрі көзделген мүдделерден шыға отырып, ұсынылған батыс бағыт тармақтарының біреуін қолдау керек деген қорытынды шығарды.

Орынбор-Ташкент немесе Александров Гай – осы екі бағыттың бірін таңдап, ұтымды шешім шығару үшін Қатынас жолдары министрлігі Әскери және Қаржы министрліктерінің қатысуымен аталған бағыттар бойынша темір жол құрылысына техникалық және экономикалық зерттеу жүргізілді. Зерттеу нәтижелері бірінші бағыттың айқын артықшылығын көрсетіп берді. Сол себепті 1900 жылдың басында зерттеу нәтижелері бұрынғы Қаржы министрі, статхатшы граф С.Ю. Виттенің төрағалығымен, Әскери қатынас жолдары, Сыртқы істер және Егін шаруашылығы министрлерінің қатысуымен өткен ерекше кеңестің талқылауына қайтадан келіп түсті. Кеңес Орынбор-Ташкент бағыты тиімді деген қорытындыға келді. 1900 жылдың 4 сәуірінде Император мәжіліс журналына «Тап осы минутта Орынбор-Ташкент бағытын дұрыс көремін» деп шешім шығарып, қол қойды (Россия. Полное географическое описание нашего отечества, 1903: 103). Неғұрлым дәл желі бағытын таңдау үшін және барлау-зерттеу мәліметтерін орындау, тексеру мақсатында Қатынас жолда-

ры министрі, стат-хатшы князь М.И. Хилков Орталық Азия темір жол бастығы Д.Л. Хорватский, Қатынас жолдары инженері Д.Н. Иванов және дәрігер Н. Забусоевпен бірге 1900 жылдың маусым-шілде айларында салт атпен Ташкенттен Орынборға дейін 2000 шақырым сапар шекті (Материалы по обследованию казенных железных дорог, 1913: 1-3).

Куропаткин ұсынған бағытты зерттеу үшін инженер Иванов, содан кейін тағы бірнеше жеке партиялар іссапарға жіберілді. Олар оның құрылысқа жұмсалар қаржыны үнемдеу жағынан тиімділігін дәлелдеді, бірақ жолдың қазақ даласының одан да кең аудандарына әсерін таратудың экономикалық тиімділігін ескермеді.

Хилков Куропаткин ұсынған Орынбор-Ақмола-Қазалы-Перовск-Түркістан-Ташкент нұсқасын дұрыс деп тапты. Көп кешікпей Орынбор-Ташкент бас желісін мемлекет есебінен салу туралы мәселе шешілді. 1901 жылдың 21 сәуірінде Үкімет тиісті ережені бекітті (Материалы по обследованию казенных железных дорог. Ташкентская жд, 1913: 6).

Темір жолдың салынуы

Төселіп жатқан жолдың бүкіл желісі әкімшілік тұрғысынан екі бөлікке бөлінді: солтүстік – Орынбордан Қазалыға дейін (946 шақырым) және оңтүстік – Ташкенттен Қазалыға дейін (790 шақырым). Кейінірек олардың шекарасы болып Қазалыдан 22 шақырым жерде орналасқан Көбек бекеті белгіленді (Асылбеков, 1962: 56). Жолдың оңтүстік бөлігі Түркістан аймағының Сыр-Дария облысының аумағымен, солтүстік бөлігі – Орынбор губерниясы, Торғай облысы мен Орал облысының Темір уезі аумағымен өтті.

Құрылыс Орынбор жағынан 10 мамырда, ал Ташкент жағынан 1901 жылдың 9 қарашасында басталуы тиіс еді. Ал шындығында құрылыс жұмыстары 1902 жылы басталды (Асылбеков, 1962: 57). 1904 жылдың 1 қаңтарында Орынбор-Ташкент темір жолының бүкіл желісі бойынша пойыздардың уақытша қозғалысы ашылды. Солтүстік бөлік 1905 жылдың 25 шілдесінде ғана толығымен аяқталып, пайдалануға берілді, ал оңтүстік бөлігі – одан кештеу – 1906 жылдың 1 сәуірінде берілді. Бүкіл желі бойынша уақтылы жүк, жолаушы және әскери тасымалдаулар 1906 жылдың көктемінде басталып, жұмысшылардың жолдағы революциялық бас көтерулеріне байланысты ресми пайдалануға 1906 жылдың қыркүйегінде ғана берілді. Жол құрылысының жалпы құны – шамамен 120 миллион сомды (рубль) құрады (Асылбеков, 1962: 59).

Орынбор-Ташкент темір жолына 1905 жылдың 1 қаңтарынан бастап ұзындығы 354 шақырым Самара-Златоустов темір жолының Кинель-Орынбор бөлігі, ал 1906 жылдың 22 шілдесінен бастап Орта Азиялық жолдың Ташкент бекеті біріктірілді. Нәтижесінде жаңа бас желінің жалпы ұзындығы 2090 шақырым, соның ішінде Қазақ ССР-інің қазіргі аумағымен солтүстіктегі Ақбұлақ бекетінен оңтүстіктегі Келес бекетіне дейін – 1600 шақырым, яғни барлық жолдың үштен бірін құрады (10 лет Казахстана, 1930: 151). Жол шеберханасының сегізінің алтауы Қазақстан аумағында орналасты. Ақмола, Шалқар, Қазалы, Перовск, Түркістан сияқты бес ірі бекет тораптық байланыс бекеттері қызметін атқарды. Жол басқармасының басқару тұрағы ретінде Орынбор таңдалды.

Осылайша құрылыс қазақ даласының елеулі аумағын кесіп өтетін екінші темір жолға айналды. Алғашқысы Сібірге баратын жол еді, ол қазақ даласының солтүстігінің аз ғана жері арқылы өткен. 1891 жылы Рязанск-Козловск темір жолының бай акционерлік қоғамы үкімет тобының ұсынысын қолдап, Оңтүстік Поволжьеде бірқатар желі жүргізуге келісті, сөйтіп, Рязань-Орал темір жол қоғамы болып қайта құрылды. 1893-1894 жылдары аталған қоғам Покровск слободасы – Орал қаласы темір жол желісін, 1897 жылы Урбах-Астрахань желісін салды (Кислинский, 1902:170-172). Бірінші желі тұйықталмалы болып, оның Қазақстан аумағындағы ұзындығы 110 шақырымды құрады, екіншісі Орал облысының батыс бөлігін шамалы ғана кесіп өтті (84 шақырымдай шама-сында).

Темір жолды салудың маңызы

Орынбор-Ташкент темір жолы Түркістанда мақта шаруашылығының дамуында ерекше маңызға ие болып, Орта-Азиялық темір жолымен қатар Түркістанда өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығының, ішкі және сыртқы сауданың, көлік қатынастарының, тауар және жолаушы тасымалының дамуына ықпал етті. Ташкент жолы Түркістандағы мақта егісін ұлғайту ісінде ерекше маңызға ие болды, өйткені, ол Ресейдің орталығынан арзан астық жеткізе отырып, жергілікті халыққа бұрын егін алқабы алып жатқан даланы мақта өсіру үшін босатуға мүмкіндік тудырды. Мақта тасымалдауда Орынбор-Ташкент жолының табысы айтарлықтай өсті. Басқарма «мақта тасымалдау аталған жол үшін ең табысты, өйткені жүк транзитпен Орта-Азиялық желіден тасымалданатын, енді ол Орынбор-Ташкент темір жолымен жылдам

әкелінетін болды» (Казахская ССР за 20 лет, 1940:11).

Орта-Азиялық пен Орынбор-Ташкент темір жолдары ықпалының нәтижесінде Орта Азия Ресейде қайта өңделетін бүкіл мақтаның жартысынан көбімен қамтамасыз ететін, сөйтіп елге шеттен әкелінетін шетелдік мақта үлесі қысқара бастады. Мұның өзі отандық мақта-мата өнеркәсібінің дамуында экономикалық жағынан маңызы зор болды, өйткені шетелдік мақта үшін Ресей мемлекеті алтынмен есептесетін.

Темір жол аймақтағы тұз өнеркәсібінің, әсіресе Илецк қаласына таяу және Қазалы көлдеріндегі, Сыр-Дария облысының Перовск мен Шымкент уездеріндегі кәсіпшіліктің дамуын тездетті. Соған орай Илецк кәсіпшіліктерінде 1901-1904 жылдары орта есеппен жылына 1,6 млн. пұт, ал 1905-1907 жылдары – 2,3 млн. пұт тұз шығарылды. Жол бойымен барлығы 1905 жылы – 1.708,352, 1906 жылы – 2.680,480, 1907 жылы – 2.208,029 пұт тұз жөнелтілді. Тұз жөнелтудің ең ірі пунктері Орынбор, Илецк, Чумыши, Жаңа-Қорған және т.б. темір жол бекеттері болды (Россия. Полное географическое описание нашего отечества, 1903:121) 1910-1913 жылдары жол бойымен 3,2 млн-нан 3,6 млн-ға дейін тұз тасымалданды (10 лет Казахстана, 1930:152).

Орынбор-Ташкент жолы арқылы балғын және кепкен жемістер, шарап түрлері көп мөлшерде тасымалдана бастады. Жол арқылы 1906 жылы 88,6 мың пұт, 1907 жылы – 90 мың пұттан аса, 1906 жылы – 47,2 мың пұт төңірегінде, 1907 жылы – 47 мың пұтқа жуық жеміс және кепкен жемістер тасымалданды (Исингарин, 2006:119).

Темір жолдарды пайдалану жүк тасымалдауды жақсартуға, олардың жолда жүру уақытын қысқартуға жағдай туғызып қана қоймай, капиталдың айналымын да тездетті, өндіріс пен бүкіл ұдайы өндіріс үрдісінің жұмыс құралдарының тиімділігін арттырды. Аймақта шығарылатын өнімдердің басым көпшілігі тауарға, ал жергілікті нарық жалпыресейлік, тіпті әлемдік нарықтың бөлігіне айналды. Қазақстан мен Орта Азияға баратын жол бойымен 1906-1907 жылдары 3,8 млн-нан 5,0 млн. пұтқа дейін астықтан басқа, мануфактура, бакалея мен гастрономия тауарлары, қант, темір мен шойын, жер өңдейтін машиналар мен құралдар,

мұнай мен керосин, тас көмір мен ағаш құрылыс материалдары және т.б. шығарылды (Казахская ССР за 20 лет, 1940:12).

Темір жолдың төселуі Ресей мен Қазақстанның арасындағы аймақтық сауда айналымының артуына әкелді, мұның өзі сауда қатынасының дамуына әкеліп соқты. Қазақстанның темір жол желісі далаға тауар-ақша қатынасының енуіне және оның дамуына мүмкіндік жасады. Темір жолдар Қазақстанда көшіп-қону қозғалысының күшеюіне де мүмкіндік жасады. 1893 жылдан 1910 жылға дейін толық емес ресми мәліметтер бойынша Ресейдің әр түрлі губернияларынан Ақмола облысына 320,4 мың, Торғай мен Орал облыстарына – 232,3 мың, Семей облысына – 50,7 мың, Жетісу облысына – 48,9 мың және Сырдария облысына – 15,6 мың ерлер қоныс аударды. Шаруалардың қоныс аударуы столыпиндік аграрлық реформа кезеңінде қарқынды жүрді. Осылай, 1900-1905 жылдары Ақмола облысына жылына орта есеппен 11,8 мың шаруа, ал 1906-1909 жылдары – 63 мың шаруа қоныс аударған (Базанова, 1977: 65.)

Қорытынды

Орынбор-Ташкент теміржолы Қазақстан аумағында Қазақстанда жұмысшы кадрларды қалыптастыру факторларының біріне айналды. Құрылыстың алғашқы күндерінен бастап қазақтар құрылысқа белсене қатысты, олардың көпшілігі кейіннен теміржолда жұмысшы ретінде қалып қойды. 30 мың теміржолшының шамамен 5-6 мыңы жергілікті тұрғындар болды, олар барлық жұмысшылардың 20 %-ын құрады (Материалы по Киргизскому землепользованию, 1912:93).

1908 жылғы сенатор К.К. Паленаның Түркістан аймағындағы Орынбор-Ташкент темір жолын тексеру бойынша есебінде генерал-майор Милеант «өзінің транзит маңызынан бөлек Орынбор-Ташкент жолы өзін пайдалануға берген күннен бастап өзі қызмет көрсететін аймақтан жергілікті өндіріс өнімдерін, көбінесе шикізатты, сонымен қатар мұнда айтарлықтай мөлшерде сатылатын фабрика мен завод өнеркәсібі бұйымдарын тасымалдау сияқты табанды қызметін дамыта бастады» (Шмидт, 1960:46), – деп жазды.

Әдебиеттер

- 10 лет Казахстана. (1930). Алма-Ата.
- Азиатская Россия. (1914). Т. II. Санкт-Петербург.
- Аксенов А.В. (1958). Строительство Оренбургско-Ташкентской железной дороги (1901-1905 гг). Ученые записки Оренбургского государственного пединститута. Серия историческая, филологические науки. Вып.13. Оренбург.
- Асфендияров С.Д. (1993). История Казахстана (с древнейших времен). 2-ое издание. Алма-Ата.
- Асылбеков М.Х. (1962). Некоторые вопросы истории строительства Оренбургско-Ташкентской ж.д. Известия АН КазССР. № 2(19).
- Базанова Н.Б. (1977). Формирование этнического состава населения дореволюционного Казахстана. Вестник АН Казахской ССР. №7.
- Бекмаханов Б. (1940). Капиталистік өнеркәсіптің тууы мен Қазақстанда жұмысшы қозғалысының пайда болуы. ҚазКСР ҒА Хабаршысы. № 6.
- Борзунов В.Ф. (1959). Рабочие Сибирской железнодорожной магистрали 1991-1904 гг. История СССР. № 4.
- Велецкий С.Н. (1910). Железная дорога в Семиречье. Верный.
- Дахшлейгер Г.Ф. (1955). Из истории рабочего класса в период I русской революции. Коммунист Казахстана. № 8.
- Дильмухамедов, Маликов Ф. (1963). Очерки по истории дореволюционного рабочего класса. Алматы.
- Исингарин Н.И. (2004). Железные дороги Казахстана: становление и развитие. Алматы.
- Исингарин Н.И. (2006). Хроника магистрали: К 75-летию Туркестано-Сибирской железной дороги. Алматы.
- Казахская ССР за 20 лет. (1940). Статистический сборник. Алма-Ата.
- Кислинский Н.А. (1902). Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета Министров. Исторический очерк / под ред. Куломзина. Санкт-Петербург. Т.2.
- Материалы по Киргизскому землепользованию. (1912). Сыр-Дарьинская область, Перовский уезд. Ташкент.
- Материалы по обследованию казенных железных дорог. (1913). Ташкентская ж.д. Санкт-Петербург.
- Россия. Полное географическое описание нашего отечества. (1903). Т. ХУІІІ. Киргизский край. Санкт-Петербург.
- Сибирская железная дорога в ее прошлом и настоящем. (1903). Исторический очерк / под ред. А.Н. Куломзина. Санкт-Петербург.
- Суворов А.В. (1962). Очерки историко-экономического развития Туркестана (1980-1917 гг. по материалам строительства железной дороги). Ташкент.
- Чуланов Г. (1960). Промышленность дореволюционного Казахстана. Алматы.
- Шмидт Р.З. (1960). Влияние Средне-Азиатской железной дороги на развитие торговли Туркестанского края с Россией (1880-1914 гг.). Научные труды. Самарск. Мед. Инст. Им. И.П. Павлова. Т. ХУІІ. Самарканд.

References

- 10 let Kazakhstan. (1930). [10 years of Kazakhstan]. Alma-Ata.
- Aksenov A.V. (1958). Stroitel'stvo Orenburgsko-Tashkentskoy zheleznoy dorogi (1901-1905 gg). [The construction of Orenburg-Tashkent railway (1901-1905)]. Uchenye zapiski Orenburgskogo gosudarstvennogo pedinstituta. Seriya istoricheskaya, filologicheskiye nauki. Vyp.13. Orenburg.
- Asfendiyarov S.D. (1993). Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen). [History of Kazakhstan (since ancient times)]. 2-oye izdaniye. Alma-Ata.
- Asylbekov M.Kh. (1962). Nekotoryye voprosy istorii stroitel'stva Orenburgsko-Tashkentskoy zh.d [Some questions of the history of the construction of the Orenburg-Tashkent railway.d]. Izvestiya AN KazSSR. Vyp. 2 (19).
- Aziatskaya Rossiya. (1914). [Asian Russia] T.II. Saint-Petersburg.
- Bazanova N.B. (1977). Formirovaniye etnicheskogo sostava naseleniya dorevolutsionnogo Kazakhstana [The formation of ethnic composition of the population of pre-revolutionary Kazakhstan]. Vestnik AN KazSSR. №7.
- Bekmakhanov B. (1940). Kapitalistik önerkäsipin tuuy men Kazakstanda zhümysshyy kozğalysynyn payda boluy [The emergence of capitalist industry and labor movement in Kazakhstan]. KazKSR ҒА Хабаршысы. № 6.
- Borzunov V.F. (1959). Rabochiye Sibirskoy zheleznodorozhnoy magistrali 1991-1904 gg. [Workers of the Siberian railway]. Istoriya SSSR. № 4.
- Chulanov G. (1960). Promyshlennost' dorevolutsionnogo Kazakhstana. [The industry of pre-revolutionary Kazakhstan]. Almaty.
- Dakhshleyger G.F. (1955). Iz istorii rabocheho klassa v period I russkoy revolyutsii [From the history of the working class during the I Russian revolution] // Kommunist Kazakhstana. № 8.
- Dil'mukhamedov, Malikov F. (1963). Ocherki po istorii dorevolutsionnogo rabocheho klassa. [Essays on the history of the pre-revolutionary working class]. Almaty.
- Isingarin N.I. (2004). Zheleznyye dorogi Kazakhstana stanovleniye i razvitiye. [Railways of Kazakhstan: formation and development] Almaty.
- Isingarin N.I. (2006). Khronika magistrali. [Chronicle of the highway]. K 75-letiyu Turkestano-Sibirskoy zheleznoy dorogi. Almaty.
- Kazakhskaya SSR za 20 let. (1940). [Kazakh SSR for 20 years]. Statisticheskiy sbornik. Alma-Ata.

Kislinskiy N.A. (1902). *Nasha zheleznodorozhnaya politika po dokumentu arkhiva Komiteta Ministrov. Istoricheskiy ocherk* [Our railway policy on the documents of the archive of the Committee of Ministers] / pod red. Kulomzina. Saint-Petersburg. T.2.

Materialy po Kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. (1912). [Materials on Kyrgyz land use]. Syr-Dar'inskaya oblast', Perovskiy uyezd. Tashkent.

Materialy po obsledovaniyu kazennykh zheleznykh dorog. (1913). [The materials on survey of state-owned Railways]. Tashkentskaya zh.d. Saint-Petersburg.

Rossiya. (1903). *Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego otechestva*. [Russia. Full geographical description of our Fatherland]. T. XYIII. Kirgizkiy kray. Saint-Petersburg.

Shmidt R.Z. (1960). *Vilyaniye Sredne-Aziatskoy zheleznoy dorogi na razvitiye torgovli Turkestanskogo kraya s Rossiyey (1880-1914)*. [Influence of the Central Asian railway on the development of trade of Turkestan region with Russia]. Nauchnye trudy, Samarsk. Med. Inst. Im. I.P. Pavlova. T. XYII. Samarkand.

Sibirskaya zheleznaya doroga v yeye proshlom i nastoyashchem. (1903). [Siberian railway in its past and present]. Istoricheskiy ocherk / pod red. A.N. Kulomzina. Saint-Petersburg

Suvorov A.V. (1962). *Ocherki istoriko-ekonomicheskogo razvitiya Turkestana (1880-1917gg.)*. [Essays on historical and economic development of Turkestan]. Po materialam stroitel'stva zheleznoy dorogi. Tashkent.

Veletskiy C.N. (1910). *Zheleznaya doroga v Semirech'ye*. [Railway to Semirechye]. Vernyy.

Мажитова Ж.С.

д. и. н., доцент, профессор кафедры
гуманитарных дисциплин Университета «Астана»,
Казахстан, г. Астана, e-mail: mazhitova_69@mail.ru

**ОБРАЗ СРЫМА ДАТОВА В ТРУДАХ М.П. ВЯТКИНА:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ УСТАНОВКИ
И ИХ ПРАКТИЧЕСКОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ**

В статье рассматривается вклад М.П. Вяткина в исследование одной из сложных тем по истории казахского общества, касающееся народно-освободительного движения под руководством батыра-бия Срыма Датова. Ученый, отмечая активное участие широких масс кочевников в движении, объясняет данное обстоятельство наличием патриархально-родовых пережитков и осознанием казахским народом бия в качестве авторитетного лица, непререкаемого судьбы, то есть той фигурой, которой априори казахи доверяли свои кровные интересы и заботы. Автор отмечает, что М.П. Вяткину удалось, несмотря на наметившуюся в то время в советской историографии тенденцию, относить всех биев к классовым врагам советской власти, показать движение под его руководством как народное и освободительное.

Ключевые слова: История Казахстана, народно-освободительное движение, М.П. Вяткин, Срым Датов, институт биев, батыры.

Mazhitova Zh.S.

doctor of history, associate professor, professor in humanitarian
disciplines at «Astana» University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: mazhitova_69@mail.ru

**Srym Datov's image in M.P. Vyatkin's works:
theoretical and methodological installations and practical embodiment**

The article reviews the influence of M.P. Vyatkin on the research of one of the most complicated issues in the history of Kazakh society related to the national liberation movement led by Srym Datov. The researcher admits active participation of many common nomads in the movement and explains it as the consequence of patriarch-tribal anachronisms and the recognition by the Kazakhs of the biy's decisive authority as a judge, i.e. the figure of trust for vital interests and needs of the Kazakhs. The author states that M.P. Vyatkin showed the national and liberation character of the movement despite the trend in the Soviet historiography to consider biys as the class enemies of Soviet government.

Key words: history of Kazakhstan, national-liberation movement, M.P. Vyatkin, institute of biys, batyrs.

Мәжитова Ж.С.

«Астана» университеті гуманитарлық пәндер кафедрасының
профессоры, т. ғ. д., доцент, Қазақстан, Астана қ.,
e-mail: mazhitova_69@mail.ru

**М.П. Вяткиннің еңбектеріндегі Сырым Датұлының кейпі:
теориялық-методологиялық қондырғылар және оларды іс жүзіне асыру**

Мақалада М.П. Вяткиннің қазақ қоғамы тарихының күрделі тақырыптарының біріне, яғни батыр Сырым Датұлының басшылығымен жүргізілген халық-азаттық қозғалысына қосқан үлесі қарастырылады. Ғалым көшпенділердің қозғалысқа белсенді қатысқанын ескере отырып, бұл

жағдайды патриархалдық-рулық қалдықтар мен қазақ халқының биді, талассыз төрешіні, яғни қазақтар өздерінің басты мүдделері мен қамқорлықтарын сендіретін беделді адам ретінде тануы деп түсіндіреді. Автор М.П. Вяткиннің кеңестік тарихнамада сол кезде барлық билерді кеңес өкіметінің тап жауы ретінде жатқызатын тенденцияға қарамастан, оның басшылығында жүргізілген қозғалыстың халықтық және азаттық болуын белгілейді.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, халық-азаттық қозғалыс, М.П. Вяткин, Сырым Датұлы, билер институты, батырлар.

Введение

С середины 1930-х гг. начинается сложный и противоречивый этап в развитии исторической науки Казахстана. Характерной чертой этого периода являлось утверждение классового подхода, который призван был объяснить все события исторического прошлого. Советские ученые к этому времени практически отходят от научной полемики, характерной для 1920-х годов, подвергающей сомнению пятичленную формационную схему. В теоретизировании истории Казахстана произошел методологический поворот, в частности, он коснулся оценки имперского периода России. Так, колониальное прошлое и вхождение народов окраин в состав Российской империи стали рассматривать как «наименьшее зло». При этом под «вхождением» чаще всего подразумевалось добровольное присоединение.

В это время перед республикой стояла задача институционализации науки, воспитания новых кадров национальной интеллигенции, которые путем теоретического обоснования марксистской методологии внедряли бы в массовое сознание коммунистические идеалы. Значительным событием стало создание в республике в 1932 г. Казахстанской базы Академии наук СССР (с 1938 г. Казахстанский филиал АН СССР.).

В эти годы разработкой проблем социальной и политической истории казахов занимались представители разных областей гуманитарных знаний, строившие свои работы на основе широкого вовлечения в научный оборот разнообразных по содержанию и характеру историко-юридических и этнографических данных. Появляются первые обобщающие исследования, в которых раскрываются вопросы исторического развития кочевых племен, населявших территорию Казахстана с древности до момента окончательного установления советской власти. Следует отметить, что на тот момент в исторической науке еще не оформился подход к изучению и описанию собственно советского периода. Для исследователей характерен научный эскапизм – сознательный уход в исследование досоветского периода истории.

Теоретико-методологические партийные установки и политический заказ власти оказали глубокое влияние на тематику исторических работ. В них значительное место заняли проблемы истории народов СССР, что положительно сказалось на состоянии изученности многих исторических наук и привело к появлению разнообразных работ советских ученых по вопросам социально-политической и этнической истории, в том числе казахов (Иванов, 1935; Краткий курс, 1937).

Одни авторы, мнения которых не соответствовали этим идеологическим клише, подвергались «разоблачениям», обвинялись в космополитизме и национализме. Другие в угоду власти вынуждены были «пересматривать» свои научные взгляды, наполняя их каноническими установками из работ классиков марксизма-ленинизма. Но, несмотря на это, в рассматриваемый период были созданы фундаментальные работы, которые и сегодня по праву можно назвать «эталонными» в разработке узловых проблем истории Казахстана.

В 1933 г. был создан Институт антропологии, археологии и этнографии АН СССР, который направил усилия ученых на изучение этнографического и археологического наследия многонационального советского государства. Кадровый потенциал ведущего научного учреждения Казахстана был усилен в годы Великой Отечественной войны за счет эвакуированных на территорию республики крупнейших ученых из центральных регионов Советского Союза. Обращение этих ученых к теме национальной истории республик, в которой не последнюю роль играли вопросы национально-освободительной борьбы казахского народа в XVIII–XIX вв., нашло отражение в первых академических изданиях по истории Казахстана. В них национальными героями становились представители «эксплуататорского» класса – ханы, бии, батыры, родовые предводители.

В конце 1930-х – 1940-е гг. появляются первые научно-справочные издания по Казахстану, в которых вышеобозначенные партийные установки получили содержательное воплощение

(Казахская 1938; Казахская 1939; 20 лет Казахской 1940; 20 лет Казахстана 1940; Казахская 1941). В них Казахстан изображался как бывшая колония Российской империи, которая смогла «под руководством партии Ленина-Сталина, сбросить своих поработителей» (Казахская 1938: 6).

Однако в конце 1940-х годов становится доминирующей сталинская концепция по национальному вопросу. В статье «Как понимает социал-демократия национальный вопрос», написанной в 1904 г. на заре политической карьеры великого кормчего страны, все самое важное выделено самим автором. Кавычки по отношению к формуле «добровольное присоединение к России» поставлены также И.В. Сталиным. Намного позже, в 1940-х гг. эта работа будет использоваться при написании учебников по истории СССР без кавычек и выделений как общепризнанная аксиома, не требующая доказательств.

Согласно этой теоретической выкладке, в основу которой было положено высказывание Сталина о «национальном вопросе», движение грузинского дворянства против «присоединения Грузии к России» определялось И.В. Сталиным как феодально-монархический «национализм». Приведем слова самого автора: «После «присоединения Грузии к России» грузинское дворянство почувствовало, как невыгодно было для него терять старые привилегии и могущество, которые оно имело при грузинских царях, и, считая «простое подданство» умалением своего достоинства, пожелало «освобождения Грузии» (здесь и далее подчеркнуто автором. – И.В. Сталиным). Этим оно хотело поставить во главе «Грузии» грузинских царей и дворянство и передать им, таким образом, судьбу грузинского народа! Это был феодально-монархический «национализм»» (Сталин 1946: 32).

Сталинское высказывание о грузинском «национализме» переносилось на историю освободительных движений всех народов окраины Российской империи. Поэтому вполне закономерно, что этот методологический постулат применялся как определяющий в историографии освободительных движений казахов, возглавляемых представителями казахской родовой верхушки – «дворянами», как реакционные, преследующие узкородовые, клановые интересы.

Сложившаяся ситуация в науке привела к серии разоблачительных статей в адрес тех ученых, чьи работы «неверно», с «националистических позиций» освещали освободительные выступления казахов. Идеологическая война с

«националистами» в первую очередь коснулась ведущих советских специалистов по данной проблеме Е.Б. Бекмаханова, М.П. Вяткина. Именно в это время тональность работ, посвященных родовым предводителям, начинает меняться в сторону отрицательных характеристик. Более того, эта тема постепенно начинает отходить на задний план не столько из-за неактуальности, сколько по причине увеличения вероятности для ученых оказаться в числе опальных официального режима.

С тех пор если одни темы в науке начали табуироваться, то другие, наоборот, получали новое дыхание, ставились «на поток». Так, в Казахстане, впрочем, как и во всем Советском Союзе, наряду с военной тематикой исследователи стали чаще обращаться к трудовым подвигам советского народа в тяжелое послевоенное время, освоению целинных и залежных земель, союзу рабочего класса с крестьянством. В целом, история советского государства заняла значительное место в историографии тех лет.

Еще одно «увлечение» историков связано с изучением истории КПСС: произведений руководителей партии, материалов съездов, партийных документов и т. п. Можно сказать, что с этого времени историю советского общества начинают писать под девизом «от съезда к съезду» (Так, в каждом номере журнала «Известия АН КазССР. Серия общественных наук» в 1976 г. был обязателен раздел: «Навстречу XXV съезду КПСС», или «Исторические решения XXV съезда КПСС – в жизнь». В 1981–1984 гг. – «Актуальные проблемы коммунистического строительства в свете решений XXVI съезда КПСС» – авт.). В статьях ведущих историков прямо указывалось: «История – это партийная наука, ученые... не должны заниматься историей для истории. История – это... наука о прошлом, помогающая выработке и осуществлению современной партийной политики» (Нечкина, Поляков, Черепнин 1961: 70).

Такой крен в исторических исследованиях привел к появлению в работах ученых большого количества цитат из работ классиков марксизма-ленинизма, к утверждению цитатнического метода: его применение стало своего рода «партийным мандатом» – разрешением ученому на опубликование своего исследования.

Общие тенденции в развитии советской науки были характерны и для Казахстана. Изучение истории советского общества, которое «под руководством Коммунистической партии добилось грандиозных успехов в деле построения

социализма» и т. д., всегда поддерживалось партийными органами и создавало новые идеологические клише.

На фоне всеобщего обращения к Ленину, съездам КПСС, партийным документам и т. д. иногда все же активизировалась полемика по конкретно-историческим вопросам, в которой слышались отголоски прежних научных баталий.

Методы

Одним из требований к исследователям современной исторической науки является поворот от описательного стиля к методологическому анализу исторических фактов, от простой констатации исторических событий к сравнительному анализу материала. Данный подход помогает исследователю выявить лакуны в изучаемой теме, те или иные стороны исторического процесса, которые в силу разных конъюнктурных или иных причин остались вне поля зрения ученого, объективно сопоставить их и на основе этого определить перспективы будущих исследований.

Исследование базируется на общенаучном принципе историзма, предполагающего преемственность в исторических явлениях, неразрывную связь прошлого и настоящего. Подобный метод позволил рассматривать научное знание как целостную систему, в которой каждый предшествующий подход косвенно или прямо влиял на последующий, что в совокупности позволило составить систематический ряд научно-теоретических выкладок по государственно-религиозным отношениям в советский период.

Исследование так же основано на другом общенаучном принципе – объективности, требующем рассмотрения всех сторон предмета исследования вне зависимости от этнокультурных предпочтений и политических пристрастий историографа. Этот принцип опирается на необходимость тщательного сопоставления исторических фактов и явлений в совокупности, то есть всестороннего изучения проблемы. В свою очередь это позволит исследователю избежать предвзятого отношения при интерпретации источников и сделать верные обобщающие выводы по проблеме.

Результаты

Анализ проблемы, вынесенной для исследования, имеет мультидисциплинарный характер.

Предложенный в статье теоретико-методологический подход при изучении советской историографии национально-освободительных движений может быть использован при написании фундаментальных, комплексных и специальных трудов по истории Казахстана, Центральной Азии, России и др.

Материалы статьи, касающиеся вопросов историографического анализа трудов М.П. Вяткина, могут быть применены при написании исторических, историографических, юридических и других гуманитарных исследований по теоретико-методологическим проблемам истории стран советского периода.

М.П. Вяткин и его взгляд на движение казахов Младшего жуза под руководством Срыма Датова

Одной из таких приоритетных тем, исследование которой было начато в 1940-х гг., стала проблематика освободительных движений казахов. Появляется немало работ, в которых предпринимаются попытки раскрыть закономерности причин и ход народных выступлений, выявить социальный состав участников, цели и задачи каждой политической силы. В этом направлении бесспорно выделяются фундаментальностью работы профессора М.П. Вяткина (1895–1967) о социальной истории казахского общества (Вяткин, 1940; Вяткин, 1941; Вяткин 1945; Вяткин 1974), о батыре Срыме (Вяткин, 1941; Вяткин, 1947), который был бием рода байбакты, богатым родоправителем, руководителем одного из самых значительных выступлений казахов в Младшем жузе в последней четверти XVIII в. (1783–1797). Полагаем, что выход монографии стал важным историографическим событием, так как заложенный ученым теоретико-методологический подход к изучению народных выступлений стал основополагающим не только для советской, но и для современной историографии.

М.П. Вяткин при исследовании этого движения столкнулся, на наш взгляд, с рядом трудно разрешимых задач: во-первых, руководителем движения являлся представитель привилегированного, зажиточного сословия, а между тем, ученый при характеристике этого выступления называет его антиколониальным и *антифеодалным*. Объяснение объективных и субъективных побудительных мотивов руководителя движения для выступления против той части общества, представителем которой он сам являлся,

учитывая, что в «Кратком курсе» ученым вменялось в обязанность «не сводить историю общественного развития к действиям королей и полководцев» (История, 1938: 154), мы полагаем, вызывало у автора методологические трудности. Во-вторых, неоднородность движущих сил на разных его этапах приводила к изменению «политической программы» руководителя и его сторонников, поэтому ученому предстояло объяснить, каким образом Срыму Датову удавалось сохранять баланс политических сил и на протяжении длительного времени (14 лет) оставаться признаваемым народным лидером, в конце концов, свергнуть ханскую власть, т. е. совершить своего рода «революцию», учитывая, что он не был пролетарием и, уж тем более, большевиком. В-третьих, характеризуя выступление шаруа как народное, крестьянское, М.П. Вяткин в то же время показывает, что бии, старшины, султаны и другие привилегированные группы не были случайными «попутчиками», они выступали совместно с крестьянскими массами, выражая и преследуя общие с ними цели.

Надо отметить, что ученому в целом удалось решить возникшие научные задачи путем скрупулезного анализа сложившейся социально-политической и экономической ситуации в Младшем жузе в XVIII в. Нас заинтересовала та часть исследований М.П. Вяткина, в которой предпринята попытка дать развернутую характеристику сложившихся общественных отношений у казахов. Ученый, исследуя классовую структуру казахского общества XVIII в., выделяет два основных класса: «с одной стороны, феодалы, в лице султанов – старой кочевой аристократии, и родовой знати в лице биев, батыров, мурз, тарханов и, с другой, феодально-зависимых масс трудящихся казахов» (Вяткин 1947: 378). Важно заметить, что М.П. Вяткин, не будучи знаком с архивными материалами Оренбургской пограничной комиссии (Такой вывод позволяет сделать приведенный в монографии обзор источников. Речь идет об отчетах 1846 г. чиновников Оренбургской пограничной комиссии Аитова, Белозерова и др., в которых были представлены материалы об обычном праве казахов. – Авт.), предлагал дифференцированно относиться к этому «видовому, а не родовому понятию». Так, те бии, которые с 1787 г., когда российское правительство ввело в Младшем жузе особую должность «родовых старшин», стали именовать биями-старшинами, или просто старшинами, скорее всего, принадлежали к знатым и влиятельным семействам. В то же время ученый считал, что сословная груп-

па биев в казахском обществе была открытого типа, т. е. «звание бия мог получить и казах, не принадлежавший к родовой знати. Мы должны таких биев – добровольно признаваемых судей – отличать от биев-старшин» (Вяткин. Очерки 1941: 111). Такой вывод очень важен для понимания особенностей выступлений казахских шаруа, учитывая, что наметившаяся в то время в советской историографии тенденция относить всех биев, старшин и т. д. к классовым врагам советской власти не позволяла объективно обрисовать сложность и противоречивость отношений различных групп, скрепленных родовыми отношениями. Отчасти такой подход ученого объясняет активное участие биев в этом движении.

По мнению автора, наиболее трудно объяснимым термином является «бий», корни которого, на основе сравнительного анализа тюркских источников, он относит к доказахскому прошлому общества Дешт-и Кыпчака. Так, например, он пишет: «В хронике Муниса «Рай счастья» Узбек-хан (1312–1340), чтобы отличить принявших мусульманство нойонов, присвоил им тюркское звание «бек»» (Вяткин 1947: 107). Далее, вновь ссылаясь на этот источник и материалы дореволюционной российской историографии, М.П. Вяткин приходит к убеждению, что бии в казахском обществе являлись не столько представителями «родовой демократии» (хотя ученый этого не исключает), сколько родовой знатью, захватившей в свои руки управление государством, позволив им создать привилегированную группу родовой знати и прямым образом влиять в своих интересах на верховную власть. Подтверждая свой вывод, М.П. Вяткин пишет: «Ни одного сколько-нибудь значительного решения хан не мог принять без согласия старшин. Когда хан обходил решения собрания, это вызвало протест со стороны старшин. Феодальным «правом совета» старшины крайне дорожили». Более того, осознание своего значения и авторитета среди кочевников и боязнь потерять их привели к конфликту: «Одной из причин возмущения старшин ханом Нуралы в 80-х гг. XVIII в. было то, что хан в практике управления отказался признавать это право за старшинами» (Вяткин 1947: 149–150).

Остановившись в своей работе на вопросе наследственности бийского звания, ученый говорит о появлении такой тенденции в XVII в. Однако, как правильно подмечает М.П. Вяткин, генеалогическая близость претендента на это звание к бийскому сословию не означала автоматического признания общиной его в этом ка-

честве. Звание бия было почетным, и желание со стороны родовой знати создать замкнутую наследственную группу говорит, скорее всего, о наметившемся стремлении самого бийского сообщества.

Большое внимание ученый уделяет раскрытию специфики национально-освободительных движений казахов. Интерес ученого вызван желанием связать классовые противоречия в казахском обществе как причину народных выступлений с наличием различных форм патриархально-родового быта: родовая ответственность сородичей за каждого своего члена, делегирование интересов общины ее родовым представителям, регулирование общественных отношений нормами адата, генеалогическая иерархия племенных и родовых групп, внеэкономические формы принуждения (саун, аманат-мал, сыбага и т. д.), совет биев и старшин и т. п.

Наличие патриархально-родовых пережитков, которые замаскировывали классовые общественные противоречия, по мнению ученого, объясняют многие непонятные на первый взгляд коллизии движения. Во-первых, родовые обычаи и узы, которыми переплетались все социальные группы (в том числе антагонистические в материальном отношении), мешали размежеванию сил, в итоге управление родовыми общинами и руководство движением сосредотачивалось в руках признанных делегатов – высших социальных слоев, в данном случае – биев (Срыма Датова). М.П. Вяткин, ссылаясь на сведения Я. Гавердовского, пишет: «О его богатстве... дает некоторое представление тот ас (поминки в годовщину. – Ж. М.), который был справлен по нему после его смерти. Ас по Срымму стоил наследникам и родным 3000 овец, до 300 лошадей, до 6000 ведер кумыса, нескольких кибиток, панцырей и множества других вещей» (Вяткин, 1947: 194–195). Во второй половине XVIII в. бийская группа, обеспокоенная сужением кочевых маршрутов, вызванных правительственными указами от 1742 г. и приведших к земельному кризису, который в свою очередь спровоцировал появление антиханских настроений, «созревает» до введения на территории Младшего жуза новых форм казахской государственности путем отказа от ханского управления и передачи рычагов власти съезду биев и старшин.

Данное обстоятельство не помешало автору сделать вывод о народном характере крестьянской войны под руководством Срыма Датова, так как, с одной стороны, «огромную роль играл земельный вопрос», с другой – «народная осно-

ва борьбы позволила Срымму поставить вопрос о ликвидации ханской власти» (Вяткин 1947: 217–218). Причина парадоксальности и противоречивости на первый взгляд вывода ученого – «Срым Датов – вождь народного движения» – объясняется, видимо, следующим образом. М.П. Вяткин, оказавшись зажатым в тисках классового подхода, был вынужден искать классовую природу конфликта там, где она не могла иметь ярко выраженной формы. Ведь недовольный политикой родоправителя кочевник мог в знак протеста откочевать в любое время года и в любом направлении. В кочевом обществе противоречия редко выступали в форме вооруженной борьбы, они сглаживались обычно-правовыми институтами. Поэтому классовый подход в объяснении национально-освободительных движений казахов не помогал, а скорее усложнял задачу исследователя: «Срым Датов – богатый родоправитель, бий, «эксплуататор» и руководитель народного движения» в одном лице. Отсюда понятно желание М.П. Вяткина сгладить это противоречие патриархально-родовыми пережитками общества.

Во-вторых, ученый видит связь между патриархально-родовыми пережитками и участием широких масс кочевников в движении в том, что в традиционном сознании народа бий являлся общепризнанной популярной фигурой. Бий – почетное звание, авторитетное лицо, непререкаемый судья: априори казахи доверяют ему свои кровные интересы и заботы, будучи уверены в том, что лучше него защитить и отстоять будущее общины не сможет никто. Понятен замысел ученого, когда он приводит народные сказания о Срымме, полные неподдельной любви и надежды, рисующие его народным героем, борцом, оратором. В-третьих, несмотря на то, что Срым и его сторонники преследовали, в первую очередь, узко родовые интересы, активность масс прослеживалась практически на всех этапах движения. Данное обстоятельство, так же как и предыдущие, объяснялось патриархально-родовыми формами, которые предполагали солидарность всех членов кочевой общины. Стихийность, размежевание участников в ходе движения, изменение политической цели (от полной ликвидации ханской власти до пожелания «такого хана, какой их воле был бы послушен») и др. причины стали объективным фактором «разоблачения» призрачности единства интересов разных политических сил. Это, в свою очередь, позволило М.П. Вяткину сделать принципиальный вывод: «Движение Срыма мы должны оценить как явление революционно-освободительное в развитии

казахского общества (Вяткин, 1941: 212), классовый характер движения проявился в борьбе *не против родовых биев* (курсив мой. – Ж.М.), а против султанов, стоявших вне казахских общин» (Вяткин, 1947: 380). В целом, схожую характеристику со стороны М.П. Вяткина получили и другие движения казахов, возглавляемые биями, – И. Таймановым, Ж. Нурмухамедовым.

Взгляды ученого по этому вопросу были отражены в первом издании «Истории Казахской ССР» 1943 г., соавтором которого он являлся (История 1943). К работе над первым учебником по истории республики была привлечена группа специалистов из центральных научных институтов Москвы и Ленинграда, эвакуированная в Казахстан в годы Великой Отечественной войны, в числе которых были такие видные ученые, как А.М. Панкратова, Н.М. Дружинин, М.П. Вяткин и др. С казахстанской стороны в работе под научным проектом принимали участие Е.Б. Бекмаханов, И. Омаров и др. Жаркие споры и дискуссии среди авторов вызывали многие вопросы истории казахов, среди которых стоит особо отметить следующие: характер, причины и ход присоединения Казахстана к России («наименьшее зло» или «сговор казахской феодальной верхушки с царским правительством»); время формирования казахской народности (до или после образования Казахского ханства). Пожалуй, одним из немногих вопросов, по которым ученым удалось выработать единую позицию, стал вопрос о движениях казахов XVIII–XIX вв., которые характеризовались как антиколониальные и национально-освободительные, вне зависимости от степени и активности участия в них полярных классовых сил, так как «элементы социальной борьбы не играли роли» (История, 1943: 329). Концептуальный подход при освещении национальных движений в советской историографии того времени был высказан А.М. Панкратовой: «Национальные освободительные движения в Казахстане проходят через весь колониальный период казахской истории. Их можно разбить на три периода: борьба против завоевания и колонизации Казахстана с середины XVIII в. до конца XIX в.; национально-революционное движение в годы первой русской революции 1905–1907 гг.; массовое национально-освободительное восстание 1916 г., непосредственно предшествовавшее Октябрьской революции» (Панкратов, 1943: 22).

Основные задачи выступлений казахов, по мысли авторов учебника, заключались в «соз-

дании независимого Казахского ханства, против наступавшего русского царизма, против тех представителей казахской знати, которые становились на сторону царского правительства» (История, 1943: 329). Конечно, в годы Великой Отечественной войны, когда особенно актуализировались вопросы советского патриотизма, «нерушимости дружбы и единства исторических судеб народов, живших в Советском Союзе», трактовка закономерностей исторического развития казахов сквозь призму борьбы за свою независимость объективно не могла не вызвать критику со стороны как партийных, так и научных организаций.

Поэтому неудивительно, что первое издание по истории Казахстана и в первую очередь вопросы по истории национально-освободительных движений подверглись массивной критике со стороны как партийных органов, так и историков. Резюмировать критические выступления в адрес авторов учебника можно словами профессора С.К. Бушуева, который, в частности, отмечал: «Книга антирусская, так как она идеализирует национальные восстания против России» (Иванов 1988).

Огульные обвинения, показательные осуждения «политически невыдержанных» исследований с участием ответственных партийных работников, наклеивание необоснованных ярлыков, конечно же, не могли не привести к морально-психологическому дискомфорту, естественной обиде, появлению чувства научной неполноценности, неостребованности среди целой плеяды замечательных ученых.

Некоторые ученые (М.П. Вяткин, Е.Б. Бекмаханов и др.) под давлением были вынуждены поменять свои научные взгляды (или продемонстрировать, что они их поменяли). Так, в 1952 г. появляется «покаянная» статья М.П. Вяткина, в которой автор признавал грубые ошибки, допущенные при оценке национальных движений (Вяткин 1952). В статье встречается ряд положений, недостаточно аргументированных и явно декларативных, со ссылкой на работы И.В. Сталина, доказывающих зависимость автора от утвердившихся в исторической науке шаблонов и не отражающих его истинной научной позиции. Несмотря на идеологический диктат, конъюнктуру в исторической науке, научный вакуум (к написанию третьего издания истории Казахской ССР его не пригласили), М.П. Вяткин старался оставаться верным своим научным убеждениям.

Заключение

Таким образом, в начале 1940-х гг. появлялись работы, отличающиеся новизной исследовательских подходов, широтой выводов, основывающихся на глубоком изучении первоисточников. Именно к таким можно смело отнести исследования М.П. Вяткина, внесшие значительный вклад в разработку методологических подходов при анализе народно-освободительных движений кочевников. Благодаря М.П. Вяткину советская историография 1930–1950-х гг. смогла поставить и решить целый комплекс проблем, в том числе, исследовать один из таких трудных для теоретического осмысления явлений, как народные движения казахов. Несмотря на господствовавший к тому времени в советской исторической науке теоретико-методологический подход в отношении народно-освободительных движений кочевников под руководством батыров, биев и султанов как выступлений, носящих «националистический» и

антирусский характер, профессору М.П. Вяткину удалось, используя огромный массив первоисточников, включая данные казахов шежире, показать выступления казахов Младшего жуза под предводительством Срыма Датова как национально-освободительные, в которых лидеры движения были не «попутчиками», не врагами, а выразителями интересов простых шаруа. Уверена, такой научно-методологический подход в исследовании этого сложного в теоретическом отношении вопроса стал основным в современной казахстанской исторической науке. И в этом огромная заслуга М.П. Вяткина. Несмотря на то, что с момента выхода этой монографии прошло немало времени, не станет преувеличением тот факт, что труды М.П. Вяткина и сегодня являются лучшими в этом вопросе и лишние раз доказывают высочайшую квалификацию ученого, его желание сохранить академичность, научность подходов. Положение ученого такого уровня в исследовании истории движений можно и сегодня назвать монопольным.

Литература

- Вяткин М.П. (1940). Казахское общество в середине XVIII в. // Известия Казахстанского филиала АН СССР. Сер. истор. Алма-Ата.
- Вяткин М.П. (1940). Политический кризис и хозяйственный упадок в Малой орде в конце XVIII – нач. XIX в. // Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828 гг.). Т. 4. Москва; Ленинград.
- Вяткин М.П. (1941). Казахстан – колония царизма. Ученые записки. Алма-Ата.
- Вяткин М.П. (1941). Очерки по истории Казахской ССР. Т. 1. Ленинград.
- Вяткин М.П. (1945). К вопросу о крестьянских войнах в Казахстане. Вопросы истории. № 3–4. С. 72–85.
- Вяткин М.П. (1947). Батыр Срым. М.; Л.
- Вяткин М.П. (1952). Письмо в редакцию. Вопросы истории. № 2. С. 157–159.
- Вяткин М.П. (1974). Социально-экономическое развитие Средней Азии (Историографический очерк 1865–1965 гг.). Фрунзе.
- Иванов П.П. (1935). Очерк истории каракалпаков. Материалы по истории каракалпаков: Сборник. Тр. ин-та восток-я. Т. VII. Москва- Ленинград.
- Иванов Ю.Ф. (1988). Письма Анны Михайловны Панкратовой. Вопросы истории. № 11. С. 54–79.
- История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. (1938). Москва.
- История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней (1943) / Под ред. М. Абдыкалыкова, А. Панкратовой. Алма-Ата.
- Казахская Советская Социалистическая Республика (1938) / Под ред. Б. Мустафина, Н. Тимофеева. Алма-Ата.
- Казахская Советская Социалистическая Республика (1939) / Под ред. Н. Тимофеева. Изд. 2-е, исп. и доп. Алма-Ата.
- Казахская ССР (1941). Москва.
- Краткий курс истории СССР (1937). Под ред. А.В. Шестакова. Москва.
- Нечкина М., Поляков Ю., Черепнин Л. (1961). Некоторые вопросы истории советской исторической науки. Коммунист. № 9. С. 58–70.
- Панкратова А.М. (1943). Основные вопросы истории Казахской ССР (К выходу в свет книги «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней»). Большевик Казахстана. № 10. С. 17–25; № 11–12. С. 22–31.
- Сталин И.В. (1946). Сочинения. Т. 1. Москва.
- 20 лет Казахской ССР (1940) / Под общ. ред. Я. Важника. Алма-Ата.
- 20 лет Казахстана (1940). Алма-Ата.

References

- Vyatkin M.P. (1940). *Kazakhskoye obshchestvo v seredine XVIII v. Izvestiya Kazakhstanskogo filiala AN SSSR. Ser. istor.* [The Kazakh society in the middle of the 18th century. News of the Kazakhstan branch Academy of Sciences of the USSR. Hist. series]. Alma-Ata.
- Vyatkin M.P. (1940). *Politicheskiy krizis i khozyaystvennyy upadok v Maloy orde v kontse XVIII – nach. XIX v. Materialy po istorii Kazakhskoy SSR (1785–1828 gg.)* [Political crisis and economic decline in the Small horde at the end of XVIII – the head of the 19th century. Materials on history of the Kazakh SSR (1785–1828 years)]. T. 4. Moskva; Leningrad.
- Vyatkin M.P. (1941). *Kazakhstan – koloniya tsarizma. Uchenyye zapiski* [Kazakhstan – colony of a tsarism. Scientific notes]. Alma-Ata.
- Vyatkin M.P. (1941). *Ocherki po istorii Kazakhskoy SSR* [Sketches on history of the Kazakh SSR]. T. 1. Leningrad.
- Vyatkin M.P. (1945). *K voprosu o krestianskikh voynakh v Kazakhstane. Voprosy istorii* [To a question of peasant wars in Kazakhstan. History Questions]. № 3–4. S. 72–85.
- Vyatkin M.P. (1947). *Batyr Srym* [Batyr Srym]. Moskva; Leningrad.
- Vyatkin M.P. (1952). *Pismo v redaktsiyu. Voprosy istorii* [Letter to the editorial office. History Questions]. № 2. S. 157–159.
- Vyatkin M.P. (1974). *Sotsialno-ekonomicheskoye razvitiye Sredney Azii (Istoriograficheskiy ocherk 1865–1965 gg.)* [Social and economic development of Central Asia (Historiographic sketch of 1865–1965 years)]. Frunze.
- Ivanov P.P. (1935). *Ocherk istorii karakalpakov. Materialy po istorii karakalpakov: Sbornik. Tr. in-ta vostok-ya* [Sketch of history of Karakalpak. Materials on history of Karakalpak: Collection. Works of institute of oriental studies]. T. VII. M.; L.
- Ivanov Yu.F. (1988). *Pisma Anny Mikhaylovny Pankratovoy. Voprosy istorii* [Anna Mikhaylovna Pankratova's letters // History Questions]. № 11. S. 54–79.
- Istoriya Vsesoyuznoy kommunisticheskoy partii (bolshevikov). Kratkiy kurs. (1938).* [History of the All-Union Communist Party (bolsheviks). Short course]. Moskva.
- Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney (1943). Pod red. M. Abdykalykova. A. Pankratovoy* [History of the Kazakh SSR since the most ancient times up to now. Under M. Abdykalykov, A. Pankratova's edition]. Alma-Ata.
- Kazakhskaya Sovetskaya Sotsialisticheskaya Respublika (1938). Pod red. B. Mustafina. N. Timofeyeva* [The Kazakh Soviet Socialist Republic. Under B. Mustafin, N. Timofeev's edition]. Alma-Ata.
- Kazakhskaya Sovetskaya Sotsialisticheskaya Respublika (1939). Pod red. N. Timofeyeva. Izd. 2-e. isp. i dop.* [The Kazakh Soviet Socialist Republic / Under N. Timofeyeva]. Alma-Ata.
- Kazakhskaya SSR. (1941). [Kazakh SSR]. Moskva.*
- Kratkiy kurs istorii SSSR (1937). Pod red. A.V. Shestakova* [Short course of history of the USSR. Under A.V. Shestakova]. Moskva.
- Nechkina M., Polyakov Yu., Cherepnin L. (1961). *Nekotoryye voprosy istorii sovetskoy istoricheskoy nauki. Kommunist* [Some questions of history of the Soviet historical science. Communist]. № 9. S. 58–70.
- Pankratova A.M. (1943). *Osnovnyye voprosy istorii Kazakhskoy SSR (K vykhodu v svet knigi «Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney»)*. *Bolshevik Kazakhstana* [The main questions of history of the Kazakh SSR (To issue of the book «History of the Kazakh SSR since the Most Ancient Times Up to Now»). The Bolshevik of Kazakhstan]. № 10. S. 17–25; № 11–12. S. 22–31.
- Stalin I.V. (1946). *Sochineniya* [Compositions]. T. 1. Moskva.
- 20 let Kazakhskoy SSR (1940). Pod obshch. red. Ya. Vazhnika* [20 years of the Kazakh SSR. Under Ya. Vazhnika]. Alma-Ata.
- 20 let Kazakhstana. (1940). [20 years of Kazakhstan]. Alma-Ata.*

Қалшабаева Б.К.,¹ Бейсегулова А.К.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: kalshabaeva_@mail.ru

²PhD докторант, e-mail: aika_n75@mail.ru

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ТҮРКІЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ
ЭТНИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІЛІГІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Жұмыстың мақсаты Түркиядағы қандастарымыздың дәстүрлі мәдениетіндегі кейбір этникалық иденттілік мәселелерін айқындау. Міндеті – қарастырылып отырған аумақтағы қазақтардың қоныстануындағы мәселелер, олардың қоныстарындағы орналасу ерекшеліктері, олардың орналасуына орай өмір сүру тәсілі, кәсібі, дәстүрлі мәдениетіндегі кейбір этникалық иденттілікті (сәйкестілікті) көрсету, салыстыру, сипаттау.

Зерттеудің әдістемесі этникалық иденттілік мәселелерін талдау және мәселені кешенді және жүйелі қарастыруға мүмкіндік беретін примордиалистік бағыттағы концепцияларға сүйенеді. Примордиализм концепциясы бойынша өзін белгілі бір этнос тегіне жатқызу генетикалық кодта берілген деген тұжырымға сүйене отырып, Түркиядағы қандастарымыздың этникалық иденттілігінің (сәйкестілігі) негізінде дәстүрлі мәдениетінің сақталуы мен ерекшеліктері мәселесін қарастырамыз. Зерттеу жалпы ғылыми тарихи қағидаға, жүйелілікке, салыстырмалы және экспериментальды талдауға негізделеді. Тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде Түркия қазақтарының этникалық иденттілігі (сәйкестілігі) қарастырылады. Түркиядағы қандастарымыздың өмір сүру тәсілінің өзгерістеріне ықпал еткен факторлар анықталады.

Түйін сөздер: Түркия қазақтары, этникалық иденттілік, қоныстану мәселелері, примордиалистік бағыт, кәсіптеріндегі ерекшеліктер.

Kalshabaeva B.K.¹, Beisegulova A.K.²

¹doctor of Historical Sciences, Professor, e-mail: kalshabaeva_@mail.ru

²PhD, e-mail: aika_n75@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Some problems of ethnic identity of kazakhs in Turkey

The purpose of the work is to identify some issues of ethnic identity in traditional Kazakh culture in Turkey

The task of scientific work is to reflect, compare and describe some ethnic identities of Kazakhs residing in the territory under consideration, their living conditions, their way of life, profession, traditional culture.

The methodology of the study is based on an analysis of the problems of ethnic identity and the concepts of a primitive-oriented approach that allow a comprehensive and systematic review of the problem.

Based on the conclusions of the concept of primordialism, we are considering the question of the preservation and features of traditional culture based on the ethnic identity of our compatriots in Turkey, based on the conclusion that the identification of a specific ethnos is given in the genetic code.

The study is based on general scientific history, consistency, comparative and experimental analysis. Based on the historical-comparative method, the ethnic identity of the Kazakhs in Turkey is considered. The factors influencing the change in the way of life of our fellow citizens in Turkey are determined.

Key words: Turkish Kazakhs, ethnic identity, problems of resettlement, primary, features in the professions.

Калшабаева Б.К.¹, Бейсеғұлова А.К.²

¹доктор исторических наук, профессор, e-mail: kalshabaeva@mail.ru

²PhD докторант, e-mail: aika_n75@mail.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Некоторые проблемы этнической идентичности казахов Турции

Целью работы является определение некоторых вопросов этнической идентичности в традиционной культуре казахов в Турции.

Задача научной работы – отразить, сравнить и описать некоторые этнические идентичности казахов, проживающих на рассматриваемой территории, их особенности проживания, их образ жизни, профессию, традиционную культуру.

Методология исследования основана на анализе проблем этнической идентичности и концепциях примитивно-ориентированного подхода, позволяющих всесторонне и систематически рассматривать проблему.

Основываясь на выводах концепции примордиализма, мы рассматриваем вопрос о сохранении и особенностях традиционной культуры, основанной на этнической самобытности наших соотечественников в Турции, на основе вывода о том, что идентификация конкретного этноса дается в генетическом коде.

Исследование основано на общей научной истории, согласованности, сравнительном и экспериментальном анализе. На основе историко-сравнительного метода рассматривается этническая идентичность казахов в Турции. Определены факторы, влияющие на изменение образа жизни наших сограждан в Турции.

Ключевые слова: турецкие казахи, этническая идентичность, проблемы расселения, первичность, особенности в профессиях.

Кіріспе

Қазіргі тарих кез келген ұлттық межелерді салыстырмалы ететін жаһандану үдерісі дамуы қарқындылығының ақиқаты. Жергілікті (локальды) қауымдастықтардың негізгі бөлігінде үнемі болып жатқан модернизация, этнологиялық интеграция, жалдамалы еңбектің жаһанға таралуы және әлем бойынша адамдардың әртүрде орын ауыстыруы оларды белгілі бір ұғымда ұқсас (сәйкестілік) етеді. Ал, бұл үдеріске қарсы табиғи реакция, ол жершілдіктің (көбіне этникалық, діни) бір кезеңде дамуы, яғни өзін сол үдеріске қарсы қоятын сеператистік сипат алады. Олардың мақсаты өзін басқалардан ерекшелендіретін этникалық белгілерінің сақталуын қорғайды. Бұл бағыттың түйісінде ерекше маңыздырағы этникалық иденттілік (сәйкестілік), яғни индивидтің сол не басқа этносқа жатуы (Қалшабаева, 2016: 123).

Этникалық иденттілікті қарастырғанда кез келген халықтың этникалық бірлігі, мінез құлқындағы өзіндік белгілері, талғамы, құндылық бағыттары ортақ, ұқсастығымен ерекшеленеді. Біз қарастыратын тақырып тарихтың зобалаң жылдарында туған жерінен, ата-мекенінен жат жерлерге қоныс аударған қандастарымыздың этникалық иденттілігі мәселелері болып табылады. Тарихи этнографиялық зерттеулерде шет жерлерге ауған қазақтардың қоныс аудару себептері, тарихи тағдыры, мәдениетінің

сақталуы мен өзгерісі және әлеуметтік мәдени мәселелері қарастырылғанмен, олардың этникалық иденттілік мәселелері зерттелмеген. Жалпы алғанда, этникалық иденттілік мәселелері кейінгі кезеңде қолға алынып жатқан өзекті мәселелердің бірі. Бұл мәселе бойынша көбіне философиялық, әлеуметтік тұрғыда зерттеліп жүр. Атап айтқанда З.К. Шаукуенованың «Этническая, конфессиональная и социальная идентификация» (Шаукуенова, 2004), М.С. Шайкемелевтің «Казахская идентичность» (Шайкемелев, 2013), Т.Т. Оспановтың зерттеулерінен көрініс табады (Оспанов, 2016). Ал этнологиялық сипаттағы зерттелген еңбектер жоқтың қасы. Осы тұрғыдан алғанда біздің қарастырып отырған мақаламыздың өзі алғашқы ізденістер деуге болады. Жат жерге қоныс аударуда көші-қонның ауыр азабынан, тұрмыс тауқыметінен жанынан, малынан айырылған отандастарымыздың сағы сынбай, өзінің ішкі этникалық бірлігін сақтап қалуы мен этникалық иденттілігін (сәйкестілігін) зерттеу тақырыптың өзектілігін аңғартады.

Мақаланың зерттеу нысаны – ондаған жылдар бойы басқа этникалық ортада өмір сүріп жатқан Түркия мен Қытай қазақтарының этникалық иденттілік (сәйкестік) мәселелері. Зерттеудің мақсаты Түркия және Қытайдағы қандастарымыздың дәстүрлі мәдениетіндегі кейбір этникалық иденттілік мәселелерін айқындау. Міндеті – қарастырылып отырған аумақтағы қазақтардың қоныстануындағы

мәселелер, олардың қоныстарындағы орналасу ерекшеліктерінің этникалық психологияға ықпалы, өмір сүру тәсілі, кәсібі, дәстүрлі мәдениетіндегі кейбір этникалық иденттілікті (сәйкестілікті) көрсету, салыстыру, сипаттау.

Материалдар мен әдістемесі

Зерттеудің әдістемесі қазіргі этнология ғылымында негізгі концептуальды тәсілдердің қалыптасуы мен дамуында үлкен үлес қосқан Қазақстан және шетелдік этнологтардың теориялық тұжырымдары мен концептуальды қағидаларына сүйенеді. Олардың ішінде аталған тақырып аясында примордиалистік бағыттағы концепцияларға сүйенеміз, ол этникалық иденттілік мәселелерін талдау және мәселені кешенді және жүйелі қарастыруға мүмкіндік береді. Мәселен, примордиализм концепциясы бойынша өзін белгілі бір этнос тегіне жатқызу генетикалық кодта берілген (Этнология, 2015). Яғни, этникалық иденттілік мәселелері этностың бастапқы қалыптасуында ақ көрініс береді. Ал қазақ этносының иденттілігі қай жерде, қай ортада болмасын басымдығымен ерекшеленеді.

Зерттеу жалпы ғылыми тарихи қағидаға, жүйелілікке, салыстырмалы және экспериментальды талдауға негізделеді. Сондай-ақ, методологиялық арсеналда ғылыми-қолданбалы әдістер: этнопсихологиялық және далалық этнографиялық әдістерді қолдану негізге алынады. Мәселен, тарихи-салыстырмалы әдіс Түркия қазақтары мен Қытай қазақтарының этникалық сәйкестілігін анықтауға, корреляциялық талдау әдісі саяси-экономикалық, әлеуметтік құрылымы бөлек, бөгде мемлекет жағдайында халық ретінде дамуын, дәстүрлі мәдениетінің сақталуы мен өзгерісін саралау үшін қолданылады.

Этникалық иденттілік халықтың этникалық мәдениеті: әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінен, мінез-құлық стереотипі, тіл, дін, т.б. жақтарынан көрініс табады. Этникалық иденттілікте мәдени құндылық өте жоғары, ол басқа кез келген әлеуметтік топқа қарағанда тұлғаға өзін-өзі көрсетуге зор мүмкіндік береді. Сонымен бірге этникалық иденттілік жекелей тырмысу, күштеу жолымен емес, туылғаннан бастап-ақ, не белгілі бір этникалық ортада ерте кезеңдегі тәрбиеден қалыптасады. Дегенмен де ертеден қанына сіңген әдет-ғұрып, салт дәстүр, этникалық менталитет шет елдерге тараған қандастарымызда өзгеріске түсті ме, әлде жоқ па, осы мәселелерді қарастырамыз.

Қазақтардың қоныстануындағы кейбір мәселелер

Бір географиялық аумақта өмір сүру этностың тұтастығына, бірлігіне жағдай жасайтындығы белгілі. Сол сияқты, Түркия және Қытайдағы қазақтардың басым бөлігінің ежелден мекен етіп ата қоныс еткен жерлерінің бірі Алтай өңірі мен Шығыс Түркістан аумағы болды. Бірақ, аталған аумақта ондаған жылдар бойы өмір сүріп, тұтастығын сақтаған қазақтар Ресей патшалығы мен қытай өкіметінің қыспағы және Кеңес өкіметі кезеңіндегі солақай саясат зардабынан шеткері аумақтарға қоныс аударуға мәжбүр болды. Осының салдарынан кезінде ата қонысы, өмір сүрген аумағы бір болған қандастарымыз бүгінде екі бөлек елдің (Түркия, Қытай) иелігіндегі территорияда өмір кешуде. Олардың қоныстануы жөнінде Г.М. Мендикулова: «Цинь өкіметінің 1757 ж. жоңғар хандығын жоюы, олардан азат етілген Ұлы және Орта жүз руларының көші-қоны, жайлаулары Қытайдағы Цинь өкіметі иелігіне өтуі қытайдағы қазақ ирредентінің қалыптасуына ықпал етті» – деп көрсетеді (Мендикулова, 1997: 62). Ақиқатында, жоңғар хандығы басып алған Орталық Азия халықтарының жерлерін Цинь мемлекеті өз қарамағына қосып алады.

Қазақтар өздерінің ертеден иелік еткен жерлерін қайтаруға да бірнеше рет әрекет еткенмен, ол нәтижесіз қалады. Ал, басып алған иеліктерді Қытайға қосып алуы Цинь өкіметінің Орталық Азиядағы әскери-саяси ықпалын күшейте түседі. Олар енді сыртқы саясатында «бөліп ал да, билей бер» бағытын жүргізеді. Соның дәлелі қазақтарға қарсы басқыншылығын ашық көрсете отырып, 1762 жылы қазіргі Іле округінде өздерінің әскери басқармасының Бас штабының филиалын орналастырды (Svanverg, 1989: 27). Қытай-қазақ тарихының маманы, ғалым Н. Мұхаметханұлының айтуынша осы жылдары Үрімшеде қытай губернаторының ставкісі құрылып, оның билігі құрамына Тарбағатай, Іле және Қашқар аймағы жерлерімен бірге халықтар да енеді (Мұхаметханұлы, 1996: 40). Міне, бұл жағдай да қытайдың билік құрсауындағы қазақтардың санын толықтыра түсті. Қытайлар қазақтарды өз мекені Іле өзені бойы жерлерінен, Алакөл, Тарбағатай және Ертістің жоғары бөлігінен де қуу саясатын жүргізеді. Бұл кезеңдер қазақ пен қытай арасының шиеленіскен кезеңдері деуге де болады. Бірақ қазақтардың қытайларға қарсы

бірнеше шапқыншылығынан кейін, 1767 жылдары Монғол Алтайы және Іле өлкесіндегі кейбір жерлерін қайтарып алады. Қазақтардың орта жүз руының бір бөлегі Іле өзені бойына қоныс аударып, қытай императорының билігін мойындайды (Мендикулова, 1997: 68, 69). Ал, ендігі бір тобы орта жүздің найман рулары, каракерей және төртуыл тармақтарынан тараған кейбір рулар, уақ тайпасының ішінара тайпалары және он екі абақ керей рулары Іле өлкесіне ішкерілей ене берді (Оралтай, 1999: 168).

XIX ғасырдың соңында Алтай мен Тарбағатай өңіріне қазақтар көптеп қоныстана бастады. Бұл жерлер де қазақтардың жайылымына тарлық етіп басқа аумақтарға да қоныс аудару бастады. Осы жөнінде Жәди Шәкенұлы: «Алтай, Тарбағатайдағы бір бөлім қазақтар Баркөл, Шонжы, Жемсары, Фуқаң, Санжы, Құтыби, Шиху, Сауан жерлеріне барып қоныстанады», – деп жазады (Шәкенұлы, 2010). Бұл деректер қазақтардың қазіргі қытай жері аумағындағы мекенге тұрақтай түскенін көрсетеді. Сонымен қатар қазақтар басқа да зұлматтар зардабынан ауа көшу арқылы тарихи Отанынан алшақтай берді. Осы жөнінде ғалым Н. Мұхаметханұлы: «XIX ғ. соңында Алтай аймағындағы бір бөлім тайпалардың (Тарбағатайдағы кейбір рулар да бар) Алтайдан Қобдаға және Шыңжаңның шығысына дейін қоныс аударды. Тіпті, одан әрі Гансу, Тибет өлкесіне дейін босып баруының өзіндік қоғамдық себептері болды. Ол аймақтардағы қоғамның қатігездігі Алтай мен Тарбағатайдағы қазақтардың біраз бөлігінің қоныс аударып, босып кетулеріне мұрындық болды», – деп жазады (Мұхаметханұлы 1996: 174). Міне, бұл дерек Түркия қазақтарының негізгі бөлігінің ата-бабалары XIX ғасырда Шығыс Қазақстан аумағы мен Қытайдың қол астындағы Шығыс Түркістан аймағында өмір сүргендігін дәлелдейді. Олар тарихтың зобалаң жылдары Тибет, Гималай, Пакистан, Үндістан асып шет жерлерге қоныс тебеді. Ұзақ та, ауыр кезеңдерді бастан өткізіп, мал-жанынан айырылған қазақтың аз ғана тобы (5 мыңға жуық адамнан 2,5 мың адам қалған – Қ.Б.) ол жерлерде кәсіпкершілікпен айналысып күн көреді. Кейін келе ес жиып, діні, тілі бөлек жат жерде құрып кетпеудің амалын іздеп 1950 жылдары мұсылман туыстас елдердің біріне қоныс тебейік деп шешіп, Түркия еліне қоныс аударды. Қазақтар Түркияға қоныс аударғанда сол баяғы орналасудың дәстүрлі жүйесі бойынша рулық-туысқандық белгісіне қарай қоныстанып, бір ауылды қоныс етті. Қоныстанудағы бұл

жүйе олардың біртұтас ретінде дамуына, яғни ынтымақтастығы арқасында экономикалық әлауқатын көтеруге ықпал етті. Қазақ диаспорасы қандай қиыншылықты басынан өткізсе де ежелден келе жатқан патриархалдық рулық қауым тәртібі олардың қоныстану, орнығу жүйесіндегі қағидаларына селкеу түсіре алған жоқ. Бұл тәртіп XX ғ. 60-70 жылдарына дейін сақталды. Дегенмен де саяси-экономикалық құрылымы бөлек, тілі мен дәстүрлі мәдениеті өзгеше елде қазақ диаспорасының этникалық иденттілігін сақтап қалуы мүмкін бе деген мәселе туындайтыны анық. Енді осы мәселелерді талдап көрейік.

Кәсіптеріндегі ерекшеліктер. Қазақ халқының негізгі шаруашылығының бірі мал шаруашылығы. Мал жайылымының ыңғайына қарай қазақтардың көші-қоны бірнеше мыңдаған километрге дейін жеткендігі белгілі. Қазақтардың бір бөлігінің Қытайдың Алтай, Тарбағатай, Іле аумағында қоныс тебуі де осы дәстүрлі шаруашылықпен байланысты болғандығын естен шығармауымыз керек. Тарихқа көз жүгірте отырып, Түркия мен Қытайдағы қазақтар сол өзінің дәстүрлі шаруашылығын сақтап қала алды ма? Әрине, қытай қазақтарына келсек, олар өзінің сол дәстүрлі мал шаруашылығы кәсібін онан әрі қарай дамытып отыр десек, ал Түркиядағы қазақтардың басым бөлігінің кәсібі бүгінде өзгеріске ұшыраған. Зейтінбұрындағы қазақтардың айтуынша алғашқыда оларға мал беріп, мал шаруашылығын өрістетуге және егіншілікпен айналысуға жағдай жасаған. Түркия өкіметі қазақтардың тұрақты өмір сүретін аудандарын анықтап, оларды Түркияның Маниса, Кония, Алтай сияқты аймақтарына орналастырған. Егін шаруашылығымен айналысу үшін шамамен 35,955 гектар тегін жер бөліп бергендігі жөнінде Мансұр Тәйжі өз сұхбатында әңгімелейді (1). Алғашында қазақтар ауылдық жерлерде егіншілікпен – бидай өсірумен айналысқан. Шаруашылықтың бұл түрі Конияға қоныстанған қазақтарда дамыды. Себебі, оның жері кең жазықты, егіншілікке қолайлы болып келеді. Оларды үкімет жермен, ат арбамен қамтамасыз етіп, көмек берген. Қазақтар 10-20 кісіден бірігіп, жер жыртып, егін еккен. Осы жөнінде 2012 жылдары Түркиядағы қазақтар қауымдастығының төрағасы болған Дервиш Қылыш: «1952 жылы Түркия жеріне алғаш келген қазақтарды Стамбулдың Зейтінбұрынына көшіріп әкеледі. Одан кейін оларды үш қалаға: Кония, Нида, Манисаға бөледі. Оларды баспамен қамтамасыз ете отырып, егіншілікпен айналысу үшін жер береді. Әрине, өмірінде қайла-

күрек ұстап, егін егіп көрмеген қазақ берген жерді игере алмаған соң, алғаш келген жерлері Стамбулдағы Зейтінбұрынға қайта көшіп барады. Бұл жерде қолөнермен әсіресе тері жұмыстарымен айналысады – деп жазды (Бөже, 2008). Иа, бірнеше жылдар бойы Үндістанда, Пакистанда күн көрістік үшін кәсіпкершілікпен: тоқыма тоқу, тері өңдеу, т.б. айналысқан олар мал шаруашылығымен қайта айналысуға бара қойған жоқ. Алғашқы кезде рубасылар, көшбасшылар ақылдаса отырып, халыққа шаруашылықтың қандай саласымен айналысу керектігі жөнінде де жол көрсете білді. Алынған мәліметтерге қарағанда қазақтар Түркияға келгенде капиталсыз, босқын ретінде келгенін, сондықтан олар қандай жұмыс табылса да барлық түрімен айналысқан. Мәселен, он жылдай жол салу, құрылыс секілді қара жұмыстарда істегендіктерін айтады (II). Ақиқатында бұрынғы ата кәсібі мал шаруашылығымен қазақтардың айналысуы Түркияда мүмкін емес еді. Осы жөнінде Әбділуақап Қара: «XX ғасырдың екінші жартысында Түркияда Алтайдағыдай мал өсіріп ары-бері көшіп-қонып жүруге мүмкіншілік жоқ еді. Қарапайым халық түгіл, бұрын ел бастаған көшбасшыларының өзі бала-шағаның несібесін табудың қамын ойлауға мәжбүр болды. Олар біреуге кіріптар болып алақан жаймай күн көрудің жолын іздестірді. Ақырында қол өнерімен, ата кәсіптерімен айналысып, нан табудан басқа шара таба алмады. Сөйтіп жаңа өмір басталды. Бұрын ел бастаған тәйжілер, үкірдайлар мен зальыңдардың өзі тері иледі. Қолға ине, тебен алып теріден қолғап, қалпақ, тон сияқты бұйымдар тікті. Тіпті сол тіккен бұйымдарын базарға апарып сату үшін дорба мен дағар арқалады», – деп жазды (Қара, 2008). Қазақтың әрбір отбасында ең болмағанда бір тігін мәшинесі болған. Олар теріден қолғап, бас киім, шапан тігіп, базарда сатып, кәсіпкершілікпен де айналысқандығы жөнінде, Омар Жігіт те берген сұхбатында айтып өтеді (III).

Осындай кәсіпкершіліктің нәтижесінде табыстары көбейіп, жағдайлары жақсарады. Осы өндірісті дамыту үшін алдымен ауылдарына жақын қалаларға, кейіннен Стамбул, Измир, Анкара сияқты ірі сауда орталықтарына көшкен отбасылар көбейді. Түркия елі өкіметі қоныс аударған қазақтарға түрік тілін оқытып, мамандануына сәйкес жұмыстар тауып орналастырды. Мамандығы болмағандары кілем тоқу, ағаш ою үйірмелеріне жіберді. Ерлер теміржолда, кеме өндірісі кәсіпорындарында жұмыс істейді. Олар да кейін келе өздері кішігірім кәсіп иесі болып

тақия, дорба тігу, сату секілді жеке істерге көшеді. Сөйтіп қолдарына аздап ақша түскеннен кейін ақсақалдардың жетекшілігіндегі ұйымшылдық, берекемен 5-10 кісіден, тіпті кейде 20-30 кісіден ақшаларын біріктіріп, 1960 жылдардың аяғында тері мен пластика саласында үлкен зауыт орындары, тері киім тігу цехтары мен магазиндерін аша бастайды. Мәселен, олар 10 тері, 30 пластик жасайтын зауыттар ашып, өнімдерін Еуропалық елдерге де шығарады. Бұл үрдіс өткен ғасырдың 70-ші жылдарында белең алып, 1980–1995 жылдар аралығында өркендей түсті. Осы кезде Стамбул қазақтары 40-тай жеке кәсіпорынға ие болды (IV). Осыған байланысты Әбділуақап Қара: «Қазақтар 1960 жылдардан бастап біртіндеп үлкен қалаларға, әсіресе Түркияның сауда орталығы болған Стамбул қаласына ойыса бастады. Алдымен жастар келіп қолға күрек, кетпен алып құрылыс және темір жол және басқа құрылыстарда жұмыс істеді. Олар жер қазып, құм мен цемент тасып Ыстамбұлда тұрақтап қалудың амалын іздеді. Осылайша кіріс келтіріп ақша таба бастағаннан кейін ауылдағы бала-шағалары мен ата-аналарын Стамбулға қастарына алды. Осыдан кейін біртіндеп қол өнеріне ауысты. Теріден қолғап, бас киім тікті. Осы орайда кіші кәсіпорындар ашты. Сөйтіп аздап қалтада капитал пайда бола бастады. Осы кезде бұрынғы ел бастаған жетекшілер біртіндеп шаруашылық жетекшілерге айналды. Олар 30-40 кісінің басын біріктіріп үлкен капитал жасады да өздерінің алғашқы пластика өндіретін зауыттарын құрды. Оларға Алтайлықтар, Түркістандықтар және Баркөл секілді туған жер атауларын еске түсіретін есімдер берілді. Кейбір қазақтар осы ұйымшылдықты тері саласында көрсетті. Ірі тері киім өндіретін фирмалар құрылды. Олардың бір екеуі Европа елдеріне шығаратын сапалы бұйымдар өндіретін дәрежеге жетті», – деп жазды өз мақаласында (Қара, 2012). Берілген материалдар қазақтардың дәстүрлі шаруашылығының өзгеріске түскендігін көрсетеді.

Түркия қазақтарының тұрмыс-тіршілігі көбіне тері өңдеп, киім тігіп, дүкен ұстап саудасаттыққа негізделген. Олар бұйымдарының сапасын арттыра отырып, сол тұрғылықты жерлеріне, Еуропа елдеріне саудаға шығарған. Мысалға байырғы ата қонысынан жырақтағы Дервиш Қылыштың әкесі 1963 жылдан бері осы кәсіпті нәсіп еткен. Енді ол тері өнеркәсібі ісін жалғастырып, бизнестің қыры мен сырын өз баласына үйретеді. Оның иелігінде тері өңдейтін фабрикалар, тігін фабрикалары және теріден жасалған киімдер сатылатын дүкендері

бар. Түркиядағы қазақтардың біразынан сұхбат алғанымызда олардың негізгі бөлігі терімен айналысып, тон, күртеше, бас киім т.б. өндіріп, тері өңдеп, саудамен айналысқандығы жөнінде айтады. Біздер тері кәсіпкершілігімен айналысқанымызда түріктер кәсіптің бұл түрін әлі игере қойған жоқ еді. Бүгінде қазақтардың арқасында тері өңдеу, тігу кәсібін меңгеріп, бүгінде үкімет 1,5 млрд. доллар пайда тауып отыр (V).

Қазақтардың тері кәсібімен алғаш айналысуы Үндістаннан бастау алатындығы жөнінде тарихшы Амандық Қорғанұлы «Түркістан» газетінде: «Қазақтар Үндістанда әртүрлі кәсіпкершілікпен айналысып, негізінен, теріден бас киім мен киім тікті, кейбіреулері тігін машиналарын сатып алып, өз істерін жолға қойып, өз дүкендерін ашты» – деп жазды (Қорғанұлы, 2012). Алғашында қазақтар теріні түріктерден алып, бас киім, қолғап, сумка тіксе, кейін келе тон тігумен айналыса бастады. Қазіргі қазақ орталығының басшысы былай дейді: «Бұрын 1955-1970 жылға дейін Кония деген қаланың Исмиде ауылында тұрдық. Онда қазақтардан басқа 300-400 үй түріктер де тұратын. Баспананың материалдарын мемлекет берді. Басында мал ұстаған жоқпыз, 20-30 адам жиналып бидай ектік, қазіргі кезеңде ол егістік жерлерді жалға беріп қойдық. 1970 жылдары жастардың көбі теріден күртеше кие бастаған соң қазақтар соны тігіп, дамытып, бүгінде экспортқа шығарылуда», – деп әңгімеледі (I). Сонымен қатар ақпарат берушілерден Түркия жерінде киіз үй тігіп, жылқы ұстайтын қазақтардың барлығында естідік. Соның бірі Стамбулдан алты жүздеі шақырым қашықтықта бүгінгі Түркияның үлкен өнеркәсіпті Измір қаласында тұратын Шеризат Дауыр. Оның киіз үй тігіп, жылқы ұстап, қымыз өндіретіндігі жөнінде көптеген баспасөз беттерінен жарық көрді (Қара, 2012. №5).

Қазірде ол жерді Қытай иемденген Шығыс Түркістанның Көктоғайының тумасы болған Әбдімансұр Ақжолдың атасы да 1953 жылы үйішімен Түркияға көшіп келген. Әбдімансұрдың әкесінің тері илейтін цехы болса, өзі еңбек жолын пластмасса өндірісінен бастаған. Сонымен қазақтар аталған аймақтарда егін шаруашылығымен ғана емес, тері және пластика өндірісімен де айналыса бастайды. Оның айтуынша зауытта 500-дей адам жұмыс істеп, ісін дөңгелетіп отыр. Түскен кірістен Стамбулдан 30 шақырымдай қашықтықта өзіне жер, жылқы, өзгедей мал сатып алып, киіз үйлер тігіп, қазақтың тұрмыс-тіршілігінен көрініс беретін шаруа қожалығын да игеруде

(1147 «Қазақ диаспорасы және репатриация. Есеп, 2012). Түркияда тұратын қандастарымыз Ақжолдар әулеті бабадан балаға мұра болған, халқымыздың қазақ тұлпарын өсіретін арнайы орын жасатып, ат баптау өнерін жалғастырса, бір жағынан отандастарымыздың елге, жерге және ата кәсіпке деген сағынышын басып отыр деуге болады.

Қазіргі кезеңде Түркиядағы қандастарымыз мемлекеттің жұмысын істегеннен гөрі жеке өз кәсіпкершілігімен айналысқанды жақсы көреді. Осы жөнінде ақпарат беруші: «Жалпы еркін жүріп қалған қазақ баласы үшін бір партияға кіріп, біреуге бағынышты болу өте қиын. Мәселен, партияға кірсең, сол партияның сойылын соғып, маңайыңа жақтас жинауың керек. Саясаты аумалы-төкпелі Түркияның қыбын табу да оңай емес, сондықтан өз кәсібімізбен шұғылданғанымыз абзал, – дейді (VI). Жоғарыда келтірілген материалдарды қорыта келгенде Түркиядағы қазақтардың шұғылданатын кәсіптері өзгерген. Қазақтың дәстүрлі кәсіптері мал шаруашылығы және егіншілік олардың өмір сүру тәсілінің басты көзі емес екендігін анықталды.

Қазіргі кезеңдегі этникалық иденттілік мәселелері. Жоғарыда айтып өткендей, Түркиядағы қазақтардың басым бөлігі Шығыс Түркістан мен Алтай аумағынан қоныс аударғандар. Түркия мен қытай қазақтарының этникалық иденттілік мәселелерін кейінгі зерттеулерде қарастыра жатармыз. Ал, енді осы Түркиядағы қазақтардың ес жиып, сырттағы туғандарын іздеуі өткен ғасырдың 70 жылдарының аяғынан бастау алады. Мәселен, Түркия қазағынан бірінші болып туыс іздеп Шынжаңға сапар шеккен азамат Құсайын Тәйжі 1979 жылы Қытай Халық Республикасына барып бүкіл Шынжаңды аралап өз туыстарын тапты әрі олардың жағдайын білді. Түркиядағы қазақтардың хабарын сондағы қазаққа жеткізді. Туыстарынан шамамен 50 жылдан кейін хабар алған Түркиялық қазақтардың Қытайға туыстық сапарлары жиіледі. 50 жыл бұрын тағдырдың тәлкегімен бір-бірінен айрылған туыстар қауышып, мәдени алмасулар көбейіп, өрісі кеңейіп, рухани мәдениетін жандандыруға мүмкіндік алды. Қытайдағы қазақтар Түркиядағы қазақтармен салыстырғанда өзінің ана тілін жақсы сақтаған. Сондықтан жастар арасында ұмытылып бара жатқан ана тілі қайта жанданды. Бір миллионнан астам Шынжаң қазағының әндері, күйлері мен кітаптары Түркиядағы қазақтардың ықыласына бөленді.

Тәуелсіздік алған жылдары қазақтар Қазақстанға жиі қатынаудың арқасында елден де ұлттық тілдегі әндер мен кітаптар, ақындар айтысы және кинолар әкеліп халық арасына кеңінен таралды. Осы айтыстар жазылған видео магнет таспаларды әрбір қазақ отбасы көшіріп алып қызыға тамашалады. Бұл әрекеттерде қазақ жастарының туған халқына, Отанына деген сүйіспеншілік пен қазақ тілін білуге деген құштарлықты тудырды. Соның арқасында елге келіп оқығысы келетін жастардың саны артты деуге болады. Мәселен, 2007 жылы қарашада Стамбұлдағы Бас консулдың көмегімен «Топкапы» қалалық саябағында «Қазақ мәдениет үйі» мен қазақ тілін үйрету орталығы ашылды. 2008 жылы ҚР БҒМ квотасы бойынша Түркиядағы қазақ диаспорасының екі өкілі Түркістан қаласындағы Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне дайындық кустарына оқуға жіберілген (Қалшабаева, Бейсеғұлова, 2013). Міне, осындай шаралар екі ел тарапынан да қолдау көріп отыр деуге болады. Әрине, бұл шаралардың барлығы шет елдердегі отандастарымыздың этникалық иденттілік (сәйкестілік) мәселелерін шешуде маңызды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, байырғы ата қонысынан жырақтап қалған бауырларымыздың көбі

Түркияға келгенде, тері өңдеумен, тігумен, яғни кәсіпкершілікпен айналысады. Оның себебі, мал-жанынан айырылған олар Үндістан, Пакистан елдерінде күнкөріс үшін орамал тоқып сату, киім тігу, тері илеу, т.с.с. кәсіпкершілікке бейімделеді. Түркияға келгенде мемлекеттің ең ірі сауда-қаржы, өнеркәсіп, мәдени және ғылыми орталығы болған Стамбұлда кәсіптерін ары қарай жалғастырады. Бұл жердегі қазақтардың көпшілігі өз кәсібін ашып алған. Бүгінде қандастарымыздың қолынан шыққан тауарлар ТМД елдерінде және шет елдерге де шығарылып жатыр.

Жалпы, өткен ғасырдың 60-70 жылдарындағы қазақтар бизнеске, жеке кәсіпкершіліктер ашуға бейім болса, 1980 жылдан бергі жастар шет елдерде, Түркияда жоғары білім алып, оқыған мамандықтары бойынша қызмет етуде. Әрине, әл-ауқаты көтерілген халықтың саны да артады. Соңғы жиырма жылда қазақ диаспора өкілдері балаларының да білім деңгейі көтеріліп, жастар оқуға мән бере бастады. Қазіргі кезде олардың арасында адвокат, актер, инженер, дәрігер, журналист және т.б. жан-жақты білікті жас мамандар саны көбеюде. Жалпы, Түркиядағы қазақтардың елге, Отанға деген сүйіспеншілігі мықты десек те, ана тілін білмейтін жастардың көпшілігі елге оралуға қорқақтайды, соның салдарынан олар Европада, Түркияда қалуға бейімдігін байқатты.

Әдебиеттер

- Әбділуақап Қара. (2008) Түркияда 20 мыңнан астам қазақ тұрады. Айқын.
- Әбділуақап Қара. (2012) Қаймағы бұзылмаған Түркия қазақтары. Сырласу.
- Бөже Б. (2008) Түбі бәріміз Отанға ораламыз. Айқын.
- Козьмин В.А., Бузин В.С. (2015). Этнология (Этнография). Москва: Юрайт.
- Қалшабаева Б.К. (2016). Теориялық этнология. Алматы: Қазақ университеті.
- Қалшабаева Б.К., Бейсеғұлова А.Қ. (2013). Түркия қазақтары. Алматы: Қазақ университеті
- Қорғанұлы А. (2012). Үндістан қазақтары. Түркістан.
- Мендикулова Г.М. (1997). Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым.
- Мұқаметханұлы Н. (1996). XVIII-XX ғасырлардағы қазақ-қытай байланыстары. Алматы: Санат.
- Мансұр Тәйжі. (2007). Түркиядағы қазақтар. Дүниежүзі қазақтар қауымдастығына 15 жыл. Алматы.
- Svanverg Ingvar. (1989). Kazak Refugees in Turkey. A Study of Cultural Persistence and Social Change. Upsala.
- Шаукенова З. К. (2004). Этническая, конфессиональная и социальная идентификация. Астана: Академия государственной службы при Президенте Республики Казахстан.
- Шайкемелев М.С. (2013). Казахская идентичность. Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК.
- Шәкенұлы Ж. (2010). Қаралы көш. Алматы: Тұран.
- Оспанов Т.Т. (2016). Национальная идентичность казахов: социально-философский анализ: Диссертация по соисканию степени доктора философии (PhD) РК Алматы.
- Хасан О. (1999) Елімайлап өткен өмір: Шығыс Түркістан қазақтарының 1930 жылдан бергі елден және шеттегі ұлт-азаттық күрестерінен көріністер, сондай-ақ Такламакан шөлінде, Гималай тауында, Түркия мен Германияда арпалысып өткен жылдар. Ыстанбұл.
- ГФ 1147 «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу проблемалары» жобасының есебі. 2012.

Ақпарат берушілер

- Мансұр Тәйжі. Жасы – 68, руы Найман. Ыстамбұл қаласы. Түркия республикасы.
Абдулахаб Қылыш. Түркия мемлекеті, Ыстамбұл қаласы, Түркия республикасы.
Омар Жігіт. Жасы – 77, руы Керей. Ыстамбұл қаласы. Түркия республикасы. Дервиш Кәміл Гезер. Жасы – 75. Ыстамбұл қаласы, Түркия республикасы.
Дервиш Қылыш. Ыстамбұл қаласы. Түркия мемлекеті.
Әбділсаттар Бали. Жасы – 70, Ыстамбұл қаласы, Гүнешлі ауданы, Түркия республикасы.

References

- Abdiluqap Kara (2008). *Turkiyada 20 minnan astam kazak turady*. [More than 20 thousand Kazakhs live in Turkey]. Aikyn.
Abdiluqap Kara (2012). *Kaymagy buzylmagan Turkiya kazaktary*. [In the integral Kazakhs of Turkey]. Syrlasu.
Bozhe B. (2008). *Tubi barimiz Otanga oralamyz*. [In the end we will return home]. Aikyn.
Kozmina V.A., V.S. Buzin. (2015). *Etnologiya [Etnografiya]*. Moskva: Yurayt.
Kalshabaeva B.K. (2016). *Teoriyalik ethnologiya*. [Theoretical ethnology]. Almaty: Kazakh University.
Kalshabayeva B.K., Beisegulova A.K. (2013). *Turkiya kazaktary*. [Kazakhs of Turkey]. Almaty: Kazak universiteti.
Korganuly A. (2012). *Undistan kazaktary* [Kazakhs of India]. Turkistan.
Mendikulova G.M. (1997). *Istoricheskiye sudby kazakhskoy diaspori. Proiskhozhdeniye i razvitiye*. [The historical fate of the Kazakh diaspora. Origin and development.]. Almaty: Gylym.
Mukhametkhanuly N. (1996). *XVIII-XX gasyrlardagy kazak-kytai baylanstary*. [Kazakh and Chinese attitudes in the XVIII-XX centuries]. Almaty: Sanat.
Mansur Tayzhi. (2007). *Turkiyadagy kazaktar*. [Kazakhs of Turkey]. Duniezhuzi kazaktar kauymdastygyna 15 zhyl. Almaty.
Svanverg Ingvar. (1989). *Kazak Refugees in Turkey. A Study of Cultural Persistence and Social Change*. Upsala.
Shaukenova Z.K. (2004). *Etnicheskaya, konfessionalnaya i socialnaya identifikatsiya*. [Ethnic, confessional and social identification]. Astana: Akademiya Gosudarstvennoi sluzhby pri Prezidente Respubliki Kazakhstan.
Shaykemelev M.S. (2013). *Kazakhskaya identichnost*. [Kazakh is identical]. Almaty: Institut filosofii, politologii i religovedeniya KN MON RK.
Shakenuly Zh. (2010). *Karaly kosh*. [Sad nomadism]. Almaty: Turan.
Ospanov T.T. (2016). *Natsionalnaya identichnost kazakhov: Sotsialno-filosofskiy analiz*. [National identity of Kazakhs: Socio-philosophical analysis]. Dissertatsiya po soiskaniye stepeni doktora filosofii (PhD) RK Almaty.
Khasan O. (1999). *Elimaylap otken omir: Shygis Turkistan kazak tarynyn 1930 zhyldan bergi yelden zhane shettegi ult-azattyk kuresterinen korinister, sonday-ak Taklamakan sholinde, Gimalay tauynda, Turkiya men Germaniyada arpalsyp otken zhyldar*. [life about the boredom of the motherland]. Stanbul.
GF 1147 «Kazak diasporasy zhane repatriatsiya: etnomadenni muralaryn zertteu zhane tarikhi Otanga beyimdelu problemalary» zhobasynyn yesebi. 2012.

Файзуллина Г.Ш.

кандидат исторических наук, руководитель научно-исследовательского отдела,
Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык»,
Казахстан, г. Есик, e-mail: galiaf2@yandex.ru

**О ПРЕДПОСЫЛКАХ СОЗДАНИЯ
МУЗЕЙНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО МЕТОДИЧЕСКОГО ЦЕНТРА
В ЗАПОВЕДНИКЕ-МУЗЕЕ «ИССЫК»**

В статье рассматривается долговременный и планомерный опыт Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» проведения семинаров повышения квалификации музейных сотрудников. Отмечаются положительные аспекты музейных семинаров в виде: систематизации знаний сотрудников музеев; развития аналитического мышления; обмена опытом между участниками. Анализируются предпосылки создания республиканского музейно-образовательного методического центра на базе заповедника-музея «Иссык». В выводах ставится вопрос о необходимости выделения целевого финансирования и развития материального и кадрового обеспечения для функционирования Центра как полноценного структурного подразделения заповедника-музея.

Ключевые слова: музейно-образовательный центр, методический центр, заповедник-музей «Иссык», система повышения квалификации, семинар, семинар-тренинг.

Faizullina G.

Candidate of history sciences, the head of scientific-research department,
The State historical-cultural Reserve-Museum «Issyk»,
Kazakhstan, г. Esik, e-mail: galiaf2@yandex.ru

**About prerequisites of creation of Museum
and educational methodological center in the reserve-museum «Issyk»**

In the article is covered a long-term and systematic experience of the State Historical and Cultural Reserve-Museum «Issyk» of holding seminars for the upgrading of the skills of museum employees. Positive aspects of museum seminars are observed in the form of systematization of museum staff knowledge, development of analytical thinking, exchange of experience among participants. Analysis of prerequisites is made and the prospect of the development of the republican museum and educational methodical center on the basis of the reserve-museum «Issyk» is designated. The conclusions raise the issue of the need for the need to allocate targeted financing and the development of material and personnel support to ensure the functioning of the Center as a full-fledged structural unit of the reserve museum is still the question to observe.

Key words: museum-educational center, methodical center, reserve-museum «Issyk», system of advanced training, seminar, seminar-training.

Файзуллина Г.Ш.

тарих ғылымдарының кандидаты, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі,
ғылыми-зерттеу бөлімінің жетекшісі, Қазақстан, Есік қ., e-mail: galiaf2@yandex.ru

**«Есік» қорық-музейіндегі музейлік-білім беру
әдістемелік орталықтың серіктестігі**

Мақалада семинарлар өткізу арқылы музей қызметкерлерінің біліктілігін арттыру «Есік» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің ұзақ жылғы және жоспарланған тәжірибесі

айтылады. Музей қызметкерлерінің білімдерін жүйелеу, сараптамалық ойлау қабілетін дамыту, қатысушылар арасында өзара тәжірибе алмасу түріндегі музейлік семинарлардың пайдалы аспектілеріне тоқталады. «Есік» қорық-музейі базасында республикалық музейлік-білім беру әдістемелік орталығын дамыту келешегі айқындалып, мүмкіндіктері талданады. Аталмыш орталықтың қорық-музейдің толықтай құрылымдық бөлімі ретінде қызмет атқаруын қамтамасыз етуі үшін арнайы мақсаттағы қаржы бөлу мен материалдық-кадрлық қамтуды дамыту қажеттілігі жөнінде мәселе көтеріледі.

Түйін сөздер: музейлік-білім беру әдістемелік орталығы, әдістемелік орталық, «Есік» қорық-музейі, біліктілікті арттыру жүйесі, семинар, семинар-тренинг.

Введение

На встрече музейных профессионалов, экспертов в Санкт-Петербурге была выделена «приоритетная проблема: барьеры профессионального осознания и профессионального роста. Высокий уровень стереотипизации представлений о стратегиях развития служит реальным ограничением для развития как самого музея, так и его персонала. Музеям надо осознать необходимость конкурентной борьбы за ресурс. Объяснением сниженной мобильности музейных специалистов часто выступает фактор низкой оплаты труда. Однако виктимное поведение в данном случае бесперспективно. Проблема низкой оплаты труда должна стать поводом для мобилизации собственного профессионализма, для осознания ценностей профессии, а не механизмом, обуславливающим внутренний отказ от борьбы за ресурс» (Экспертная встреча, 2013). В этой конкурентной борьбе за ресурс важное место занимают возможности профессионального роста музейных сотрудников, т.е. система переподготовки музейных кадров. В Этическом Кодексе ИКОМ для музеев отмечено, что «для эффективной работы коллектива музея необходимо использовать все подходящие возможности включения сотрудников в систему непрерывного образования, повышения квалификации и профессиональной переподготовки» (Этический кодекс, 2014 : 5).

Таким образом, способы решения существующей проблемы могут быть реализованы в разных форматах. Например, осознанию ценности профессионального роста музейного сообщества и его консолидации способствуют профессиональные периодические издания, которые аккумулируют актуальную информацию научного и прикладного характера. В Казахстане издается журнал «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), номера журналов в ПДФ-формате размещены в свободном доступе на сайте Национального музея РК (<http://nationalmuseum.kz/index.php...>). Площадкой обсуждения про-

фессиональных новостей в социальной сети Фейсбук являются интернет-группы «Музей қызметкерлерінің форумы», «Kazmuscenter.kz». При этом активность музейных сотрудников в профессиональных группах социальных сетей позволяет им быть в курсе событий не только в пределах своей страны, но и хорошо ориентироваться в зарубежном информационном потоке. Например, существует украинская группа «Люблю музей». Российский сегмент профессионального музейного Фейсбука сформировал группы, специализирующиеся на традиционных направлениях деятельности музеев, таких как «Музейный учет forever», «Музейный форум по детским программам» и др. Однако, наибольшей популярностью пользуется группа, представляющая новости и инновации в музейном мире – «Лаборатория музейного проектирования» (более 8 тыс. участников на начало 2018 года).

Еще одним, на наш взгляд, эффективным форматом является создание музейно-образовательных методических центров (МОМЦ), которые используют «активы» музея, при этом укрепляя свои позиции в сфере предоставления образовательных услуг. В рамках деятельности МОМЦ проходит адаптация музейного персонала к музейной работе в новых условиях. Ведь «рыночные процессы и общее развитие цивилизации, включая средства массовой коммуникации, существенным образом изменили содержание профессионализма музейных работников, усилили необходимость критического переосмысления места и роли музея в современном обществе и современном мире, а также своего собственного места и роли в развитии музея» (Экспертная встреча., 2013).

В настоящее время Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык» целенаправленно идет к созданию МОМЦ на своей базе для подготовки специалистов нового типа, владеющих навыками проектной деятельности, командной работы, технологиями эффективного управления коллекциями, персоналом, посетителем и т.д. При этом, подразумевая не только си-

туацию повышения квалификации или обучения новой специальности, но и развития личностных способностей человека.

Методология и источники

Анализ исследуемого материала основан на нарративном методе, который в данном случае представляет описание фактов и событий, отраженных в семилетней истории существования Государственного историко-культурного заповедника-музея и связанных с темой исследования. При этом анализ основан на принципе историзма, т.к. прослеживаются трансформации, которые отразились в процессе формирования системы образовательных семинаров в заповеднике-музее. «Семинары» как основная структурная единица исследования рассматриваются как в процессе усложнения формы, так и с позиции содержания, тематической направленности и состава руководителей и участников. В этом случае сравнительный метод позволил выявить положительное и отрицательное в накопленном опыте проведения семинаров, систематизировать его. Так, при систематизации материала были выявлены два направления в подходе к семинарам как инструментам, позволяющим повысить профессиональный потенциал музея: 1) переход от единичных и спонтанных семинаров к планомерной работе по созданию системы повышения квалификации музейных сотрудников на основе регулярных семинаров-тренингов; 2) использование семинаров как формы и способа взаимодействия с партнерами.

Источниковой базой исследования стали материалы архива заповедника-музея «Иссык», прежде всего, годовые отчеты музея, а также публикации, рассказывающие о публичной оценке мероприятий и отражающие хронологию событийности.

Первый опыт. В начале пути

Сотрудники заповедника-музея «Иссык» сначала по наитию, а впоследствии и осознанно формируют базу планируемого МОМЦ в структуре заповедника-музея «Иссык». Вначале это было профессиональное развитие коллектива. Так, заповедник-музей «Иссык», организационно образовавшийся в 2010 году, собрал команду сотрудников, в которой не все имели опыт работы с музейным материалом. А те, кто имел, не работал в продвинутых музейных учреждениях. При этом заповеднику-музею повезло с дирек-

тором. Гульмира Раиловна Мухтарова, кандидат исторических наук, до занятия этой должности долгое время работала заместителем директора по научной работе Центрального государственного музея РК, на тот момент – главного музея страны, имела бесценный опыт реализации крупных научных музейных проектов, организационный опыт. Поэтому именно её понимание движения вперед через развитие коллектива предопределило дальнейший ход событий, связанных с вопросом повышения квалификации не только своих сотрудников, но и создания методического центра по музейному делу на базе заповедника-музея.

Формой профессиональной подготовки был выбран семинар, т.к. он подразумевают коллективный процесс обучения и усвоения знаний, групповые занятия для повышения квалификации каждого участника. У семинара большое сходство с лекцией – презентации спикером своего заранее подготовленного и подобранного по теме материала, когда участники получают новые знания или приводят имеющиеся в порядок, происходит качественная и осознанная подготовка теоретической базы. В то же время, формат обсуждения позволяет разложить знания участников «по полочкам». По сути, это очень большая лекция, во время которой есть место для дискуссии и обсуждения возникающих у участников вопросов. На хорошем семинаре можно узнать много нового и интересного. В рамках семинаров обычно планируется отдельное время для вопросов, дискуссий, обмена опытом по обсуждаемой теме, что способствует более глубокому изучению темы, которое происходит в довольно короткое время. Однако, участникам надо быть готовыми к тому, что искать способы применения новых знаний придётся самостоятельно (Чем отличается ...).

Первый семинар «Современные модели музеев, возможности использования опыта в работе музея-заповедника» был организован в заповеднике-музее «Иссык» в августе 2010 года. Главной задачей было – повысить музейную квалификацию специалистов нового музея. Лектором семинара выступила Галия Файзуллина, к.и.н., специалист по музейному делу.

Сообщение на тему «История реконструкции «Золотого человека» представил к.и.н. Рахман Джанабаев.

В работе семинара приняли участие восемь сотрудников. Слушатели активно обсуждали проблемы, касающиеся деятельности музея-заповедника, его структурных подразделений: на-

учно-фондового и культурно-образовательного отделов и т.д. Особое внимание было уделено правильному ведению документации. Были обсуждены способы привлечения внебюджетных источников, роль менеджмента в повышении эффективности работы организации, формы и методы привлечения посетителей, система связей с общественностью. Повестка дня была обширной и затрагивала почти все направления деятельности нового музея. Участники делились своим опытом, высказывали свои предложения для дальнейшего развития. Примечательно, что по прошествии нескольких лет, когда коллектив музея обновился, Бекмуханбет Нурмуханбетов, человек с большим опытом музейной работы, предложил повторно провести такой семинар, т.к. новым сотрудникам необходимо было объяснить назначение и миссию музея, обозначить перспективу его развития, дать им возможность высказать своё видение работы в музее.

Семинары-тренинги как эффективная форма повышения квалификации

В том же году на базе Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» был организован и проведен семинар-тренинг, призванный усилить и задать новое направление в экспозиционной деятельности музея.

Если участники «просто семинара» получают некоторое количество знаний, и при этом они по-прежнему не имеют практических навыков в области, о которой шла речь, то в новом, более продвинутом формате повышения профессиональной квалификации – семинара-тренинга, они на практике отрабатывают навыки, необходимые для внедрения в жизнь полученных знаний.

26–29 ноября 2010 года «Иссык» стал экспериментальной творческой базой для работы Международного семинара-тренинга «Музейная экспозиция: творческие ресурсы развития музейного пространства», организованного Центром современной культуры Дешт-и-Арт (кураторы: Лариса Плетникова и Гульдана Сафарова (Казахстан) при поддержке Нидерландского Гуманитарного Института сотрудничества с развивающимися странами и Кластерного бюро ЮНЕСКО в Алматы). Цель семинара-тренинга – внедрение инновационных методов создания экспозиции в музейную практику. Основная задача – приобретение опыта понимания и проектирования смыслового пространства музейной экспозиции.

Программа включала в себя знакомство с современной практикой музейной экспозиции, освоение базовых понятий и методов пространственно-средовой интерпретации экспозиции, участие в создании пространственной композиции на основе памятных предметов (музейных экспонатов) в конкретных средовых обстоятельствах.

Организаторы семинара-тренинга пошли на смелый эксперимент, объединив в одной команде музейных специалистов и художников из четырех стран – Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Узбекистана, всего – 35 человек. Идея заключалась в том, чтобы обогатить экспозиционное музейное пространство креативными идеями художников. При этом к участию в тренинге были приглашены не только художники-экспозиционеры, уже имеющие опыт сотрудничества с музеями, но и молодые художники, работающие в русле contemporary art. В качестве лектора и тренера-практика был приглашен Сергей Ковалевский, заместитель генерального директора Красноярского Музейного Центра по проектно-исследовательской работе, куратор Красноярских музейных биеннале (Россия). Фигура лектора, его репутация – очень важные составляющие семинара. Ведь очень часто участники «идут» именно на лектора. Сергей Ковалевский уже проводил семинары в Центральной Азии и к этому времени зарекомендовал себя как специалист, способствующий развитию концептуального мышления участников. Организаторами семинара изначально была поставлена задача, чтобы практическая работа велась непосредственно на материалах принимающего музея и могла служить для его развития. В итоге получилось: лекции, «мозговой штурм» на основе услышанного и увиденного, практические упражнения с местными артефактами, новые предложения к проектам именно для заповедника-музея «Иссык». Можно сказать, лучшие креативные умы Центральной Азии думали над будущим экспозиционным развитием музея, принявшего семинар на своей территории. Были и практические результаты. Так, творческими командами с участием казахстанских коллег, а также специалистов из Бишкека, Душанбе, Ташкента и Худжанта были предложены проекты знаковой маркировки территории заповедника и музеефикации одного из курганов. А художник из Караганды Алина Батяева сделала художественный «жест», создав небольшой и простой объект, за которым стояла метафорическая история «Золотого человека», курганного могильника Иссык. И через семь

лет этот объект все еще остается экскурсионной «точкой» при выходе группы посетителей к курганам.

Именно на этом семинаре-тренинге был задуман и впоследствии реализован выставочный проект «Лестница памяти», имевший большой успех у посетителей музея. И в настоящее время часть этой выставки – окно с видом на курган, «размноженное» в фотографиях с видами этого же кургана в разные времена года, вызывает удивление посетителей. Этот экспозиционный ход (окно-витрина) впоследствии был применен и при создании экспозиции 3-го зала и стал «фишкой» музея.

Семинар-тренинг получил множество положительных отзывов как самих участников, так и со стороны СМИ. Информация о его работе была опубликована в районной газете «Еңбекші қазақ», отражена в новостных программах телеканалов Агентства «Хабар», ТРК «Казахстан» и на казахском радио. Это были одни из первых публикаций о заповеднике-музее в СМИ.

В рамках организации этого семинара-тренинга впервые сложилось партнерство заповедника-музея «Иссык» и Кластерного бюро ЮНЕСКО в Алматы. Впоследствии это стало доброй традицией, примером этому может служить одно из последних в хронологическом смысле событий – республиканский семинар 2017 года, где представитель этой организации был в числе спикеров.

В рекомендациях по выбору профессиональных семинаров-тренингов (Семинар...) сказано, что надо обращать внимание на компанию-организатора семинара. Её известность, время работы на рынке образовательных услуг, позитивные отзывы – все это даст реальное представление о компании. К 2013 году Центр современной культуры «Дешт-и-Арт» и заповедник-музей «Иссык» зарекомендовали себя эффективными партнерами в сфере профессиональной музейной подготовки, и поэтому еще на один совместно организованный семинар-тренинг «Проектирование как метод организации деятельности культурных учреждений» собрались работники организаций культуры из разных областей Казахстана. Всего приняли участие 20 человек, в том числе, сотрудники заповедника-музея. Гульмира Раиловна как директор, поддержавший этот семинар-тренинг, в очередной раз подтвердила, какое большое значение она придает работе, обеспечивающей профессиональный рост своих сотрудников. Лектор и тренер семинара Лариса Плетникова (директор «Дешт-и-Арт» Центра)

рассказывала об общих подходах к организации проектной деятельности в культурных учреждениях разного типа, о важнейшей их составляющей – социальной значимости планируемых мероприятий и событий.

В мае 2015 года в заповеднике-музее «Иссык» в День работников культуры и искусства был организован и проведен семинар-тренинг для музейных работников на тему «Казахстанские музеи в интернет-пространстве». Лектором-тренером стал главный редактор сайта «Kazmuseum» Нурсерик Жолбарыс. В нем приняли участие сотрудники Историко-культурного заповедника-музея «Берел» и музеев Алматинской области (Алматинский областной историко-краеведческий музей им. М. Тынышпаева и его филиалы – Мемориальный музея Акын Сары, Есикский археолого-краеведческий музей, Литературно-мемориальный музей им. М.Макагаева, Шелекский историко-краеведческий музей).

Музейные технологии в мире развиваются очень быстро, и идти в ногу со временем – насущная потребность наших музеев. Продолжением продвижения интернет-технологий в музейную работу, ещё одним вкладом в этот процесс стал семинар-тренинг «Актуальные направления развития музеев», проведенный в августе 2016 года для музейных работников Алматинской области в заповеднике-музее «Иссык» и организованный совместно с ТОО «Center Smart Tourism». Более двадцати участников семинара не только познакомились с методами использования новых технологий в музее, но и на предоставленных компанией-партнером планшетах под руководством директора компании «Center Smart Tourism» Леоныда Андрианова учились открывать музейные интернет-страницы и загружать информацию. В перспективных планах заповедника-музея «Иссык» – организация семинара, где тема присутствия музеев в интернет-пространстве получит своё развитие в виде акцентирования внимания на продвижение музеев в социальных сетях.

Жанна Прашкевич, известный маркетолог, руководитель консалтинговой компании «Rumi Service», рассказала о том, как можно и нужно использовать в работе музеев такую черту казахского народа, как гостеприимство.

Будучи предприятием республиканского значения, заповедник-музей «Иссык» считает необходимым делиться опытом с областными и районными музеями. В рамках семинара сотрудники заповедника-музея консультировали работников областных музеев по различным направлениям музейной деятельности. Также обсуждались во-

просы создания единого методического центра для областных музеев – в этот раз встреча была использована для создания неформального музейного сообщества Алматинской области. А поскольку связи устанавливаются и налаживаются лучше всего в совместной работе, была предложена к обсуждению идея создания объединенной областной выставки – «Золотая карта музеев Алматинской области». Идея была поддержана и реализована в 2017 году (Файзуллина, 2017).

Каждый из 22-х музеев представил на выставке свое «золото» – значимый экспонат, имеющий культурное и историческое значение. Из них сложилась карта культурных «золотых месторождений» области. И посетители могли «разрабатывать» эти «месторождения», находить свои смыслы и связи. Эта выставка стала своеобразным вкладом в популяризацию богатого историко-культурного наследия области в рамках проводимой в Астане международной специализированной выставки ЭКСПО–2017. В экспозиционном зале была расположена карта области с обозначенными на ней музеями, на мониторе отображалась информация о них. У входа в заповедник-музей «Иссык» был установлен указатель с названиями музеев Алматинской области и расстоянием до них, который и сейчас, после закрытия выставки, служит своеобразным музейным маркером территории.

Одной из задач выставки было – установить на профессиональном уровне взаимосвязь, взаимопомощь между музеями Алматинской области. Для её достижения было запланировано проведение семинара для музейных сотрудников в 2017 году после окончания работы выставки (ниже мы ещё вернемся к этому вопросу).

Семинар как форма взаимодействия с партнерами заповедника-музея

Ещё одним важным направлением на пути к созданию музейно-образовательного методического центра на базе заповедника-музея «Иссык» стало развитие взаимоотношений не только с музейными сотрудниками, но и важными партнерами музеев – туристическими фирмами и гидами. Так, начиная с 2011 года, заповедник-музей «Иссык» в начале туристического сезона проводит традиционные встречи, которые обычно приурочены к Международному дню охраны памятников и исторических мест, отмечаемому ежегодно 18 апреля.

При выборе формата этих встреч стояла сложная задача – заинтересовать тематикой за-

поведника-музея того, кто, казалось бы, и сам всё знает и рассказывает об этом туристам. Поэтому ключевыми здесь стали два момента – презентация нового материала, новой выставки заповедника-музея и выступление известного специалиста по археологии или сакской теме. Таким образом, эти встречи приобрели формат семинаров – участники слушали сообщения специалистов и могли задавать вопросы, обсуждать. За все время лекторами в «Иссыке» были «первые люди» археологии Казахстана. В 2013 году Карл Байпаков, д.и.н., академик Национальной академии наук РК, заслуженный деятель науки и техники РК, который прочитал доклад об истории археологических исследований Семиречья. Конечно же, участникам было интересно услышать человека, по книгам которого они делали свои тексты экскурсий. Или, например, выступление Бориса Железнякова (2012 г.), зам. директора заповедника-музея «Танбалы», позволило взглянуть на археологию Семиречья, как на активно развивающуюся область знаний. Такой же формат встречи был использован и при организации первой «Ночи музеев» в заповеднике-музее (2015 г.). Несомненный успех имела лекция Армана Бейсенова, к.и.н., руководителя отдела Института археологии им. А.Маргулана, об исследованиях на кургане Талды-2 – памятнике раннего железного века, который был обнаружен в 2012 году экспедицией института археологии в Каркалинском районе Карагандинской области. Он рассказал и показал фотографии захоронений представителей высшего сословия сакских племён. Лекция была насыщена интересным материалом.

Отдельно стоит упомянуть дружбу заповедника-музея «Иссык» и научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым». Лекции известного художника-реставратора Крыма Алтынбекова (2011, 2013, 2014, 2015 гг.), руководителя лаборатории, члена Союза художников Казахстана, действительного члена Академии искусств РК давали возможность участникам семинаров-встреч заглянуть в «закулисье» музейной жизни. Что примечательно – это были не просто лекции, они дополнялись презентациями богато иллюстрированных книг, и, что особенно важно, выставок. В гостях у иссыкского «Золотого человека» побывала таксайская «Сарматская жрица» (2015 г.). Крым Алтынбеков рассказал об истории ее изучения, реставрации и реконструкции. Были показаны этапы работы над археологической находкой, обычно остающиеся невидимыми и неизвестными посетителям музе-

ев. В следующем, 2016 году, в экспозиции музея разместилась выставка реконструкции облика «Сарматского вождя» (II–III в. н.э.). Реконструкция основана на материалах раскопок одного из трех курганов некрополя Аралтобе (II в. н.э.) в Атырауской области.

В рамках этих встреч-семинаров участники не только слушали лекции, но и знакомились с новинками в работе заповедника-музея – туристскими археологическими маршрутами, выставками, изданиями.

С самого начала своего существования заповедник-музей «Иссык» поставил себе высокую планку в работе. Можно сказать – инновации стали обязательной характеристикой каждого нового дела заповедника-музея. И каждый раз сотрудники делились своими открытиями, разрабатывали новые направления взаимодействия музея и аудитории.

Одним из главных таких направлений является сотрудничество со школами, которые традиционно рассматриваются как стратегический партнер музеев. В Международный день музеев 18 мая 2013 года в заповеднике-музее «Иссык» прошла встреча с директорами школ Енбекши-казахского района. На этой встрече обсуждались вопросы охраны историко-культурных памятников, в частности вопросы охраны могильника Иссык, роль педагогов в воспитании бережного отношения к памятникам, пробуждение интереса и любви к историческому наследию у подрастающего поколения и участие школ в сохранении наследия. По итогам 2012 года руководители школ были награждены за активное сотрудничество с заповедником-музеем.

Научное сообщество – это отдельный сегмент в приоритетах заповедника-музея. Ведь качественная работа всех направлений базируется именно на достоверных научных исследованиях. Научные сотрудники повышают свою профильную квалификацию в диалоге с коллегами-археологами. 01 июня 2016 года в Государственном историко-культурном заповеднике-музее «Иссык» прошло заседание Круглого стола «Сотрудничество в области сохранения и исследования исторических памятников» с участием партнеров – исследователей из Китайской Народной Республики.

В 2017 году заповедник-музей посетили студенты-дизайнеры из Великобритании, прибывшие в рамках проекта «City nomads». Знакомство с национальным прикладным искусством гости решили начать с сакской культуры. С историей казахского прикладного искусства и его совре-

менными тенденциями их познакомил главный художник Даулетбек Бектемиров и деятель культуры РК Балтабай Ибраев. Следующей точкой открытия казахской культуры в их путешествии стал Музей прикладного искусства Уста Даркембая. Участие двух музеев в организации семинарской программы для студентов говорит об уже налаженных связях двух музеев, о добрососедских отношениях, которые сложились на основе ряда встреч в рамках мероприятий в заповеднике-музее «Иссык».

Расширение формата при поддержке министерства культуры и спорта РК

Запланированный на осень 2017 года областной семинар в рамках выставочного проекта «Золотая карта музеев Алматинской области» стал республиканским при поддержке Министерства культуры и спорта РК. Тема научно-практического семинара – «Векторы модернизации: от стандартов хранения до развития туристического потенциала». Цель – обозначить основные векторы развития музеев Казахстана и повышение профессиональных стандартов в рамках реализации программы «Рухани жаңғыруу». В работе семинара приняли участие руководители и сотрудники заповедников-музеев, музеев Астаны, Алматы и Алматинской области, всего 80 человек.

Программа семинара включала в себя значительный практический компонент – кроме докладов и лекций, были музейный практикум с групповой работой в секциях и экскурсии с посещением музеефицированных курганов могильников Иссык и Бесшатыр.

Пленарное заседание прошло в стенах новой школы Рахатского сельского округа, построенной рядом с заповедником-музеем «Иссык», и это символично. Программа «Рухани жаңғыруу» закладывает духовные основы будущего общества. Семинар открыл заместитель директора Департамента по делам культуры и искусства Министерства культуры и спорта РК Абиля Жоламанов. Он отметил, что проекты, предложенные Президентом страны в программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», должны стать определяющими векторами развития музейной деятельности на предстоящий период.

Айгуль Халафова, специалист по вопросам культуры Кластерного Бюро ЮНЕСКО рассказала о роли музеев в реализации программ ЮНЕСКО в области культуры на 2018–2021 гг.

Особый интерес вызвала презентация Нуржамал Аширбековой о новых технологиях в организации и хранении археологического материала в фондах Государственного историко-культурного заповедника-музея «Азрет Султан».

Инновациями в организации туристической деятельности заповедников-музеев поделились директор Отрарского государственного археологического заповедника-музея Айбек Жандосов, директор Национального историко-культурного заповедника-музея «Ордабасы» Бахадир Исмаев, директор Государственного историко-культурного заповедника-музея «Берель» Жангельды Ахмадиев, зам. директора Государственного историко-культурного заповедника-музея «Танбалы» Борис Железняков, руководитель отдела Государственного музея-заповедника «Памятники Древнего Тараза» Алмас Мухтаров.

Многие годы остается актуальным вопрос подготовки и переподготовки музейных кадров, в стране всего две кафедры занимаются обучением музейных специалистов. О том, как обстоят дела, с какими проблемами приходится сталкиваться в подготовке бакалавров, магистрантов и докторантов по специальности «Музейное дело и охрана памятников», рассказала к.и.н., доцент кафедры археологии, этнологии и музеологии КазНУ им. аль-Фараби Наталья Сойкина.

В 2015–2016 гг. Министерством культуры и спорта РК были приняты новые документы, регламентирующие вопросы формирования музейного фонда, правил закупа предметов музейного значения, правил учета и хранения музейных ценностей. С разъяснением профессиональных стандартов учета и хранения музейных ценностей выступила Гайша Бакирова, которая долгие годы работала главным хранителем Центрального государственного музея РК и Музея истории города Алматы.

Обсуждение вопросов подготовки специалистов и применения на практике новых правил учета и хранения были продолжены на секционных заседаниях, которые прошли в виде оживленных дискуссий, лекторы давали практические советы, консультировали коллег по интересующим их вопросам.

Следуя нашей традиции обсуждать с коллегами близлежащих музеев совместные планы следующего года, в этот раз научный сотрудник заповедника-музея «Иссык» Асель Амаргазиева представила к обсуждению проект в рамках идеи «100 современных лиц Казахстана». Проект вызвал интерес и были намечены этапы его реализации.

Руководители заповедников-музеев во второй половине дня собрались в «Клубе директоров». Такой формат общения, предложенный впервые, не случаен. Заповедники-музеи республики участвуют в реализации проекта «Духовные святыни Казахстана». Памятники, расположенные на их территории, составляют единый культурно-географический пояс святынь Казахстана. В процессе обсуждения этих и других вопросов, в целях координации деятельности заповедников-музеев, было принято решение создать «Ассоциацию заповедников-музеев Казахстана».

Все гости познакомились с экспозицией заповедника-музея, посетили музеефицированный курган могильника Иссык. По отзывам участников – это был важный компонент программы повышения квалификации. И коллектив сотрудников заповедника-музея осознает, что необходимо идти впереди, развиваться, использовать новые методы и технологии в своей работе, в том числе, и для того, чтобы было что показывать коллегам на очередном семинаре.

Расширение формата встречи отразилось не только на количестве участников, но и на пространственном измерении. Второй день семинара был полностью посвящен экскурсии в Национальный природный парк «Алтын-Эмель» с осмотром музеефицированного кургана - могильника Бешшатыр (Республиканский семинар..., 2017). По итогам семинара готовится сборник статей, в которых представлен опыт, озвученный на семинаре. И здесь снова встанет вопрос о создании МОМЦ как необходимой структуре для обобщения опыта и разработки рекомендаций по музейному делу. В данном случае издание могло бы стать первым опытом создания собственных методических материалов

Заключение

Сегодня метафорический образ объединения областей Казахстана под сенью «Золотого человека» уже есть и является экспозиционным объектом в «Иссыке». Это – «Ел шапан». Появление этого экспоната в экспозиции музея связано с инициативой группы энтузиастов во главе с основателем Общественного объединения «Дала рух – Мир Великой Степи» Арманом Нурмуханбетовым в апреле 2015 года. Материальным жестом поддержки инициативы проведения «Дня национальной казахской одежды» стали отрезки ткани с названиями городов и регионов Казахстана и с пожеланиями единства, мира и процветания нашему народу, присланные в Алматы

со всех концов большой страны. Под руководством известного реконструктора национальной одежды, дизайнера и доцента академии искусств Муслима Жумагалиева из отрезков ткани участники фестиваля сшили просторный шапан. Ему дали название – «Ел шапан». По завершению акции его передали в Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык».

В настоящее время мы можем говорить о долговременном и планомерном опыте Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» в организации семинаров. В соответствии с особенностями темы и составом участников менялся формат (семинар, семинар-тренинг, научно-практический семинар, встреча-семинар) и время проведения мероприятия (от 1 до 3 дней). Но в любом случае это были профессиональные семинары с обучающими программами, которые были предназначены для группы людей, которые заинтересованы в усвоении информации, позволяющей им оставаться конкурентоспособными в условиях развития своего учреждения. Участниками таких семинаров были получены дополнительные преимущества не только в виде полученных новых знаний, но и общения, установления деловых связей. Необходимо отметить положительные аспекты музейных семинаров в «Иссыке» – происходила систематизация знаний сотрудников музеев; развитие аналитического мышления; обмен опытом между участниками. После каждого семинара участники получали сертификаты, и это также является дополнительным аргументом в привлечении музейных сотрудников к участию в семинарских программах. Ведь в этом случае они могли рассчиты-

вать на увеличение зарплаты не только за счет применения новых идей, развития креативного подхода к работе, но за счет документа, являющегося во время аттестаций одним из аргументов установления более высокой оплаты труда сотрудника. Мы можем говорить о том, что популярность семинаров направленных на повышение квалификации свидетельствует о том, что в стране существует потребность в создании особой организационной структуры, способной ответить на насущные вызовы профессионального музейного сообщества в Казахстане. В то же время система организации и проведения семинаров в «Иссыке» подготовила коллектив заповедника-музея к решению более сложных задач, например, уже в рамках МОМЦ как структурного подразделения.

Таким образом, накопленный опыт позволяет сегодня говорить о том, что объективные предпосылки пересеклись с субъективными потребностями музейных сотрудников Казахстана и возможностями заповедника-музея «Иссык». Создание республиканского музейно-образовательного методического центра на базе заповедника-музея – это «созревшая» идея, над которой ещё предстоит работать для того, чтобы представить реальные контуры и перспективы МОМЦ, написать его концепцию с обозначением возможностей развития. Необходимо разработать пакет документаций (концепция, бюджет и т.п.) для того, чтобы идея приобрела «плоть и кровь» за счет выделения целевого бюджетного финансирования и развития материального и кадрового обеспечения. И коллектив Государственного историко-культурного заповедника-музея готов к этому.

Литература

- Архив Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык». Отчеты. 2010–2017 гг.
- Экспертная встреча музейных профессионалов (18 ноября 2013 года в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация), в Государственном Эрмитаже в рамках проекта ЮНЕСКО/МФГС «Управление музеем – XXI век: Тематические региональные тренинги ЮНЕСКО/ИКОМ и встречи экспертов стран СНГ по развитию потенциала в сфере музейного менеджмента» (2011-2014 гг.) www.bvahan.com/museologypro/docs/aktual_problems_muzeology.doc
- Этический Кодекс ИКОМ для музеев / ИКОМ, 2013. ИКОМ России, перевод на русский язык, 2014. – 25 с.
- Журнал «Мәдени мұра» http://nationalmuseum.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=71:zhurnal-m-deni-m-1-2-52-53-antar-s-uir-2014&catid=23:zhurnal-madani-mura&Itemid=116&lang=ru
- Чем отличается семинар от мастер-класса // <http://www.cedo-link.ru/tutors/master-class-seminar-training-tutorial-what-the-difference/>; Чем отличается семинар от тренинга // <http://trenerskaya.ru/article/view/chem-otlichaetsya-seminar-ot-treninga>
- Семинар // <https://www.e-xecutive.ru/wiki/index.php/>
- Файзуллина Г.Ш. (2017). Партнерский экспозиционный проект: продвижение историко-культурного наследия // «IX-Оразбаев окулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Ғ.Қ. Омаров. II бөлім. Алматы: Қазақ университеті, 2017. 358–363 бб.
- Республиканский музейный семинар «Векторы модернизации: от стандартов хранения до развития туристического потенциала» // <http://issykrm.kz/rus/?p=997>

References

Arkhiv Gosudarstvennogo istoriko-kul'turnogo zapovednika-muzeya «Issyk» [The archive of the State historical and cultural «Issyk» reserve-Museum]. Otchety. 2010–2017 gg.

Ekspertnaya vstrecha muzeynykh professionalov [Expert meeting of Museum professionals] (18 noyabrya 2013 goda v g. Sankt-Peterburg (Rossiyskaya Federatsiya) v Gosudarstvennom Ermitazhe v ramkakh proyekta YUNESKO/MFGS «Upravleniye muzeyem – XXI vek: Tematicheskiye regional'nyye treningi YUNESKO/IKOM i vstrechi ekspertov stran SNG po razvitiyu potentsiala v sfere muzeynogo menedzhmenta» (2011-2014 gg.) www.bvahan.com/museologypro/docs/aktual_problems_muzeology.doc

Eticheskyy Kodeks IKOM dlya muzeyev (2013). [Code of ethics for museums] / ICOM. IKOM Rossii, perevod na russkiy yazyk, 2014. – 25 s.

Zhurnal «Madeni mұra» [«Madeni Mura» (Cultural heritage) magazine]

http://nationalmuseum.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=71:zhurnal-m-deni-m-ra-1-2-52-53-antar-s-uir-2014&catid=23:zhurnal-madeni-mura&Itemid=116&lang=ru

Chem otlichayetsya seminar ot master-klassa [what is the difference between a workshop and a master class] // <http://www.cedo-link.ru/tutors/master-class-seminar-training-tutorial-what-the-difference/>; Chem otlichayetsya seminar ot treninga // <http://trenerskaya.ru/article/view/chem-otlichaetsya-seminar-ot-treninga>

Seminar // <https://www.e-xecutive.ru/wiki/index.php/>

Fayzullina G.SH. (2017). Partnerskiy ekspozitsionnyy proyekt: prodvizheniye istoriko-kul'turnogo naslediya [Promotion of historical and cultural heritage] «IX-Orazbayev ok ulary» khalyk aralyk, gylymi-adistemlik konferentsiya materialdary / Zhauply red. Ğ.K. Omarov. II-bölüm. Almaty: K, azak, universiteti. 358–363p.

Respublikanskiy muzeynyy seminar «Vektory modernizatsii: ot standartov khraneniya do razvitiya turisticheskogo potentsiala» [the vectors of modernization: from standard storage to the development of the tourism potential] <http://issykrm.kz/rus/?p=997>

Жүмекенова Д.Е.¹, Садықов Т.С.²

¹докторант, e-mail: didar-010682@mail.ru

²т.ғ.д., профессор, e-mail: sadikov_ts@enu.kz

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан, Астана қ.

XVIII-XIX ҒҒ. ЕСКІ КАРТАЛАР – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ

Мақала Қазақстанның жер-су атаулары тарихының дереккөзі саналатын XVIII-XIX ғасырлардың картографиялық материалдарын зерделеуге арналған.

Деректерге жүргізілген теориялық талдаулар XVIII-XIX ғасырлардағы карталармен картографиялық құжаттар негізінде қарастырылады.

Мақаланың мақсаты Дала өлкесінің тарихына қатысты Қазақстанның жер-су атауларын зерттеу үшін XVIII-XIX ғасырлардағы картографиялық құжаттар, әскери топографиялық карталар, революцияға дейінгі ғалымдардың еңбектері мен жазбаларын, құнды ақпарат көзі болып табылатын сан алуан деректерді талдау.

Зерттеу жұмысының басты міндеті ретінде авторлармен дереккөздерге кешенді талдау жүргізу негізінде XVIII-XIX ғасырлардағы картографиялық құжаттарға объективті баға берілді.

Авторлар топографиялық ақпараттардың негізі – картографиялық материалдар болып табылатындығына көз жеткізді. Ескі карталарды қолдану Қазақстанның өткенінен мәлімет беретін тарихи топонимика туралы толық ақпарат жинауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Қазақстан, тарихи топонимика, жер-су атаулары, карталар, картографиялық материал, топография, дерек, мұрағат.

Zhumekenova D.E.¹, Sadikov T.S.²

¹PhD student, e-mail: didar-010682@mail.ru

²Doctor of history science, professor, e-mail: sadikov_ts@enu.kz
Eurasian National University L.N. Gumilyov, Kazakhstan, Astana

The old maps of the XVIII-XIX centuries is the source for the history of toponyms of Kazakhstan

The article is devoted to the study of cartographic materials of the XVIII-XIX centuries as a source of historical toponymy of Kazakhstan. The source review of maps and cartographic documents of the XVIII-XIX centuries is presented on basis of theoretical analysis of sources.

The aim of article is the analysis of cartographic materials of the XVIII-XIX centuries, contained a various information on history of the Steppe region, which are the valuable source for study of historical toponymy of Kazakhstan. A special attention is paid to study of maps of military topographers and mapping documents stored in funds of archives and published maps, in writings and notes of pre-revolutionary scientists.

The authors made a conclusion that cartographic materials are the main means of transfer of topographic information. The using of old maps allowed to create a complete picture about the historical toponymy of Kazakhstan in the past.

Key words: Kazakhstan, historical toponymy, maps, cartographic material, topography, source, archive.

Жумекенова Д.Е.¹, Садықов Т.С.²

¹докторант, e-mail: didar-010682@mail.ru

²д.и.н., профессор, e-mail: sadikov_ts@enu.kz

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

Старые карты XVIII-XIX вв. – источник по истории топонимов Казахстана

Статья посвящена изучению картографических материалов XVIII-XIX вв. как источника по истории топонимов Казахстана. Источниковедческий обзор карт и картографических документов XVIII-XIX вв. представлен на основе теоретического анализа источников.

Целью статьи является анализ картографических материалов XVIII-XIX вв., где даются различные сведения по истории Степного края, которые являются ценным источником для изучения исторической топонимики Казахстана. Особое внимание авторами уделено изучению карт военных топографов, картографических документов, хранящихся в фондах архивов и опубликованных карт, в трудах и записках дореволюционных ученых.

Авторами сделан вывод о том, что картографические материалы являются основным средством передачи топографической информации. Использование старых карт позволило создать полную картину о исторической топонимике Казахстана в прошлом.

Ключевые слова: Казахстан, историческая топонимика, карты, картографический материал, топография, источник, архив.

Кіріспе

Қазіргі таңда Қазақстанның тарихи-географиялық ғылымының тарихын жүйелі зерттеудің ғылыми қажеттілігі туындайды. XVIII-XIX ғасырлардағы карталардың революцияға дейінгі кезеңнің ең құнды ақпараттық көзі ретінде Қазақстанның тарихы және тарихи топонимикасы бойынша ғылыми зерттеулердің өзектілігі артуда.

Мәселенің методологиясы

Бұл зерттеудің ақпарат көздерінің негізгі тобына Ресей Федерациясының Орынбор және Омбы облыстарының Мемлекеттік мұрағаттарының қорларындағы картографиялық материалдар мен кейбір құжаттар жатады.

Тарихи ғылымның қолданатын методологиялық кешені жұмыстың зерттеу негізін құруға мүмкіндік береді және оның негізінде бірін-бірі толықтыратын әртүрлі әдістер жатыр. Жалпы ғылыми тану қағидалары негізгі болса, оның ішінде ең бастысы тарихилық қағида болып табылады. Тарихилық қағида тарихи құбылысты, оның дамуы, нақты-тарихи айқындылығы және даралығы тұрғысынан зерделеуді көздейді. Сондай-ақ зерттеу жүйелілік қағидасына да негізделеді, бұл авторларға мәселені тұтас дүние ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Объективтілік қағидасы тарихи құбылыстар мен үдерістерді зерттеудің жан-жақтылығын көрсетеді. Аталған методологиялық қағидалардың барлығынан жеке зерттеу әдістері туындайды, мәселен, пробле-

малы-хронологиялық және тарихи-салыстырмалы. Проблемалы-хронологиялық әдіс ғылыми зерттеудің құрылымын айқындаса, тарихи-салыстыру әдісі зерттелетін құбылыстың мәнін ашуға мүмкіндік берді.

Жер-су атауларды анықтауда картографияны қолдану талап етіледі. Осыған орай, жер-су атауларының орналасу заңдылығын белгілеу үшін біз картографиялық әдісті қолдандық.

XVIII-XIX ғасырлардағы карталарға деректік талдау

Картографиялық материалдар, нақтырақ айтқанда, карталар мен атластардың топографиялық деректерді жинау мен құрылымдық талдауда айрықша маңызы бар. Картографиялық жұмыстар Ресейдің шекара маңындағы әкімшілік орталықтарында XVIII ғасырда қарқын жүргізіле бастады. Алайда егер XVIII ғасырдың карталары Қазақстанның сипатталатын аумағы туралы жалпы ақпарат берсе, XIX ғасырдың картографиялық материалдары өңірдің географиясы, елді мекендері және жаңа аумақтың игерілгені туралы толық деректерді қамтиды. XIX ғасырдағы карталардың градусдық торы бар және олардың негізінде топографиялық түсірілімнің материалдары жатыр.

XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдағы Қазақстанның көшпелі халықтарының тарихы мен тарихи географиясын зерттеу үшін ғылыми ілімдегі елеулі оқшылықтардың орнын толтырған сол кездегі орыс және еуропалық ғалымдар мен саяхатшылардың Орталық Азияның жасаған географиялық картала-

ры үлкен ғылыми-практикалық маңызға ие. Ақпараттық құндылығы мол карталардың қатарына он алты жалпы және өңірлік карта жатады. Қазақ даласының табиғи және тарихи-мәдени объектілерінің нақты географиялық жерін белгілеуде ресейлік және еуропалық картографияның ең ірі жетістіктерінің бірі «Сібірдің сызба кітабы» атты географиялық карталардың жинағы болып табылады, бұл еңбекті XVII–XVIII ғасырлардың тоғысында сол замандағы көрнекті сібір зерттеушісі С.У. Ремезов құрастырды (1642–1720 кейін). 1701 жылы құрастырылған бұл еңбекте көптеген түркі тектес халықтар, оның ішінде қырғыздар, татарлар, ноғайлар және басқалары көрсетілген (Чертежная книга Сибири, 1882).

Ең ауқымды картографиялық еңбектердің қатарына XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Жоңғария, Орта Азия мен Шығыс Түркістан карталарын жатқызуға болады (картографиялық атластарының құрамына кірген С. д'Анвиль және Ж. дю'Гальд карталары, Г.Ю. Клапроттың Орталық Азия карталары); А. Дженкинсонның (1652 ж.), Э.И. Идес (1702 ж.), Н.К. Витсен (1705 ж.), Г. Делиль (1700 ж.), Ф.-И. Страленберг (1730 ж.) «Ұлы Татария» карталары; саяхатшылар И. Унковский (1724 ж.), Л.Д. Угримов (1733 ж.), К. Миллер (1743 ж.) және жоңғар билеушілеріне жіберілген басқа да орыс елшілердің Қазақ даласының маршруттық карталары мен Жоңғар хандығы жерлерінің карталары; XVIII ғасырдың екінші жартысында сібір және петербургтік әскери картографтар И.И. Красильников (1755 ж.), К.Л. Фрауендорф (1760 ж.), И. Шпрингер (1765 ж.), Зейферт (1771 ж.), И.И. Исленьев (1778 ж.) және басқалардың Қазақстан мен Орталық Азияның шектес өңірлерінің карталары (Ерофеева, 2011:332).

XVIII ғасырдың екінші жартысында екі қолжазба картасы әзірленді, бұл карталар ішінара Кіші және Ұлы жүздерінің, Бұқара және Хиуа хандықтарының аумақтарын қамтиды. «Қазақ даласын және Ресей бөлігін қамтитын карта» деп аталатын бірінші картаны генерал-майор Я. Боувер құрастырды. Бұл карта П. Рычковтың «Орынбор топографиясына» қоса берілген, И. Красильниковтың сызбаларына негізделген. Екінші қолжазба картасының авторы И. Лютов болып табылады. И. Лютовтың картасы XVIII ғасырдың картографиялық және әдеби материалдарына негізделеді. Боувер картасымен салыстырғанда, Лютовтың картасы географиялық объектілерді дәл бейнелейді.

Алайда Боувердің картасында елді мекендер толық көрсетілген (Ксенжик, 2015: 53).

Қазақстан аумағының негізгі картографиялық мұрасының басталуы 1797 жылы Ресей империясының әскери ведомстволарымен байланысты, нақтырақ айтқанда, императорлық Карталар депосын құру сәтінен, оның негізінде 1812 жылы Әскери-топографиялық депо пайда болды. Әскери-топографиялық депоның құрылуы Қазақстан жерін зерттеу ісіне мол үлес қосты және Ресейде әскери-топографиялық қызметті ұйымдастырудың басталуына негіз болды (Ксенжик, 2015: 152).

XIX ғасырдың 20-30-шы жылдарында Қазақстандағы картографиялық жұмыстар қарқынды жүргізіле бастады. Бұл ең алдымен орыс саяхатшылары мен әскери шенеуніктердің экспедициялық қызметімен байланысты. Дәлірек айтқанда, Кіші жүздің аумағында картографиялық жұмыстардың дамуына бөлек Орынбор корпусының құрылуы мол әсерін тигізді, бұл корпусының құрамында білікті әскери топографтар болды. XIX ғасырдың 20-30-шы жылдарына дейін дала карталары саяхатшылардың жүрген жолдары бойынша құрылған еді. Алайда бұл картографиялық материалдар өзінің қамту көлемі бойынша дәл емес және кейде тіпті жартылай қате болатын еді.

Дала кеңістігінің алғашқы түсірілімдері 1822 жылы басталды. Бұл тұрғыдан полковник Милорадовичтің түсірілім туралы деректері бар журналдары және 1823 ж. Қырғыз-қайсақ даласының әскери-топографиялық шолуы, Орталық Қазақстанның оңтүстік-батыс бөлігінің карталары, Гавердовскийдің қырғыз-қайсақ даласының шолуы, поручик Яковлевтің Торғай даласының топографиялық сипаттамасы ерекше қызығушылықты танытады (Маргулан, 2011: 278).

XIX ғасырдың бірінші жартысында бірнеше қолжазба карта жарық көрді: «Орынбор губерниясының картасы»; «Орталық Азия бөлігінің картасы, оның ішінде қырғыз-қайсақ, түрікмен, қарақалпақ және бұхарлықтардың жерлері», «Азиялық Ресейдің бас картасы» және т.б., соңғысын поручик Поздняков құрған еді. Орта Азия мен Қазақстан халықтарының орналасуы туралы бірегей деректер мен елді мекендердің толық сипаттамасын қолжазба картасын ерекше атап өткен жөн. Бұл карта бірегей тарихи-географиялық және топографиялық дерек көзі болып табылады. Карта бұрын жарық көрмеген, қолжазба карталарға және Орынбор шекара комиссиясының мұрағатынан әртүрлі

экспедициялардың есептеріне негізделген. «Қырғыз-қайсақ даласы мен Түркістан» картасында керуен жолдары, топонимдер атаулары, орыс бекіністерінің желілері толық сипатталып көрсетілген және қазақ жүздерінің арасында шекаралар жүргізілген (Ксенжик, 2015: 53).

XIX ғасырдың екінші жартысында аса құнды бірнеше карта әзірленді: «Орынбор өңірінің және Хиуа, Бұхара иеліктерінің бір бөлігінің Бас картасы», «Сырдария желісінің картасы» және «Орынбор ведомствосының Қырғыз даласының және Бұхара, Хиуа, Қоқан иелерінің картасы». Бұл карталар Қазақстанның ірі және ұсақ елді мекендердің орналасқан жерін нақтылауға, сондай-ақ аумақтың шаруашылық-экономикалық игерілуін анықтауға мүмкіндік береді. Мәселен, «Бас штабтың офицерлерінің Ресейдің географиясы мен статистикасы үшін жинаған материалдары. Орынбор ведомствосының Қырғыз даласы» атты кітаптан бас штабтың подполковнигі Л. Мейірдің «Орынбор ведомствосының қырғыз даласы» атты картасы; бұл картада: өзендер, көлдер, құмдар, өзендердің тасуы, жайылымдар, басты елді мекендер, форттар мен бекіністер, сондай-ақ ішкі әкімшілік бірліктердің шекаралары, үлкен және ұсақ жолдар көрсетілген (Мейер, 1865).

Карталардың әрқайсысы географиялық-топонимикалық ақпаратты қамтиды, ол қазақ жерлерінің XIX ғасырда жасалған басқа карталарында ішінара қайталанатын. Алайда бұл карталардың барлығы бірін-бірі толықтырып, нақтылап, тарихшыларға Дала өлкесінің жер-су атаулары, халқының әскери-саяси тарихы жайында құнды нақты деректерді табыс етеді.

XIX ғасырдың бірінші ширегінде әскери-топографиялық сипаттағы зерттеулер пайда бола бастайды. XIX ғасырдың 20-шы жылдарында жергілікті жердің ең нақты түсірілімдерін іске асыру мақсатымен Ресей әскерінің бас штабы жанында құрылған әскери топографтар корпусының офицерлері өңірді зерттеуге үлкен үлес қосты. Орыс әскерінің Бас штабы жанындағы әскери топографтар корпусы және Әскери-топографиялық депо. Әскери топографтар корпусы туралы жоба 1822 жылдың 28 қаңтарында бекітілді. Олар маршруттарды түсіріп, басқа да арнайы зерттеулермен, мәселен, өздері жұмыс жасап жатқан жерді жан-жақты зерттеумен айналысты. Әскери топографтар корпусының зерттеулері өңір туралы тарихи-географиялық түсініктердің негізін құрды. Бұл зерттеулер әскери-топографиялық сипаттаманың әдістерін қолдана отырып жүргізілді. Мәселен,

Бас штабтың подполковнигі Н. Красовскийдің картасы «Бас штабтың офицерлері Ресейдің географиясы мен статистикасы үшін құрған материалдары» кітабына қосымша болып табылады (Красовский, 1868).

Тарихи топонимиканың мәселелеріне қазақ ғалымы Ш. Уәлиханов ерекше көңіл бөлген. Ол осы саланы ғылыми тұрғыдан зерттеп, Отандық картографияның негізін қалаған. Ш. Уәлихановтың жасаған картографиялық құжаттары Қазақстанның жер-су атауларын зерттеу үшін аса құнды дереккөзі болып табылады. Ғалым өз саяхатын толық сипаттап, жазғанның барлығын картосхемалармен толықтырған (Валиханов, 1985).

1856 жылы ғалым Бас штабтың тапсырмасы бойынша бүкіл Орта Азия мен Шығыс Түркістанның картасын әзірлейді. Бұл картаны құрған кезде Ш. Уәлиханов Орта Азия мен Шығыс Түркістанға қатысты әртүрлі сипаттағы деректерді пайдаланған. Әсіресе, Қазақстанның аумағына тікелей қатысты «Жетісу картасы», «1852 жылғы Торғай даласы мен Құсмұрын округінің схемалық картасы», «XIX ғасырдың ортасындағы Қазақ даласы» карталарына ерекше көңіл бөлу қажет (Ксенжик, 2016). Соңғы картаның ерекшелігі бұл картаның қамтитын аумағы үлкен болмағанымен, елді мекендердегі – жайылымдарды, қалаларды, бекіністерді және т.б., сондай-ақ табиғи нысандар – өзендерді, көлдерді және жер бедерінің кейбір бөліктерін көрсету толықтығы мен мазмұны жағынан басқа карталардан асып түсетіндігінде жатыр.

Осылай, әскери ведомство Қазақстан өңірлерін картаға түсіру жұмыстарына көп көңіл бөле бастады. Қазақстан аумағы туралы дәл топографиялық деректерді алу үшін патша үкіметі XIX ғасырдың 20-шы жылдарында ауқымды топографиялық түсірілімге кірісті. Әскери топографтардың жинаған материалдары Батыс Сібірдің он шақырымдық 92 парақтағы арнайы картасын және 4 парақта қазақ даласымен бірге Батыс Сібірдің бас картасын құру үшін негіз болды (Атлас Азиатской России..., 1914: 1-4).

Елді мекендердің толық сипаттамасын қамтитын XIX ғ. картографиялық материалдың жинағы Орынбор және Омбы облыстарының мұрағаттарында сақталған. Қазақстанның тарихи топонимикасы бойынша ғылыми зерттеулерде осы уақытқа дейін қолданылмаған ең құнды ақпараттық-танымдық картографиялық құжаттардың қатарына: Торғай облысы Қостанай уезінің картасы (РФ ОрОММ, 124-қор, 2-тізбе,

6249-іс, 1 п.); Түркістан губернаторлығымен Ақмола, Семей, Орал, Торғай облыстарының картасы (РФ ОмОММ, 198-қор, 1-тізбе, 1-іс, 1 п.); 1891 ж. Ақмола облысы картасы (РФ ОмОММ, 198-қор, 1-тізбе, 12-іс, 1 п.); 1887 ж. Ақмола облысы Ақмола уезінің картасы (РФ ОмОММ, 198-қор, 1-тізбе, 13-іс, 1 п.); 1887 ж. Ақмола облысы Көкшетау уезінің картасы (РФ ОмОММ, 198-қор, 1-тізбе, 16-іс, 1 п.); XIX ғасырдың ортасындағы Қазақстан мен Орта Азия картасы (РФ ОмОММ, 198-қор, 2-тізбе, 1-іс, 1 п.) және т.б.

Мұрағаттарда сақталған картографиялық құжаттардың коллекциялары тарихи топонимика көзқарасынан сөзсіз практикалық маңыздылықты қамтиды. Ең мазмұнды карталардың қатарына XIX ғасырдағы Қазақстан мен Орта Азия картасын жатқызу керек. Бұл картографиялық құжаттың ерекшелігі картаны құру кезінде жердің, өзендер мен көлдердің ескі географиялық жер-су атаулары сақталғандығында жатыр. Мәселен, XIX ғасырдың ортасындағы топонимдер ерекше белгіленбеген, бар объектілердің ескі атаулары картада қарапайым жақшада көрсетілген. XIX ғасырдың ортасында жойылып кеткен объектілердің атаулары тік жақшада берілген.

Осылайша, біз анықтаған XVIII-XIX ғасырлардың картографиялық материалдарының дереккөз ретінде құндылығы екі аспектіні қамтиды: алғашқысы – карталардың нақты мазмұнымен айқындалады, екіншісі – картографиялық құжаттар белгілі бір тарихи дәуірдің өнімі болып табылады.

Дала өлкесінің әртүрлі географиялық өңірлерін қамтитын ресейлік шекаралық әскердің Сібір және Орынбор корпустарының топографтары XIX ғасырда жасаған ұсақ және ірі ауқымды карталарының кешені «Россия. Географическое описание Российской Империи по губерниям и областям с географическими картами» (Россия. Географическое описание..., 1913) және «Подробный атлас Российской Империи с планами главных городов» (Ильин, 1876) секілді ірі басылымдарда жарық көрген.

Атап өткен жөн, Ресейдегі алғашқы жеке картографиялық мекеменің пайда болуы және дамуы картограф А. Ильиннің (1832–1889) есімімен байланысты.

Ондағы шығатын басылымдардың түрлері өте көп болды: атластар, қалалардың жоспарлары, глобустар, оқу әдебиеті, ресейлік императорлардың коронациялық альбомдары және т.б. «Подробный атлас Российской империи

с планами главных городов» атласы губерния орталықтарының жоспарымен ресейлік губерниялардың, өңірлер мен облыстардың географиялық карталарын қамтиды. Одан басқа, онда Қазақстан өңірлерінің бірнеше салмақты, мазмұнды карталары берілген (этнографиялық, әкімшілік және т.б.). Атласта сол кездегі Далалық өлкенің ең толық және дәл нұсқадағы карталары болған. Бұл Атлас осындай үлгідегі жалғыз ірі басылым еді.

Қазақстанның тарихи топонимикасын зерттеу үшін белгілі бір ғылыми-практикалық қызығушылықты XIX ғасырдың салалық карталарынан көруге болады, олардың арасында географиялық және геологиялық карталарға ерекше назар аудару қажет. Мәселен, тау инженері Г.Д. Романовскийдің 1820 жылдан 1893 жылға дейінгі Дала өлкесі туралы жаратылыстану-тарихи деректер бойынша Батыс Сібірдегі қырғыз даласының шығыс бөлігінің географиялық шолу картасы дәлел. Сондай-ақ, XIX ғасырдың соңында А. Сидельников Қазақстан аумағының толық географиялық карталарын жасаған (Ксенжик, 2015: 54).

Қырғыз жайылымдарын тексеру бойынша экспедицияның қатысушылары уездердің шекараларын, жайылым алқаптарының барлық түрлерін көрсетіп «Киргизского землепользования и пастбищных районов» атты картасын құрды. Мәселен, Ақмола уезінде аға топограф Славецкий Ақмола уезінің қазақ жер пайдалануы бойынша картасын жасады (Материалы по киргизскому..., 1907). Алайда ерте кездегі межелердің картографиялық жұмыстарының сапасы нашар болды. XIX ғасырдың басында Межелік департаменті бұл материалдарды бас межелеу процесінде пайдалану мүмкіндігін анықтау үшін оларды тексерген кезде белгілі болды. 1806 жылы Сенат «Жерлерді межелеу тәртібі және межелік істердің өндірісі туралы» қосымша нұсқаулығын әзірлеп, бекітті. Бұл материалдарды карталардың көздері ретінде пайдалану мен бас межелеу түсірілімінің тәжірибесі негіздеме болып қызмет етті. Аталған құжаттың бас мақсаты түсірілім және карта құру жұмыстарын жетілдіру болды. Нұсқаулыққа сәйкес межелік карталар барынша дәлдікпен иеліктегі жердің шекараларына, табиғи контур мен объектілерге ерекше назар аударуға тиіс еді.

XIX ғасырдың басындағы межелік нұсқаулықта түсірілім, карта құру әдістемелерін біріздендіру идеялары мен межелік карталар, атластарды рәсімдеу тәртібі өз дамуын алды. Картографиялық материалдар елді мекендердің

алфавиттік тізімдерімен қатар жасалды. Сондай-ақ нұсқаулықта деректерді жинау әдістері де көрсетілді, межелік жұмыстарды географиялық, экономикалық-статистикалық деректерді жинаудан бастау қажеттілігі айтылды.

Орта Азия мен Қазақстанның географиясы мен картографиясын зерттеуге қомақты үлесті ағайынды Ханыковтар қосты. Олар Кіші жүздің қазақтары мен Орынбор өлкесі туралы карталар үшін материалдарды жинады, Сарысу, Шу өзендерінде, Бетпақ далада, Балқаш көлінде және Ыстықкөлде топографиялық жұмыстарды жүргізді (Бекмаханова, 1983: 166-167). Императорлық орыс географиялық қоғамының мүшесі Я. Ханыковтың 1854 жылы жасаған картасында Қазақстан аумағын зерттеуші саяхатшылардың маршруттары белгіленген: Муравин (1714 ж.), Флорио Беневени (1725 ж.), Томсон (1741 ж.), Миллер (1743 ж.), Форстер (1784 ж.), Поспелов (1800 ж.), Трюльер (1806-1808 жж.), Назаров (1813-1814 жж.), Генс және Тафаев (1815 ж.), Негри және Мендорф (1820 ж.), Фрезер (1822 ж.), Жемчужников (1823 ж.), Федоров (1833-1837 жж.), Ханибергер және Демезон (1834 ж.) Виткевич (1836 ж.), Бларамберг және Бутенев (1841 ж.), Конолли (1841 ж.), Бларамберг және Романов (1841 ж.), Никифоров (1841 ж.), Ханыков және Леман (1841-1842 жж.), Бларамберг (1846 ж.), Лемм (1847 ж.). Сондай-ақ бұл картада қатынас жолдары және елді мекендер көрсетілген, Жәңгір ханның ордасы белгіленген (Ксенжик, 2015: 152-153).

XIX ғасырда картографиялық жұмыстардың дамуына патша әскерінің техникалық құрал-жабдықтарын жетілдіруі ықпал етті.

Картографиялық материалды құру туралы жөніндегі нұсқаулықтарда әскери топограф-зерттеушілерге қосымша талаптар қойылды. Карталарды жасаудан тыс, әскери топографтарға барлық ландшафт элементтеріне толық сипаттама беру қажет болды. Мәселен, түрлі жерлердегі өзендерге сипаттама беру кезінде олардың тереңдігі мен ені туралы және т.б. мәліметтерді көрсету талап етілді.

Картографиялық материалдардың келтірілген шолуынан карталар Далалық өлкенің тарихи топонимикасын зерттеу үшін ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның революцияға дейінгі тарихының әр түрлі мәселелерін зерттеу үшін аса құнды дереккөзі болып табылатыны туралы қорытынды жасау қажет.

Қорытынды

Мазмұны жағынан да, ақпараттылығы жағынан да Қазақстанның тарихи-географиялық өткені XVIII-XIX ғасырлардың картографиялық материалдарында толық ұсынылған.

Осылайша, Қазақстанның тарихы мен жер-су атауларын зерттеу үшін карталардың пайдаланылуы Далалық өлкенің тарихи өткені туралы ғылыми білімді дамыту үшін маңызы зор.

Сондай-ақ мұрағаттарда сақталған картографиялық құжаттар табиғат пен қоғамдық өмірдің құбылыстары мен процестерінің ерекшеліктері туралы ақпарат беретін маңызды дереккөздер болып табылатынын атап өту керек. Бұл құжаттардың ғылыми және практикалық маңызы ондағы ақпараттың аумақтық мәнімен айқындалады.

Әдебиеттер

Атлас Азиатской России. (1914). Издание переселенческого управления Главного управления землеустройства и земледелия. Издано под руководством Т.В. Глинки. 71 листов.

Бекмаханова Н.Е. (1983). К характеристике источников «Исторические карты Казахстана первой половины XIX в.» Проблемы исторической географии России. Вопросы картографии и картографического источниковедения. Выпуск III. С. 163-177

Валиханов Ч.Ч. (1985). Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата.

Ерофеева И.В. (2011). Географические карты XVIII века как источник по истории, этнографии и исторической топонимике Казахстана. История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып. 1. Алматы.

Ильин А. (1876). Подробный атлас Российской империи с планами главных городов. 72 л. карт.

Красовский Н.И. (1868). Область Сибирских киргизов. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. В III частях. Ч.1.

Ксенжик Г.Н. (2015 а). Историческая география степных областей Казахстана в XIX – начале XX вв. Алматы.

Ксенжик Г. Н. (2015 б). Картографические документы XIX – начала XX в.: Источник по истории, этнографии, топонимике и исторической географии Казахстана. Отан тарихы (Отечественная история). № 3. С. 149-160.

Ксенжик Г.Н. (2016). Ч.Ч. Валиханов – основоположник отечественной картографии. Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». № 2 (06), (электронный ресурс).

- Левшин А.И. (1996). Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы.
- Маргулан А.Х. (2011). Сочинения. Т.8. Алматы.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по использованию степных областей. (1907) Акмолинский уезд. Санкт-Петербург.
- Мейер Л. (1865). Киргизская степь Оренбургского ведомства. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Санкт-Петербург.
- Россия. (1913) Географическое описание Российской Империи по губерниям и областям с географическими картами. Санкт-Петербург.
- РФ ОрОММ (Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты) 124-қор, 2-тізбе, 6249-іс.
- РФ ОмОММ (Ресей Федерациясы Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты) 198-қор, 1-тізбе, 1-іс.
- РФ ОмОММ (Ресей Федерациясы Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты) 198-қор, 1-тізбе, 12-іс.
- РФ ОмОММ (Ресей Федерациясы Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты) 198-қор, 1-тізбе, 13-іс.
- РФ ОмОММ (Ресей Федерациясы Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты) 198-қор, 1-тізбе, 16-іс.
- РФ ОмОММ (Ресей Федерациясы Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты) 198-қор, 2-тізбе, 1-іс.
- Чертежная книга Сибири 1701 г. (1882). Санкт-Петербург.

References

- Atlas Aziatskoy Rossii. (1914). Izdanie pereselencheskogo upravleniya Glavnogo upravleniya zemleuстроitstva i zemledeliya [Atlas of Asian Russia. Edition of the resettlement department of the Main Directorate of Land Management and Agriculture]. Izdano pod rukovodstvom T.V. Glinki. St. Petersburg, 71 lists.
- Bekmahanova N.E. (1983). K karakteristike istochnikov «Istoricheskii karti Kazakhstana pervoi polovini XIX v.» [To the characteristic of resources «Historical maps of Kazakhstan in the first half of the XIX century»]. Problemi istoricheskoi geografii Rossii. Voprosi kartografii i kartograficheskogo istochnikovedeniya. Vypusk III. Moskva, p. 163-177
- Valihanov Ch.Ch. (1985). Sobranie sochinenii v pyati tomah. [Collection of works in five volumes]. Alma-Ata.
- Erofeeva I.V. (2011). Geograficheskie karty XVIII veka kak istochnik po istorii, ehtnografii i istoricheskoy toponimike Kazakhstana. [Geographical maps of the XVIII century as a source of history, Ethnography and the historical toponymics of Kazakhstan]. Istoriya Kazakhstana v dokumentah i materialah: Al'manah. Vyp. 1. Almaty.
- Ilin A. (1876). Podrobnyy atlas Rossiyskoy imperii s planami glavnyh gorodov. [The detailed atlas of the Russian Empire with plans of major cities] St. Petersburg, 72 lists with maps.
- Krasovskii N.I. (1868). Oblast Sibirskih kirgizov [Region of the Siberian Kirghiz]. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami Generalnogo shtaba. [Material for geography and statistic of Russia, collected by the officers of General staff]. In 3 parts. St. Petersburg, Ch.I.
- Ksenzhi G.N. (2015 a). Istoricheskaya geografiya stepnyh oblastei Kazakhstana v XIX – nachale XX vv. [Historian geography of Steppe region of Kazakhstan in the 19-beginning of 20 centuries]. Almaty.
- Ksenzhi G.N. (2015 b). Kartograficheskie dokumenty XIX – nachala XX v.: Istochnik po istorii, ehtnografii, toponimiki i istoricheskoy geografii Kazakhstana [Cartographical documents of the 19 – beginning of 20 centuries]. Otan tarihy (Otechestvennaya istoriya). №3. Almaty, p. 149-160.
- Ksenzhi G.N. (2016). Ch.Ch. Valihanov – osnovopolozhnik otechestvennoy kartografii [Ch.Ch. Valikhanov – the founder of native cartography]. Scientific E-journal «edu.e-history.kz» №2 (06), (electronic resource).
- Levshin A.I. (1996). Opisanie kirgiz – kazachih ili kirgiz-kaysackih ord i stepei. [Description of Kirghiz-Kazakh or Kirghiz-Kaisack Hordes and Steppes]. Almaty.
- Margulan A.H. (2011). Sochineniya. [Essays] Volume, 8. Almaty.
- Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu sobrannye i razrabotannye ekspedicii po ispolzovaniyu stepnih oblastei. Akmolinskii uезд. (1907) [Materials by Kirghiz land tenure, collected and developed by the expedition on the use of Steppe areas. Akmolinskii county]. St. Petersburg.
- Meier L. (1865). Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomstva. [Kirghiz steppe of Orenburg department]. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami Generalnogo shtaba. St. Petersburg.
- Rossiya. Geograficheskoe opisanie Rossiyskoe Imperii po guberniyam i oblastyam s geograficheskimi kartami. (1913). [Russia. Geographical description of Russia Empire in provinces and regions with geographical maps]. St. Petersburg.
- RF OrОММ. 124-кх., 2-т., 6249-іс. [The State Archive of the Orenburg region]
- RF ОмОММ. 198-кх., 1-т., 1-іс. [The State Historical Archive of the Omsk region]
- RF ОмОММ. 198-кх., 1-т., 12-іс. [The State Historical Archive of the Omsk region]
- RF ОмОММ. 198-кх., 1-т., 13-іс. [The State Historical Archive of the Omsk region]
- RF ОмОММ. 198-кх., 1-т., 16-іс. [The State Historical Archive of the Omsk region]
- RF ОмОММ. 198-кх., 2-т., 1-іс. [The State Historical Archive of the Omsk region]
- Chertezhnaya kniga Sibirii 1701 g. (1882). [Drawing book of Siberia 1701] Sankt-Petersburg.

Тұрсун Х.М.¹, Омаралиев И.М.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: tursunhazret@mail.ru

²II курс магистранты, e-mail: ismail_mur_90@mail.ru

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.

АХЫСКА ТҮРІКТЕРІНІҢ ҚИЛЫ ТАҒДЫРЫ

Мақалада ахыска деген атпен танылған түркі тілді ұлттың қалыптасу тарихы мен әкімшілік-территориялық аумағының орнығуы баяндалады. Ахыска тарихындағы кеңестік кезеңдегі саяси-мәдени дамуы және тоталитарлық билік тарапынан бастан кешірген ауыр ахуалының тарихы деректік негізде талданады. Ұлы Отан соғысы жылдарында Грузияның Ахыска-Месхетия аймағынан Орта Азия мен Қазақстанға заңсыз депортацияланған ахыска түріктерінің әлеуметтік-демографиялық жағдайына шолу жасалады. Қазіргі кезде ахыскалықтар өздерінің тілі мен салт-дәстүрлерін сақтап, дамытуға мүмкіндік алғандығы Қазақстандағы ұлт саясатының нәтижесі ретінде бағаланады. Қазақстан Халқы Ассамблеясының көпэтносты байланыстар мен ынтымақтастықты қалыптастыру міндеттерін іске асырудағы ахыска түріктерінің орны айқындалады.

Түйін сөздер: ахыска түріктері, Грузия, Қазақстан, депортация, көпэтностық ахуал.

Tursun H.M.¹, Omiraliyev I.M.²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, e-mail:tursunhazret@mail.ru

²Master student of II, e-mail: ismail_mur_90@mail.ru

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan

Tragic fate of ahiska-turks

This article deals with formation of Ahiska Turkish people and it`s territory. Concern this historical events in this article considered development of Ahiska Turkish people in soviet period and the fate of the people in totalitarian regime. Made some surveillance social-demography of Ahiska people, which were unduly deported from the regions of Ahiska and Georgia to middle Asia and Kazakhstan in period of World war. At the present time Ahiska Turkish people has great opportunity to preserve their culture, language and tradition because of good policy of Kazakhstan. The mission of Ahiska Turkish people is determined in assembly of Kazakhstan to make multicultural relations and communication.

Key words: ahiska turkish people, Georgia, Kazakhstan, deportation, multiethnic condition.

Тұрсун Х.М.¹, Омаралиев И.М.²

¹доктор исторических наук, профессор, e-mail: tursunhazret@mail.ru

²магистрант 2 курса, e-mail: ismail_mur_90@mail.ru

Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Яссави, Казахстан, г. Туркестан

Трагическая судьба турков-ахыскинцев

В статье описывается история становления тюркоязычной нации турки Ахыска и создание административно-территориальной единицы региона. На основе архивных документов анализируется вопрос о культурно-политическом развитии истории Ахыска в советское время и история тяжелой участи тоталитарного режима. Делается обзор на социально-демографическое положение Ахыска турков, которые были незаконно депортированы с регионов Ахыска из Грузии в Среднюю Азию и Казахстан во время Великой Отечественной войны. В настоящее время депортированные турки имеют возможность сохранять и развивать свой язык, обычаи и традиции в результате национальной политики Казахстана. Определена роль турок в реализации задач Ассамблеи народа Казахстана в установлении многонациональных связей и сотрудничества.

Ключевые слова: турки ахыска, Грузия, Казахстан, депортация, полиэтническая ситуация.

Кіріспе

Ахысқа түріктері түркі халықтарының құрамындағы тағдыры күрделі, тарихи тағдыры ауыр ұлттардың бірі. Бұл халықтың орналасуы қазақ жерінен алыста, тілдік байланыстары алшақ болғанымен, тағдыр ол халықты тоталитарлық қоғамның зұлмат жылдарында қазақтармен бір шаңырақ астында табыстырды. Содан да ахысхалықтардың кешегі тарихы мен бүгінгі тағдыры қазақстандықтарды да бей-жай қалдырмайды.

Ахысқа атауы туралы мәліметтер ең алғаш рет Қорқыт ата кітабында кездеседі. Ол кітапта «Ах-Сақа», яғни Ахысқа деген атау көне оғыздардың ең керемет және құнарлы жері деп көрсетілген екен. Ол дербес мемлекет болып 1267 жылдан бастап православтық қыпшақ (куман) Атабектер әулеті тарапынан құрылған болатын. Сердар Мустафа Пашаның қолбасшылығымен османлы әскерлері 1578 жылы 9 тамызда ирандық Сефеви әскерін Чылдыр шайқасында жеңуі арқасында Ахысқа жерлері Осман империясының қол астына өтеді. Чылдыр ауданы құрылғаннан кейін Ахысқа қаласы ірі саяси-экономикалық орталыққа айналады.

Тарихи-географиялық тұрғыдан Ардахан, Чылдыр, Пософ және Шавшат жерлері ғасырлар бойы Ахысқа деген атаумен әкімшілік бірлік құраған. Қазіргі таңда Ахысқа Тбилисиден 159, Түркияның Карс қаласынан 115 және Ардаханнан 60 километр қашықтықта орналасқан (Aslan, 1995: 1-2).

Ахысқа түріктері ежелден Грузияның тарихи облыстарында Месхетия және Джавахетияда мекен етіп келген. Ахысқа түріктері түркі этнографиялық тобына жатады және шығыс-анатолиялық түрік тілі диалектісінде сөйлейді.

1828 жылы Ахалцих елді мекенінде адам саны 50 мыңнан астам еді. Кейінгі жылдары ол сан өзгере түсті, 1939 жылы – 12,2 мың, 1959 жылы – 16,9 мың, ал 1966 жылы 17,8 мың адамды құрады (Советский Союз, 1967: 298).

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында түріктерге қарсы репрессиялар мен қудалау күрт көбейе түсті. Қаруланған армяндық әскерлер жергілікті халықтар арасында террор ұйымдастыра бастады. Осы қауіпті түсіне отырып түріктер арасында еріктілер жасағы құрылды. Жергілікті түрік лидерлері Омар Фаик бей, Осман Сервер Атабек және Диканлы Хафиз бейлердің бастамаларымен тыныштық пен татулықты сақтау үшін қолдарынан келгенін бәрін жасады. 1918 жылдың соңы мен 1919 жылдың басында

дашнактардың арандатуы арқасында Грузия мен Армения арасында қақтығыс туды. XIX ғасырда Кавказ картасында енді ғана белгілі болған армяндар Грузияның жерлерін қолға алуды көздеді. 1913 жылы Кавказ билеушісінің орынбасары граф Воронцов-Дашков арнайы комиссия құрды. Ол комиссияның негізгі мақсаты, Борчалы және Ахалкалак уездерін Тифлис губерниясынан алып тастап, Гюмриге қосу болатын. 1917 жылы Гюмри губерниясын құру және оған Лораның облыстарын қосу туралы мәселе көтеріледі. Осы тұстан бастап «Ұлы Арменияны» құру туралы идеялар ұсынылады. Ушықтырған жағдай 1917 жылдың жаз айында шаруалар съезінде түріктер мен грузиндер арасында армяндарға қарсы грузин-мұсылман одағы құрылады (В. Гурко-Кряжин, 1990: 13). Ахысқа түріктерінің өз жерінде өгей бола бастауы осы кез еді.

Кеңестік билік және ахыс халықтардың ахуалы

1919 жылы грузиндердің христиандық ұйымдары армяндық жетекшілерге мұсылмандарға қарсы террор жасалмасын деген үндеуін жолдады. Осы кезекте, Ахысқа түріктері грузиндердің басына түскен қаралы күндері қолдан келген көмегін берді. Мысалы, армяндық террор кезінде католик грузиндерге өмірін сақтап қалу үшін баспаналар берді. Бір ғана Уде ауылында 1919 жылдың қаңтар мен наурыз айлары арасында 180 грузин-католиктердің өмірі құтқарылды (Бараташвили, 1988)).

Ресей мен Түркия арасында 16 наурыз 1921 жылы Мәскеу қаласында қол қойылған достық келісімшарты бойынша Ахалцих және Ахалкалак уездері орыстардың билігіне өтті. Сәл уақыттан кейін Грузин ССР-іне қосылды. Кеңестік үкімет кезінде де армяндар сол жерлерді тартып алудан үмітін үзбеді. Ахалкалак және Борчалы облыстарын Арменияның әкімшілік бірлігіне қосу жөнінде армяндар тарапынан ресми ұсыныс тасталды (Насибзаде, 1990: 47).

XX ғасырдың 20–30-жылдары Ахысқа түріктерінің экономикалық және мәдени жағдайы қарқындап дами бастайды. Көптеген мәдени ағарту орталықтары, ұлттық кадрлардың өсуі және техника-педагогикалық мектептер ашыла бастады. Омар Фаиг Неманзаде, Осман Сервер бей, Ахмед Пепинов, Мамед Зеки Дурсунзаде, Мамед Али бей, Афзал бей, Мамед Шейхзаде және т.б. Кавказдың қоғамдық өмірінде елеулі орын алды. Грузияда түрік тілінде жарық көрген газетпен

журналдар, олардың қатарында «Адыгюн колхоз-чусу» (1931 ж.) және «Гызыл ренджбер» (1933 ж.) Адыгюнде басылды, «Коммунист» (1930 ж.) Ахалцихте, «Багбан», «Социализм кянди» (1940 ж.) Аспиндзада басылып шығып, түріктердің мәдени өмірінде елеулі орын алды. Өткен ғасырдың 20-30-жылдары ахысхалықтардың мәдени ошақтар саны арта бастады. Азербайджан-Тбилиси театрларының көмегі арқылы 1934 жылы Ибрагим Исфаханлының жетекшілігімен Адыгюн колхоз-совхозды театры өз жұмысын атқара бастады (Гаджиев, 1984: 138 -141).

20-жылдардың соңында осы өңірде негізінен ахысхалықтардан құралған жаңа 5 аудан Адыгюн, Ахалкалак, Ахыска, Аспиндза және Богдановка құрылды. Халық санақ қорытындысы бойынша 1939 жылы Ахалцих аудан халқының жартысынан көбін түріктер құрады. Атап өту керек, көбінесе статистикалық мәліметтерде бұл сандар объективті тұрғыдан дұрыс көрсетілмей келді. Н. Джавахашвили атындағы тарих, археология және этнография институтының ақпаратында біраз болса да дұрыс мағлұматтар берілген болатын. 1939 жылғы ақпаратта Адыгюн ауданында түріктер 80%, Богдановкада 70%, Аспиндзада 66%, Ахалцихте 51% құраған (Газета «Народное образование», 1989: 10-11). Осылайшы ахысхалық түріктер бейбіт өмірді бастап кетті және социализмнің идеяларына сеніммен қарады. Әйтсе де оларды алдағы уақытта қиын да қатал тағдыр күтіп тұрған болатын.

Тоталитарлық биліктің депортациялық саясаты: себебі мен салдары

14 қараша 1944 жылы Грузияның Түркиямен шектесетін шекарадағы Аспиндза, Ахыска, Адыгюн, Ахилкелек және Богдановка секілді аудандарынан ахыска түріктерін Орта Азияға күштеп қоныс аудартты.

1944 жылдың қараша айына дейін Ахыска түріктері Түркиямен шекаралас жерде өмір сүріп келген болса, олардың «месхеттік түрік» немесе «түрік месхеттер» аталуы 1970 жылдары шыға бастады, бірақ кең тарауы тек 1980 жылдардың соңында.

XIII ғасырларда бұл жерде Самцхе-Саатабаго хандығы құрылды. XVI ғасырда ахысхалық пашалық құрамында әкімшілік бірлік ретінде қайта құрылды. 1828 жылы орыс-түрік соғысы арқасында ахысхалық пашалық өмір сүруді тоқтатты, оның біраз бөлігі Ресей империясы құрамына енді. Осы мезеттен бастап ахыска түріктерінде жаңа тарихи кезең басталды.

Бұл жерде жаңа екі уезд құрылды. Олар: Ахалцих және Ахалкалак. Ауыр отарлық саясаттан озбырлық көрген түріктердің көбісі Османлы империясына қоныс аударды. Ал, Түркияның Карс және Баязит қалаларынан көшкен армяндар осы жерлерге қоныстана бастады. Қоныс аударған армяндар жымысқы саясат жүргізіп, жергілікті орыстарға, грузиндерге және түріктерге қарсы арандатушылық іс-әрекеттер қолдана бастады («Ахалцихская нетерпимость», 1897).

Құжаттарға қарағанда, түріктерді өз орындарынан көшіруге үкіметтік деңгейде келісім болып, оған алдын ала дайындық жүргізілген. Негізінде Грузия жері неміс басқыншылығына ұшырамаса да, оның шекаралас аймақтарындағы аз ұлттар көршілес елдерді туыстары болғандықтан шпиондық, диверсиялық әрекеттерге барады деген желеумен «сенімді емес» топтарға жатқызылып, депортациялануы тиіс болды. Грузиялық түріктерді сыбайластыққа айыптауға негіз жоқ болатын. Сірә де, «причины депортации месхетинских турков лежат гораздо глубже, чем кажется на первый взгляд. Скорее всего, И. Сталин и Л. Берия, решили очистить от них самые плодородные районы республики и заселить их грузинами» (Алдажұманов, 1997: 14) деген К.С. Алдажұмановтың тұжырымы тарихи ақиқаттың сырын ашады. Осындай мақсаттарын іске асыруға Боржомиден Валеге дейін ұзындығы 70 шақырым темір жол салынған болатын. Түріктерді көшіру жөнінде Мемлекеттік қорғаныс комитеті № 6279 санды Қаулыны 31 шілде 1944 жылы бекітті, ал 20 қыркүйек күні Ішкі істер халық комиссариаты № 001176 бұйрық шығарды. Жер аударуға дейін түріктердің арасында ұлттық намысты қорлайтын насихат жүргізілді. Олардан грузин ұлтын қабылдап, өз ұлтынан бас тартуды талап еткенімен түрік халқы ондай қорлықты мойындамаған.

Ішкі істер халық комиссариатының ресми деректеріне қарағанда 1944 жылдың желтоқсан айының ортасында 92 307 адам, оның ішінде ер азаматтар – 18.923 (қариялар мен мүгедектер), – 27.399 әйелдер, 16 жасқа дейінгі балалар 45.085 болатын. Ең алғашқы эшелондар Ташкент облысына 9 желтоқсан 1944 жылы келді. Қоныс аударушылардың екінші жартысы Алматы, Жамбыл, Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан облыстарына 22 күндік жолдан кейін келіп жетті. Қазақстанға қоныс аударушылар саны 6300 отбасын құрады, яғни 27 833 адам (Бараташвили, 1998: 12).

Оларға тек 3 күндік тамақтарын алсын деп бұйрылды, бірақ олар 20 күннен астам жол

жүрді. Жол бойы тауарға арналған вагондарда 40 мыңға жуық адам суықтан және аштықтан мерт болды. Себебі, ол вагондар адам жағдайын еш қанағаттандырмады. Біріншіден, вагондардың ішіне 20-30 отбасын сыйғызды. Екіншіден, ол вагондар ешқандай жылулыққа икемделмеген. Ішкі істер халық комиссариатының ресми деректерінде мынандай көрсетіледі: «Қоныс аударушыларға ешқандай эксцесс жүргізілген жоқ және оларға жол бойы әрбір станцияда тоқтап ыстық тамақ берілді» деп жазылған болатын. Бірақ ол мағлұматтардың бұрыс екендігі белгілі. Түнгі сағат 12-де әскери киімдегі адамдар түріктердің үйлеріне келіп, оларды өз тұрғылықты жерлерінен эвакуациялады. Соғыс біткен соң оларды қайтадан өз үйлеріне әкеп жайғастырамыз деген уәде әлі күнге дейін орандалған жоқ. Түннің жартысында кім не аларын білмей, ешқандай дайындықсыз тек құжаттарын алуға үлгерді. Жер аударылғандарды тауар вагондарына салып, сыртынан құлыптап тастады. Вагонның ішінде ашыққандар сырттан көмек сұрай алмады, дәретке шығайын десе есік құлыпталған, іші боран, себебі далада қараша айы және вагонның ішінде пеш орнатылмаған. Осының салдарынан қаншама адамдар жолда үсіп, қайтыс болды. Арнайы мәліметтерде КСРО Ішкі істер халық комиссариатының дерегі бойынша 1948 жылдың маусым айы бойынша 14895 адам қайтыс болды деп келтіреді. Шын мәнісінде алғашқы алты айда 37 мың адамға жуығы қайтыс болды, олардың ішінде 17 мың балаларды құрады (İbrahim Hasanoglu, 2016: 4).

Қоныс аударған түріктердің ешқандай қоғамдық және азаматтық құқықтары болмады. Оларға Қазақстан мен Орта Азияның ауылдық жерлеріне ғана қоныстануға рұқсат берілді. 12 жыл көлемінде олар арнайы қоныстанушы мәртебесінде, коменданттық бақылау тәртібінде және әділетсіздік пен тәуекелділікте өмір сүріп келді. Бірақ қиын кезеңдер түрік халқының рухын сындыра алмады. КОКП-нің XX съезінен кейін 28 сәуір 1956 жылы КСРО Жоғарғы Кеңес президиумының №135/142 жарлығы бойынша ахысқа түріктері арнайы қоныстанушы шектеуінен және коменданттық тәртіптен босатылды. Бірақ бұл шектеулер жойылғанымен түріктерге моральдық және материалдық зияны үшін өтемақы қарастырылмайды және олар өз қоныстандырылған жеріне бара алмайды деп айтылған.

Ұзақ жылдар бойы Кеңес үкіметі тарапынан ахысқа түріктері толық ақталуды күте алмады. Ең алғаш аз ғана ахысқа түріктері 1958

жылы Азербайжанға барды. Азербайжанға қоныстанып, ол жерде өз салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын жалғастыруға мүмкіндік алды. Ахысқа түріктерінің халықтық қозғалысы 80 жылдардың ортасында жеделдей түсті. Соның арқасында 1988 жылы Мәскеу қаласында арнайы комиссия құрылды және Ахысқа аудандарындағы ресми есебін жариялады. Осы ресми есеп бойынша 220 ауылдың 84 әлі күнге дейін бос жатыр. 1944 жылмен салыстырғанда ауылшаруашылық өнімі 5 есеге төмендеді, халық саны 59 мыңға азайды және жердің 70% өңделмеді (Гаджиев, 2007: 10-11).

Бірақ та бұл кері факторларға қарамастан, Грузия халқы түріктерді өз отанына қабылдағысы келмеді. Бұған түрлі себептер бар. Олардың ішінде Ахысқа аудандарында басқа халықтардың мекен етуі басты себеп еді. Грузия халықтары түріктердің отанына кері оралуы үшін, олар «грузин» ұлтын қабылдасын немесе «дінін христианға ауыстырып келгенде қабылдаймыз» деген ой-пікірлерді білдіріп жатты. Бірақ бұл жерде бір мәселені ескермей отыр, Грузиядан түріктерді және тағы да басқаларын күштеп Орта Азияға қоныс аудартқанда олар түрік еді, ал қазір олар өз отанына оралу үшін «месхтер» немесе «түріктенген грузиндер» дегенді қабылдауы керек па? Жоқ бұл іс-әрекеттердің барлығы Грузияға кері оралмасын дегенді білдіреді.

Қорытынды

Тоталитарлық биліктің қылмысы – депортация салдарынан тарих сахнасынан көшіп кете жаздаған ахысқа түріктері Қазақстанда, тағы да басқа Орта Азия мемлекеттерінде бейбіт өмір сүріп келеді. Қазіргі таңда Қазақстанда тұрып жатқан түрлі этностармен ахысқа түріктерінің әлеуметтік және экономикалық жағдайы жақсы. Бұлардың жақсы болуы себебі, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың көрегендік саясаты арқасында. Сол кісінің тікелей бастамасымен Қазақстан Халқы Ассамблеясы құрылған болатын. Осы ұйымның негізгі мақсаты Қазақстанда мекен етіп жатқан халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастықты одан ары нығайту. Тәуелсіз Қазақстанда 130-дан астам ұлт мекен етуде. Олардың ауызбіршілікте болуы осы жоғарыдағы аталған ұйым арқасында. Ауызбіршілік бар жерде ынтымақ, береке, тұрақтылық және экономикалық өрлеу болады. Қазақстандық ахысқа түріктері оны жақсы түсінеді.

Әдебиеттер

- Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. (1997) Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алматы.
- Aslan K. (1995). Ahıska Türkleri kültür ve dayanışma derneği. Yayın no:1, Ankara
- «Ахалцихская нетерпимость». (1897). «Кавказ» (№ 94)
- Бараташвили Л. (1988). Бараташвили К. Мы месхи... Литературная Грузия,
- Бараташвили М. (1998). Правовое положение месхов-репатриантов в Грузии. Тбилиси.
- Гаджиев А. (1984). Тифлисский азербайджанский театр. Баку.
- Гаджиев А. (2007). Ахалцихские турки. История. Этнография. Фольклор. №2.
- Газета «Народное образование». (1989). Тбилиси, 30 июля. К уточнению важного исторического факта
- В. Гурко – Кряжин. (1990). Армянский вопрос. Баку.
- İbrahim HASANOĞLU. (2016). Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies 16/1 Yaz-Summer.
- Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi.
- Насибзаде Н. (1990). Азербайджанская Демократическая Республика. Баку.
- Советский Союз. (1967). Географическое описание в 22-х томах. Грузия. Отв. ред. Ф.Ф. Давитая. Т.3. Москва.

References

- Aldazhumanov K.S. (1995). Deportatsiya narodov – prestuplenie totalitarnogorejima. [Deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime.] Almata.
- Aslan K. (1995). Ahıska Turkleri kültür ve dayanışma derneği. Yayın no:1 [Ahıska Turks culture and solidarity association. Publication no: 1] Ankara
- «Akhaltshikskaya neterpimost». (1897). «Kavkaz» (№ 94) [Akhaltshikha intolerance». (1897). The Caucasus (No. 94)]
- Baratashvili L. (1988). Baratashvili K. Mi- meshi... Literaturnaya Gruzuya [We are Meskhs... Literary Georgia,]
- Baratashvili M. (1998). Pravovoe polozhenie meshov-repatriantov v Gruzii. [Legal status of Meskhs-repatriates in Georgia] Tbilisi.
- Gadjiyev A. (1984). Tiflisskiy azerbayjanskiy teatr. [Tiflis Azerbaijan Theater.] Baku.
- Gadjiyev A. (2007). Akhaltshikskiy turki. Istoriya. Etnografiya. Folklor. [Akhaltshikhe Turks. History. Ethnography. Folklore] №2.
- Газета «Narodnoe obrazovanie». (1989). [The newspaper «People’s Education»] Tbilisi, 30 July.
- V.Gurko – Kryazhin. (1990). Armyanskiy vopros. [The Armenian question]. Baku.
- HASANOĞLU I. (2016). Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. 16/1 Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi. [Journal of Turkish World Studies. Ahıska Turks: An Endless Migration Tale]. Summer.
- Nasibzade N. (1990). Azerbayjanskaya demokraticeskaya respublika [Azerbaijan Democratic Republic]. Baku.
- Sovetskiy soyuz. (1967). Geograficheskoe opisanie v 22 tomah. Gruzuya. Otvetstvenniy redactor F.F. Davitay [Soviet Union. Geographical description in 22 volumes. Georgia.] Moscow.

Түлкіева Б.Ә., Зияев М.Н.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: btulkieva@e.mail.ru

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ ОРАЗ ЖАНДОСОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Мақала ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Ораз Жандосовтың қоғамдық-саяси қызметіне арналады. Ораз Қиқымұлы Жандосов тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл Орта Азиялық аймақта атағы кеңінен белгілі болған, ірі мемлекет және қоғам қайраткері болды. Ораз Жандосов талантты мемлекет және қоғам қайраткері ғана емес, сонымен бірге дарынды сөз шебері және публицист, Қазақстан мен Түркістан аймағының әлеуметтік-экономикалық, саяси-қоғамдық өмірінің зерттеушісі, аграрлық-шаруашылық және ұлттық мәселелер бойынша керемет білгір адам болды. Ораз Жандосов 1920-1930 жж. Қазақстанның халық ағарту және мәдениет саласындағы комиссары болып жұмыс істеді. Ол бірінші Қазақ мемлекеттік университетінің, ауыл шаруашылық және мал дәрігерлігі институттарының ашылуларына зор еңбек сіңірді. Ораз Жандосовтың тағы бір айналысқан мәселесі, Қазақстан тарихының күрделі беттерінің бірі – Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылу мәселесі, тарихи демографияның мәселелері, қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілістері, 20-30 жылдардағы қазақ ауылдары мен елді мекендеріндегі қоғамдық-саяси және экономикалық жағдайының жекелеген аспектілері болды. Ораз Жандосов 1920-шы жылдардың бас кезіндегі жер-су реформасын дайындау мен жүзеге асыру, бұқаралық шаруалар ұйымдарының («Қырғыз кедей шаруалары мен батрактарының одағы», «Қосшы» одағының» т.б.) құрылуы мен нығаюына, Жетісу облысында ұлтаралық қатынастарды, ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелерін шешуде зор еңбек сіңірді.

Түйін сөздер: Қазақстан, Орта Азия, Түркістан, Жетісу, Сырдария, Ресей, Халық ағарту, ұлт мәселесі, мәдениет саласы, мемлекет, қайраткер, «Қосшы», ұлтаралық татулық, бірлік, Қазақстан Республикасы.

Tulkiyeva B.A., Ziyaev M.N.

M. Auezov South Kazakhstan State University,
Kazakhstan, Shymkent, e-mail: btulkieva@e.mail.ru

Social and political activity state and public figure Oraz Dzhandosov

The article is devoted to public and political activities of prominent state and public figure Uraz Dzhandosov in the 20-30's. XX century. Uraz Dzhandosov was a well-known figure not only in Kazakhstan, but also in the regions of the whole Central Asia. UrazDzhandosov was not only a talented statesman, but also an outstanding orator, publicist, engaged in research on the socio-economic situation of Kazakhstan and the entire Turkestan district, a remarkable expert on agrarian and economic and national issues. Uraz Dzhandosov 1920-1930 worked as a people's commissar of education of Kazakhstan and in the spheres of culture. He contributed to the opening of the first Kazakh State University, Agricultural and Zoo Veterinary Institutes. Another problem that U. Dzhandosov was interested in – certain issues on the history of Kazakhstan, as the voluntary accession of Kazakhstan to Russia, the problems of historical demography, the national liberation movement of the Kazakh people, certain aspects of the socio-political and economic situation of Kazakh villages and villages at 20-30 years. etc. Uraz Dzhandosov, also seriously engaged in issues like, the organization and implementation of the land reform in Zhetysu, his multi-lateral activities in the formulation and resolution of issues of interethnic relations in the Zhetysu region.

Key words: Kazakhstan, Central Asia, Turkestan, Zhetisu, Syrdarya, Russia, public education, ethnicity, culture, industry, government, worker, Union «Kosshy» national unity, unity, Republic of Kazakhstan.

Тулкиева Б.А., Зияев М.Н.

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова,
Казахстан, г. Шымкент, e-mail: btulkieva@mail.ru

Общественно-политическая деятельность государственного и политического деятеля Ураза Джандосова

Статья посвящается общественно-политической деятельности видного государственного и общественного деятеля Ураза Кикимовича Джандосова в 20-30 гг. XX в. Ураз Джандосов был известным деятелем не только в Казахстане, но и в регионах всей Центральной Азии. Ураз Джандосов был не только талантливым государственным деятелем, но и выдающимся оратором, публицистом, занимался исследованием социально-экономического положения Казахстана и всего Туркестанского округа, замечательным знатоком по аграрно-хозяйственным и национальным вопросам. Ураз Джандосов в 1920-1930 гг. работал народным комиссаром просвещения Казахстана и в сферах культуры. Он внес свой вклад в открытие первого Казахского государственного университета, сельскохозяйственного и зооветеринарного институтов. Еще одна проблема, которая интересовала У. Джандосова, – отдельные вопросы по истории Казахстана, как добровольное присоединение Казахстана к России, проблемы исторической демографии, национально-освободительное движение казахского народа, отдельные аспекты общественно-политических и экономических положений казахских аулов и сёл в 20-30 гг. и т.д. Ураз Джандосов также серьезно занимался вопросами организации и проведения земельной реформы в Жетысу, его многосторонняя деятельность связана с постановкой и решением вопросов межнациональных отношений в Жетысуйской области.

Ключевые слова: Казахстан, Центральная Азия, Туркестан, Жетысу, Сырдария, Россия, народное просвещение, национальный вопрос, культура, государство, общественный деятель, «Косчи», национальное согласие, единство, Республика Казахстан.

Кіріспе

«Егер кез келген халықтың тағдыры мен болашағы, белгілі бір дәрежеде, оның отаншыл, биік өрелі перзенттерінің саны мен сапасына тәуелді десек, онда XX ғасырдың бас кезінде қазақ елінің жұлдызы шынымен де жарқырап, оңынан туған еді. XX ғасырдың бас кезінде халқымыздың жүздеген талантты ұлдары мен қыздары қоғамдық тіршіліктің барлық саласына белсене араласып, өз елінің өмірін қайта жаңғыртуға әзір екендіктерін айқын танытты. Бірақ осы ұрпақты өмірге әкелген орта оларға тағдырдың өзі артқан тарихи міндетті толық, аяғына дейін орындауына мүмкіндік бермей, олар 1937-1938 жылдары «үлкен террордың» құрбаны болып кете барды». Осы жұмбақ ұрпақ арасында «Жетісудың серкесі» атанған, халқының, ұлтының сүйіспеншілігіне бөленген қазақтың біртуар, талантты азаматы – Ораз Қықымұлы Жандосов та бар еді. Ораз Қықымұлы Жандосов – XX ғасырдың 20-30 жылдарында Қазақстан мен Орта Азиялық аймақта атағы кеңінен белгілі болған, ірі мемлекет және қоғам қайраткері болды. Ол Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожанов, Нәзір Төреқұлов, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин сияқты қазақтың даңқты ұлдарының қатарынан ойып тұрып орын алған, қазақтың біртуар тұлғасы осы – Ораз Жандосов болатын.

Мәселенің теориялық және методологиялық негізі

Қазақстанның партиялық және кеңестік жетекші қайраткерлерінің алғашқы буынының мемлекеттік және қоғамдық-саяси қызметі әрі ауыр, әрі күрделі болды. Кеңестік идеология ұзақ жылдар бойына қазақ қайраткерлерінің өмірі мен саяси қызметін ұлтшылдықтың символикасына айналдырып, саяси мақсаттарының мәнін танып-білуге тыйым салды, я болмаса оларды жоғарыдан берілген нұсқауды бұлжытпай орындаушы тетіктер ретінде ғана көрсетіп келді. Міне, осылардың қатарында – Ораз Қықымұлы Жандосов та болған еді.

Әр түрлі саяси және тарихи зерттеулерге талдау жасай отырып, Ораз Қықымұлы Жандосовтың тарихтағы рөлін бағалауда төмендегі зерттеу еңбектерінің кезеңдерін көрсетуге болады: біріншісі, өзінің көзі тірі кезінде Ораз Жандосов туралы жарияланған мақалалар (1920-1938 жж.); екіншісі, «халық жауы» тұжырымы орныққан кезеңдегі еңбектер (1938-1956 жж.); үшіншісі, Ораз Жандосов ақталғаннан кейінгі жарық көрген еңбектер (1957-1991 жж.); төртіншісі, Қазақстан егемендік алып, тәуелсіз мемлекетке айналған кезеңдегі зерттеулер (1991 ж. бүгінгі күнге дейін жалғасуда).

Тарихи зерттеулер ішіндегі құндылары «Ураз Джандосов. Документы и публицистика.

1918-1937 гг. В двух томах» деп аталатын еңбек Ораз Жандосовтың 1920-1930 жылдардағы қайшылықтарға толы қоғамдық-саяси және мәдени қызметі жайындағы бай творчестволық мұрағаттық құжаттары болып табылады. Онда жарияланған материалдар өзінің мазмұны жағынан әр түрлі. Ораз Жандосовтың әр түрлі партиялық форумдар мен съездердегі сөйлеген сөздері, бұйрықтары, декреттер және оның өз қолымен қойылған хабарламалары мен хаттары берілген.

Бұл құжаттар біздің зерттеу жұмысымыздың ең басты құнды деректері болып табылады.

Сонымен бірге, Ораз Жандосов туралы әр түрлі ғылыми басылымдар мен ақпарат құралдарында жарияланған ғылыми мақалалар пайдаланылды.

«Қайран Ораз». – Легендарный Ораз: Ораз Жандосов замандастар көзімен» деп аталатын еңбектен 1920-1930 жылдардағы ірі саяси қайраткер, ақиық ағартушы және жалынды күрескер Ораз Қықымұлы Жандосовтың жарқын да қайғылы өмірі жайында замандастарының тебіреніске толы қызғылықты естеліктерін оқи аламыз және сонымен бірге кітапта О.Қ. Жандосовтың өмірбаяндық фактілері келтіріледі (мысалы жартылай феодал-байларды конфискулеу жүргізілген 1928 жыл), О.Қ. Жандосовтың жары, оның үш баласының анасы Фатима Сүтшеваның естеліктерінен және Балғабек Қыдырбекұлының «Алатау» романынан үзінділер келтіріледі. Жүсіпбек Арыстановтың «Сұңқар да жерді мекендейді» кітабынан, Асқар Тоқмағамбетовтің «Ораз Жандосов туралы поэмасынан» және «Жетісу» атты, Өтебай Тұрманжановтың «Ораз ағай» атты, Шерхан Мұртазаның «Қызыл жебе» атты кітаптарынан Ораз Жандосовқа қатысты кең әдеби тұрғыдан мағлұматтар оқи аламыз.

Ораз Жандосов талантты мемлекет және қоғам қайраткері ғана емес, сонымен бірге дарынды сөз шебері және публицист, Қазақстан мен Түркістан аймағының әлеуметтік-экономикалық, саяси-қоғамдық өмірінің зерттеушісі, аграрлық-шаруашылық және ұлттық мәселелер бойынша керемет білгір адам болды.

Ораз Жандосов Қазақстан мен Түркістан аймағының әлеуметтік-экономикалық, саяси-қоғамдық өмірінің зерттеушісі.

Ораз Жандосов 1899 жылы ақпанда Алматы облысының қазіргі Қарасай ауданында (бұрынғы Қаскелең), Қаскелең селосында шаруа отбасын-

да туылды. Ал 1938 жылы «халық жауы» атанып, (1937 жылы тұтқындалып, 1938 жылы 2 наурызда) жазықсыз жаламен атылып кетті.

Ораз Жандосовтың туған қарындасы Бану Қықымқызы Жандосова өз естелігінде былай деп жазады: «Біздің әкеміз Қықым 1865 жыл шамасында өмірге келген. Оның әкесі Жандос таудың аң-құсын аулап тіршілік еткен кісі. Руы – бес шам Шапырашты, оның ішінде Әжіке ұрпағы. Арғы тегі, ақын атамыз Жамбыл айтқандай, бір тайпа елді басқарған Қазыбек биден тарайды».

«30-дан аса бере әйелі қайтыс болып, әкеміз Қықым Дәрмен деген апамызға үйленеді. Құлболды руынан шыққан Дәрмен жарқылдаған жайдары мінезді 17 жасар қыз екен. Ораз (толық аты Оразымбек) – Дәрменнің Қықымнан тапқан тұңғышы. Ол көктемде, орыстардың «Қызыл жұмыртқа» діни мерекесінде туған» (Қайран Ораз, 1999: 43-44).

Ораздың әкесі 1919 жылы қайтыс болады. Ораз 1919 жылы сәуірде Верныйдағы ер балалар гимназиясын оқып бітіреді. «Қырық жыл бойы бай есігінде жүрген әкеміз Қықым сауатсыз болса да, көңілі ояу шаруа-тын. Содан болар жоқшылықтың азабын тартса да, үлкен ағам Оразды Верныйдағы ер балалар гимназиясына оқуға берді. Білім алып, көзі ашылса, алдыңғы қатарлы азамат болатынына сенді», – деп жазады өз естелігінде Бану Қықымқызы Жандосова.

Ораз Қықымұлы Жандосов ағарту және мәдениет саласындағы ұлт көсемдерінің бірі ретінде де көрнекті орын алатын бірегей тұлға. Голощекин қиып жіберген өмір жолының жарқын кезеңі – Қаз АССР Халық ағарту комиссариаты басшысы қызметінде болған жылдар (1928 жыл – 1929 жылдың ортасы) еді.

1929 жылдың 17 сәуірі күні жасаған баяндамасында Ораз Жандосов былай деп атап көрсетеді: «Грамотность среди русского населения: мужчин – 58,8 %, женщин – 38,4 %; казаков: мужчин – 14 %, женщин – 0,7 % по нашему округу; украинцев: 49 %, мужчин и 20 % женщин и прочих национальностей – 40 %, мужчин и 28 % женщин. Охват детей (учебой): немцев охвачено 91 %, украинцев и русских – 75 %, казаков – 28 % (Джандосов, 1999: 133-134). (Джандосов, 1999: 133-134). (1925 ж. сәуіріне дейін қазақтар қырғыздар деп аталды, ал 1936 ж. ақпанына дейін – казактар деп аталған). (Джандосов, 1999:17).

«Марттың 3 күні (1918 жылы) Алматыда Совет өкіметі орнады. Гимназияда әлі оқып жүрген Ораз Жандосовтың сол күннен бастап Совдептің нұсқаушысы болып жүргенін көрдім.

Артынша-ақ ол ұлт істері жөніндегі халық комиссары болды. Ол аз ұлттар жөнінде лениндік принципті мүлт жібермей орындап отырды. Мен – өзбекпін, Абдолла Розыбакиев – ұйғыр, Баһаутдин Шаһабутдинов – татар, Мағаз Масанчи – дұнған, Әбдікәрім Сыдықов – қырғыз, осы барлығымызды да ол бауырына тартып, бізге ұлт мәселесін дұрыс түсіну жолында көмектесіп, басшылық беріп отырды. Осы кезде ол мұсылман коммунистері бюросының председателі болды. Жұбаныш Бәрібаев, Абдолла Розыбакиев оның орынбасарлары болды» (Қайран Ораз, 1999: 77).

Ораз Жандосов өзі туып-өскен заман ағымының біртуар азаматы, ұлт күрескері болды.

Ораз Жандосов жерді және суды пайдалану мәселесі бойынша да, келелі ой қорыта келіп, былай деп атап көрсетеді: «Қазақ қауымын (халқын) жермен қамтамасыз ету керек, өздерінің патша заманында қуылған жерлеріне қайтып оралу үшін жағдай жасау қажет, – дейді».

«Ведь этот народ был угнетаем при царизме не только экономически, он был просто снят с земли, не было у него земли, не было за ним определенных, зафиксированных земельных угодий, которыми он пользовался бы» (Джандосов, 1999: 42).

Голощекинге жазған хатында (1928 жылы 15 қыркүйекте), Ораз Жандосов бірнеше мәселелерді көтереді: 1) Кәмпескелеу туралы, 2) Түркісіб туралы, 3) Қазақстан астанасын Қызылордадан Алматыға көшіру мәселесі жайында, 4) Қазақстанда университет ашу, ағарту мәселелерін өткір көтереді: «Я прошу Вас, Филипп Исаевич, нажать по университетским вопросам. Надо обеспечить, вопреки профессорам типа Бродского, который будучи в Алма-Ата, рассказывал всякие небылицы насчет нашего университета, открытие этого университета в текущем году. Мы немного запаздываем, кое-что упустили во времени, но это в наших силах» (Джандосов, 1999: 17).

Ораз Жандосов Қазақстан тарихының жекелеген мәселелерін зерттеумен де шындап айналысты, оны Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылу мәселесі, тарихи демография, қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілістері, 20-30 жж. қазақ ауылдары мен селоларының қоғамдық-саяси және экономикалық өмірінің жекелеген аспектілері және т.б. мәселелер толғандырды.

Ораз Жандосов қазақ ауылдары мен селолардың жағдайын зерттеу барысында алғашқылардың бірі болып, социология мен статистика әдістерін қолданды. Өзінің «Әлеуметтік прогресс және қырғыздар» деп аталатын

мақаласында, жап-жас, 19 жасар Ораз Жандосов былай деп мәлімдейді: орыс бодандығын қабылдау «қазақ халқының табиғи және эволюциялық даму заңдылығын тежеді». Әрі қарай, «уақыт – ең жақсы куәгер және төреші» дей келе, О.Қ. Жандосов былай деп жазады: «вопрос о том, находилась ли культурно-экономическая жизнь киргизов (казахов) до перехода в подданство России в состоянии прогресса, застоя или регресса – остается открытым» (Джандосов, 1999: 102-108).

Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов пен Мұстафа Шоқай халық мүддесіне қалай еңбек етсе, Тұрар Рысқұлов пен Сәкен Сейфуллин, Ораз Жандосов та осы бағытта жан-тәнімен аянбай еңбек етіп, халқы үшін аянып қалған жоқ.

Ораз Жандосовтың қаншалықты қайраткер болғандығын оның еңбектерінен аңғаруға болады. Ол қазақ даласындағы патшалық отарлаудың ізін жойғысы келді және осы мақсатта табанды әрекеттер жасады. Атап айтқанда, Ораз Жандосов патша үкіметінен зорлық көріп, Қытай асқан Жетісу қазақтарын елге қайта қоныстануына атсалысты. Сондай-ақ, жерсу реформасын әзірлеп, халықтың оны тиімді мөлшерде пайдалануына мүмкіндік туғызған. Орталық биліктен тәуелсіз Қазақстанның өз экономикасы болу керек деген идеяны ұстанған ол, Смағұл Сәдуақасов сынды қайраткерлердің ұстанымын дұрыс көрді.

Ораз Жандосовтың Республиканың халық ағарту комиссары болып қызмет істеген кезеңдегі үлкен үлесі, жоғары оқу орындарының ашылуына (Қазақ мемлекеттік университеті, Қазақ мемлекеттік институты (ҚазПИ), Ауыл шаруашылық институты, Малдәрігерлік институты), ғылымның дамуына, баспасөз және мәдени-ағарту мекемелерінің (көпшілік кітапхана (қазіргі Ұлттық кітапхана) ұйымдастырушысы ретіндегі қызметі, Қазақстанды зерттеу Қоғамы (ҚЗК) басқармасының төрағасы ретіндегі қызметтері және т.б.) ұйымдастырылуына тигізген зор еңбегі болды. Ол былай деп мәлімдеді: «КазГУ должен стать мощным орудием приобщения казакских трудящихся к общечеловеческой культуре демократии и всемирного рабочего движения» (Джандосов, 1999: 102-103).

Ораз Жандосов осы жоғары оқу орындарына бұрынғы Алаш қозғалысының белсенді мүшелері болған, қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерін, мәселен, А. Байтұрсыновты, Х. Досмұхамедовты, М. Әуезовті, А. Байтасовты және басқаларды оқытушылық қызметке шақырады.

Ораз Жандосов 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің тарихымен де айналысты. 1921 жылы мамырда ол қазақтардың 1916 жылғы көтеріліске қатысуы туралы материалдарды жинау бойынша Жетісу облыстық революциялық комитеттің жанындағы арнайы ғылыми комиссия құру туралы ұсыныс айтты. Ол Т. Құдайбергенов деген азаматқа «жеке адамдардан, қоғамдық ұйымдардан, үкіметтік ұйымдардан және мұрағаттардан» 1916 ж. көтерілістің тарихы туралы құжаттарды жинауды тапсырады.

Ораз Жандосов 1916 жылғы көтерілістің мысалында Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілістердің шығу себептерін, сипатын және қозғаушы күштерін зерттеді, өлкенің Ресей бодандығына айналуының кезеңдері мен түрлерін көрсетті. Қазақстанды отарлаудың кезеңдері мен түрлерін айта келіп, О.Қ. Жандосов былай деп жазады: «Сначала мирная колонизация края беженцами из России (крестьяне, бежавшие от крепостной неволи; старообрядцы, бежавшие от религиозных гонений, «инородцы» – от попыток обратить их в православие), затем организованный захват края, отобрание от казахов исконных земель, постепенное окружение казахской степи путем постройки городов (Омск, Семипалатинск, Оренбург и т.д.), крепостей, затем расчленение степи путем выдвигания крепостей внутрь, вглубь страны... Вот пути захвата казахской степи. Этот захват не мог не вызвать должного ответа... Кенесары Касымов, Каратай, Каип-Гали Ишимов, Исатай Тайманов – вот некоторые имена из многочисленной рати борцов, погибших за независимость казахского народа. Связь с пред-

шествовавшими 1916 году восстаниями слишком очевидна и велика» (Жандосов, 1999: 10).

Ораз Жандосов 1937 жылы 31 июльде саяси айыппен тұтқындалып, КСРО Жоғарғы соты Әскери Коллегиясының үкімімен ату жазасына кесіледі. 1957 жылы 8 июньде қылмыстарының жоқтығымен ақталады. Ораз Қиқымұлы Жандосовтың жұбайы – Фатима Асқарқызы Жандосова (Сүтішева) (1900-1973) – газет-журналдар мен баспаларда редактор қызметін атқарған. Ұлдары: Едіге (1923-1953) – қызметкер, Санжар (1930-1992) – мемлекет және қоғам қайраткері болды, Әли (1935 ж.т.) – тарихшы, ұстаз, аға ғылыми қызметкер.

Қорытынды

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Тарих толқынында» атты кітабында: «Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда, ұлттық жігер мен тоғысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ» деп атап көрсеткеніндей, кейінгі ұрпақ осы өткен тарихымыздан сабақ алып, сол кезеңде өмір сүріп, елі, жері, халқы үшін аянбай еңбек еткен, өмірлерін сол жолда сарп еткен тұлғаларымызды естен шығармағаны абзал (Назарбаев, 1999: 175). Бүгінгі егемен Қазақстан – еліміздің рухани және саяси тұрғыдан көркейту жолында көп еңбектенген, тер төккен Ораз Қиқымұлы Жандосов тәрізді мемлекеттік қайраткерлердің қажырлы іс-әрекетінің, армантілегінің қорытындысы деп білеміз.

Әдебиеттер

- Жандосов У. (1929) Документы и публицистика (1918-1937 гг.). В 2-х томах. Т. 2. Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан», 1999. 304 с. Выступление на Совещании Председателей Округных Исполкомов о ликвидации неграмотности в Казахском ауле. г. Кзыл-Орда. С. 133-134.
- Жандосов У. (1999) Документы и публицистика (1918-1937 гг.). В 2-х томах. Т. 1. Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан». 400 с. 17 б.
- Жандосов У. (1999) Документы и публицистика (1918-1937 гг.). В 2-х томах. Т.2. Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан». 304 с. Землепользование и водопользование. С.42.
- Жандосов У. (1999) Документы и публицистика (1918-1937 гг.). В 2-х томах. Т. 2. Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан». 304 с. Письмо Ф.И. Голощекину о ходе конфискации имущества баев-полуфеодалов по Алма-Атинскому округу, подготовке к открытию университета, о Турксибе и отсутствии необходимых условий для перевода столицы в Алма-Ату. 15 сентября 1928 г. С. 102-108.
- Жандосов У. (1999) Документы и публицистика (1918-1937 гг.). В 2-х томах. Т. 1. Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан». 400 с. С. 9.
- Назарбаев Н. (1999) Тарих толқынында. Алматы: Атамұра.
- Қайран Ораз. (1999) Легендарный Ораз: Ораз Жандосов замандастар көзімен. Құраст. ред. Ә. Жандосов. Алматы: ТОО Графика-Принт, 400 бет. Б.Қ. Жандосова. Өзгеше туған. 43-44 бб.
- Қайран Ораз. (1999). Легендарный Ораз: Ораз Жандосов замандастар көзімен. Құраст. ред. Ә. Жандосов. Алматы: ТОО Графика-Принт, 400 бет. Қ. Ходжаев. Революция үшін туған ұл. 77 б.

References

Zhandosov U. (1929) Dokumenty I publicistika [Documents and journalism] (1918-1937gg.). V 2-h tomah. T.2. Almaty: TOO «Izdatel'ckiidom «Kazakstan», 1999. 304 s. Vystuplenie na Soveshanii Predsedatelei Okruzhnyh Ispolkomov o likvidacii negramotnosni v Kazachskomaule.g. Kyzyl-Orda. – S. 133-134.

Zhandosov U. (1999) Dokumenty I publicistika [Documents and journalism] (1918-1937gg.). V 2-h tomach. T.1. Almaty: TOO «Izdatel'ckiidom «Kazakstan». 400 c. 17 b.

Zhandosov U. (1999) Dokumenty I publicistika [Documents and journalism] (1918-1937gg.). V 2-h tomach. T.2. Almaty: TOO «Izdatel'ckiidom «Kazakstan». – 304 c. Zemlepol'zovanie i vodopol'zovanie. S. 42.

Zhandosov U. (1999) Dokumenty I publicistika [Documents and journalism] (1918-1937gg.). V 2h tomach. T.2. Almaty: TOO «Izdatel'ckiidom «Kazakstan». 304 c. Pis'mo F.I. Goloshekinu o hode konfiskacii imushestva baev-polufeodalov po Alma-Atinskomu okругу, podgotovke k otkryitiu universiteta, o Turkisbe I otsutstvii neobhodimyh uslovii dlya perevoda stolicy v Alma-Ata. 15 sentyabrya 1928g. C. 102-108.

Zhandosov U. (1999) Dokumenty I publicistika [Documents and journalism] (1918-1937gg.). V 2-h tomach. T.1. Almaty: TOO «Izdatel'ckiidom «Kazakstan». S. 9.

Nazarbaev N. (1999) TarihTolkynynda. Almaty: Atamura. S. 175.

Kairan Oraz (1999) Legendarnyi Oraz: Oraz Zhandosov zamandastar kozimen [the legendary Oraz]. Kurast. red. A. Zhandosova. Almaty: TOO Grafika-Print. 400 bet./ B.K. Zhandosova. Ozgeshetugan.43-44bb.

Kairan Oraz (1999) Legendarnyi Oraz: Oraz Zhandosov zamandastar kozimen [the legendary Oraz] . Kurast. red. A. Zhandosova. Almaty: TOO Grafika-Print. 400 bet./K.Hodzhaev.Revoluciyaushintugan ul. 77 b.

Исибаева Е.

тарих ғылымының кандидаты, Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Ақтөбе қ., e-mail:isibaeva70@mail.ru

**ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫН
ҚАЙТА ЖАНДАНДЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақалада автор қазақ әдет-ғұрып құқығын жандандырудың өзекті мәселелері қарастырылған. Бүгінгі таңда қайта жаңданып жатқан «әдет-ғұрып құқығы институтының» нышандары мен көріністеріне ғылыми талдау жасалынып, бұл құбылыстың алдыңғы уақытта қалай дамуының әдістері мен жолдары көрсетілді; Қазақтың билер соты өзінің шынайылығымен халыққа ең жақын құқықтық орган болған. Құқықтық құрылымы және сот ісін жүргізуде өзіндік қалыптасқан бай тарихы бар, әлемдік үлгідегі классикалық соттарға қай жағынан да үйлесе алатын бірегей сот жүйесі екеніне дүниежүзіндегі ғалымдар нақты көз жеткізді. Қазақ елінің мыңдаған жылдардан бері ғасырдан-ғасырға ұласып келе жатқан мемлекеттік билігінде билер сотының алар орны ерекше. Шынайы халықтық үлгіде құрылып, ежелден елдік әдет-ғұрыпқа негізделген дәстүрлі құқық нормаларын берік ұстанған бұл сот жүйесі ұлттық санамыздағы ұзақ жылғы даму эволюциясында тек әділдік пен ақиқаттың айқын көрінісі ретінде мызғымай келді. Ұлтымыздың өзіне тән осындай құқықтық мәдениеті, оның халық алдындағы беделі мен рөлінің жоғары болуына билер сіңірген өлшеусіз еңбекті барлық қырынан танып білу қажет.

Түйін сөздер: әдет-ғұрып, сот жүйесі, билер соты, ұлттық сана, қазақ қоғамы, рухани мәдениет.

Isibaeva E.

Candidate of historical sciences, Aktubinckii regional state university,
Kazakhstan, Aktobe, e-mail:isibaeva70@mail.ru

Issues of the day of revival of the Kazakh ordinary right

In the article the author outlines the urgent issues of activation of Kazakh custom rituals. Today, a scientific analysis of the symbols and manifestations of the «customary law institute of law», which is being revamped, shows how methods and ways of development of this phenomenon were developed in the past; The Kazakh court of justice was the closest legal body to the people by its sincerity. World-wide, scientists have come to see that the legal framework and the unique judicial system that can be combined with the classic courts of the world, with its rich history of judicial proceedings. The judiciary has a special role in the state power of the Kazakh people, which has been in the centuries-old history for thousands of years. This legal system, based on a traditional national tradition, which has long been based on national tradition, has not become indifferent to the evolution of long-term development in our national mind as a clear expression of justice and truth. It is necessary to recognize all the labor of the nation, which is characterized by such a legal culture, its prestige and role in the nation.

Key words: customs, judicial system, court of biev, national consciousness, Kazakh society, spiritual culture.

Исибаева Е.

кандидат исторических наук, Актюбинский региональный государственный университет,
Казахстан, г. Актөбе, e-mail:isibaeva70@mail.ru

Актуальные проблемы возрождения казахского обычного права

В статье автор излагает актуальные вопросы активизации казахстанских обычаев. Сегодня научный анализ символов и проявлений «института обычного права», который

обновляется, показывает, как в прошлом были разработаны методы и способы развития этого явления; Судебный суд Казахстана был самым близким юридическим лицом для народа по своей искренности. Во всем мире ученые пришли к пониманию того, что правовые рамки и уникальная судебная система могут сочетаться с классическими судами мира с богатой историей судебного разбирательства. Судебная власть играет особую роль в государственной власти казахского народа, который существует в многовековой истории тысячи лет. Эта правовая система, основанная на традиционной национальной традиции, которая уже давно основана на национальной традиции, не стала безразличной к эволюции долгосрочного развития в нашем национальном сознании как явное выражение справедливости и правды. Необходимо признать весь труд нации, который характеризуется такой правовой культурой, ее престижем и ролью в стране.

Ключевые слова: обычаи, судебная система, суд биев, национальное самосознания, казахское общество, духовная культура.

Кіріспе

Бүгінгі таңда халқымыз ұмыт қалдырған өзіндік әдет-ғұрыптарын, санаға сіңген тәртіп пен этикалық, рухани мәдениетінің онды жақтарын қайта жаңғыртуда. Елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғырту ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын күдіретімен маңызды. Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Бұл дегеніміз – ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерілеуін жылдам қарқынмен жылжытатын қозғаушы күш. Бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс. Өйткені, енді ғана тәуелсіздікке өз қолымызды жеткізген сәтте, осынау жылдар бойы қалыптасқан мол рухани байлықты келешек ұрпаққа жеткізу қажеттілігі туындап отыр. Сондықтан да, ұлттық құқықтық болмысымыздың кейбір жекелеген құрылымдарын жаңа заман талабына қарай икемдеп жасап, пайдалану қажеттілікке айналып отыр. Қазақ халқы тәуелсіз ел болған кезеңнен бастап ерте кездегі мемлекетті басқару тәжірибелеріне аса көңіл бөле бастады. Әрине, ата-бабаларымыздың елді басқарудағы және

құқықтық қатынастардағы дау-дамайларды шешуде ұрпақтарына деп қалдырып кеткен үлгі-өнеге, тәжірибелеріне аса көңіл бөліп, оны жандандыруға деген ұмтылыс бірден-бір дұрыс жол болып табылады. Өйткені, қазіргі кезде елімізді өркениетті елдер қатарына қосу жолында және шынайы құқықтық мемлекет болуда, өзіміздің ұлттық болмысымыз бен ұлттық құқықтық мәдениетіміздің, салт-дәстүрлеріміздің ізгі көріністерін ескергеніміз абзал (Арипов, 2017: 1-2.).

Осындай, құқықтық мәдениетіміздің бір көрінісі, бұл – ертеден келе жатқан «билер институты» болып табылады.

Әдет-ғұрып құқығының құқықтық бастаулары

Қазіргі таңда елімізде осы дәстүрлі билер институтын қайта жаңғырту үрдісі шынайы көрініске ие болып отыр. Оған баспасөз беттерінен, радио, теледидардан хабарлап жатқандай, еліміздің түкпір-түкпірінде ашылып жатқан «Ақсақалдар алқасы», «Ақсақалдар кеңесі», «Билер кеңесі» сияқты қоғамдық ұйымдар мысал бола алады. Міне, осындай құқықтық мәдениетіміздің қайта жаңғыруы көптеген қоғамтану ғылымдарының, соның ішінде заң ғылымының алдына жаңа міндеттер қояды. Сондықтан да бұл үрдістерді өміріміздің шынайы кейіпкері ретінде зерттеу кезек күттірмей атқарылуға тиісті мәселелердің бірі. Ол бізге бұл қайта түлеудің деңгейін анықтауға, оның объективті алғы шарттарын пайымдауға, оны мемлекетіміздің ұлттық құқықтық жүйесінің арқауы етуге мүмкіндік берер еді (Өтенияз, 1996: 2)

Шындығында да, ұлттық болмысымыздың қайта жандануы тереңнен зерттеуді қажет етеді. Осыған байланысты соңғы кездері осы мәселеге көптеген ғалымдар көңіл бөліп зерттеуде. Сол

ғалымдардың бірі осы мәселеге шынайы көңіл бөліп, оның астарын, құқықтық табиғатын ашуға ұмтылған З.Ж. Кенжалиевтің айтуынша: «...Қазақ халқының әдеп-ғұрып құқығы құқықтық жүйелердің тарихи типі есебінде өмірден аласталысымен, ол туралы ғылыми зерттеу жұмыстары тек тарихи контексте ғана жүргізілді. Әдет заңдары тарих кейіпкері, өткен өмір елесі ретінде қаралып, бағаланды. Оның адамгершілікке, имандылыққа толы прогресивті принциптерін кеңес заңдары бойына сіңірді, жақсы жақтарын өзіне алды деп есептелінді. Ал, «кертартпа» өткенді көксеуге бағытталған «феодалдық сарқыншақ» деп бағаланған әдет-ғұрып нормаларына мемлекет тарапынан жүйелі түрде күрес жүргізілді. Кеңестік дәуірдегі әдет-ғұрып құқығына жалпы көзқарас, мінекей, осындай еді» (Созакбаев, 1994).

Қазіргі кездегі облыс, қала, аудан, ауылдарда ашылып жатқан «Ақсақалдар кеңесі», «Ақсақалдар алқасы», «Билер кеңесі» сияқты қоғамдық ұйымдардың ішкі табиғатын, құқықтық жағын, мән-жайын ашып алмас бұрын, бұл қоғамдық ұйымдардың бастауы болған «билер институтының», «билердің» қоғамдық қатынастардан, өмірден қалай аластатылғанын қарастырып өтелік. Өйткені, бұл сұрақтың астарын ашып алмай, бізге қазіргі кезде жанданып жатқан ұлттық құқықтық мәдениетіміздің мәнін, астарын түсініп алу мүмкін емес. Билердің күні қазақ елі Ресей империясының құрамына кіргеннен кейін қараң бола бастады. Өйткені, билердің қоғамдағы алатын орнының айрықша екенін Ресей өкіметі өзінің Қазақстанды отарлау саясатының алғашқы жылдарында-ақ байқап, қайткенде де билердің қоғамдық қатынастардағы рөлін төмендету саясатын жүргізуге жанталасып бақты. Сондықтан да өз кезегінде қазақ еліндегі билер институтын патшалық Ресей ғалымдары отарлық саясаттың мақсаттары үшін зерттеп, қазақ елін түгелдей Ресейге бағынышты қылу үшін әуелі билер институтының түп тамырына балта шабу керек деп қорытқан.

Осындай зерттеулерден кейін Ресей өкіметі сөзден іске кірісіп, билер институтын жоюдың амалына кірісті. Осыған байланысты әуелі 1822 жылы «Сібір қырғыздары туралы уставын» қабылдаған Ресей өкіметі қазақ жерінде хандық билікті жойды. Бірақ та «қазақ халқын ыдыратып басқару» саясаты мұнымен шектелмеді. Өйткені, кезінде кей жағдайда ханның өзін алдарында бас игізіп қоятын билер, билер кеңесі сақталып қалған-ды. Осыған байланысты 1822 жылдың 22 маусымында патша өкіметі «Выписка из

Устава о Сибирских киргизах» деген жарлық қабылдады. Қазақ даласын басқару жөніндегі Сперанскийдің 1822 жылдың 22 маусымында қабылданған «Выписка из устава о Сибирских киргизах» жарлығының бес тарауы қазақ даласын басқарудағы сот жүйесіне арналған еді. Осыған дейін өзінің ақылымен, дарындылығымен би болатын адамдар, енді «Устав» бойынша сайланбалы болды және оны патша әкімшілігі өзі бекітетін болды. Осы сайлауға байланысты мынандай деректер сақталған «лучшие люди уклонятся от судейского звания, приобретаемого большею частью подкупами и родовыми связями. Если же некоторые из них пренебрегая брызгливым чувством совместного служения с недостойными людьми и становились в ряды народных судей, то затерянные среди бездарных людей и лихоимцев должны были вскоре же оставить судейское звание, разочарованными и обиженными» дегендей жағдайдың өзі сол кездегі сайлаудың нақты бет бейнесін көрсетіп береді (Созакбаев, 1994).

Осылайша, жоғары патша шенеуніктері билерді өздеріне кіріптар етіп қоюға ұмтылды. Әрине, мұндай саясатты ұстанған патша шенеуніктері өздерінің діттеген мақсаттарына да қол жеткізді. Өз кезегінде академик С. Зиманов сол кездегі билердің жағдайын былай сипаттайды: «Положение биев стало еще более сложным после того, как правительство приняло в 1822 году «Устав о Сибирских киргизах», по которому должности биев были объявлены выборными, последующим утверждением государственной властью. Это открыло большому числу лиц к бийским должностям, создало своеобразную систему двоевластия в родовых отделениях: наряду со старыми биями появились «избранные» новые бий» (Мадуанов, 1995). Өз заманында патша өкіметінің осындай солақай саясатына қарсы болған қазақтың жас ғалымы Ш. Уәлихановтың айтуына қарағанда, сайлау дегеннің өзі формальды ғана нәрсе болған. Сайлау деген зор аты болмаса, бұл сайлауда негізінен патша өкіметінің сөзін сөйлейтін, соның мүддесін көздейтін адам ғана жеңіп шығатын (Зиманов, 2001). Осылай, билер қызметі сайланбалы болғандықтан, оған тек патша шенеуніктеріне пара бере алатын байлар мен жағымпаздар, яғни тек өздерінің пайдасын көздеген адамдар ғана сайлана бастады. «Би» болып құрметті адам емес, керісінше кім көбірек партия жинау мүмкіндігі болса, сатып алу арқылы солар сайланды, одан соң бұндай адамдар ең бірінші сайлауға кеткен шығындарының орнын толтыруға тырысады және сондықтан

дауларды, істерді шешкенде өз құлқынын ойлап отырды.» (Сапарғалиев, 1997).

Ал ерте кезден келе жатқан әділеттілігімен, данышпандылығымен көзге түсетін шынайы қазақтың билері қоғамдық істерден аластатыла бастады. Бірақ та, дау-дамайды ешқандай пара алмастан әділетті де дәл шешетін билер қабылданған «Уставқа» қарамастан халық алдында өз беделін жоғалта қоймады. Көрсетілген «Устав» бойынша, негізінен, билер соты қазақ қоғамындағы барлық дерлік істерді қарап шешуге хақылы болды. Тек мемлекеттік сатқындық, кісі өлімі, тонау мен барымта және өкімет органдарына әдейі бағынбау сияқты «қылмыстық істер» деп бағаланған іс-әрекеттер ғана олардың құзырынан шығарылды. Бірақ өмір көрсеткендей сол кездегі қазақ жерлеріндегі ерекшелік «ол қазақтардың ішіндегі адам өлтіру мен барымта билер қарауында қала берді» (Материалы, 1960: 440). Оған халық аузынан алынған мына бір дерек мысал бола алады. «Кіші жүз бен Орта жүз арасында жер дауы болыпты. Кіші жүз қазақтары мен Орта жүз қазақтары Торғай, Тобыл, Обаған өзендерінің бойы үшін өзара жанжалдасып, көп соғысыпты. Әбден қырылып, берекесі кетіп, бітімге келе алмаған соң, екі жақтың басшылары сол кездегі Орынбордың генерал-губернаторы И. Неплюевке барып, төрелік сұрапты. Бірақ И. Неплюев билік айтудың орнына сол кезде сексен асып тоқсанға келіп отырған қазақтың Жазық би деген биін алдыртыпты. Генерал-губернатор И. Неплюев: «Мен қазақтың тарихын, географиясын білмеймін, қай рудың қай жерде ертеден жайлап, ата-қоныс етіп келе жатқандығы жөнінен де хабарым жоқ. Сондықтан сендерге төрелік айта алмаймын. Ал билікті көпті көрген көне көз қария осы Жазық би айтысын. Екі жағың да сол кісі не десе соған көнесің», – депті. Жазық би көп ойланбай-ақ Торғай, Тобыл, Обаған өзендерінің батыс жағындағы жерлер Кіші жүзге, ал шығыс жағындағы жерлер Орта Жүзге жатсын депті. Сөйтіп ақсақал он жылға созылған жанжалды он-ақ ауыз сөзбен шешіпті». Патша өкіметінің қазақ даласын отарлау саясатындағы ерекше бір тоқталатын тұсы, бұл – билер институтының халық алдындағы беделін түсіру үшін билердің дау бойынша шығарған шешімінен кейін дауласушылар егер оған риза болмаса, Ресей әкімшілігінің органдарына істі қайта қарауды сұрауды (апелляция) заңдастыруы болып табылды. Мұндай жағдай жоғарыда аталған «Уставтың» 218-параграфында айқын көрсетілген: «Ежели бы кто решением биев не был доволен, тогда с представлением ясных до-

казательств может возобновить дело подачею письменной просьбы областному начальству» (Маковецкий, 2005) Омск). Мұндай жағдайды заңгер ғалым З. Кенжалиев өз еңбегінде былай деп сипаттап жазады: «...Көшпелілердің құқықтық мәдениетіне жат, олардың сот билігі жайлы ұғым-түсініктеріне кереғар бұл жаңалық билер сотының қоғамдық құндылығын кемітіп, рухани сын-сипатына нұқсан келтірді» (Кенжалиев З.Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы сот билігінің кейбір мәселелері // Әділет министрлігінің хабаршысы, 1995, №6, Б. 40 – 47). Көшпелілердің құқықтық мәдениетіне жат, мұндай жаңалықты нағыз қылмыс істегендер, яғни халық қарғысына ұшыраған ұрылар өз пайдасына қарай қолданып, орыс сотына пара беру арқылы жазадан құтылып кетіп отырған. Өз кезегінде орыс сотын жақтап, соған шағымданатындар туралы Ш. Уәлиханов: «...просители эти были ордынцы, заклейменные народным презрением люди вполне безнравственные, которые надеялись незаконными путями через русских чиновников исправить проигранное на народном суде дело. Им было нечего терять» – дей келе, нақты мысалдармен адамдардың аттарын атады. Мысалы, орыс сотын Қосмұрындағы белгілі ұры Қожық және Атбасар гауптвахтасында екі жыл ұсталынған Баубек сұрады. Бұлар билер соты шешімімен құн төлеуге міндеттеліп, гауптвахтаға жауып тасталынған еді. Міне, солар парамен құтылу үшін орыс сотын сұрады, – деп дәл көрсетіп кетті (Кенжалиев, 1996: 14-20).

Сол заманда-ақ жас ғалым Ш. Уәлиханов «Сібір қырғыздары туралы уставтың» теріс жақтарын ашып көрсетсе де, оған патша өкіметі үлкен мән бермеді. Қазақ даласын басқаруда осындай отарлық саясатын жүргізе отырып, ендігі кезекте Ресей әкімшілігі халық ортасынан шыққан, халық мүддесін қорғайтын адал да, абыройлы билердің басшылық рөліне біржолата балта шабуды көздеп 1854 жылдың 19 мамырында «Положение Сибирского комитета о распространении на киргизов Сибирского ведомства общих законов Российской империи» деген заң қабылдады. Бұл заң бойынша би лауазымын алуға жаңа шектеулер қойылды. Бұл туралы отандық заңгер ғалым Қ. Жиреншин мынандай пікір білдіреді: «Расширяя права биев, царское правительство ввело ограничения при занятии этой должности: звание биев сохранялось только у тех, кто его имел, но в будущем оно представлялось только султанам и старшинам, прослужившим шесть лет лицам, имеющим награды, а также всем должностным лицам. Местный суд

был поставлен под контроль правительства, передан в руки лиц, зависящих от русской администрации». Әрине, өз кезегінде патша өкіметінің бұл әрекеті билер сотының Ресей әкімшілігінің алдында дәрменсіздігін, тәуелділігін одан әрі күшейтті. Бұл жалпы билер институтының халық алдында беделінің түсуіне әкеліп соқтырды. Осы кезден бастап халықтың қайнаған ортасынан шығып өзінің даралығымен, ақылдылығымен би болған нағыз билердің дау бойынша шығарған шешімдерін патша өкіметінің әкімшілігі бекітсе ғана орындалды, ал бекітпеген жағдайда орындалмай сөз жүзінде ғана қалатын болды. 1867-1868 жылдары патша өкіметі қазақ даласына жаңа реформалар енгізді. 1867 жылы шілденің он бірінші жұлдызында бекітілген «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы Уақытша ереже» және 1868 жылы қазанның жиырма бірінші жұлдызында қабылданған «Орынбор және Батыс Сібір дала облыстарын басқару туралы Уақытша ережені» енгізу арқылы «патша өкіметі қазақ қоғамын шексіз билеп төстеуге мүмкіндік алды» (Зиманов, 2005: 440). Сонымен қатар қабылданған «Уақытша ереже» қазақ қоғамының сот жүйесіне де біршама жаңалықтар енгізді. Реформа қазақ қоғамында ғасырлар бойы қалыптасқан билер сотын мүлдем жоққа шығарды. Өйткені, «қазақ қоғамында әділсот ісін жүзеге асыру отарлық әкімшіліктің тікелей бақылауында болды. Сот жүйесінің барлық сатыларында шексіз бассыздық, заңсыздық және пара алушылық кеңінен қанат жайып, адам құқы аяққа тапталды». Осындай реформалардан кейін би деген дәреже енді болыс дегенге өзгертіліп, ал даналығымен, ақылымен би болған шын халықтың жанашырлары сырт қалып қойды. Енді би-болыс деген атақты ақша беріп сатып алатын болды. Ал бұл өз кезегінде дарынсыз, парақор, білімсіз, патша өкілдеріне ғана жағынатын жылпос би болыстардың санын арттыруға жол ашты. Осы кезенді терең зерттеген академик С. Зиманов: «...Огосударствления судебной власти серьезно подорвало престиж и роль старой бийской группы. Заметно снизились требования к личным качествам лич, претендующих на звание биев. Теперь нередко можно было встретить среди биев невежд и весьма недалеких людей, единственным достоинством которых было богатство», – дей келе (Зиманов, 1960), «осуждение массового проникновения на бийские должности неподготовленных или неспособных к этому людей отразилось даже в некоторых поговорках и пословицах», – деп оған дәлел болар мынандай мақал-мәтелдерді келтіреді:

1. «Жеті атасы би болған – жеті жұрттың қамын жер, кенеттен би болған – құлақ-миын, жағын жер».

2. «Мал бақпаған мал бақса, жайламаған сай қоймас. Би болмаған би болса, билемеген ел қоймас».

3. «Соқырдан қарауыл қойсаң, еліңді жауға алдырар. Білмес наданды би қойсаң, жұрттың дауға алдырар». Байқап отырғанымыздай, бұл мақал-мәтелдерде патша өкіметімен енгізілген заң бойынша, сайланған жаңа билерге деген халықтың сенімсіздігін, көңілі толмағандықты көрсетеді.

Осы «Уақытша ереже» қабылданғаннан кейін қазақ даласында басқарудың бұрынғы жүйесі жойылды. Елді басқарудың бір тетігі болып табылатын билер институты екіге бөлінді. Оның алғашқысы ерте заманнан өзінің тумысынан дараланып, халықты ақылымен, даналығымен, тапқырлығымен, шешендігімен тәнті еткен халық қалаулылары болса, ал екіншісі бұл – патша әкімшілігінің «отарлау саясатының» нәтижесі болып табылатын және тек өзінің ғана құлқынын ойлайтын, жағымпаз, парақор билер болды. Әрине, Ресей өкіметінің отарлау саясатының әрі қарай үдей түсуі жоғарыда көрсетілген билердің екіншісінің көбейе түсуіне мүмкіндік берді, яғни болыстықты, би-қазылықты өзінің ақылымен, ойының жүйріктігімен және тағы басқадай дара қасиеттерімен би атанғандар емес, пара беру арқылы халықтың емес, қара басының құлқынын ойлайтын мансапқорлар көбейе түсті. Бұл жөнінде дана Абайдың:

«Бас-басыңа би болған өңшең қиқым», – деп қынжылуы сол кездің көрінісіне айқын куә бола алады (Байшев, Жакиров, 1995). Осылайша, Ресей өкіметінің қазақ елін басқарудағы «отарлық саясаты» әсеріне билер институты қоғамдық қатынастардан шеттетілді. Ал Қазан төңкерісі болып, Пролетариат диктатурасы орнаған 1917 жылдың қараша айының жиырма төртінші жұлдызында Халық Комиссарлар Кеңесі Ресейдің сот жүйесін реформалаған «Сот туралы декреті» шықты. Бұл жарлық буржуазиялық-капиталистік қоғамға тән барлық сот құрылыстарын, соның ішінде қазақтың да билер сотын жойды. Алайда, «...Кеңес үкіметінің алғашқы он жылдығында әдет-ғұрып құқығына баса назар аударылды. Бұл жылдары шеткері ұлттық аймақтардағы халықтардың әдет-ғұрпы мен дәстүрлері, олардың әдет-ғұрып құқығының нормалары үнемі жоғары және жергілікті басқару органдарында, сотта ескеріліп отырды. Алдағы уақытта Кеңес үкіметі бірте-бірте

әдет-ғұрып мәдениетінің мәселелерін назардан тыс қалдырып, соңы әдет нормаларына қарсы күреске айналды». Сол кезде билер сотының өз дәрежесінде іс жүргізетін бірден бір сот инстанциясы екенін дәлелдеген белгілі қазақтың қоғам қайраткерлері мен заңгерлер: Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Жақып Ақбаев, Бақытжан Қаратаев сияқты қазақ елінің мемлекеттік қайраткерлерінің қазақ еліне тән құқықтық жүйе, сот құрылымы туралы ұсыныстары мемлекет тарапынан терең еленіп, екшеленбеді. Тіпті келе-келе кеңес үкіметі қазақ билерін «үстем тап өкілі, патриархалдық кертартпа қалдықтарды қорғаушылар» деп, халықтың санасында билерге деген теріс пікірді қалыптастырып, би деген адамды қуғын-сүргінге ұшыратты. Сонымен қатар, ғылыми еңбектерді қозғамағанда, тіпті көркем шығармалардың өзінде би туралы баяндалған оқиғаларға байланысты көптеген жазушы-қаламгерлерімізге «ұлтшыл» деген айып тағылып қуғын-сүргінге ұшырағаны баршамызға белгілі. Міне, осылай қазақтың дәстүрлі құқықтық жүйесінің негізгі тірегі, құрылымы болып табылатын билер институты кеңес үкіметінің «тоталитарлық саясатының» ықпалымен өмірден аластатылып, халық жадынан ұмыт қалдырылды.

Қорытынды

Қазақстан Республикасы бүгінгі таңда өз алдына егеменді ел болғанда жағдай түбегейлі өзгерді. Қазақ халқы қазіргісі мен болашағына ғана үңіліп қана қоймай, өтіп кеткен ел тарихына да жаңа тың көзбен қарауда. Осы бағытта халқымыз ерте кездегі өзіміздің ұлттық құқықтық болмысымызды да қайта жандандыруда. Оған мысал ретінде, қазіргі кезде осы ұлттық құқықтық болмысымыздың, мәдениетіміздің бір тармағы болып келетін билер институтының қайта жандануын, яғни, еліміздің облыс орталықтарында, қалаларда, аудан орталықтарында, ауылдарда ашылып жатқан ақсақалдар кеңесі, ақсақалдар алқасы, билер кеңесін алсақ та жеткілікті. Негізінен осы «Ақсақалдар кеңесі» деген атпен қайта жанданып жатқан құбылысты дәстүрлі құқықтық мәдениетіміздің айқын көрінісі деуге әбден болады. Бұны біздің ұлттық болмысымыздың жаңа кезеңде қайта жаңғыруының бір сынығы деуімізге себеп, ол – рухани дүниемен, тығыз байланысты қазақтың тарихында өзінің пәктігімен, жағымдылығымен санамызға сіңген дала демократиясының көріністері еді. Дегенмен де қазіргі кезде өзіміздің төл құқықтық

мәдениетіміздің бір тармағы болып табылатын билер институтының қайта жандануын көпшілік халықұлкенқуанышпен қарсы алып қолдап жатса, ал кейбір адамдар мұндай жандануды қолдамай, қарсы пікір де айтуда. Ал біз өз кезегімізде осы бір ұлттық құқықтық болмысымыздың қайта жандануын дұрыс па, әлде дұрыс емес пе? – деген осы екі сұраққа жауап іздер алдында, осы «ақсақалдар кеңесін», «ақсақалдар алқасын», «билер кеңесін» жандандыруға қажеттілік бар ма? Ашылғанда да бұл қоғамдық ұйымға қандай адамдар мүше болу керек және оның қызметтері қандай болмақ? – деген сұрақтарға жауап беріп көрелік. Осы сұрақтардың мәнін ашу барысында алдағы екі сұраққа да жауап беру жеңілірек болар. Ең алдымен, осы «ақсақалдар алқасы», «ақсақалдар кеңесі», «билер кеңесі» деген қоғамдық ұйымды ашуға құқықтық негіз бар ма?, – деген сұраққа жауап іздеп көрелік. Біздің пікірімізше, мұндай қоғамдық ұйымды ашуға құқықтық негіз бар. Өйткені, Қазақстан Республикасының Конституциясының өзінде: «Мемлекеттік биліктің бірден бір бастауы – халық», – деп көрсетілген. Ал егер де «мемлекеттік биліктің бастауы – халық», – болса, онда жергілікті әкімшілік-аумақтық аймақтарда (ауыл, аудан орталығы, қалаларда) халық өкілдерінен құрылған «ақсақалдар алқасы», «ақсақалдар кеңесі», «билер кеңесі» сияқты қоғамдық ұйымдар құру заңға қайшы келмейді деген ойдамыз. Қайта мұндай қоғамдық ұйымдар жаңа-жаңа қадамын нық басып келе жатқан Қазақ еліне оның құқықтық жүйесін және ұлттық құқықтық болмысын дамытуға үлкен ықпал жасайтын күш болары ақиқат. Әрине, мұның өзі әлі де болса талқыға салынып, ой елегінен өткізер мәселелердің бірі болып табылады. Осындай келелі мәселелерді шешу үшін Республика аумағында ғылыми конференциялар да өткізілуде. Солардың бірінде «билер сотын» жандандыру керек деген ұсыныстар да айтылып, қызу талқыланды. Бұл ғылыми конференцияда сөз алып өз пікірін білдірген заңгер ғалым М. Нәрікбаев былай дейді: «...Статистика көрсетіп отырғандай соттар негізінен көп көлемде азаматтық және әкімшілік құқықтық негіздегі ұсақ істерді қараумен айналысуда. Және оған көп уақыттарын кетіреді. Осыған байланысты мынандай сұрақ туындайды: бұл ұсақ дауларды билер сотына беруге бола ма?» (Нәрікбаев, 1999). Ал өз кезегінде М. Нәрікбаевтың ұсынысын елге белгілі заңгер Игорь Рогов та қолдап, «билер сотын құру өте маңызды мәселе және де бұл мәселе өзіне асықпай аса мұқиятпен қарауды талап етеді», – деді.

Әдебиеттер

- Арипов Д. (2017). Рухани жаңғыру – табысты ел болуымыздың кепілі. «Қазақ үні» газеті. №14499. 15.07.2017.
- Өтенияз С. (1996). Қазақ еліндегі билер институтының тағдыры. Әділет министрлігінің хабаршысы. №5.
- Созақбаев С. (1994). Тауке хан. Алматы: Жеті жарғы.
- Мадуанов С. (1995). Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII – начале XX вв. (политические и социально-экономические аспекты). Алматы.
- Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық, Бағдарлама жетекшісі С.З. Зиманов. Алматы, 2001, Т. 1.
- Сапарғалиев Ғ. (1997). Основы государства и права Республики Казахстан, Алматы.
- Материалы по истории политического строя Казахстана / со времени присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской Социалистической Революции. Т.1 Алма-Ата, 1960.
- Маковецкий П.Е. (2005). Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Омск.
- Кенжалиев З.Ж. (1995). Дәстүрлі қазақ қоғамындағы сот билігінің кейбір мәселелері. Әділет министрлігінің хабаршысы. №6
- Кенжалиев З. (1996). Көшпелі қазақ қоғамындағы негізгі құқықтық ұғым-түсініктер мен қағида-принциптер. / Қ.Р. ҒМ-ҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. №1.
- Зиманов С.З. (2005). Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық. Алматы. Т.1.
- Зиманов С.З. (1960) Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. Алма-Ата.
- Байшев Ж, Жакиров К. (1995). Конституция 16 стран мира: Сб. конституций стран членов СНГ, Балтии и ряда др. государств мира. Алматы.
- Нәрікбаев М.С. (1999) Ұлы билерімізден жоғары сотқа дейін. Алматы.

References

- Aripov D.A. (2017). Ruhani zhanгыru – tabysty el boluymyzdyn kepili [Spiritual revival is the key to the successful country]. «Qazaq uni» gazeti №14499. 15.07. 2017
- Uteniyaz S. (1996). «Fate of institute of биев in the Kazakh state». Announcer of Ministry of Justices. №5.
- Sozakbaev S. (1994). Tayke han [Тауке khan]. Almaty: Jeti Jargi.
- Maduanov S. (1995). Взаимоотношения Kazakhs with other nearby people of central Азий in XVIII- beginning of XX вв. (political and socio-economic aspects). Алматы, the Kazakh ordinary right : is documents, these researches. 10 tom, Answer.editor С.З.Зиманов, Алматы, 2001, Т.1.
- Sapargaliev G. (1997). Basis of the state and right for Republic of Kazakhstan. Materials on history of the political system of Kazakhstan /since tacking of Kazakhstan to Russia to Great October Socialistic Revolution. Т.1 Alma-Ata, 1960.
- Makoveckii P.E (2005). Materialy dlya izucheniya yuridicheskikh obychaev kirgizov. [Materials for the study of legal customs of Kirghiz]. Omsk.
- Kengaliev Z. (1995). Dasturli Qazaq qogamyndagy sot biiliginin keybir maseleleri. [Some questions of judicial authority in Kazakh ordinary society]. Adilet ministriliginin habarshysy. №6
- Zimanov S. (1960). Politicheskaya sistema Kazahstana v konce XVIII I pervoi polovine XIX vekov. [Political system of Kazakhstan of the late XVIII and early XIX centuries]. Alma-Ata.
- Baishev B, Gakirov K. (1995). Konstitutsiya 16 stran mira: Sb. konstitutsii sytan chlenov SNG, Baltii i ryada drugih gosudarstv mira. [A constitution of 16 countries of the world: Col. constitutions of countries-members of the CIS, Baltic and other states of the world. Almaty.
- Narikbaev M.S. (1999). Uly bilerimizden zhogary sotka dein. [From our great bii to the higher court]. Almaty.

Мийманбаева Ф.¹, Башенов Д.²

¹к.и.н., доцент

²магистрант, e-mail: daur_94_kz@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

ИЗ ИСТОРИИ ИДЕЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА

В статье всесторонне исследуются этапы становления теории разделения властей. Концепция разделения властей прошла долгий исторический путь и является главной составляющей демократического государства в современном мире. Большой вклад в развитие концепции разделения властей сделал Марсилиус Падуанский, который ещё в XIV веке в своём труде «Защитник мира» сформулировал основы данной концепции. Этот труд был одним из первых теоретических исследований концепции разделения властей. Крупный шаг в исследовании этого вопроса был сделан в эпоху Просвещения. Известно, что социально-экономические и культурные достижения эпохи Просвещения требовали новой политической системы государства, нового устройства власти, которое бы соответствовало своему времени, поэтому именно в это время философы обратили внимание на данный вопрос. Считается, что основой для возникновения теории разделения властей послужили в основном идеи Д.Локка, и Ш.Монтескье, именно они сформулировали фундаментальные принципы теории разделения властей.

Ключевые слова: парламентаризм, законодательная власть, представительная демократия, принцип разделения властей, парламент.

Mimanbayeva F.¹, Bashenov D.²

¹As. Prof., Docent

²master student, e-mail: daur_94_kz@mail.ru

Al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty

From the history of parliamentarism ideas

The article thoroughly studies the stages of the theory of separation of powers formation. The concept of separation of powers has a long historical path and is the main component of a democratic state in the modern world. A great contribution to the development of the concept of separation of powers was made by Marsilius of Padua, who in the 14th century in his work «Defender of Peace» formulated the foundations of this concept. This work was one of the first theoretical studies of the concept of separation of powers. A major step in the study of this issue was made in the Age of Enlightenment. It is known that the socio-economic and cultural achievements of the Enlightenment required a new political system of the state, a new power system that would correspond to that time. That is why philosophers paid attention to this issue at that exact time. It is believed that the basis for the theory of separation of powers emergence was mainly the ideas of J. Locke, and S. Montesquieu, it is they who formulated the fundamental principles of the theory of separation of powers.

Key words: parliamentarism, legislative power, representative democracy, the principle of separation of powers, parliament.

Мийманбаева Ф.¹, Башенов Д.²

¹т.ғ.к, доцент

²магистрант, e-mail: daur_94_kz@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Парламентаризм идеясының тарихынан

Мақалада биліктің бөліну теориясының қалыптасу кезеңдері жан-жақты зерттеледі. Биліктің бөліну тұжырымдамасы ұзақ тарихи жолды өткерді және қазіргі әлемде демократиялық мемлекеттің негізгі құраушысы болып табылады. Марсилиус Падуанский билікті бөлу тұжырымдамасын

дамытуға үлкен үлес қосқан, ол XIV ғасырда-ақ «Әлемді қорғаушы» атты өз еңбегінде осы тұжырымдаманың негізін қалыптастырған. Бұл еңбек билікті бөлу тұжырымдамасының алғашқы теориялық зерттеулерінің бірі болды. Бұл мәселені зерттеудегі маңызды қадам Ағарту дәуірінде жасалды. Ағарту дәуірінің әлеуметтік-экономикалық және мәдени жетістіктері мемлекеттің жаңа саяси жүйесін, уақыт талабына сай келетін биліктің жаңа құрылымын талап етті, сондықтан дәл осы уақытта философтар бұл мәселеге назар аударды. Биліктің бөліну теориясының пайда болуына негізінен Д. Локктың және Ш. Монтескьенің идеялары негіз болды деп тұжырымдалады, себебі дәл солар биліктің бөліну теориясының іргелі қағидаларын қалыптастырған.

Түйін сөздер: парламентаризм, заң шығарушы билік, өкілдік демократия, билікті бөлу қағидалары, парламент.

Введение

Актуальность темы исследования обусловлена теоретической и практической значимостью вопросов, касающихся определения понятия «парламентаризм», его места и роли в системе ценностей правового государства, а также отсутствием в науке и практике единых подходов к пониманию сущности и содержания парламентаризма как социально-политического феномена.

Целью данного исследования является изучение истории идеи парламентаризма, для чего необходимо четко понимать смысловое содержание термина. Существует несколько определений термина «парламентаризм», которые акцентируются на различных аспектах явления. Однако есть общие основные неотъемлемые моменты, которые учитывает любые определения. Обязательным для них всех является указание на концепцию разделения властей. А именно в том ее виде, когда есть выделение законодательной власти, ее обособление, сосредоточение в руках постоянно действующего, самостоятельного государственного органа, который представляет интересы населения и выражает волю общества путем разработки и принятия законов. Следующим важным аспектом, на котором акцентируются почти все определения парламентаризма, является привилегированность законодательной власти над другими ветвями власти. Таким образом, под парламентаризмом понимается создание целого ряда условий для реализации на практике справедливого представительного правления.

Методология и источники

Базу источников исследования составил широкий круг письменных источников: тракты мыслителей Платона (Сочинения В 4 т., Т.3 Государство. Серия Философское наследие:1994), Аристотеля (Сочинения. В 4 т., Т.4 Политика.

Серия Философское наследие:1983), Падуанского М. (Защитник мира:2014), Локка Д. (Два трактата о правлении:1988), Монтескье (О духе законов:1955).

Методологическая база. Методологической основой исследования выступили общенаучные принципы, прежде всего, принцип историзма. В качестве концептуальной основы в статье использованы положения, разработанные в трудах зарубежных ученых К. Илберта, М.М. Ковалевского, Р.М. Романова.

Кроме того, автором использовались сравнительно-правовой и сравнительно-исторический методы, а также общие методы научного познания: анализ и синтез.

Обсуждение

С древности повсеместно была развита прямая или плебисцитарная демократия, когда все вопросы сообщество решало голосованием всех его членов. Теория и практика концепции разделения властей шли параллельно с самого зарождения государственности. Однако о выделении законодательной власти тогда речь и не шла. Власть большей частью разделяли на военную и административную, чтобы избежать узурпации верховной власти военными. Дробились полномочия высокопоставленных людей, нередко одно и то же лицо осуществляло судебные, исполнительные, законодательные функции, но лишь в определенной ему сфере. Так или иначе власть в государстве естественным образом дробилась и этот принцип не обходился стороной ни древневосточные деспотии, ни тем более античный мир во всей его многообразности. Также плебисцитарная демократия, характерная для древних обществ, в различных вариациях нашла свое применение и в древних государствах. В этой связи необходимо вспомнить об одном из наиболее распространенных ее вариантов – военной демократии. Однако, по мере увеличения населения и эволюции государ-

ственных институтов она стала неэффективной и невозможной. Большое население физически не могло постоянно заниматься вопросами общественного интереса (Ковалевский, 1906: 10-25). С закреплением государственности и эволюцией государственных институтов произошел крах прямой демократии и самой демократии. Так обратной стороной централизации и становления национальных государств стал абсолютный произвол тех, кому сообщества однажды доверили право властвовать над ними и принимать решения. Стремление населения к естественному состоянию свободы, реализовывать неизбежное право взаимодействия с сообществом, призванным в первую очередь на его защиту от хаоса, обратило внимание от нереализуемого плебисцитарного правления к новым формам народовластия. При этом новая форма должна была оказаться такой, чтобы она могла служить потребностям сообщества и функционировать во имя его блага. На протяжении многих веков выдающиеся мыслители разрабатывали идею устройства такого государства. Ни один из них – от Аристотеля и Платона, до философов эпохи Просвещения – не обходил стороной этой темы и каждый вносил свой конкретный вклад.

Государство, по Платону, возникает из-за естественной потребности людей к объединению с целью облегчения условий своего существования. Согласно Платону, государство «возникает..., когда каждый из нас не может удовлетворить сам себя, но нуждается еще во многом. Таким образом, каждый человек привлекает то одного, то другого для удовлетворения той или иной потребности. Испытывая нужду во многом, многие люди собираются воедино, чтобы обитать сообща и оказывать друг другу помощь: такое совместное поселение и получает у нас название государства...» Разрабатывая концепцию идеального государства, Платон исходит из того соответствия, которое, по его мнению, существует между космосом в целом, государством и отдельной человеческой душой. В государстве и в душе каждого отдельного человека имеются одни и те же начала. Трех началам человеческой души, а именно, разумному, яростному и вожделеющему, в государстве соответствуют три аналогичных начала – совещательное, защитное и деловое, а последнее в свою очередь формирует три сословия – философов-правителей, воинов-защитников и производителей (ремесленников и земледельцев). Государство, по Платону, может считаться справедливым лишь в том случае, если каждое из трех его сословий выполняет в

нем свое дело и не вмешивается в дела других. При этом предполагается иерархическая соподчиненность этих начал во имя сохранения целого.

В государстве могут существовать три основные формы правления – монархия, аристократия и демократия. В свою очередь, каждая из них делится на две формы. Законная монархия – это власть просвещенного царя, незаконная – тирания; власть просвещенных и немногих – аристократия, власть немногих, думающих только о себе, – олигархия. Демократия как власть всех может быть законной и незаконной. Симпатии Платона однозначно на стороне царской власти. Каждая форма государства, по Платону, гибнет из-за внутренних противоречий. Поэтому, чтобы не создавать в обществе предпосылок для волнений, Платон ратует за умеренность и средний достаток и осуждает как чрезмерное богатство, так и крайнюю бедность. Управление государством Платон характеризует как царское искусство, главным для которого будет наличие истинного царского знания и способность управлять людьми. Если правители имеют такие данные, то будет уже неважно, правят ли они по законам или без них, добровольно или против воли, бедны они или богаты: принимать это в расчет никогда и ни в коем случае не будет правильным. (Платон, 1994: 89-94)

Наивысшим достижением античной политической мысли явилось творчество Аристотеля (384-322 гг. до н.э). В своем основном политическом труде «Политика» Аристотель предпринимает научную попытку разобраться в достоинствах и недостатках различных форм правления и предложить наиболее оптимальный вариант государственного устройства.

Аристотель различает три хорошие и три плохие формы управления государством. Хорошими, правильными формами являются монархия (правление одного ради общего блага), аристократия (правление немногих лучших в интересах всех) и полития (сбалансированное правление большинства, отобранного на основе ценза, ради общего блага).

Плохими, неправильными формами правления, по Аристотелю, являются тирания (неограниченное правление одного в своих собственных интересах), олигархия (правление немногих богатейших граждан ради собственного блага) и демократия (неограниченное правление неимущего большинства, осуществляемое в интересах исключительно его самого). Среди неправильных форм наихудшей

являются тирания, а наилучшей – демократия. (Аристотель, 1983: 378-395).

Роль и место законодательной власти во взглядах Марсилия Падуанского

Не многие ученые занимались устройством представительного правления предметно – посвящали целые трактаты и главы в своих изысканиях. Наиболее удачной оказалась идея о четком разграничении полномочий отдельных родов государственной власти и особой роли представительного органа. Тогда в средние века стали появляться прототипы современных парламентов – альтинг (Исландия), Кортесы (Испания), Парламент (Англия), Генеральные штаты (Франция) и т.д. (Илберт, 1915: 1-22).

Одним из первых людей, кто теоретически обособил законодательную власть от исполнительной, был Марсилиус Падуанский (между 1270 и 1280 – 1342 либо 1343 гг.) и сделал он это в своем знаменитом труде «Защитник мира». О жизни знаменитого мыслителя известно не так много. Родился он в Падуе (Северная Италия) в семье с высоким социальным положением. Особую роль в становлении взглядов Марсилия сыграла тяжелая политическая ситуация в Италии. Страна стала ареной соперничества папства и Священной римской империи. Марсилиус отражал интересы гвельфов (сторонников папства), поэтому идейным защитником светской власти и последовательным сторонником секуляризации, каким он известен всему миру, он стал не сразу. В 1311 г. падуанец обосновался в Парижском университете. Именно во Франции он закончил свой труд «Защитник мира» в 1324 г., который посвятил вопросу обособления законодательной власти. Марсилиус Падуанский действительно сделал больше, чем считалось долгое время. В частности, первая из трех частей его трактата всецело посвящена тому государственному устройству, которое будет несравненно лучше не только религиозного, но и абсолютистского строя.

За этот труд Марсилиус подвергся жестокому преследованию со стороны папства, которое угрожало ему даже во Франции. 23 октября 1327 г. Папская курия официально подписала ему смертный приговор, о чем мыслитель узнал, находясь в бегах в Германии у Людовика IV Баварского. Разочарование королем ускорило отход мыслителя от активной общественной и творческой деятельности. Умер падуанец примерно в 1342 – 1343 гг. (Падуанский, 2014: 11-64). Как уже говорилось, Марсилиус Падуан-

ский посвящает первую часть своего трактата «Защитник мира» собственному проекту государства, которое строится на воле и с санкции народа и поэтому существует во благо всего общества. Он пишет следующее: «Существует два вида политических строев или форм правлений государства: правильные и неправильные. Я вместе с Аристотелем, называю правильными те из них, в которых правитель руководит для всеобщего блага и в согласии с волей подданных», то есть правитель по Марсилиусу, правит по воле народа и для его блага. Автор часто использует термин граждане. Они доверяют власть правителю, который обязан опираться на законы в своем правлении» (Падуанский, 2014: 98). «Тот, кто получил власть с помощью выборов, – пишет он, – должен согласовывать свои действия с волей законодателя, ибо он лишь по поручению последнего правомочен что-то одобрять, отвергать, или назначать» (Падуанский, 2014: 123). Этим автор выдвигает тезис о том, что каким бы превосходным человеком правитель не был, он не может управлять государством единолично без «законодателя» – того, кто будет издавать законы. А издавать эти самые законы должен народ в своем абсолютном большинстве, так как законы касаются всех. К тому же народ является той главной причиной, которая определяет и утверждает государственную власть. В главе 14 своего трактата Марсилиус пишет: «Действующее полномочие утверждать или выбирать правление (правителя) принадлежит народу. Ему также принадлежит законодательная власть» (Падуанский, 2014: 139). Любой гражданин в состоянии в упрощенном виде понять смысл закона». Этот тезис является также одним из важнейших, выдвигаемых мыслителем. Он аргументировано доказывает и вытекающую из этого истину, что если любой человек в силе, как он выражается своим «бытовым умом» понять суть закона, то он может и адекватно голосовать за него. Марсилиус Падуанский представляет этот процесс таким образом: народ – верховный законодатель, доверяет лучшим гражданам создавать законы, когда очередной закон создается, он выносится на утверждение, либо отклонение всего народа. Каждый гражданин в этой ситуации может предложить свои изменения и дополнения в закон. В этой же главе он пишет: «Только законодатель обладает правом определять правителя или даже убирать его (с поста), если это необходимо для общего блага» (Падуанский, 2014: 145).

Таким образом, граждане могут судить правителя за преступления и соответственно нака-

зывать его, если уполномоченный ими представитель – законодатель, приостановит функции правителя и предъявит ему обвинение и вынесет приговор. Если закон предусматривает преступление, то все происходит согласно букве закона, если же нет – Законодатель имеет право назначить свое наказание, пишет Марсилиий. Правитель в своей деятельности должен неукоснительно придерживаться закона и не выходить за пределы дарованных ему полномочий, являться образцом и мерой любых общественных дел. Но поскольку он всё-таки человек, обладающий человеческими помыслами и страстями, толкающими его на ошибки и порочные деяния, ему случается совершать и что-то незаконное. В таком случае правитель должен быть предметом надзора со стороны того, кто согласно закону имеет право оценивать его поступки и воздействовать на него. Без такого надзора правитель может превратиться в деспота, угнетающего граждан. Также правитель согласно той же главы трактата выбирается законодателем как представителем всего народа (Падуанский, 2014: 147).

Марсилиий Падуанский, считающийся одним из главных основателей концепции секуляризации государственной власти, является также и тем, кто задолго до мыслителей Просвещения обособил законодательную и исполнительную или инструментальную власти. Именно он назвал законодательную власть первой действующей причиной государственной власти, а исполнительную (правителя) – второй.

Идеи философов эпохи Просвещения

Достаточно значимым и интересным явлением в развитии философской и правовой мысли XVII в. представляется учение идеолога социального компромисса Джона Локка. Дж. Локк – виднейший теоретик и непосредственный участник английской революции, государственный деятель, заложивший основу современной британской политической системы. Острые социально-политические противоречия английского общества второй половины 17 в., привели к острой идеологической борьбе, к дальнейшему развитию концепций, ориентирующихся на демократические ценности и идеалы. Локк сформулировал многие основополагающие принципы государственности, ее организации и идеологические обоснования, заложил теоретические основы системы либерализма. Являясь автором огромного количества произведений, относящихся к философско-правовым учениям,

Локк решительно выступал против феодальных и теологических теорий власти и права, против теократии и вмешательства государства в дела веры.

Наиболее значимым и достаточно интересным является его фундаментальное произведение, носящее название «Два трактата о правлении». Этот труд стал ответом защитникам абсолютизма и последовательно доказал несостоятельность их аргументов. В контексте нашей темы представляет большой интерес второй трактат о правлении, где философ очень четко формулирует все основные признаки разделения властей, внося огромный вклад в разработку концепции. Автор пишет, что законодательная власть является священной и непередаваемой, то есть законодатели не могут передать свои полномочия и урезать их. И указывает, что установление законодательной власти является первым положительным действием в государстве. Он указывает законодательный орган как единственную легитимную инстанцию, утверждающую любой указ, закон, положение и т.д. Он пишет «и ни один указ кого бы то ни было, в какой бы форме он ни был задуман и какая бы власть его не поддерживала, не обладает силой и обязательностью закона, если он не получил санкции законодательного органа, который избран и назначен народом» (Локк, 1988: 338-348). Далее Дж. Локк высказывает идею о том, что законодательный орган должен контролировать исполнение своих законов, а значит деятельность исполнительных властей. Однако не нужно думать, что законодательная власть ставится мыслителем на недостижимую высоту и занимает почти деспотическое положение. По данному поводу автор пишет, что, несмотря на то, что законодательная власть является главной в государстве по отношению к другим властям, народ сохраняет за собой поистине верховную власть и в случае невыполнения своих обязанностей, народ имеет право вернуть себе власть и упразднить законодательный орган. Пока существует правление, законодательная власть является верховной в государстве. Джон Локк ставит исполнительную власть на второе место, говоря о ее подотчетности: «Исполнительная власть, если она находится где угодно, но только не в руках лица, которое участвует также и в законодательном органе, явно является подчиненной и подотчетной законодательной власти и может быть по желанию изменена и смещена» (Локк, 1988: 349). Джон Локк по праву считается одним из отцов сформулированной концепции раз-

деления властей, четкого разграничения полномочий, обособления законодательной власти и ее явного привилегированного положения. В отличие от Марсилия Падуанского он не только вознес законодательный орган на небывалые высоты, но и обозначил необходимость существования третьей силы. Он дал ей название федеративной власти. Самое важное заключается в том, что он убедительно обосновал, что только законодательный орган дает жизнь государству, и только он связывает государство в единый живой организм (Локк, 1988: 384-385).

Философом-теоретиком, внесшим решительный вклад, в формулирование принципов представительной демократии был Шарль Луи Монтескье – один из самых знаменитых деятелей эпохи Просвещения. Многие его труды касаются проблематики, однако наиболее полным и значительным представляется его труд «О духе законов». Автор первым разработал множество принципов, легших в основу современного парламентаризма. Он стал отцом так называемой системы сдержек и противовесов. «Чтобы не было возможности злоупотреблять властью, необходим такой порядок вещей, при котором различные власти могли бы взаимно сдерживать друг друга», так рождается знаменитая система сдержек и противовесов (Монтескье, 1955: 289).

Каждое современное государство должно иметь три власти: первая – законодательная власть; вторая – исполнительная власть; третья – судебная власть. А возглавлять исполнительную власть должен Король (Президент). Главная цель раздела властей по философии Монтескье – это стремление избежать злоупотребления властью. По теории Монтескье, основным условием для обеспечения политической независимости в ее связях с государственным устройством является деление и взаимное сдерживание власти. Существует три типа правления: деспотический, монархический и республиканский. Правление, где главная власть находится в руках всего народа (демократия), и или у его части (аристократия), называется республиканским. Если же правит один человек, но при помощи обязательных законов, установленных сообща с дворянством (оно не дает превратить монархию в деспотию), то это монархическое правление. Если же вся власть находится в руках одного человека и не соблюдаются ни правила, ни законы, то это, несомненно, деспотическое правление. Основные позиции правления: в республике – добродетель и достоинство, при монархии – честь и уважение, при деспотии – страх и тирания. Главный

закон демократии – это закон, по которому вся законодательная власть принадлежит народу. Но к постоянным законам необходимы еще и постановления сената. Последние относятся к нормативам временного действия. К основополагающим законам аристократии Монтескье относит те законы, которые обуславливают право определенной части народа участвовать в издании законов, а затем наблюдать за их соблюдением.

Философ отмечал, что по его личному мнению, именно так и должно определяться основное направление аристократического законодательства в общем. При монархическом правлении главные законы определяют наличие посредников, которые помогают контролировать власть. Главный посредник – это дворянство, без них монарх может стать деспотом.

Монтескье также первым называет третью силу в государстве – судебную власть. Судебная власть «карает преступления и разрешает столкновения частных лиц», тогда как обе другие регулируют общие дела государства. В силу этого свобода и безопасность граждан зависят прежде всего от четкого функционирования судебной власти. Монтескье предлагает передать судебную власть лицам из народа, которые созывались бы по мере необходимости для осуществления судебных полномочий. Последние не должны быть связаны с профессией, богатством, знатностью. Задача судей в том, чтобы решения и приговоры «всегда были лишь точным применением закона. Поэтому в конституционном проекте она не сдерживается никакой другой властью. В отличие от нее, законодательная и исполнительная власти, также имея правовой характер, все же могут злоупотреблять властью, допускать произвол, что приводит к ликвидации свободы и безопасности граждан. Чтобы избежать подобных нежелательных последствий, они должны быть не только разделены, но и наделены правом приостанавливать и отменять решения друг друга.

Он дает исчерпывающие аргументы по вопросу недопущения сосредоточения хотя бы двух из трех властей в одних руках. «Все погибло бы, если бы в одном и том же лице или учреждении, составленном из сановников, из дворян или простых людей, были соединены эти три власти: власть создавать законы, власть приводить в исполнение постановления общегосударственного характера и власть судить преступления или тяжбы частных лиц». Монтескье указывает, что при невозможности управления большинством народ передает свои полномочия

законодательному органу, который формируется из представителей от каждого населенного пункта. Законодательный орган не может быть бессменным и созыв должен сменяться последующим, чтобы сохранить эффективность и стабильность. Законодательный орган также может злоупотребить своей властью, чтобы избежать это, исполнительная власть должна обладать правом отклонять принятие законов. Здесь же Монтескье оговаривает условие – исполнительная власть не имеет права обсуждать законы. Она может только принять или отвергнуть тот или иной закон. Как мы знаем, этот принцип также широко реализован в современной практике.

Далее автор пишет, что законодательная власть должна следить за исполнением. «Но если в свободном государстве законодательная власть не должна иметь права останавливать власть исполнительную, то она имеет право и должна рассматривать, каким образом приводятся в исполнение созданные ею законы» (Монтескье, 1955: 290-299).

Мыслитель также первым сказал о необходимости наличия сдерживающего фактора в самом законодательном органе. По его мнению, законодательный орган должен состоять из двух взаимосдерживающих частей с взаимным правом отмены.

Подводя итог и указывая на решительную роль законодательного органа, Монтескье пи-

шет: «погибнет оно (государство) тогда, когда законодательная власть окажется более испорченной, чем исполнительная (Монтескье, 1955: 299).

Дальнейшая история зарождения принципа парламентаризма связана с практическими решениями, которые нашли свое отражение в конституции Соединенных Штатов Америки, а также в конституциях других государств нового и новейшего времени (Романов, 2002: 276).

Заключение

Таким образом, история идей, которые в совокупности составили основу для развития принципа парламентаризма, является обширной темой исследования. В данной статье осуществлен краткий обзор основных идей, составляющих основу парламентаризма. Из этого следует, что идеи привилегированности, автономности законодательной власти, концентрации ее в руках представительного органа появились в глубоком средневековье, задолго до практического применения. Особняком в истории идей стоят имена Марсилия Падуанского (XIV в.), Джона Локка (XVII в.), Шарля Монтескье (XVIII в.). Среди множества умов, обращенных к теории государственного устройства, эти мыслители внесли наиболее значительный вклад в формирование принципа парламентаризма в его основе.

Литература

- Аристотель. (1983) Сочинения. В 4 т. Политика Т.4 (Серия «Философское наследие»). Москва: Мысль
- Илберт К. (1915) Парламент: Его история, организация и практика. – Петроград: Акционерное общество типографские дела.
- Ковалевский М.М. (1906) От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост государства и его отражение в истории политических учений. В 3-х томах. Т.1 Москва: Типография Товарищества И.Д. Сытина.
- Локк Джон. (1988) Два трактата о правлении. Сочинения: В 3 т. Т. 3. Москва: Мысль.
- Монтескье Ш.Л. (1955) О духе законов. Москва: Государственное издательство политической литературы.
- Падуанский М. (2014) Защитник мира. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко».
- Платон (1994) Собрание сочинений. В 4 т. Государство Т.3 Серия «Философское наследие» Общ. ред. А.Ф. Лосева и др. Москва: Мысль
- Романов Р.М. (2002) Парламентаризм: теория, история и современность. Москва: Учеб. пособие.

References

- Aristotel'. (1983) Sochineniya. V 4 t. Politika T.4 (Seriya «Filosofskoye naslediyе»). [Series «Philosophical heritage»] Moskva: Mysl'
- Ilibert K. (1915) Parlament: Yego istoriya, organizatsiya i praktika. [Parliament: Its history, organization and practice.] – Petrograd: Aktsionernoye obshchestvo tipografskiye dela.

Kovalevskiy M.M. (1906) Ot pryamogo narodopravstva k predstavitel'nomu i ot patriarkhal'noy monarkhii k parlamentarizmu. Rost gosudarstva i yego otrazheniye v istorii politicheskikh ucheniy. [From direct people-to-government to the representative and from the patriarchal monarchy to parliamentarism. The growth of the state and its reflection in the history of political doctrines.] V 3-kh tomakh. T.1 Moskva: Tipografiya Tovarishchestva I.D. Sytina.

Lokk Dzhon. (1988) Dva traktata o pravlenii. Sochineniya [Two treatises on the government. Compositions]: V 3 t. T. 3. Moskva: Mysl'.

Montesk'ye SH.L. (1955) O dukhe zakonov. [On the spirit of the laws]. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury.

Paduanskiy M. (2014) Zashchitnik mira. [Defender of Peace]. Moskva: Izdatel'sko-torgovaya korporatsiya «Dashkov i Ko».

Platon (1994) Sobraniye sochineniy. [Collected Works] V 4 t. Gosudarstvo T.3 Seriya «Filosofskoye naslediyе» [State T.3 Series «Philosophical heritage»] Obshch. red. A. F. Loseva i dr. Moskva: Mysl'

Romanov R.M. (2002) Parlamentarizm: teoriya, istoriya i sovremennost'. [Parliamentarism: theory, history and modernity]. Moskva: Ucheb. posobiye.

Батырбекқызы Г.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: goha_batyr@mail.ru

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Бұл мақала белгілі қоғам және мемлекет қайраткері Нәзір Төреқұловқа, оның латын әліпбиіне өтудегі қызметіне арналған. 1929-1940 жылдары Қазақстан латын әліпбиін қабылдаған жылдар еді. Сонымен қатар оның тұлғалық қасиеттері екі елдің КСРО мен Сауд Арабияның екіжақты байланыстарын жақсартқан. XX ғасыр басында латын әліпбиіне өту ол уақыт талабының меншігінде екенін атап айтып, Бакудегі Бірінші Бүкілодақтық Түркологиялық Съезде латынды қабылдауға өз үлесін қосқан. Оның қоғамдық-саяси қызметіне және шығармашылығына талдау жасалады. Сонымен қатар, тұлғатануға байланысты ұсыныстар жасалады. Нәзір Төреқұлов ұлты қазақ – сол уақыттағы бірінші кеңес дипломаты, отандық ғылымда атын алтын әріппен қалдырған тұлға. Кезінде жазықсыз жараланған белгілі халқымыздың ұлдарының өмірі мен қызметін зерттеу тарих үшін басты мақсаттардың бірі болып саналады.

Түйін сөздер: Нәзір Төреқұлов, латын әліпбиі, Бірінші Бүкілодақтық Түркологиялық съез, қазақ тілі, баспа.

Batyrbekkyzy G.

Senior lecturer of M. Auezov South Kazakhstan state university,
Kazakhstan, Shymkent, e-mail: goha_batyr@mail.ru

Activity of Nazir Torekulov in transition to latinness at the beginning of the XX century

Article is devoted public to both the statesman Nazir Torekulov and his activities in the adoption of the Latin alphabet. Latin script was in 1929-1940 official in Kazakhstan. At the same time it should be noted its personal qualities. The analysis of his social and political activity and creativity is given. Together with it recommendations for a personnel of the personality are made. The transition to the Latin alphabet is just a matter of time, he asserted and was an active supporter of the adoption of the Latin alphabet in the First All-Union Turkic Congress in Baku. Nazir Torekulov by Kazakh nationality – was one of the first Soviet diplomats of that period, the personality who has left a mark gold letters in domestic science. The research of life and activity of the famous sons of the people who haven't fairly become enemies of the people – is one of priority problems of history.

Key words: Nazir Torekulov, the Latin alphabet, the First All-Union Turkic Congress, the Kazakh language, the publishing.

Батырбекқызы Г.

ст. преподаватель Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауэзова,
Казахстан, г. Шымкент, e-mail: goha_batyr@mail.ru

Деятельность Назира Торекулова в переходе на латиницу в начале XX века

Статья посвящена видному общественно-государственному деятелю Назиру Торекулову и его деятельности в принятии латинского алфавита. Латинский шрифт был в 1929-1940 годах официальным в Казахстане. Вместе с тем надо отметить его личностные качества, которые способствовали улучшению межгосударственных отношений и связей между СССР и Саудовской

Аравией. Переход к латинскому алфавиту – это всего лишь дело времени, утверждал он и был активным сторонником принятия латиницы в Первом Всесоюзном Тюркологическом Съезде в Баку. Дается анализ его общественно-политической деятельности и творчества. Вместе с этим даются рекомендации в отношении персоналии личности. Назир Торекулов по национальности казах – был одним из первых советских дипломатов того периода, личность оставившая след золотыми буквами в отечественной науке. Исследование жизни и деятельности знаменитых сынов своего народа, не справедливо ставших врагами народа, является одной из приоритетных задач истории.

Ключевые слова: Назир Торекулов, латинский алфавит, Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, казахский язык, издательство.

Кіріспе

XX ғасыр басындағы ұлттық элитаның бақ талайына қиын да қызықты тағдыр бұйырыпты. Ел менен жер тағдыры сынға түскен қысталаң заманда өмір сүріп, өмірлік мұраттарын коммунистік идеялармен ұштастырған тұлғалардың тағдыры революциялық романтикамен басталып, саяси, азаматтық трагедиялармен аяқталғаны өкінішті. Қазақ ұлттық мемлекеттілігінің бастауында тұрған, қиын тағдырлы саяси элитаның аса ірі өкілдерінің бірі Нәзір Төрөқұлов еді.

1922 жылдың күзінде Түркістан республикасындағы басшылық қызметінен жаңа жұмыстарды ұйымдастырып жүргізуі үшін Нәзір Төрөқұлов Мәскеуге шақырып алынды. РКСФР Ұлт істері жөніндегі халкоматы жанынан, Ресей Федерациясында тұратын барлық ұлттардың қоғамдық-саяси және мәдени дамуына септесу мақсатында, Шығыс халықтарының Орталық баспасы құрылған болатын. Осы баспаны басқару Нәзір Төрөқұловқа жүктелді. 1923 жылы тап сол секілді мақсатпен Орталық Батыс баспасы ашылды. Ал 1924 жылдың ортасында осы екі баспаның базасында КСРО халықтарының Орталық баспасы құрылды. Нәзір Төрөқұлов осы баспаның басқарма төрағасы қызметін 1928 жылы дипломатиялық жұмысқа ауысқанға дейін атқарды. Баспа совет елі халықтарының 50 тілінде түрлі әдебиет, оқу құралдарын, 12 тілде журнал шығарды, жергілікті жерлердегі баспа ісіне түрлі көмектер беріп тұрды (Төрөқұлұлы, 1996: 38).

Нәзір Төрөқұлов аталмыш баспа жұмысын басқара жүріп, Шығыстанушылардың бүкілодақтық ғылыми ассоциациясы төралқасының мүшесі болды. Түркі жазуын латындандыру мәселесімен шұғылданды. Араб графикасына негізделген түркі әліпбиін латыницаға көшіру жобасын жасап, жаңа түркі алфавитінің үлгісін ұсынды. 1924 жылы шыққан «Жаңа әліппе. Үлкендер үшін» деген еңбегінде араб әріптерінің орнына, қазақ дыбыстарын дәлірек камтитындай

етіп жөнделген латын алфавиті негізіндегі жаңа әліпбиді ұсына отырып, жазудағы бұл жаңалықтың қазақ мәдениетін озық елдермен жақындастыра дамытуға мүмкіндік беретінін дәлелдеді. Жаңа әліпби хақында Орынборда болған жиында оны жақтаушылар Ахмет Байтұрсынов жағындағылардан басым түсті, ол 1926 жылы Бакуде өткен 1-ші Бүкілодақтық түркітанушылар съезінде де жаңа жобаның артықшылықтарын дәлелдеп бірнеше рет сөйледі.

Н. Төрөқұлов жайлы дереккөздерге талдау

Н. Төрөқұлов баспа өндірісін ұйымдастыру барысында ұлттардың тілі мен жазуына қатысты мәселелермен күнделікті бетпе-бет келді. Бұл жағдай оның Кеңес Одағындағы жаңа әліпби қалыптастыру науқанының бастамашыларының және нақты ұйымдастырушыларының бірі болуына алып келді. Жаңа түрік-татар әліпбиі жөніндегі Бүкілодақтық орталық Комитет (*әрі қарай – ЖТӘЖБОК*) 1926 ж. Наурыз айында Баку қаласында өтіп, жаңа түрік әліпбиін қабылдаған I Бүкілодақтық Түркология съезінен соң КСРО түрік-татар халықтарының ерекше кеңесінің шешіміне сай құрылған болатын. ЖТӘЖ БОК КСРО өкіметінің 11 наурыз 1927 ж. қаулысымен ресми түрде құрылғанымен оның жұмысы 1927 жылдың наурызында басталып кетті (ГАРФ, 7543:1). Н. Төрөқұловтың Бакуде өткен съезге қатысып, баяндама жасағаны белгілі. Одан кейінгі уақытта ол осы іспен тікелей айналысты. Дегенмен, ол әліпби мәселесімен Шығыс баспасында қызмет істеген кезінде бастаған еді. Ресей Ғылым академиясының архивінде Н. Төрөқұловтың 1927 жылдың 12 қарашасында жасаған «Проблема латинского алфавита – для тюркских народов» атты баяндамасының стенограммасы сақталған. Баяндаманы талқылауға Леонтьев, Диманштейн, Василин, Шимаев, Мамедов сияқты тілші ғалымдар қатысып, талқылауға қатысқан (Архив РАН, 677:7).

Баяндамада түркі халықтарының жазуын латын әліпбиіне ауыстырудың теориялық және практикалық мәселелерін қозғаған тұжырымдар аса құнды, ондағы көтерілген мәселелер бүгінгі күні де өзекті болып отыр.

ЖТӨЖ БОК Ережесінде бекітілгендей оның басты міндеттерінің бірі ретінде КСРО-дағы жаңа түрік әліпбиіне көшкен халықтар үшін жаңа түрік әліпбиін қолданысы жетілдірумен зерттеуге қатысты ғылыми-теориялық жұмыстарды ұйымдастыру болып белгіленді (ГАРФ, 7543:1).

Нәзір Төрөқұлов елшіліктен оралғаннан кейін, қырықтың қырқасында ғылым жолын біржола таңдады. Журналист кәсібін құлай ұнатқан ол баспагер болумен қатар ұстаздық етті. Қарындашпен адам бейнесін салуда жоғары шеберлікке жеткенімен, оны әсте дабыра етпеді. Бойында Шығыс дәстүріндегі ақындығы да бар. Бұлар Н. Төрөқұловтың біз білмейтін қырлары болатын.

Еліміз тәуелсіздігінің алғашқы кезеңінде Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың: «Бүгінде тәуелсіз мемлекетті құрып, нығайтудан артық ұлтымызды ұйыстырып, біріктіретіндей мақсат жоқ. Өз тарихының түп-тамырын танып-білу, ата-бабаларыңның ауқымды іс-әрекетін мақтаныш ету, өктем дәуірдің әртүрлі кемшіліктерінен арылу, қазіргі заманға лайық сананы қалыптастыру ұлттық бірігуге қуатты күш-серпін береді», – деп айтқаны бар еді (Архив РАН, 677:7).

Жалпы айтқанда Н. Төрөқұлов 1927 жылы қараша айының 12 жұлдызында стенографиялық есеп баяндамасында латын әліпбиінің идеясы тарихта түрік-татарларда 50-60 жыл тарихы бар деп көрсеткен. XIX-XX ғғ. әдебиеттің өркендеуі басқа елдерден экономикалық, сауда, мәдениет, шаруашылық жағынан қалып жатқаны туралы айқын көрсетіп талдаған. Басқа Европа елдерімен шайқастарда түрік елдері ұтылып жатқандығы түрік-татар қоғамының дамуына кедергілер келтірді. Бұл жерде болған пікірталаста жарыссөзге шыққан: Леонтьев, Диманштейн, Василин, Димаев, Мамедов, соңғы қорытынды сөз Н. Төрөқұловқа тиесілі болды (Архив РАН, 350:2).

Тәуелсіз Қазақстан Республикасы қазіргі кезде Біріккен Ұлттар ұйымынан бастап көптеген әлемдік халықаралық ұйымдарға еніп, жан-жақты интеграцияға тартылды. Кеңес Одағы құрамындағы тоталитарлық биліктің құрсауынан босанған Қазақстан ішкі және сыртқы саясатта жалпыадамзаттық құндылықтарды бағдарға алып, дүниежүзі мемлекеттерімен көпвекторлы

саясатын алдағы уақытта да жалғастыра беретін болады. Мемлекеттің алдына қойған стратегиялық мақсаттары көптеген кезек күттірмейтін міндеттерді шешуге бағытталуда. Сондай міндеттердің бірі қазақ жазуын латын графикасына ауыстыру екендігі айқын белгіленді.

1926 жылы «Жаңа мектеп» журналында жарық көрген «Түрікшелер құрылтайы» мақаласында А. Байтұрсынов съезд жұмысына: «Соңғы баяндамалар талқыға түсіп сөз болмастан комиссияға жіберіле берді. Құрылтай дүкені жасаушылардың қолында болғандықтан, күні бұрын икемдеп қойғандықтан «қазанның құлағы қазаншының қалаған жерінен шықты» деп баға берсе, 1927 жылы «Еңбекші қазақ» газетіне жазған «Тағы да жаңа әліпби туралы» мақаласында Нәзір Төрөқұлов: «26-жылдың мартында Бакуде болған Түрік білімпаздарының сиезінде латыншылдар 101 дауыс алып, жеңіп шығып, арабшылдар 7 дауыспен қалып отырған. Съездің бұлай қаулы шығаруы латын мәселесінің толғағы жеткеніне толық дәлел» (Первый Всесоюзный Тюркологический съезд, 1926:427-429) деп, арабшылдарға қарсы жауап қайтарды. Осы кезеңдегі Н. Төрөқұловтың саяси қызметі жайлы А. Мұсалиева: Қазіргі жаһандану жағдайына түрік халықтарының мәдени өміріндегі араб, латын және кириллица түріндегі үш әліпбиді тұтынуынан туындаған қиындықтар Н. Төрөқұловтың ұсынған идеясының дұрыстығын дәлелдесе керек. Ғасыр басында М. Шоқай, Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында М. Сұлтанғалиев, Т. Рысқұловтар көтерген түрік халықтарының саяси бірлігі идеясын қайта жаңғырту пролетариат диктатурасы орныққан тоталитарлық жүйе жағдайында мүмкін емес еді. Жаңа жағдайда Н. Төрөқұлов бастаған жаңа әліпбиді жақтаушылар алыс бағдарламаны көздеген мәдени бірлік идеясын ұсынды. Әйтсе де бұл идея 1940 жылы КСРО құрамындағы түрік халықтарының жазуын латын әліпбиінен кириллицаға ауыстыруымен бірге келмеске кетті» (Смағұлова, 2011: 432) – дегенді айтады. Смағұл Сәдуақасұлы «Латын әрпін алудың саяси қорқынышы бар. Молдалар қарсы болады. Араб таңбалары ислам дінінің таянышы, әріптен қол үзсек, діннен де қол үземіз» деген көзқарасын латыншыл Н. Төрөқұлұлы мен Ә. Байділдаұлы өткір сынайды. Оларды «ескішілдер», «діншілдер» деп кінәлайды» (Майлықұтова, 2004: 134) – деп жазады.

Қазақ ұлт зиялыларының да латын әліпбиін насихаттаған еңбектері жарық көре баста-

ды. 1924 жылы Нәзір Төрекұловтың «Жаңа әліпби неге керек?» деген кітабы Мәскеуде басылды. Әліпбиді өзгерту мәселесінің қайдан шыққандығына тоқтала отырып, латын әрібіне көшудің негізгі себебі араб әрібінің оқу мен жазуда қолайсыздығында деп көрсетті (Төрекұлов, 1924).

Латын әрпін қабылдау барысында ұлт республикалары Орталық Атқару Комитеті, аудандық, өлкелік атқару комитеттерінің қасында орналасқан көмектесу бөлімдері аса маңызды рөл атқарды. Бұл, дегеніміз, латыншаға өтудегі орталық штабтың Бүкілодақтық жаңа түрік әліпбиінің орталық комитеті іске қосылғаннан кейін күшейе түсті. Бұл Бүкілодақтық Орталық комитеттің жиындарында көптеген маңызды мәселелер қарастырылған және өз шешімін тапқан. Бүкілодақтық орталық комитет құрылмас бұрын латындандыру ісінің бірегей басшылығы болмады. Кейбір жерлерде осы жаңа түрік әліпбиін жасау ертерек басталып кеткен.

«Жаңа түркі жазуының негізін ұзақ талқылау мен өңдеуден кейін 1929 жылдың 7 тамызында КСРО Орталық Атқару Комитетінің төралқасы мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі «Жаңа қазақ алфавитін (әліппесін) енгізу» турасындағы қаулыны қабылдады. 14 тамызда жаңа әліпбиді Халық ағарту комиссариатының барлық жағдайды ескере отырып, бүкіл қазақ мектептеріне латын әліпбиін толықтай енгізудің соңғы мерзімін 1930 ж. 14 тамызына, яғни Қазақстанның 10 жылдық мерейтойына дейін аяқтауды белгіледі. 1930 жылы құрылған жаңа түрік әліпбиінің Орталық Комитеті 1933 жылы КСРО Одақтық ОАК-нің жанындағы жаңа әліпбидің Бүкілодақтық орталық комитеті болып қайтадан құрылып, 1940 жылдың соңына дейін жұмыс істеді» (Исхан, Оспанова, 2013: 58-63).

Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Халықтарының Ассамблеясының XII сессиясында қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керектігін жөніндегі сөзі және 2012 жылғы Жолдауындағы тапсырмасы Қазақстанның латын әліпбиіне көшуі қажеттігін нақтылап берді. Қазіргі таңда латын әліпбиіне көшу мәселесіне орай мемлекетімізде түрлі талқылаулар өтіп, осы мәселе төңірегінде түрлі іс-шаралар жүргізіле бастады (Батырбекқызы, 2017: 230-234).

Нәзір Төрекұловтың айтуы бойынша дереккөздерге сүйенген болсақ білімпаздардың съезді өткізуге қызығушылығы бар еді. Осы мәселеге мән бермеу біздіңше мүмкін емес. Осы съезде латын графикасына қарсы болған

Ахмет Байтұрсынов екеуі пікірталастарға түскен. Бұл жаңа алфавит ұсынылғаннан кейін екі нұсқасына дауыс беруге алып келді. Бір дауысқа айырмашылығы болған Нәзір Төрекұловтың ұсынған нұсқасы қабылданған болатын, ең қолайлы болғаны үшін. Съездің бұқара халқы құрметке лайық, өйткені барлық шешімдер дауыс беру арқылы шешілген. Осы съезде жазудың ережелері талқыланған болатын. Орфография туралы баяндаманы Елдес Омаров жасады, бұл баяндамаға Мухтар Мурзин қосылған болатын.

Соңында Н. Төрекұловтың нұсқасы қабылданған. Ал біз латыница қабылданған соң немесе оған дейін қанша басылымдар жарық көргенін қарасақ; 1841-1932 жылдар аралығында толық емес мәліметтерге қарағанда қазақ тілінде араб графикасымен ҚР Ұлттық кітапханасының басылымдар қорында барлығы 1949 атаумен кітаптар сақталған (Асқарбекова Н.М., Замзаева Т.А., 2006: 6). Бұл цифр осы кезеңде жарық көрген кітаптардың негізгі бөлігін қамтиды.

Қазақстанда латын графикасының қолданылуы елдегі индустрияландыру, ұжымдастыру, дәстүрлі көшпелі қазақ шаруашылығын күштеп отырықшыландыру, саяси қуғын-сүргін және мәдени революция сияқты күрделі тарихи оқиғалармен қатар іске асты. 1929-1940 жылдарды қамтыған латындандырудың күрделілігі аталған оқиғалармен қатар келуімен бірге ғасырлар бойы қолданыста болған араб графикасының негізінде қалыптасқан дәстүрлі жазу мәдениетін мүлдем жаңа графикаға ауыстырудың психологиялық кедергілерінен де туындады. Араб графикасымен сауат ашқан аға буынның бұл кедергіні жеңуі қиындыққа түссе, жаңадан сауат ашатын жас буынға латын графикасында дайындалған оқу құралдарының жетіспеуі және бір ізге түсірілмеуі түріндегі қиындыққа тап болды.

Қазақ тілінде араб және латын графикасымен жарық көрген кітаптардың тақырыптарына талдау жасағанда жарияланған кітаптардың қамтыған пәндерінің аясы кеңгендігін аңғарамыз. Ең бастысы латын графикасын қолдану арқылы қазақ тілінің дамуына кең тыныс ашылды. Қазақ тілінің әлеуметтік функциясы кеңейіп, ол ғылымның тіліне айналды. Қазақ қоғамында жүргізілген осы реформалардың барысы қоғамның мәдени дамуына аса үлкен кедергілер ала келді. Осы реформалардың салдарынан кейінгі ұрпақ араб және латын графикасымен қалыптасқан мәдени, рухани мұрамен танысу мүмкіндігінен айрылып қалды.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тетіктер өркениетті елдердің озық тәжірибелерін пайдалана отырып, өтпелі кезеңнің ерекшеліктері мен саяси, ұлттық жағдайларға байланысты қалыптасып құрылды. Осыған қарай мемлекеттік тетіктің құрамында Президент ерекше орын алды. 1991 жылдың 1 желтоқсанында Қазақстан халқы Тұңғыш Президентін сайлады. Осыдан келіп қарасақ, Алаш қайраткерлерінің «мемлекеттің басшысы Президент» деп тұжырымдауын өмірдің өзі дәлелдеді. Осыдан ғасырға жуық (100 жыл) уақыт бұрын Алаш қайраткерлерінің Қазақ автономиясын құрып, тәуелсіз мемлекет идеясын туғызған өршіл рухын еліміздің көк туын желбіретуші Тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаев одан әрі жүзеге асырып отыр деуімізге толық негіз бар.

Міне осылай елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев жылдың басында қазақ халқына жолдау жариялағаннан соң, көп ұзамай «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақала жазған болатын. Бұл мақаланың еліміздің өркендеп дамуына берері мол. Өйткені ұлттық сананың қалыптасуына, 30 қабілетті мемлекеттер арасына қосылуы – біздің еліміздің алға қойған маңызды стратегиялық жоспары. Қоғамның әрі қарай дамуына себеп болатын заман сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Елбасымыз бұл ретте сананың жаңғыртуына бірнеше бағыт атап өткен. Біріншіден бәсекелік қабілет болса, екіншіден прагматизм, үшіншісі ұлттық бірегейлікті сақтау болса, төртіншісі білімнің салтанат құруы, ал бесіншісі Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы және алтыншысы сананың ашықтығы. Көріп тұрғанымыздай қазіргі заман технология заманы болғандықтан Елбасы бағыт бағдарын заманға сай ой жарыстыратын заман екенін атап өткен.

XX ғасырдың басында Қазақстанның тарихы өзінің қиын қоғамдық – саяси және әлеуметтік қайшылықтарымен белгіленеді. Сонымен қатар, рухани азаматтық пен демократиялық – ағартушылық идеялары толы бұл кезең, халқымыздың небір алып ой иелерін жарыққа шығарған дәуірі болды. Айтып кетер болсақ ол: құқықтың мемлекет принциптерін қазақ қоғамына ендіру, өзін-өзі басқару, тілдің дамуына үлес қосу, ұлттың тәуелсіздігі, әдеттік талаптарды ережеге сай орындау сияқты биік мұрат пен мақсаттар тұрады.

Заман талабына сай боламыз десек – әлемнің алдыңғы қатардағы мемлекеттерінің үлгісін алу-

ымыз қажет. Бұл ретте латын әліпбиіне ерекше назар аудару қажет деп ойлаған абзал. Біз латын әліпбиіне көшуде тәжірибесі бар халықпыз. Атап айтсақ, 1929-1940 жылдар арасында латын графикасына өткен болатынбыз. Алайда, 1940 жылдан бастап орыс тілінің негізінде кириллицаға өту туралы заң қабылданды. Әрине бұл саяси астары бар шешім болғаны бәрімізге мәлім. XX ғасырдың I жартысында Нәзір Төрекұлов латын әліпбиіне көшу болашаққа бағыт-бағдар екенін айтып өткен. Сол заманда болашақта технология дамыған кезең болатынын білген белгілі қаламгер.

Біздің елімізде латын графикасын қабылдау – дәстүрлі көшпелі қазақ шаруашылығын күштеп отырықшыландыру, саяси қуғын-сүргін, индустрияландыру, ұжымдастыру және мәдени революция сияқты қиын тарихи оқиғалармен қатар жүзеге асты деуге болады. Латындандыру кезеңі 1929-1940 жылдарда жүзеге асты. Бұл жұмыстың күрделілігі осы айтылған оқиғалармен бірге келуімен, ғасырлар бойы қолданылған араб графикасының негізінде жасалған дәстүрлі жазудың мәдениетін жаңа графикаға өткізудің түрлі психологиялық кедергілерден туындаған. Араб графикасымен оқыған үлкендердің осы кедергіні жеңуі қиындыққа ұшырады. Жас буындар латыншада оқуына да кедергі ретінде оқулықтардың тапшылығына тап болды.

Қазақ тілінде латын және араб графикаларымен жарық көрген кітаптардың тақырыптарына талдау жасасақ жарияланған кітаптардың қамтыған пәндердің аясы кеңігендігін байқаймыз. Басты себеп латын графикасын қабылдау арқылы қазақ тілінің ары қарай дамуына жол ашылды. Қазақ тілі даму жолында әлеуметтік функциясы кеңейді және ол ғылыми тілге айналды. Қазақ қоғамында бұл реформалардың жүргізілу барысы қоғамның мәдени дамуына көп кедергілер алып келді. Бұл реформалардың кесірінен жас ұрпақ латын және араб графикаларымен жасалған рухани, мәдени мұралармен танысудан айрылып қалды.

Әлем халықтарының басым көпшілігі осы әліпбиді қолданады. Қазіргі тез өзгеріп жатқан жаһандағы ғылым-білімнің, техника мен технологияның басым бөлігі ағылшын тілі мен латын әліпбиінің негізінде жасалған. Сондықтан қазақ өз ғылымын, экономикасын дамытқысы келсе, өркениет көшіне ілесуді қаласа, латын әліпбиіне көшуі шарт. Мектептен бастап балаларға ағылшын тілін үйреткеннен оларға латын әліпбиі үйренуге оңай болады. Демек, ештеңеге аландамай тезірек жаңа әліпби

жасауға тиіспіз. Нұрсұлтан Назарбаев алғаш рет латын әліпбиіне көшу туралы 2012 жылы қазақстандықтарға жолдауында айтқан болатын. Арада 5 жыл өтіп 2017 жылдың сәуір айында 2025 жылы біз жаппай латынға көшетіміз белгілі болды. Алаштың ардақты қайраткері Нәзір Төрекұлов былай деген: «Латын әліпбиіне көшу ол тек уақыттың меншігінде, заманға қарай латынша біздің өміріміздің бір бөлігіне айналды». Әрине бұл айтылған сөздерге еш күмән тудырмайды. Бұл сөздер болашаққа бағдар – рухани жаңғыру ретінде екі қайраткердің бір жерде тоғысуы ретінде қарастырылған.

Енді, Нәзір Төрекұловтың «Еңбекші қазақ» газетінде жариялаған «Латын әрпін алу тартысының жаңа бет алысы» мақаласына тоқтап кетейік. Бұл мақала 1927 жылы 8 қыркүйекте №206 шыққан. «Неше жылдан бері латын әрпін алу туралы қазақ латыншаларының жүргізіп келе жатқан тартысы жаңа дәуірге аяқ басып отыр. Бұл дәуірдің бөлектігі – латын әрпін алу тартысы кеңес әлеуметшілігінің көкейіне кіріп, сондағы жұмысының бірі болып танылып отыр.

Қорытынды

Жаңа тілдік реформалардың басты мақсаты – қазақ тілінің әлеуетін арттыру, оның иммунитетін күшейту, қалпына келтіру, осы заманға бейімдеу. Бұл мәселелерді сол тілді құртуға, құл етуге негізделген тілдік орта мен заңдылықтар негізінде шешу мүлдем мүмкін емес. Жаңа әліпбиге көшу үлкен жұмыстың басы ғана, қыруар міндеттің ары қарай кеткенде 5-10 пайызы ғана. Осыдан кейін қазақтың жаңа орфография, орфоэпиясын жаңа заманға лайықтап, қайта жасақтап шығу міндеті тұр.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Алаш қайраткерлерінің тұтас арманы орындалды, қазақ ұлтының көсемі Нұрсұлтан Назарбаев болашаққа бағдар: рухани жаңғыру мақаласында бұл арманның мақсатқа айналғанына көзіміз жетті. Ғасырлар бойы қазақ зиялыларының арманы болған тәуелсіздік, бірыңғай алфавит болашақ қазақ халқына аманат болды.

Күні кеше елбасымыз бұл мәселені көтерген болатын. Екі дәуір түйіскен шақта

Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр. Осыған орай Елбасының сөзімен қорытсақ: «Аталған екі жаңғыру процесінің де нақты мақсат-міндеттері, басымдықтары мен оған жеткізетін жолдары бар. Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады. Рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес. Біз Тәуелсіздік кезеңінде бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқардық. 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғырттық. 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең беделді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттедік. Енді осының бәрінен де ауқымды және іргелі жұмыстарды бастағалы отырмыз. Мен еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім» (Назарбаев, 2017:13).

Қазақ тілінің жаңа әліпбиге көшуі – тәуелсіз, егемен мемлекет пен қазақ қоғамының жеке-дара ісі мен таңдауы. Латын қарпіне өту туралы әңгіме бүгін туындаған жоқ. Бұл туралы әңгімені қазақ ғалымдары, зиялы қауым өкілдері 1990 жылдардың басынан үздіксіз айтып жүр. Саяси дискурста бұл мәселе 2000 жылдан бері еніп, өзінің орнын тапты. Осы арада жүздеген мақала жазылып, көптеген кітап та шықты. Қоғамда біраз әңгіме айтылып, талай талқылар өтті. Қазақ қоғамы бұған іштей дайын отыр. Мәселе тек осы үрдістің философиясы мен идеологиясын анықтауға, әдістемесі мен іске асыру жолдарына тіреліп тұр. Қалай болғанда да мынаны ұғынып алғанымыз дұрыс. Жаңа әліпбиге көшу – ұлы өркениеттік таңдау, бәлкім тәуелсіздігіміздің алғашқы елу жылының ең тағдырлы, ең ғаламат саяси-символикалық таңдауы шығар. Жаңа әліпбиге көшу – өркениеттік таңдау, ұлттық модернизацияның, жаңғырудың мызғымас бөлігі.

Әдебиеттер

Аскарбекова Н.М., Замзаева Т.А. Араб графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы (1841-1932). Алматы: «Қазақстаника» баспа үйі, 2006.
Архив РАН Ф.677, Оп.7, Д.146.

Архив РАН. Ф. 350., О.2., Ед.хр.216.

Батырбекқызы Г. (2017). Нәзір Төрекұловтың латын әліпбиіне өтудегі қызметі – қазақ халқының рухани жаңғыруына қосқан үлесі / Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Педагогика сериясы. №2(54). 230-234 бб.

ГАРФ. Ф.7543, Оп.1, Д.2.

Исхан Б., Оспанова Б.Б. (2013). Патшалық Ресей мен КСРО тілдің саясатының кезеңі / Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар» сериясы. №4(39). 58-63 бб.

Майлықұтова М. (2004). Латын графикасына көшуге байланысты XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының пікірталасы // Әлемдік мәдениет және білім кеңістігіндегі тілдер: халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті. 134 б.

Назарбаев Н. (2017). Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Астана: Егемен Қазақстан. – URL: <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>.

Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд 26 февраля – 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). Баку 2011. «Нагыл Еви». 552 стр., (С.427-429).

Смағұлова С. (2011). Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.). Алматы: Елтаным баспасы.

Төрекұлұлы Н. (1996). Орталық баспаның бес жылдығы. «Темірқазық». №1(4). Шымкент. 38 б.

Төрекұлов Н. (1924). Жаңа әліппе неге керек? Москва.

References

Askarbekova N.M., Zamzaeva T.A. (2006). Arab grafikasy men basylyan qazaq kitaptarynyng katalogy [the catalogue of kazakh books printed in Arabic alphabet]. Almaty: «Kazakhstanika» baspa үji., (1841-1932) Qurast.

Arhiv RAN F.677, Op.7, D.146.

Arhiv RAN. F. 350., О.2., Ed.hr.216.

Batyrbekqyzy G. (2017) Nazir Torekulovtyng latyn alipbiine otudegi qyzmeti – qazaq halkynyng ruhani zhangyruyna qosqan ulesi [Activity of Nazir torekulov on the transition to the Latin alphabet is the contribution to the spiritual revival of the Kazakh people] / Abaj atyndagy KazUPU Habarshysy. Pedagogika serijasy. №2(54). 230-234 bb.

GARF. F.7543, Op.1, D.2.

Ishan B., Ospanova B.B. (2013). Patshalyq Resej men KSRO tilding sajasatynyng kezeni . Abaj atyndagy KazUPU Habarshysy [of the tsarist Russia and USSR is language policy period] / «Tarih zhane aleumettik-sajasi gylymdar» serijasy. №4(39). 58-63bb.

Majlyqutova M. (2004). Latyn grafikasy na koshuge bajlanysty XX-gasyr basyndagy qazaq zijalyларыnyng pikir talasy [discussions of the Kazakh intelligentsia regarding the transition to the Latin alphabet] // Alemdik madeniet zhane bilim kengistigindegi tilder: halyqaralyq gylymi konferencija materialdary. Almaty: Qazaq universiteti. 134 b.

Nazarbaev N. (2017). Bolashaqqa bagdar: ruhani zhangyru. Astana: Ege men Qazaqstan. – URL: <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>. [5.01.2018]

Pervyj Vsesojuznyj Tjurkologicheskij S'ezd 26 fevralja – 5 marta 1926 g. (Stenograficheskij otchet). Baku. 2011. «Nagyl Evi». 552 str., (s.427-429).

Smagulova S. (2011) Qazaq mepzimdi baspasozii: shygu tarihy men depektik mangyzy (XX f. 20-30 zhzh.). Almaty: Eltanym baspasy. 432 b.

Torekululy N. (1996). Ortalyq baspanyng bes zhyldygy. [5 years of the Central press]. «Temirkazyq». №1(4). Shymkent. 38 b.

Torekulov N. (1924). Zhanga alippe nege kerek? [why we need a new alphabet]. Moskwa.

Шағырбаев М.¹, Сапатаев С.²

¹магистр, Ә. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: shagyrbaev@gmail.com

²магистр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: samat.1991@mail.ru

**ЕР-ТОҚЫМ ГЕНЕЗИСІНЕ ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР
(Таулы Алтай және Берел қорымдарының материалдары бойынша)**

Мақала ат әбзелдерінің маңызды бөлігі – ер-тоқымның генезисіне байланысты кейбір мәселелерге арналады. Әрине қазіргі таңда ер-тоқымдар жетіліп, өзінің бастапқы формасынан мүлдем өзгеше болып кеткенімен, жалпы негізгі мақсаты мен бастапқы пішінін сақтаған. Мақала барасында, негізінен Шығыс Қазақстан және көршілес аймақтардан табылған көне ер-тоқымдардың жасалу ерекшеліктері, ерлердің конструкциялық құрылымы, безендірілу тәсілдерін, басқа аймақтардан табылған ер-тоқымдармен салыстырмалы түрде талдау жүргізілген. Зерттеу нысаны ретінде, Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданы Берел қорымындағы №11 оба материалдары және аталған аймақпен көршілес Таулы Алтайдағы Пазырық, Тұяқты, Башадар, Шибө, Кудыргэ, Ак-Алахан, Жоғарғы Қалжың-2, Қытайдың Синьзянь аймағы қарастырылады. Ерте көшпелілердің ер-тұрмандары туралы деректер ерте заманның өзінде-ақ болған. Мәселен, ассириялықтардың ілмектеріндегі салт мінген скифтердің ер-тоқым пайдаланған бейнесі, Чертомлыктік ілмектегі атын демалдырып отырған скифтің ерттеулі жылқысы т.б. Бірақ нақты ер-тоқымдар туралы зерттеулер, археологиялық қазба жұмыстарының негізінде талдау жасау жұмыстары XX ғасырдың басында жарық көре бастады. Осы тақырып бойынша М.П. Грязнов, С.И. Руденко, А.А. Гаврилов, Н.В. Полосмак, А.П. Бородовский, П.П. Азбелев, Е.В. Степанова, З.С. Самашев секілді зерттеушілер өздерінің еңбектерінде ақпарат келтіріп кеткен.

Түйін сөздер: ат әбзелдері, ер-тоқым, Шығыс Қазақстан, Таулы Алтай, генезис, жылқы шаруашылығы.

Shagirbayev M.¹, Sapataev S.²

¹master, Archaeology institute named after A. Margulan, Kazakhstan, Almaty, e-mail: shagyrbaev@gmail.com

²master, senior lecturer of the department of archeology, ethnology and museology of the Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: samat.1991@mail.ru

**Some issues of the saddle genesis
(based on the materials of the burial grounds of Altai Mountains and Berels)**

The article is devoted to some issues of the saddle genesis, which is the main part of horse equipment. Of course, now the saddle shape is quite different from its original shape, despite this it retained the main role. The article mainly shows a comparative analysis of manufacturing technology, structural design, decoration methods of the saddles found in East Kazakhstan and neighboring regions. The materials of the Berel burial grounds No. 11 of the Katon-Karagai district of the East Kazakhstan region, the burial grounds of Altai Mountains, such as Pazyryk, Tuyakty, Bashadar, Shibe, Kudyrge, Ak-Alakhan, Upper Kalzhin-2 and burial grounds of Xinjiang region of China are presented as a subject of research. Data on the saddle of nomads are also found in early written sources. For example, the image of Scythian riding horses on the Assyrian hook, the saddled horse of a resting Scyth on the Chertomlyk hook and etc. Specific studies of saddles, analytical work on the basis of archaeological excavations began to be published at the beginning of the XX century. Information about this theme is found in the works of researchers such as M.P. Gryaznov, S.I. Rudenko, A.A. Gavrillov, N.V. Polosmak, A.P. Borodovsky, P.P. Azbelyev, E.V. Stepanova, Z.S. Samashev.

Key words: horse equipment, saddle, East Kazakhstan, Altai Mountains, genesis, horse breeding.

Шагирбаев М.¹, Сапатаев С.²

¹магистр, Институт археологии им. А. Маргулана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: shagyrbaev@gmail.com

²магистр, старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и музеологии
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: samat.1991@mail.ru

**Некоторые вопросы генезиса седел
(по материалам могильников Горного Алтая и Береля)**

Статья посвящена некоторым вопросам генезиса седел, являющихся основной частью конского снаряжения. Безусловно, сегодня седло довольно сильно отличается от своей первоначальной формы, но, несмотря на это, оно сохранило свою важность. В статье в основном дан сравнительный анализ технологии изготовления, структурной конструкции, методов украшения седел, найденных в Восточном Казахстане и соседних регионах. Материалы Берельского могильника №11 Катон-Карагайского района Восточно-Казахстанской области, могильников Горного Алтая, таких как Пазырык, Туякты, Башадар, Шиббе, Кудыргэ, Ак-Алахан, Верхний Калжин-2 и могильников Синьцзянского района Китая представлены как предмет исследования. Данные о седлах, используемых кочевниками, встречаются также в ранних письменных источниках. К примеру, образ скифских коней под седлом на ассирийском металлическом крючке, оседанная лошадь отдыхающего скифа на Чертомлыкском крючке и т.д. Исследования, посвященные именно седлам, и аналитические работы на основе археологических раскопок начали издаваться в начале XX века. Информация по этой теме встречается в трудах таких исследователей как М.П. Грязнов, С.И. Руденко, А.А. Гаврилов, Н.В. Полосьмак, А.П. Бородовский, П.П. Азбелев, Е.В. Степанова, З.С. Самашев.

Ключевые слова: конское снаряжение, седло, Восточный Казахстан, Горный Алтай, генезис, коневодство.

Кіріспе

Ерте көшпелілерінің тұрмысындағы маңызды орын алатын жылқы әбзелдері, оның ішінде ер-тоқым мәселесі бізге дейін де әр қырынан зерттелініп, түрлі тұжырымдар жасалғаны анық. Бірақ, ат әбзелдеріне қатысты материалдар археологиялық зерттеулердің негізінде жыл сайын толығып келе жатқандықтан, жылқы ерлері мәселесін қайта қарап, олардың шығу генезисі мен қалыптасу эволюциясының тарихи реконструкциясын жасау, қазіргі археология этнография ғылымында өте маңызды болып табылады. Бұл қазақ халқының күні бүгінге дейін қолданып келе жатқан ер-тоқымдарының қандай даму сатыларынан өткендігін дұрыс айғақтауға мүмкіндік береді.

Жұмсақ ерлер сақ-скиф заманында кең қолданыста болған. Себебі жерлеу орындарынан табылған ер тоқымдардың безендірілуі жаңа болғанымен, басқа детальдары бұйымдардың біршама пайдалануда болғанын айғақтайды. Бірақ жұмсақ ер қаншалықты кең қолданыста болғанын ашып айту қиын.

Зерттеу әдістері

Мақаланың теориялық негізі – Таулы Алтай және Берел қорымдарының материалдары бойынша ат әбзелдерінің пайда болуы, таралу

аймағы және эволюциясы мәселелерімен айналысатын жетекші отандық және шетелдік авторлардың еңбектері.

Әдістемелік негіз ретінде тақырыпты қарастыру барысында қорымдарды топтастыру, қазба нәтижелерін талдау, кезеңдеу секілді археологиялық әдістер қолданылды. Топтастыру әдісі – археологиялық ескерткіштерден табылған материалдарды аймақтық, пішіндік және құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты жеке топтарға бөліп қарастыруға мүмкіндік береді. Қазба нәтижелерін талдау әдісі – белгіленген тақырып негізінде археологиялық ескерткіштерден қазба жұмыстары барысында табылған жәдігерлерді өзіндік ерекшеліктеріне қарай талдау. Кезеңдеу – бұл жәдігерлердің жасалынған уақытын анықтауға бағытталған жұмыстар.

Таулы Алтайдан табылған ер-тоқымдар

Бірінші Пазырық ер-тұрмандары. Пазырық қорымы Шығыс Алтайдағы Телецк көлінен оңтүстік және оңтүстік-шығысқа қарай 80 шақырым жердегі Ян-Улаган өзені бойында орналасқан. Теңіз деңгейінен 1600 м биікте, солтүстіктен оңтүстікке қарай тізбектеле орналасқан, ірі көлемдегі 5 обаның орталық бөлігіндегі ең ірісін 1929 жылы М.П. Грязнов зерттеу жұмыстарын жүргізген. Зерттеу

жұмыстары барысында ұзыннан орналасқан, ер-тоқымдарымен бірге жерленген жылқылар шыққан.

Пазырық ер-тоқымының ерекшелігі, мұнда ешқандай үзеңгі және ердің астында орналасатын қатты тақтай жоқ. Ер-тоқым ішіне бұғының жүні толтырылған теріден жасалған екі бөстек немесе жастықты бір-біріне қалың қылдан байланған. Екі жастықтың ортасында жұқа тері жалғанған, бұл жері жылқының арқасына отырғызылып, қалған екі бөлігі жылқының екі қапталына орналастырылады. Жастықтың үстіне айыл немесе тарпа орналасқан. Тартпа жылқының кеуде тұсына сәйкес келеді. Бүгінгі тілмен айтқанда төс айылға жақын. Төс айылдың ердің үстінде жатқан бөлігі тері жастыққа екі жерінен жұқа қылмен бекітіліп байланған. Төс айыл екі бөліктен тұрады. Бір шеті жұқа сүйір болып келсе, екінші шеті тері қайыспен байланған. Мұндай айылды жылқының сол жағынан да, оң жағынан да байлауға болады. Тартпаның алдыңғы жағынан жылқының кеудесін айналып, мойынмен жалғасатын бекіткіш тарпа шығарылған.

Осы горизонталь бағыттағы тартпаның орта тұсынан жылқының жотасын айналдырып қайта жалғанатын жұқа қайыс белбеу шығарылған. Жастықтың артқы жағынан жылқының құйрығына қарай барып, алға жылжып кетпеуін қамтамасыз ететін құйысқан шығарылған. Бірақ Пазырық еріндегі құйысқанның ерекшелігі, ол жылқының құйырығының астынан емес, одан тым төменге дейін жететін ұзын болып келуі. М.П. Грязнов бұл құйысқанды жылқының шамамен артқы жамбас тұсынан тартылған болуы мүмкін деген пікірге келеді (Грязнов, 1950: 57). Құйысқанның бұл типі Эрмитаждағы алтын айылдағы суретте көрсетілген жылқы еріне қатты ұқсайды. Ер-жастықтың артқы жағында, екі шетінен үш-үштен жіңішке қайыс шығарылып, олардың ұшына ағаш қоңырауша орнатылған. Осы үш жіңішке тармақты қайыспен бірге, ердің екі шетінде бір-бірден тағы бір жіңішке тармақты қайыс шығарылған. Бірақ оның ұшына қоңырау емес, жіңішке, ұзындығы шамамен 2-3 см болатын түйме тәрізді ағашты орнатқан. Ер тоқымның оң жағында жылқының қарнына жабыстырылып, сауыт тәрізді бұйым орналастырылған. Ердің астында аса қалың емес, теріден жасалған терлік орналасқан. Оны ерге үстіндегі айылдың қосылып байлайтын жерінен бекітіп қояды. Ердің үсті жұқа киізбен жабылған. Киіз ердің алдыңғы және артқы жағынан бекітіліп байланған.

Екінші Пазырық ер-тұрмандары. Пазырық обаларының ішінде екінші обаға археологиялық зерттеу жұмыстары 1947 жылы С.И. Руденконың басшылығымен жүргізілген. Бұл қорғаннан табылған ер-тоқым, бірінші обадан шыққан ер-тоқымға ұқсайды. Екеуінің пішіні, материалдары мен жасалу тәсілдері бірдей. Мұнда да екі тері жастықты бір-біріне жалғап, төрт доға ағашпен екеуін алдына, екеуін артына бекіткен. Жалпақ келген екі жастық сіңірден жасалған жіппен тігіліп, ішіне бұғының жүні толтырылған. Бірақ ерлердің ішінде екі жастыққа бұғы жүні емес, қияқ шөбінің сабаны толтырылған. Жастықтарды бойлай үш жерден, қылдан жасалған жіппен жастық ішіндегі жүн немесе шөпті бір жағына қарай жинақталып қалмас үшін, тігіс жүргізген. Жастықтың алдыңғы жағы да толтырылып, аздап, томпайтылған. Ердің артқы жағындағы томпайтылған бөлік, алдыңғыға қарағанда аздап кішкентайлау келген. Екі жастық та астыңғы жағынан бойлай белбеумен байланған. Ердің бетін жапқан, жұқа киіз ердің бүкіл аймағын толық қамтыған. Киіздер көк немесе қызыл түспен боялған немесе ақ түспен бояған. Бірақ барлығы да жерде ұзақ уақыт бойы жылқымен бірге жатқандықтан, сарғыш тартып кеткен. Барлық киіздің шеті жұқа терімен қапталып тігіліп шыққан. Көк түсті бір киіз ешқандай өрнектермен безендірілмесе, басқа үш киіз бүркіт бейнесіндегі грифонмен, бұлан және аңдардың таласы маталармен киілып, бетіне жапсырылып тігілген (Руденко, 1948: 14-17).

Үшінші Пазырық ер-тұрмандары. 1948 жылы екінші Пазырық обаларына С.И. Руденконың басшылығымен зерттеу жұмыстары аяқталып, үшінші және төртінші обаларға зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Үшінші Пазырық қорғанындағы жерленген жылқылар обаның жерлеу камерасының солтүстік жағында орналасқан. Алып жатқан аумағы 2,25x5,30 м құрайды. Жерлеу ғұрпының алдында жылқылардың барлық әбзелдері, оның ішінде ауыздық, жүген мүмкін ер-тоқымы шіріп алынып, жылқылар өлтіріліп, жерленгеннен кейін, әр қайсысының әбзелін үстіне қойған. Мұндағы ер-тоқымдардың сақталуы өте нашар. Бірде біреуі жақсы сақталмаған. Бірақ жалпы пішіні мен құрамын анықтауға мүмкін болған. Нәтижесінде ер-тоқымдар Пазырықтан табылған басқа ерлер секілді екі тері жастықтан тұратыны белгілі болған (Руденко, 1950: 11-26). Жоғарыда келтірілген деректен өзге мардымды мәлімет жоқ.

Төртінші Пазырық ер-тұрмандары. Жерлеу камерасының солтүстігінде аса үлкен

емес аумаққа 14 жылқы жерленген. Жерлеу камерасының еденіне дейін тоң басып жатса да, көпшілік жұмсақ заттар сақталмаған. Ер-тоқымдар толықтай шіріп, жоқ болып кеткен. Тек ер тоқымның мүйізден жасалған қаптамалары ғана қалған.

Жалпы ерте көшпелілердің жерлеу орындарынан табылған ер-тоқымдар күнделікті тұрмыста пайдаланылған ба, әлде арнайы ғұрыптық мақсатта жасалуы мүмкін бе деген сұраққа С.И. Руденко өзінің зерттеулеріне сүйене отырып: «ауыздықтардың әбден желініп, жіңішке-ріп кетуі, олардың ұзақ уақыт бойы қолданыста болған» – деп атап көрсетеді (Руденко, 1950: 11-26).

Бесінші Пазырық ер-тұрмандары. Бесінші Пазырық обасына С.И. Руденконың басшылығымен 1949 жылы археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілген. Жерлеу шұңқырынан табылған ерлердің астынан киізден жасалған тоқымдар табылған. Бесінші обадан табылған ат әбзелдері мен ер-тоқымдар үшінші обадан табылған заттарға жақын. Жалпы Бесінші Пазырық обасындағы ер-тоқымдар жақсы сақталуымен ерекшеленеді. Пазырық обаларының ішінде үшінші және төртінші обалардан шыққан ер-тоқым ұрпақтарына қарап, олардың бірінші Пазырық ерлерінен біршама айырмашылықтары бар екенін байқаймыз. Оның ішінде ердің қасы біршама ерекшеленеді. Пазырықтың алғашқы обаларына қарағанда, мұндағы ердің қасына қосымша қапталатын мүйізден немесе ағаштан жасалған қаптамалар табылған (Руденко, 1951: 106-116).

Екінші Башадар қорымының ер-тұрманы. Ескерткіш Таулы Алтайдағы Урсул өзеніне құятын Қаракөл өзенінің сол жағалауындағы Башадар шатқалында орналасқан. Ескерткіш б.з.д. VI ғасырмен мерзімделеді. Аталған ескерткішке 1950 жылы С.И. Руденко Пазырық мәдениетімен мерзімделетін 2 обаға зерттеу жұмысын жүргізеді. Жерлеу камерасының еденін киіз кілеммен жапқан. Киіздің көпшілік бөлігін тонаушылар жырттып тастаған. Жерлеу камерасынан табылған жылқының үстіндегі ердің бетіне киіз жабынды жапқан. Киіз түрлі оюлармен безендірілген. Ердің алдыңғы және артқы қасының астына ағаш салған. Оның беті алтынмен әшекейленген. Алтын әшекейлер бүркіт бейнесінде кескінделген. Бүркіт қанатын жайып, құйрығын созып, тырнақтарын тарбитып сұстылық кейпін сақтаған. Жалпы Башадар ерлерінің жасалу тәсілі мен безендірілуінің

көпшілік детальдары Пазырықтағы ерлерге жақын келеді (Древняя Сибирь, 1976: 38-40).

Шибе ер-тұрмандары. М.П. Грязнов 1927 жылы Алтайдағы Урсул өзені бойында Шибе қорымындағы обаға жүргізген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында (Грязнов, 1928: 217-219) бастары солтүстікке қаратылып, 4 қатар етіп жерленген 14 жылқыны тапқан. Жылқылардың бұлай орналасуы басқа аймақтарда, мәселен Пазырықтағы бірінші және үшінші обалар, сонымен қатар Берелдегі №11 обадан кездескен (Витт, 1952: 165). Барлық жылқылар арнайы темірмен маңдайынан ұрып өлтірілген (Баркова, 1978: 37-44).

Бізге осы күндері жетіп отырған Шибе обасының сызбасы негізінен Л.Л. Баркова жасаған реконструкция болып табылады. Себебі Шибе обалары ерте заманда-ақ тоналып кеткен, тонаушылар обаның ішкі жерлеу камерасының астаң-кестеңін шығарған (Баркова, 1979: 55-65).

Қасы төмендеу келген, жазық ерлер Пазырықтағы бірінші және екінші обалардан, сонымен қатар, екінші Туэкти обаларынан табылған (Руденко, 1953: 156; Руденко, 1960: 116-120).

Ак-Алаха тоқымдары. Ак-Алаха қорымы Таулы Алтайдағы өзі аттас өзеннің сол жағалауында орналасқан. Қорымнан солтүстік-шығысқа қарай 15 шақырым жерде бертек атты ең жақын елді мекен орналасса, батысқа қарай 15 шақырым жерде өзімен аттас шекара бекеті орналасқан. Ак-Алаха 1 қорымында бес әртүрлі кезеңге тән обалар мен бір ғұрыптық ескерткіш бар. 1-2 обалар Пазырық кезеңіне тән болса, №3 оба түркі кезеңімен мерзімделген. Қалған екі обаның мерзімі толық анықталмаған. Зерттеу жұмыстарын 1992-95 жылдары Н.В. Полосьмак жүргізген.

№1 обада 9 жылқы жерленген. Жылқылардан бізге дейін жүн талшықтары мен құйрығы, сонымен қатар, әбзелдерінен металдан жасалған заттар ғана қалған. Басқа ер-тұрман секілді бұйымдар шіріп, жоғалған. Бірақ жылқылармен бірге үш орта көлемдегі ағаш қалқан табылған. Мұндай ағаш қалқандар бірінші, екінші және төртінші Пазырық обаларынан да кездескен (Руденко, 1953). Жылқылардың бірінің үстінен нашар сақталған ердің қалдығы табылған. Ер бұрынғы Пазырық обаларынан кездескен ерлерден айырмашылығы жоқ. Екі терінің ішіне жүн немесе шөп толтырылып жасалған. Бетін киізбен жапқан. Сақталған киіз қалдықтарында аң стиліндегі композиция бейнеленген. Киіз жаппаның қапталына салбыратып балық

және қасқыр кескініндегі жалғама ілмек киіз жасалған. Ерден қалғаны имек ағаш, оның қаптамалары ғана қалған. Қаптама киіздің түсі сұр-сарғыш келген. Көлемі 62x56,5 см құрайды. Киіз жабындының екі шетіне бір-бірден балық пішіндес киіз кескінді тіккен. Балықтың ені 78 см, ені 20 см құрайды. Тура осы кескіндегі балық пішіндес бейненің қалдығы екінші Башадар обасынан кездескен (Руденко, 1960).

Ердің бетіне жапқан киіз жабындының таңғы бір қалдығында қанатты арқар немесе тауешкі бейнеленген. Қанатты тауешкі бейнесі Екінші Пазырық обасынан және Берелдегі №11 обадан табылған ердің бетіндегі тоқымында да болған (Самашев, 2001: 26-30).

Жоғарғы Қалжың-2 тоқымдары. 1994 жылы В.И. Молодин Жоғарғы Қалжың 2 қорымындағы №1 обаны зерттеу барысында бір жылқымен жерленген жауынгер мәйіті кездеседі. Жылқымен бірге табылған киіз тоқым басқаларына қарағанда өзінің жасалу тәсілінің қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Негізгі қара қалың киіздің бетіне екі бөлек сары киіз тігілген. Оның бетіне оюлар аппликациялық түрде жүргізілген. Жоғарғы Қалжың 2 қорымынан табылған тоқымның ұқсас түрі Пазырықтағы бесінші обдан шыққан тоқым болып табылады (Полосьямак, 2001: 225-226).

Берелден табылған ер-тоқымдардың сипаттамасы

Берел ер-тоқымдары. Берел қорымдарында №10 және №11 обалардан оннан астам ер-тоқым қалдықтары табылған. Ер-тоқымдар өздерінің жасалу тәсілдері мен конструкциялық құрылымы жөнінен классикалық Пазырық қорғандарынан табылған ер-тоқымдарға жақын. Әдеттегідей ішіне жануардың жүні және немесе шөп толтырылған екі тері жастықтан тұрады. Беті түрлі матадан әшекейлеп, аң стиліндегі бейнелермен көркемделген. Ер-тоқым жылқының арқасына бір ғана тартпамен, әрі тартпаның басы сүйектен немесе мүйізден жасалған айылбас тоғамен байланады. Сүйектен жасалған тартпаның басындағы доғалар пішіні мен кейбір бөлшектерінің атқаратын қызметіне орай қосалқы мұрын, нүктелі мұрын немесе жабық түріндегі ілмекпен бекітілген. Берел ерлерінің кейбіреулері алдыңғы және артқы қастарында сүйектен, кейде ағаштан жасалған доға тәріздес бөліктері бар болып шыққан. Жалпы Пазырық мәдениетінің таралу шеңберінде ер-тоқымдар өздерінің конструкциялық құрылымы жағынан

бір-бірінен аса көп ерекшелене бермейді. Негізгі айырмашылықтары құрылымдаушы бөліктерінің сәнделуі мен безендірілуі болып табылады. Сондықтан, мамандар ерлердің екі типін ерекшелеп шығарған.

Пазырық қорғандарынан шыққан ерлерге жақын ердің түрлері Синьзяндағы Субашы жерлеу қорымынан кездескен (Lu Enguo, 1998: 255). Пазырық мәдениетіне ұқсас материалдардың Тұрфан, Тарым аймағынан табылуы З. Самашев: «Пазырық мәдениетінің таралу ареалының кең екендігі байқалады» – деп атап көрсеткен (Самашев, 2001: 151-156).

Субашыдан табылған ерге ұқсайтын ердің бір түрі Цинь Шихуандидің атты кавалериясында пайдаланғандығын, саз балшықтан жасалған мүсіндерден көре аламыз (Jane Portal, 2007: 76–77). Осы жерде бір назар аударатын мәселе, дала көшпелілері б.з.б. 228-210 жылдары біріккен жасақ құрамында өз аттарымен соғысқа қатысуы да мүмкін деген ой келеді. Бұл пікірді З. Самашев Берел қорымдарынан табылған ер тоқымдарды сипаттау барысында атап айтқан болатын.

С.И. Руденко өзінің зерттеу еңбектерінде пазырық ерлері далалық өңірде кең таралған скиф ерлеріне тиесілі деген пікір айтады (Руденко, 1953). Бірақ Еуропалық жазба деректерде скифтердің ер-тоқымдары туралы деректер тым жұпыны, сондықтан да ер-тоқымдардың бөлшектері мен олардың конструкциялық құрылымы туралы толыққанды пікір айта алмаймыз.

Егер скифтердің кейбір қолөнер бұйымдары негізінде, оның ішінде жоғарыда сөз болған Чертомылден табылған қылыш қыны мен амфоралардағы бейнелерге, сонымен қатар Бабина Могила материалдары бойынша Б.Н. Мозолевский мен С.В. Полинаның реконструкцияларына назар аударсақ айырмашылықтар байқауға болады (Мозолевский, 2005: 412-419).

Біздің ойымызша, жұмсақ ерлер пазырық мәдениетіне тиесілі халықтар арасында б.з.б. V ғасырлары шамасында жасалған, одан әрі Еуразияның басқа аймақтарына әртүрлі өзгерістерге ұшырай отырып таралған. Сондықтан да, жұмсақ ерлердің шығу тегі Пазырықтық ерлер болып табылуы мүмкін. Әрі шығыстық «Субашылық» және батыстық «Чертомықтық» нұсқаларын да бөліп қарауға болады.

Жалпы, ер-тоқымдардың ары қарай жетілуі, түрленуі сарматтардың этно-мәдениетінде жалғасын тапқан. Бұл соғыс тәсілдері мен соғысты жүргізу тактикасының өзгеруімен байланысты (Горончаровский, 2001: 86-87).

Парфяндардағы «мүйізді» ерлердің пайда болуы мәселесіне талдау жүргізген В.П. Никифоров, алғашында ерлер ортаазиялық скифтер арасында пайда болып, кейін апарн-дахтар арқылы Парфияға таралған болуы да мүмкін деген пікір келтіреді (Никофоров, 2003: 263-267).

Бірақ, бір мәселенің басы ашық, ол ер-тоқымды зерттеу мен ғылыми сипаттамасын берудің ортақ принциптері мен түсініктерін жасау қажеттігі.

Берел ер-тоқымдарының реконструкциялану мәселесі. Берел қорымындағы №11 обадан табылған жылқы ер-тоқымдарының негізінде, Берел ерлерін қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілгені белгілі (Ахметжан, 2013: 186-195). Ер-тоқым бөлшектерінің негізгі параметрлерін анықтау мақсатында өлшеу, анықтау жұмыстары жүргізіліп, сақталған ердің жалпы ұзындығы 46-47 см екендігі анықталған. С.И. Руденконың еңбегінде көрсетілген Пазырық ерлерінің ұзындықтары 50-58 см құрағаны белгілі, соған қарап, сақталмаған бөлшегін есепке алғанда, Берел мен Пазырық ерлерінің арасында, жалпы көлемінде ұқсастықтар бар екендігі байқалады. Берел ерлерінің беті қызыл түске боялған киізбен жабылған. Киіз жабынды ортасы мен шеттерінің мүжіліп жойылғанына қарамастан, жақсы сақталған. Сонымен қатар, ердің алдыңғы қасы сақталғанымен, артқы қасы шіріп кеткен. Ердің бетіне жабылған киіз жабындының бетінде жабайы жануарлардың тартыс сәті бейнеленген. Нақтырақ, жолбарыс үлкен шаңырақтай мүйізі бар бұғыны талау сәті көрсетілген. Бұл сюжеттің астында салтанаты шеруде кетіп бара жатқан қанатты арқарлардың суреті бейнеленген. Тура осы көрсетілген бейнелер ердің келесі бетінде де симметриялы түрде қайталаынады.

Киіз бұйымдардың шетін ширатылған жіппен немесе басқа да киіз қалдықтарымен тігіп, көмкеру қазақ халқында бүгінге дейін сақталған. Мұндай бұйым қазақ халқында – сырмақ деп аталатыны белгілі. Сырмақтың шетін оюлау үшін арнайы қой жүнін бояп, оны ширатып, киіздің шетіне өрнектеп қояды. Одан кейін киізді айналдырып, әбден піседі. Нәтижесінде киіз шетінде оюлар қалыптасады. Оюларды тура сол түстегі жіппен тігіп қоятындықтан, олар көзге көрінбейді (Муканов, 1979: 44-46).

Берел қорымынан табылған ердің алдыңғы сақталған қасын өлшеу барысында, оның биіктігі шамамен 13 см, жалпақтығы 22 см, екіншісінің жалпақтығы 24 см болып шыққан. Екі қастың өлшемдерінің өзгеше болуы, жер астында жатқандықтан деформацияланған болуы мүмкін.

Берел ер-тоқымын қалпына келтірушілер К.С. Ахметжан, Р.А. Ахметжанова, ер қасының бұл өлшемдеріне қарап, екінші Пазырық типіне жақын екендігін айтады. Пазырықтан шыққан ер қасының биіктігі 10 см және одан биігірек болған. Пазырық қорғандарынан табылған ерлерге Туэкти, Шиби және Ак-Алахин қорғандарынан табылған ер-тоқымдар ұқсайды.

Берелдегі №11 обадан табылған ер мен Пазырықтан табылған ерлерге ұқсас, бірақ беткі киіз жабындысы жоқ ердің түрін Петр I Сібірлік коллекциясындағы алтын ілгектен көруге болады (Артамонов, 1973: 140–141).

XVII ғасырдың өзінде-ақ, Сібірдегі орыс қоныстарынан көне жерлеу орындарынан алтын іздеушілердің болғаны жөнінде деректер бар. Голландық ғалым Н. Витзен XVII ғасырдың 60-шы жылдары Сібірде саяхаттап жүріп, Тобыл, Түмен, Жоғарғыхутор бойындағы алтын іздеушілер тарапынан қазба жұмыстарын жүргізгенін көрсе, орыс елшілерімен бірге 1699 жылы Қытайға Сібір арқылы жүрген ағылшындық Джон Беллдің жазбасында, әрбір жаз сайын Том қаласынан шамамен 10 күндік жердегі өте көп адамдар тобы ертедегі жерлеу орындарын қазуға аттанатыны жөнінде айтқан. Көп жағдайда олар алтын, күміс, мыс және басқа да асыл тастардан жасалған әшекей бұйымдарды тауып алып, оны өзара бөліске салатын болған. Тіпті Красноярлық Д. Зубов деген әскербасының үйінде жерлеу орнынан жиналған алтындар көп жиналып, оның сол кездегі суммасы бірнеше мың рубльге таяған. Осы тәсілмен жинақталған алтындарды А.Н. Демидов 1715 жылы императордың әйеліне тарту еткен. Бұл сыйлық Петр I қызығушылығын тудырып, 1716 жылы ол «барлық ескі және ерекше жасалған бұйымдарды тауып алғандарға сыйақы тағайындау» туралы жарлық шығарған. 1721 жылы Сібір губернаторына осы жолмен жәдігерлерді сатып алу бұйырылған. 1726 жылы екі жүз елі дана, салмағы 74 фунт немесе 30 кг алтын бұйым Кунсткамераға тапсырылады. Мұндай тәсілмен бұзылуға ұшыраған аймақтардың қатарында Сібірден бастап, Ертіс және Обь өзендерінің маңайы, Қазақстан мен Алтай өлкесіндегі Құланды даласы да жатады.

Міне, жоғарыда сипатталған алтын ілгектегі бейнелер Шығыс Қазақстан өңірінен бастау алатыны байқалады (Руденко, 1962: 15-43). Алтын ілгекте бейнеленген ер жартылай дөңгелектенген екі тері жастықтан тұрады, алдыңғы және артқы жағында ердің қастары бар, ұзына бойы жастықты және ер қастарының

арасын кестелеп тігіп шыққан. Мұндай ерлердің шын мәнінде қалай тігілгенін біз Синьзяндағы Субашы қорымынан табылған ер тоқымнан көре аламыз.

№11 обадан табылған ердің алдыңғы қасы сақталғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Зерттеу барысында алдыңғы қастың сырты қызыл түсті матамен қапталғаны белгілі болған. Түпнұсқасында матаға орнаментальды қаптама желімделген. Мұндай қаптамалы бөліктердің қайыңтоздан жасалған түрлері №10 обадан табылған ерлерде де болған. Ол ерлерде беткі қаптаманы жауып тұратын алтын қаңылтырлардың қалдықтары мен ердің қасының негізін құрайтын доға тәріздес ағаш болған. Тура осы тәсілмен пазырықтан табылған ерлердің барлығы да безендірілген. Ердің алдыңғы және артқы қастары қызыл жүннен тоқылған матамен қапталып, жұқа селдір тері қаптамалармен әшекейленген. Бетінде алтын қаңылтырлар жүргізіліп, шеттері, яғни жиектері жүннен ширатылып жасалған, екі түсті жіппен көмкеріліп тігілген (Руденко, 1953: 163-180).

Екі түсті ширатылған жіппен ер қасының бетін жапқан матаның шеттері кестеленіп тігілген. Ердің қасының бұлай безендірілуін Ақ Алахинск қорғандарынан табылған ерлердің

қасынан да көре аламыз (Полосьмак, 2001: 219-225). №11 обадан табылған ер қасының бетін жапқан матаның шеттерін тіккен жіптердің кейбір бөліктері сақталған. Анықтап қарау барысында жіптердің ақ және қызыл түспен боялғаны байқалған. Жіптің қалыңдығы шамамен 2 мм.

Жоғарыда көрсетілген ерлердің аналогиялық түрлерінің негізінде №11 обадан табылған ердің реконструкциясы, сонымен қатар, №11 обадан табылған ердің алдыңғы қасы негізінде артқы қасының да реконструкциясы жасалған. Ердің бетін жапқан киіз ерге ағаш имек тәріздес заттың көмегімен бекітілген. Имек ағаштар ер қасының пішінінде иіліп, ерге бекітілу үшін үш жерден кішкентай тесік қалдырылған. Яғни имек ағаштың екі шеті ортасында. Имек ағаштың ұзындығы 23-25 см, ені 1,7; 2; 2,1 см құрайды. Ағаш имектер сыртқы жағынан аздап биіктеу етіп бүкірейтіп шығарылса, ішкі жағы ойылып, тереңдетіліп жасалған. №10 обадан табылған ерлер көрсетіп отырғандай, мұндай ағаш имектердің сырты алтын қаңылтырмен қапталып отырған. Әрі ердің киіз жабындысына бекіткішінен бөлек, өзіндік дөңгелек ойығы бар орнаменттік қаптырмасы, ұсақ қалқан тәрізді ілмектерімен қоса жалпы ердің безендірілуін қамтамасыз еткен.

1-кесте – Пазырық обаларынан табылған ерлердің негізгі белгілері

№	Ескерткіш атаулары	Сыртқы пішіні	Ішкі құрылымы	Тартпаның орналасу реті және құйысқан	Ағаш сауыт	Тоқым немесе терлік
1	Пазырық 1	Екі бөстек жастық (ортасынан қылмен байланған)	Бұғының жүні толтырылған	Жылқының төсінен айналдырған. Құйысқаны жылқының жамбасына дейін түскен	Жылқының оң жақ қарнында орналасқан	Теріден жасалған және жұқа киізбен қапталған
2	Пазырық 2	Екі тері жастықты доға ағашпен бекіткен	Бұғы жүні толтырылған	Жылқының төсіне жақын орналасқан	Ағаш таяқтардан құрастырып жасалған, қызылмен боялған	Теріден жасалған
3	Пазырық 3	Екі тері жастық қылмен байланған.	–	–		
4	Пазырық 4	–	Ердің алдыңғы қасы мүйізбен қаптаған	–		
5	Пазырық 5	Екі тері жастық еппен тігілген	Ердің қасын ағашпен немесе мүйізбен қаптаған	Тартпалары өте жалпақ		Тоқымдар ерден төмен 1 метрге жуық салбырап тұрады

2-кесте – Башадар-2, Шибе, Ак-алаха, Қалжың-2 және Берел обаларынан табылған ерлердің негізгі белгілері

№	Ескерткіш атаулары	Сыртқы пішіні	Ішкі құрылымы	Тартпаның орналасу реті және құйысқан	Ағаш сауыт	Тоқым немесе терлік	Безендірілуі
1	Башадар 2	Екі тері жастықты бір-біріне жалғап тіккен	Жануар жүнімен толтырылған	Бетіне қалың киіз жабу жапқан. Тартпа жылқының кеудесінен айналған	Ағаш сауыт жоқ, бірақ ердің қасы ағашпен бекітіліп, алтынмен қапталған	Киіз тоқым пайдаланылған. Бірақ сақталуы нашар.	Ердің бетін жапқан киіз оюлармен және жануар бейнесімен нақышталған. Негізгі бейне ердің қасына түсірілген бүркіт кескіні
2	Шибе	Екі тері жастық		Ердің қасы аздап биіктеу келген.			
3	Ак-алаха	Екі тері жастықтан жасалған	Жүн мен шөпті араластырып толтырған	Бетін киізбен жапқан. Тартпа сақталмаған			Киіз жабуда балық және қасқыр бейнесіндегі салбыраңқы киіз қосып тігілген. Қанатты тау ешкі бейнеленген
4	Жоғарғы Қалжың-2	Қалың кара киіз. Және жұқа киіз жаппа					Апликациялы ою жүргізілген
5	Берел қорымы	Екі тері жастық біріктіріліп тігілген	Жануар жүні мен шөпті араластырып толтырған	Жылқы төсінен айналған тартпа бекітілген. Ағаш немесе мүйізден жасалған доға бар	Ағаш таяқтардан құрастырып жасалған ағаш сауыт жылқының оң жағында орналасқан	Киізден жасалған тоқым болған	Ердің бетіне жабылған киіз жабуды аппликациялық тәсілмен өрнектеген. Қанатты арқар, жолбарыс бұғы бейнесі нақышталған

Қорытынды

Зерттеу барысында ер тоқымның бетіндегі аппликациялық безендірулердің бір-біріне ұқсауымен қатар, өзіндік ерекшеліктері бар екендігін де көрінді. Жоғарыда талдау барысында анықталғандай, Таулы Алтайдан табылған ерлердің жасалу тәсілінде аздап айырмашылықтар болса, өрнектеу тәсілінде көп ұқсастықтар байқалды.

Мақалада тек Шығыс Қазақстан мен Алтайдың басқа аудандары ғана қамтылды. Ғұн-сармат кезіндегі Қазақстанның басқа аймақтарынан ерлердің біршама жетілген түрлері тарағаны белгілі. Бұл жерде ең маңызды мәселе ерлер үзеңгімен бірге жасалуы. Бірақ ғылымда үзеңгінің пайда болуы мерзімі толық анықталмаған, әрқилы болжамдар айтылады. Кейбір зерттеушілер үзеңгілер алғаш Қытай

мен Корей жерінде пайда болуы мүмкін деген болжамдар жасалған. Яғни Қытай мен Корей жеріндегі б.з.б. V-IV ғасырларға тән керамикалық мүсіндерде салт аттылы адамның үзеңгілі ер пайдаланғанын көреміз. Ал Шығыс Қазақстан өңіріндегі аталған мерзімдегі ерлерде үзеңгі болмады. Үзеңгі мәселесі әлі де толық зерттеуді қажет етеді. Себебі ғылымда метал немесе ағаш үзеңгі орнына қайыс белбеуден жасалған үзеңгілер де болғаны белгілі.

Ер тоқым мәселесі бір мақала аясында толық ашылмасы анық, яғни біз толық қарастырмаған дүниелер жетіп артылады. Атап айтқанда, үзеңгілердің пайда болу генезисі, ер байланатын тартпаның қалыптасу үрдісі, ердің астына ағаш тақтай қолдану мәселесі, жылқының оң жағында кейде сол жағында кездесетін ағаш таяқтардан құрастырып жасаған сауыт мәселесі. Біздіңше бұл аталған дүниелер жеке дара зерттеуді талап етеді.

Әдебиеттер

- Артамонов М.И. (1973). Сокровища саков. Аму-Дарьинский клад. Алтайские курганы. Минусинские бронзы. Сибирское золото. Москва: «Искусство». 280 с. Илл: 189, 190) (рис. 7, 1). С. 125-141.
- Ахметжан К.С., Ахметжанова Р.А. (2013). Опыт реконструкции седла из кургана № 11 могильника Берел. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының еңбектері. Том II. Астана.
- Баркова Л.Л. (1978). Курган Шибе и вопросы его датировки. АСГЭ. вып. 19. С. 37-44.
- Баркова Л.Л. (1979). Погребения коней в кургане Шибе. АСГЭ. Вып. 20. Ленинград: «Искусство». С. 55-65.
- Витт В.О. (1952). Лошади Пазырыкских курганов. Советская Археология. №16. С. 165.
- Горончаровский В.А. (2001). Седло в комплексе снаряжения верхового коня на Боспоре первых веков н.э. Роль ахалтекинського коня в формировании мирового коннозаводства: Материалы международной научной конференции. Ашхабад. С. 86-87.
- Грязнов М.П. (1950). Первый Пазырыкский курган. Ленинград: «Эрмитаж». 93 с.
- Грязнов М.П. (1928). Раскопки княжеской могилы на Алтае. Человек, №2-4. С. 217-219.
- Древняя Сибирь. (1976). Путеводитель по выставке «Культура и искусство древнего населения Сибири. VII век до н.э. XIII век н.э.». Эрмитаж. Ленинград: «Аврора».
- Мозолевский Б.Н., Полин С.В. (2005). Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). Киев: Издательский дом «Стилос».
- Муканов М.С. (1979). Казахские домашние художественные ремесла. Алма-Ата: «Онер». 234 с.
- Никофоров В.П. (2003). К вопросу о роли стремян в развитии военного дела. Степи Евразии в древности и средневековье. Книга II. Материалы научно-практической конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова. Санкт-Петербург. С. 263-267.
- Полосьмак Н.В. (2001). Всадники Укока. Новосибирск: «Инфолио-пресс».
- Руденко С.И. (1948). Второй Пазырыкский курган. Ленинград: «Эрмитаж».
- Руденко С.И. (1953). Культура населения Горного Алтая в скифское время. Москва.
- Руденко С.И. (1960). Культура населения Центрального Алтая в скифское время. Москва.
- Руденко С.И. (1962). Культура хуннов и Ноинулинские курганы. Москва-Ленинград.
- Руденко С.И. (1951). Пятый Пазырыкский курган. Краткие сообщения ИИМК АН СССР. Москва. С. 106-117.
- Руденко С.И. (1950). Раскопки Пазырыкской группы курганов. Краткие сообщения ИИМК АН СССР. Москва-Ленинград. С. 11-26.
- Самашев З. (2001). Берел. Алматы: «Таймас».
- Jane Portal. (2007). P. 76-77.
- Lu Enguo. (1998). P. 255.

References

- Artamonov M.I. (1973). Sokrovishha sakov. Amu-Dar'inskij klad. Altajskie kurgany. Minusinskie bronzy. Sibirskoe zoloto. [Treasures of the Saks. Amu-Darya treasure. Altai mounds. Minusinsk bronzes. Siberian gold]// Moskva: «Iskusstvo». 280 s. Ill: 189, 190) (ris. 7, 1). S. 125-141.
- Ahmetzhan K.S., Ahmetzhanova R.A. (2013). Opyt rekonstrukcii sedla iz kurgana № 11 mogil'nika Berel [The experience of reconstructing the saddle from burial mound No. 11 of the Berel cemetery] Ә.Х. Margulan atyndagy Arheologija institutynyn Astana qalasyndagy filialynyn enbekteri. Tom II. Astana: 302 s.
- Barkova L.L. (1978). Kurgan Shibe i voprosy ego datirovki [Shibe Mound and its dating questions]. – ASGJe. vyp. 19. S. 37-44.
- Barkova L.L. (1979). Pogrebenija konej v kurgane Shibe [Burials of horses in the mound Shibe]. ASGJe. Vyp. 20. Leningrad: «Iskusstvo». S. 55-65.
- Vitt V.O. (1952). Loshadi Pazyrykskih kurganov [Horses of Pazyryk burial grounds]. Sovetskaja Arheologija. – №16. S. 165.
- Goroncharovskij V. A. (2001). Sedlo v komplekse snarjazhenija verhovogo konja na Bospore pervyh vekov n.e. [Saddle in a set of riding equipment on the Bosphorus of the first centuries of BC] Rol' ahaltekinskogo konja v formirovanii mirovogo konnozavodstva. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Ashhabad. S. 86-87.
- Grjaznov M.P. (1950). Pervyj Pazyrykskij kurgan [The first Pazyryk mound]. Leningrad: «Jermitez». 93 s.
- Grjaznov M.P. (1928). Raskopki knjazheskoj mogily na Altae [Excavations of the princely grave in the Altai]. Chelovek, №2-4. S. 217-219.
- Drevnjaja Sibir'. (1976). Putevoditel' po vystavke «Kul'tura i iskusstvo drevnego naselenija Sibiri. VII vek do n.e. – XIII vek n.e.».[Ancient Siberia. Guide-book: Culture and art of the ancient population of Siberia] Jermitez. Leningrad: «Aurora». 136 s.
- Mozolevskij B.N., Polin S.V. (2005). Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n.e. [Mounds of the Scythian Gerros IV century BC] (Babina, Vodjana i Soboleva mogily). Kiev: Izdatel'skij dom «Stilos». 600 s.
- Mukanov M.S. (1979). Kazahskie domashnie hudozhestvennye remesla [Kazakh home art crafts]. Alma-Ata: «Oner». 234 s.
- Nikoforov V.P. (2003). K voprosu o roli stremjan v razvitii voennogo dela [On the role of stirrups in the development of military affairs]. Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekov'e. Kniga II. Materialy nauchno-prakticheskoj konferencii, posvjashhjonnoj 100-letiju so dnja rozhdenija M.P. Grjaznova. SPb. S. 263-267.
- Polos'mak N.V. (2001). Vsadniki Ukoka [The horsemen of Ukok]. Novosibirsk: «Infolio-press». 336 s.
- Rudenko S.I. (1948). Vtoroj Pazyrykskij kurgan [The second Pazyryk mound]. Leningrad: «Jermitez». 64 s.

- Rudenko S.I. (1953). Kul'tura naselenija Gornogo Altaja v skifskoe vremja [Culture of the Altai population in Scythian time]. Moskva. 402 s.
- Rudenko S.I. (1960). Kul'tura naselenija Central'nogo Altaja v skifskoe vremja [Culture of the population of Central Altai in Scythian time]. Moskva. 360 s.
- Rudenko S.I. (1962). Kul'tura hunnov i Noinulinskie kurgany [Culture of the Huns and the Noinulinsky Mounds]. Moskva-Leningrad. 206 s.
- Rudenko S.I. (1951). Pjatyj Pazyrykskij kurgan [The Fifth Pazyryk mound]. Kratkie soobshhenija IIMK AN SSSR. Moskva. S. 106-117.
- Rudenko S.I. (1950). Raskopki Pazyrykskoj grupy kurganov [Excavations of Pazyryk group of mounds]. Kratkie soobshhenija IIMK AN SSSR. – Moskva-Leningrad. S. 11-26.
- Samashev Z. (2001). Berel. Almaty: «Tajmas». 236 s.
- Jane Portal. (2007). R. 76-77.
- Lu Enguo. (1998). R. 255.

Нурсултанова Л.Н.

доктор исторических наук, профессор,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: 2012nura@bk.ru

КАЗАХСТАН И ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКИЕ СТРАНЫ: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ

Казахстан признан одной из ведущих стран мира и проводит многовекторную политику, отвечающую интересам многостороннего сотрудничества. Наша Республика является ответственным субъектом международных отношений. Внешняя политика Республики Казахстан всесторонне учитывает такие факторы, как соседство с мировыми державами Россией и Китаем, глобальную роль США, а также геополитическую особенность страны, как расположение на стыке Европы и Азии, которая предопределила ее многовекторность. Европейский Союз всегда занимал особое место во внешней политике Республики Казахстан. На европейском направлении были созданы позитивные предпосылки для сотрудничества и инвестиций в экономику Казахстана. Актуальность данной темы заключается в необходимости исследовать определенные аспекты сотрудничества.

Ключевые слова: Казахстан, Восточная Европа, политика, экономика, инвестиций.

Nursultanova L.N.

Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: 2012nura@bk.ru

Kazakhstan and Eastern European countries: formation and development

Kazakhstan is recognized as the leading countries of the world and pursues a multi-vector policy, which meets with the interests of multilateral cooperation. Our Republic is the responsible subject of international relations. The foreign policy of the Republic of Kazakhstan fully took into account such factors as the proximity to the world powers like Russia and China, the global role of the United States, as well as the geopolitical peculiarity of the country located at the crossroads of Europe and Asia, which predetermined its multi-vector nature. The European Union always has a special place in the foreign policy of the Republic of Kazakhstan. On the European side were created positive prerequisites for cooperation and investment to the economy of Kazakhstan. The relevance of this topic is the need to explore certain aspects of cooperation.

Key words: Kazakhstan, Eastern Europe, policy, economy, investments.

Нурсултанова Л.Н.

тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: 2012nura@bk.ru

Қазақстан және Шығыс Еуропа елдері: қалыптасуы мен дамуы

Қазақстан әлемнің жетекші елдерімен мойындалған және көпжақты ынтымақтастық мүддесіне сай келетін көпвекторлы саясат жүргізеді. Біздің республика халықаралық қатынастардың жауапты субъектісі болып табылады. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты оның көпвекторлығын алдын ала анықтауға мүмкіндік берген бірқатар факторларға – Ресей мен Қытай секілді әлемдік державалармен көршілестік, Америка Құрама Штаттарының жаһандық рөлі, сондай-ақ елдің Еуропа мен Азияның қиылысында орналасқан геосаяси ерекшелігіне әрқашан назар аударады. Еуропалық Одақ әрқашан Қазақстан Республикасының сыртқы саясатында ерекше орын алады. Еуропалық бағытта әріптестікті нығайту үшін Қазақстан экономикасына жағымды жағдайлар жасалынып, инвестициялар тартылды. Бұл тақырыптың өзектілігі ынтымақтастықтың белгілі бір аспектілерін зерттеудің қажеттілігінде.

Түйін сөздер: Қазақстан, Шығыс Еуропа, саясат, экономика, инвестициялар.

Введение

Казахстан и Европейский союз сотрудничают плодотворно с 1995 г. За это время обе стороны проделали колоссальную работу по сближению своих позиций по вопросам не только своих отношений, но и международного значения. Актуальность выбранного нами исследования обусловлена тем, что Казахстан является страной с рыночной экономикой, которая привлекла прямые иностранные инвестиции. Международный опыт показывает, что многие государства прошли путь привлечения ПИИ.

Методы исследования

В работе использованы исторический метод, анализ и сравнение. Основными участниками рынка сейчас являются: общество, государство, бизнес, экономика и ее инфраструктура. В этой связи нами проанализированы становление отношений между Казахстаном и странами Восточной Европы и их развитие. Научная новизна заключается в попытке рассмотрения основных аспектов сотрудничества с использованием документов Архива Президента Республики Казахстан, впервые вводимых в научный оборот.

Выбор комплексного подхода к исследованию проблем связей между РК и Восточной Европой объясняется тем, что он повышает научную и практическую составляющие данных отношений.

В настоящей работе сделана попытка выявить основные аспекты торгово-экономических отношений. Были использованы методы статистического, сравнительного и факторного анализов.

Результат и обсуждение

Состояние и перспективы отношений РК и стран ЦВЕ обсуждаются во время официальных визитов глав государств в ходе заседаний межправительственных комиссий.

Одним из важных достижений 2015 г. во внешней политики нашей страны стало подписание в ходе визита в Астану Верховного представителя ЕС по иностранным делам и политике безопасности Федерики Могерини нового Соглашения о расширенном партнерстве и сотрудничестве между Казахстаном и Европейским Союзом.

Это событие подтвердило переход казахстанско-европейских отношений на качественно

новый уровень. Новое соглашение значительно расширяет горизонты взаимодействия и открывает новые возможности для сотрудничества между РК и ЕС в торгово-экономической и инвестиционной сфере, в том числе с учетом присоединения Казахстана к ВТО и развития Евразийского экономического союза.

Казахстанские исследования по проблеме взаимоотношений ЕС и стран Центральной Азии являются важными информационными источниками по изучению отношений РК и ЕС. Например, Бурханов А. в работе «Интересы и политика ЕС в Центральной Азии» подробно и объективно анализирует проблемы и перспективы взаимоотношений стран ЦА и ЕС. Он акцентирует внимание на основные аспекты интересов обеих сторон, вместе с тем анализирует работы зарубежных исследователей (Бурханов, 2005: 48-59).

В статье Бурханова А. «Проблемы и перспективы отношений ЕС-ЦА глазами казахстанских экспертов» проводится экспертный опрос по проблемам формирования стратегии Европейского союза в Центральной Азии и перспектив сотрудничества между Казахстаном и ЕС (Бурханов, 2007: 92-102).

За этот период сформировалась казахстанская научная школа, которая исследует различные аспекты многосторонних ортношений между Казахстаном и европейскими странами. Так, в статье Исаева К.Д. «Республика Казахстан и Европейский союз: основные этапы сотрудничества за 15 лет независимости Казахстана» анализируются основные события в исторической ретроспективе. За эти годы РК сформулировала приоритетные направления внешнеполитического курса. Перспектива и необходимость развития этих отношений для Казахстана определяется международной ролью Европейского Союза в современном мире. Вместе с тем ЕС является важным торгово-экономическим партнером Казахстана и крупным инвестором экономики. За прошедшие годы взаимовыгодного сотрудничества Казахстан и ЕС достигли положительных результатов почти во всех сферах, отраженных в СПС. Казахстан позитивно оценивает перспективы дальнейшего сотрудничества и рассчитывает на углубление диалога с Европейским Союзом (Исаев, 2007: 204).

Теоретико-методологической основой данной работы стали труды ряда ученых, среди них следует отметить статью Лаумулина М.Т. «Изменения в стратегии Европейского Союза в отношении Центральной Азии», в которой проводится сравнительный анализ европейских

стратегий в Центральной Азии до и после 2007 г. (Лаумулин, 2011: 33-50).

В статье Абдуллина Д. «Особенности социально-культурного и геополитического развития региона Северной Европы» анализируются основные этапы становления и создания Северного союза, связанные с измененными геополитическими условиями. Отдельным вопросом перед восьмеркой Северных стран и Балтии стоит возможный развал Европейского Союза, и здесь запасным вариантом выступает Северный союз. Для Северных стран это выгодно тем, что их финансовый сектор очень тесно связан с экономикой Балтии, где находится около 4 млрд. евро, не учитывая государственные долги (Абдуллин, 2012: 103-109).

Чеботарев А.Е. и Губайдуллина М.Ш. в монографии «Стратегия Европейского союза в Центральной Азии на 2007-2013 гг.: предварительные итоги» анализируют реализацию данного документа, оценивают предварительные итоги, прогнозируют дальнейшие возможные перспективы политики Евросоюза в данном направлении. Авторы подводят черту под двадцатилетним сотрудничеством двух регионов и указывают основные вехи их взаимоотношений (Чеботарев, 2013: 184).

Байзакова К.И. в статье «Сотрудничество РК и ЕС в области региональной безопасности» анализирует роль Казахстана в сфере безопасности в Центральной Азии и на Каспии. Отметим, что главными угрозами являются распространение нелегальной миграции, наркотики и терроризм (Байзакова, 2013: 55-61).

Курмангужин Р.С. в работе «Республика Казахстан – Европейский союз: казахстанские инициативы по сотрудничеству с Евросоюзом (2000-2010)» подробно и объективно подходит к проблемам и перспективам взаимоотношений РК и ЕС, указывает на основные точки соприкосновения интересов обеих сторон и анализирует десятилетний период взаимного диалога (Курмангужин, 2014: 176).

Российские исследователи Кавешников Н.Ю. Бажан А.И., Носов М., Гаджиев Ю.А. и др. исследуют в динамике различные аспекты взаимоотношений внутри Европейского Союза, а также сотрудничества этой организации с разными странами, в том числе с Россией.

Определенный интерес вызывает работа западных авторов таких, как Эмерсон М. и Бунстра Х. Они в монографии «Мониторинг Центрально-азиатской стратегии ЕС» анализируют актуальной круг вопросов, связанных с

интересами ЕС в Центральной Азии в области безопасности, экономического сотрудничества, прав человека, дипломатического представительства, инвестиций и т.д., обращая внимание на присутствие таких игроков в регионе, как Россия, Китай и Турция (Emerson, Boonstra, 2010: 143).

Вместе с тем, отметим, что исследования отношений между Казахстаном и Восточной Европой не стали предметом научного поиска.

Казахстан в начале 90-х годов устанавливал дипломатические отношения со странами Восточной Европы. Одной из первых стран, куда направилась делегация Казахстана, являлась Венгрия. С 7 по 10 февраля 1993 г. правительственная делегация РК посетила Венгрию, где ознакомилась с работой крупных АО «Тунгсраш», «Икарус», «РАБА» и агрокомбинат «Баболна». Были подписаны Протокол и Соглашение о поставках товаров в области сельского хозяйства и обсужден широкий круг вопросов. В Болгарии проведены консультации по актуальным проблемам сотрудничества.

В ходе визита Президента РК Н. Назарбаева в Венгерскую Республику в декабре 1994 г. был подписан Договор о сотрудничестве между двумя странами. В то же время развитие сотрудничества между областями и городами Казахстана и Венгрии были недостаточными. Лишь главы администрации Восточно-Казахстанской и Атырауской областей обратились в МИД и Посольство РК в Венгрии с просьбой оказать содействие в установлении договорных отношений с регионами Венгерской Республики. Имелись также хорошие заделы в развитии связей с казахстанскими нефте- и газодобывающими предприятиями в реконструкции буровых скважин и оснащении их современным оборудованием. В Жамбыле предстояла большая работа по организации и сборке автобусов с участием АО «Икарус», обнадеживающие результаты получили от внедрения венгерских технологий по выращиванию кукурузы в Алма-Атинской области (АП РК, 1998: 7).

В апреле 2015 г. состоялся официальный визит Премьер-министра Венгрии Виктора Орбана в Казахстан, в рамках которого был создан казахстанско-венгерский стратегический совет. Таким образом, Венгрия стала первой, и пока единственной, страной в Центрально-Восточной Европе, с которой Казахстан имеет стратегическое партнерство. Были подписаны меморандумы о сотрудничестве в нефтяной сфере, торговле и финансах, в области образования. Как

заявил Виктор Орбан, страны подошли к соглашению об облегчении визового режима, а также находятся на пороге подписания Соглашения об авиации, как предисловия прямых авиаперелетов между двумя странами. Также Венгрия пообещала увеличить число стипендий для казахстанских студентов, обучающихся в этой стране (www.inform.kz).

23-24 октября 2012 г. по приглашению Президента Чехии В.Клауса состоялся официальный визит Президента РК Н.Назарбаева в ЧР. Глава государства провел встречу с чешским коллегой и принял участие в открытии казахстанско-чешского бизнес-форума. По итогам переговоров в расширенном составе были подписаны межведомственные Соглашения в области здравоохранения и медицинской науки, Соглашение о сотрудничестве в военной области, а также Соглашение между Восточно-Казахстанской областью и Пльзеньским краем ЧР о торгово-экономическом, культурно-гуманитарном и научно-техническом сотрудничестве.

Между Казахстаном и Польшей установились конструктивные отношения в экономической и гуманитарной сфере.

В августе 2016 г. Президент Республики Казахстан совершил государственный визит в Польшу. Главы двух стран провели переговоры в узком и расширенном составе, в ходе которых обсудили вопросы укрепления взаимодействия в торгово-экономической, инвестиционной, сельскохозяйственной, транзитно-транспортной и культурно-гуманитарной сфере. Руководители государств рассмотрели вопросы реализации перспективных проектов по ряду направлений, представляющих совместный интерес. Кроме того, стороны обменялись мнениями по наиболее актуальным аспектам международной повестки дня. По итогам переговоров были подписаны документы в области торговли, транспорта и сельского хозяйства.

Румыния признала независимость Республики Казахстан 17 декабря 1991 г., дипломатические отношения установлены 15 июля 1992 г. 28 марта 1997 г.

Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев и Президент Румынии И. Илиеску встретились в Хельсинки в 1992 г. и обсудили возможности развития казахстанско-румынских отношений. В феврале 1994 г. Казахстан посетила правительственная делегация во главе с Государственным секретарем министерства торговли М. Беринде, по итогам визита был подписан Протокол о товарообороте и платежах на

1994 г., в котором оговорен список товаров, интересовавших каждую из сторон.

Между Казахстаном и Болгарией также установлены дипломатические отношения. Н.А. Назарбаев посетил Болгарию 15-16 сентября 1999 г. по приглашению Президента П. Стоянова с официальным визитом. Были обсуждены пути дальнейшего расширения взаимовыгодного сотрудничества, а также ряд международных проблем, представлявших взаимный интерес.

7-10 ноября 2015 г. состоялся официальный визит Председателя Народного Собрания Республики Болгария Ц. Цачевой в РК, в ходе которого прошли встречи с Премьер-министром К. Масимовым, Председателем Сената Парламента К. Токаевым, министром иностранных дел Е. Идрисовым. В результате визита подписаны Меморандум о сотрудничестве между Мажилисом Парламента Казахстана и Народным Собранием Болгарии и Соглашение о сотрудничестве в области культуры.

Отметим также, что Казахстан сотрудничает и с другими странами Восточной Европы. Результатом насыщенной дипломатической работы Министерства иностранных дел Республики Казахстан стал факт того, что за 1991-1999 гг. РК заключил более 1200 двусторонних международных документов, из которых около 83% осуществлялись в рамках СНГ, ТС, ЦАЭС, а также с зарубежными странами (АП РК, 1998: 2).

Приоритетными направлениями в развитии экономического сотрудничества между Казахстаном и Чехией являются топливно-энергетическая, машиностроение, строительство, производство стройматериалов, транспорт и телекоммуникации, металлургия, химическая, перерабатывающая, легкая и пищевая промышленность, сельское хозяйство.

Например, 3-6 сентября 1996 г. в рамках проведения международной выставки «Каркара-96» состоялась презентация экспозиции товаров Чешской Республики. В работе выставки приняли участие автомобильный концерн «Шкода», фирмы «Барум Континенталь» (производство различных типов автомобилей), «Ханов» и «Квадротрейд» (сантехнические изделия), «Чоколадовны» (кондитерские изделия), «Диос Трейдинг» (производство стальных бесшовных труб и металлоконструкций), «Технопласт» (упаковочные материалы), компания «R.I.A.S.» и «U.T.C.» (товары народного потребления) (АП РК, 1998: 8).

По данным чешского посольства в Астане, интерес к казахстанскому рынку проявляют

около 200 чешских компаний, таких как «Home Credit», «Linnet», «Fosfa», «Ravak» и др. Важным и достаточно известным является сотрудничество между «Шкода-Ауто» и «АзияАвто» по сборке автомобилей «Шкода» в Усть-Каменогорске.

24 октября 2012 г. Президент РК Н. Назарбаев в рамках официального визита в ЧР принял участие в открытии казахстанско-чешского бизнес-форума, который посетили представители более 140 чешских компаний и 40 членов казахстанской бизнес-делегации. Кроме того, по итогам бизнес-форума подписано 8 соглашений на сумму 207 млн. долл. США.

Статистика последних лет свидетельствует о следующей динамике развития товарооборота: 2009 г. – 206,6 млн. долл., 2010 г. – 207 млн. долл., 2011 г. – 211 млн. долл., 2012 г. – 903,8 млн. долл., 2013 г. – 1,022 млрд. долл., 2014 г. – 1,190 млрд. долл. США.

Между ЧР и РК существует налаженный механизм сотрудничества не только на уровне Межправительственной чешско-казахстанской комиссии по экономическому, промышленному и научно-техническому сотрудничеству, но также на уровне представительств обеих стран. В Казахстане работает целый ряд чешских компаний, в ЧР расширяются казахстанские инвестиции, у нас действуют филиалы «CzechTrade» и «CzechInvest», и предприниматели могут воспользоваться услугами Чешского экспортного банка и Экспортной гарантийной и страховой компании «EGAP», а также соответствующих казахстанских банков и институтов (Мелникова, Фингерланд, 2015: 57-64).

24 ноября 2014 г. Президент РК Н. Назарбаев в рамках официального визита Президента Чешской Республики М. Земана в Казахстан принял участие в открытии казахстанско-чешского бизнес-форума, который посетили представители более 120 казахстанских и 80 чешских компаний. В ходе мероприятия подписано 2 договора на институциональном уровне – Меморандум о взаимопонимании между АО «Национальное агентство по экспорту и инвестициям «KAZNEXINVEST» и Агентством по экспорту «CzechTrade», а также Договор о сотрудничестве между Внешней торговой палатой РК и Союзом промышленности ЧР. Был подписан Меморандум о сотрудничестве между Центром протонной терапии Праги и АО Национальный научный центр онкологии и трансплантологии Астаны. Кроме того, по итогам бизнес-форума подписано 9 соглашений на сумму 450 млн. долл. США (www.inform.kz).

На начало 1998 г. в Казахстане было зарегистрировано 16 совместных казахстанско-венгерских предприятий в различных отраслях экономики. Наиболее крупные – «Адите», «Келет», «Атырау-Бюкк», «Жарык». Венгерские предприниматели в республике строят заводы и предприятия, объекты инфраструктуры. В Алматы в июне 1997 г. создан консигнационный склад по реализации товаров из стран ЦВЕ. 24 июля 1995 г. открылось регулярное авиасообщение Алматы-Будапешт (АП РК, 1998: 68).

В 2012 г. создан Деловой совет «Казахстан – Венгрия», 2014 г. – Межведомственная рабочая группа по индустрии и инновациям (МИИР РК – Министерство национальной экономики Венгрии).

Новая стратегия Вышеградской четверки усиливает политику восточного вектора в сторону неевропейских развивающихся стран. Углубление полномасштабного диалога с Казахстаном входит в одно из ключевых направлений политики V4. Так, согласно заявлению МИД Венгрии, «двусторонние отношения между Венгрией и Казахстаном развиваются успешно. Венгрия инициировала Соглашение о стратегическом партнерстве с Казахстаном по примеру ряда государств – членов ЕС». Для Казахстана полезным представляется изучение и применение опыта Вышеградского сообщества в качестве успешного регионального объединения, действующего в рамках мощной структуры – Европейского союза и основанного на географической близости, общности исторического прошлого, традиционных культурных и лингвистических связях.

В среднесрочной и долгосрочной перспективе страны «Вышеградской четверки» могут служить в качестве плацдарма для казахстанских товаров при выходе на европейский рынок. Наиболее перспективными направлениями двустороннего сотрудничества являются сельскохозяйственная и нефтегазовая сферы, охрана окружающей среды, инновации и новые технологии, фармацевтика, туризм, строительство и транспорт. Основным инструментом партнерства обещает стать взаимодействие Казахстана и стран «четверки» по привлечению инвестиций, расширению рынков сбыта, трансферту инновационных технологий. В качестве нового формата сотрудничества выступают отраслевые диалоги, предполагающие детальные консультации по интересующим стороны темам (энергетика, транспорт, сельское хозяйство, безопасность).

Экономические контакты между Казахстаном и Румынией являются основными в двустороннем сотрудничестве. В Румынию экспортируются каменный уголь, прокат черных металлов, хлопок, продукция химической промышленности и цветные металлы. Румыния имеет возможность поставлять в Казахстан нефтяное, нефтехимическое, металлургическое, энергетическое, строительно-дорожное и технологическое оборудование, медикаменты, товары народного потребления, сельскохозяйственные машины, автомобили и автобусы.

Объем казахстанско-румынского товарооборота за январь-октябрь 2015 г. составил 1,26 млрд долл. США (экспорт – 1,19 млрд долл., импорт – 66,71 млн долл.); 2014 г. – 3,27 млрд долл. (экспорт – 3,15 млрд долл., импорт – 119,5 млн долл.).

Инвестиции Румынии в РК по состоянию на июль 2015 г. составили 887,7 млн долл. США. Казахстан, в свою очередь, является одним из крупнейших инвесторов в Румынии.

Одним из важнейших инструментов решения задач торгово-экономического сотрудничества является Казахстанско-румынская Межправительственная (МПК) комиссия по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству. 11-ое заседание состоялось 27-28 мая 2015 г. в Бухаресте.

В Казахстане зарегистрировано около 80 компаний с участием болгарской стороны. В Болгарии, в свою очередь, зарегистрировано около 35 компаний с казахстанским участием. Самая крупная из них – «Ромпетрол Болгария», имеющая по всей стране сеть автозаправочных станций. С апреля 2015 г. в Софии функционирует болгаро-казахстанская торговая палата (БКТП), с ноября в Астане БКТП (www.mfa.kz).

Эксперты Всемирного Банка считают, что в Казахстане созданы хорошие условия для привлечения прямых иностранных инвестиций. По емкости ведения бизнеса в 2012 г. Казахстан из 183 стран занял 47 место, обогнав Россию и Бе-

ларусь (Европейская экономическая комиссия ООН, 2011: 120).

Таким образом, Казахстан и восточноевропейские государства имеют в своем активе разносторонний опыт: представительство компаний и фирм, совместные проекты, выставки современного оборудования, деловые презентации, Дни экономики. Подписаны межправительственные соглашения, установлен межпарламентский диалог, политические консультации, контакты на высшем политическом уровне.

Казахстанская программа индустриализации дает возможность европейскому бизнесу участвовать в модернизации практически во всех отраслях экономики, расширять свои инвестиции, осуществлять банковские и иные услуги.

Заключение

Активная и прагматичная политика по отношению к странам ЦВЕ, а также потенциальные возможности взаимовыгодного сотрудничества обусловлены историческими экономическими и гуманитарными факторами.

В свою очередь, успешное продвижение демократических преобразований в Казахстане вызывает доверие к политике Н. Назарбаева глав государств Европы. Этот фактор в сочетании с геостратегическим расположением, политической стабильностью и огромными природными ресурсами делает Казахстан привлекательным с точки зрения политических и экономических интересов восточноевропейских стран в Центрально-Азиатском регионе.

Казахстан и восточноевропейские государства имеют в своем активе разносторонний опыт: представительство компаний и фирм, совместные проекты, выставки современного оборудования, деловые презентации, Дни экономики. Подписаны межправительственные соглашения, установлен межпарламентский диалог, политические консультации, контакты на высшем политическом уровне.

Литература

- Абдуллин Д. (2012). Особенности социально-культурного и геополитического развития региона Северной Европы // Казахстан в глобальных процессах. №3. С. 103-109.
- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 75Н. Оп.1 Д.1770. Л. 7.
- АП РК. Ф. 5Н. Оп.6 Д.770. Л. 2.
- АП РК. Ф.5-Н. Оп.6. Д.1244. ЛЛ. 8.
- АП РК. Ф.75-Н. Оп.1. Д.5109. Л.68.
- Байзакова К.И. (2013). Республика Казахстан и Европейский союз: сотрудничество в области региональной безопасности // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Сер.Международные отношения и международное право. №2(62). С. 55-61.

- Бурханов А. (2005). Интересы и политика ЕС в Центральной Азии. // Казахстан в глобальных процессах. №1. С.48-59.
- Бурханов А. (2007). Проблемы и перспективы отношений ЕС-ЦА глазами казахстанских экспертов // Казахстан в глобальных процессах. №1. С.92-102.
- Европейская экономическая комиссия ООН. Доклад 2011. Нью-Йорк-Женева, 2011.
- Emerson. M. and Boonstra J. (2010.). Monitoring the EU's Central Asia strategy. Madrid.
- Исаев К.Д. (2007). Республика Казахстан и Европейский союз: основные этапы сотрудничества за 15 лет независимости Казахстана // ММНПК «Республике Казахстан 15 лет: достижения и перспективы». Алматы: КИСИ при Президенте РК. 204 с.
- Курмангузин Р.С. (2014). Республика Казахстан – Европейский союз: казахстанские инициативы по сотрудничеству с Евросоюзом (2000–2010 гг.). Астана, ТОО «Жаркын Ко».
- Лаумулин М. (2011). Изменения в стратегии Европейского союза в отношении Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. Том 14. №4. С. 33 – 50.
- Мелникова Л., Фингерланд Я. (2015). Казахстан и Чехия: расстояние не помеха // Казахстан в глобальных процессах. №4. С. 57-64.
- Стратегия Европейского Союза в Центральной Азии на 2007-2013 гг.: предварительные итоги: Монография/ Под. общ. ред. А. Е. Чеботарева. – Алматы: Центр актуальных исследований «Альтернатива»; Центр германских исследований КазНУ им. Аль – Фараби; Фонд им Фридриха Эберта в Казахстане, 2013.
- http://www.inform.kz/ru/osen-yu-v-astane-sostoitsya-zasedanie-strategicheskogo-soveta-kazahstana-i-vengrii_a2919386
- <http://www.inform.kz>
- <http://www.mfa.kz>

References

- Abdullin D. Osobennosti sotsial'no-kul'turnogo i geopoliticheskogo razvitiya regiona Severnoi Evropy [Socio-cultural and geopolitical features of North Europe region] // Kazakhstan v global'nyh protsessah. №3. 103-109 s.
- Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan (AP RK). F. 75N. Op.1 D.1770 . L. 7. [Presidential Archive of RK]
- AP RK. F. 5N. Op.6 D.770 . L. 2. [Presidential Archive of RK]
- AP RK. F.5-N.Op.6.D.1244.L. 8. [Presidential Archive of RK]
- AP RK. F.75-N.Op.1.D.5109.L.68. [Presidential Archive of RK]
- Bayzakova K.I. (2013). Respublika Kazahstan I Evropeiskiy soyuz: sotrudnichestvo v oblasti regional'noy bezopasnosti [The Republic of Kazakhstan and European Union: cooperation in regional security] // Vestnik KazNU im. Al'-Farabi. Ser. Mezhdunarodniye otnosheniya I mezhdunarodnoe pravo. №2(62). s.55-61.
- Burkhanov A. (2005). Interesy I politika ES v Tsentral'noy Azii. [Policy and interests of EU in Central asia] // Kazakhstan v global'nyh protsessah. №1. s.48-59.
- Burkhanov A. (2007). Problemy I perspektivy otnosheniy ES-TsA glazami kazahstanskih ekspertov [Problems and perspectives of EU and CA relations] // Kazakhstan v global'nyh protsessah. №1. s.92-102.
- Evropeiskaya ekonomicheskaya komissiya OON. Doklad. [report]. 2011. N'yu-York-Zheneva, 2011.
- Emerson. M. and Boonstra J.(2010). Monitoring the EU's Central Asia strategy. Madrid.
- Isayev K.D.(2007). Respublika Kazahstan I Evropeiskiy Soyuz: osnovniye etapy sotrudnichestva za 15 let nezavisimosti Kazahstana [RK and EU: the main stages of cooperation] // ММНПК «Республике Казахстан 15 лет: dostizhaeniya I perspektivy». – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2007.
- Kurmanguzhin R.S. (2014). Respublika Kazahstan – Evropeiskiy Soyuz: [Kazakhstan and European Union] kazahstanskie initsiativy po sotrudnichestvu s Evrosoyuzom (2000–2010 gg.). Astana, TOO «Zharkyn Ko». 176 s.
- Laumuln M.(2011). Izmeneniya v strategii Evropeiskogo soyuza v otnoshenii Tsentral'noy Azii [developments in the European Union strategy for Central Asia] // Tsentral'naya Aziya I Kavkaz. T. 14. №4.
- Mel'nikova L. Fingerland Ya. (2015). Kazahstan I Chehiya: rasstoyanie ne pomеха [Kazakhstan and Czechia: distance is not a hindrance] // Kazakhstan v global'nyh protsessah. №4. S. 57-64.
- Strategiya Evropeiskogo Soyuz v Tsentral'noy Azii na 2007-2013 gg.: predvaritel'niye itogi: Monografiya/ Pod. obw. red A.E.Chebotariyeva . (2013). Алматы: Tsentr aktual'nyh issledovaniy «Al'ternativa»; Tsentr germanskikh issledovaniy KazNU im. Al'-Farabi; Fond im Fridriha Eberta v Kazahstane. 184s.
- http://www.inform.kz/ru/osen-yu-v-astane-sostoitsya-zasedanie-strategicheskogo-soveta-kazahstana-i-vengrii_a2919386
- <http://www.inform.kz>
- <http://www.mfa.kz>

Билалов С.У.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Археология, этнология және музеология» кафедрасының PhD докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

**ЖЕТИАСАР МӘДЕНИЕТІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ
ҚОРҒАНЫС ҚҰРЫЛЫСТАРЫ**

Мақалада автор Сырдың төменгі ағысында орналасқан ерте-ортағасырлық Жетіасар мәдениеті қалаларының типологиясы мен фортификациясына сипаттама жасап, өз тарапынан олардың жаңа типологиялық классификациясын ұсынады. Жетіасар қалалары – Сырдарияның көне ортағасырлық арнасы Қуандария бойында, қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы Жетіасар шатқалында б.з.д. II – б.з. VIII ғғ. аралығында тіршілік еткен, қаңлы мәдениетінен қалған. Жетіасар мәдениеті туралы алғашқы деректер б.з.д. II ғ. қытай жылнамаларында Сыма Цянның «Батыс елдеріне саяхат» еңбегінде ұшырасады. Ескерткіштерді заманауи ғылыми зерттеулер 1946 жылы Сыр өңіріне Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының келуімен басталады. 1990 жылдарға дейін созылған археологиялық қазба-зерттеу жұмыстары ондаған қалашықтар мен мыңнан аса жерлеу орындарын қамтыды. Осы зерттеулер барысында алынған нәтижелерді салыстыра отырып, ізденуші Жетіасар қалашықтарының тіршілік еткен соңғы кезеңінде олардың құрылыс салу әдістерінің өзгеруін түркі тайпаларының ықпалынан болғанын көрсетуге тырысады.

Түйін сөздер: Жетіасар мәдениеті, Алтын асар, Сырдария, Қуандария, қаңлылар, қалашық, қорғаныс құрылыстары.

Bilalov S.U.

PhD doctoral candidate,
of the Department «Archaeology, Ethnology and museology»,
Al-Farabi KazNU Almaty, Kazakhstan, e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

Defense structures of Zhetyasar monuments

In the article the author gives a description of typology and fortification of early medieval monuments of Zhetyasar culture in the lower reaches of the Syr Darya, and offers his point of view on the typological classification of these monuments. Zhetyasar cities are the remains of Kangyu culture monuments that existed in the basin of the ancient Syr Darya-Kuandaria river bed. Monuments are located in the tract Zhetyasar of Karmakshinsky district, Kyzylorda region and date back to the 2nd century BC. – VIII century. n. e. The first mention of kangyuyas in the lower reaches of the Syr Darya is found in Chinese sources, particularly in the work of Sima Qian's «The Journey to the Western Countries,» which dates back to the 2nd century BC. Modern studies of Zhetyasar fortifications began with the arrival of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition in the Syr Darya region in 1946. The archaeological research (excavations) that continued until the 1990s covered dozens of fortifications and more than a thousand funerary structures. Carrying out a comparative analysis of the results of the above studies, the applicant proposes that changes in the methods of building settlements and their planning in the last period of the existence of the Zhetyasar monuments are closely related to the penetration of the Turkic tribes from the east into the Southeast Priaralie.

Key words: Zhetyasar culture, Altyn asar, Syrdarya, Kuvandarya, Kangyui, ancient settlement, defensive works.

Билалов С.У.

PhD докторант кафедры «Археология, этнология и музеология»,
 Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
 Казахстан, г. Алматы, e-mail: seidalylbilalov@mail.ru

Оборонительные сооружения Жетыасарских памятников

В статье автор дает описание типологии и фортификации ранне-средневековых памятников Жетыасарской культуры в низовьях Сырдарьи и предлагает свою точку зрения о типологической классификации данных памятников. Жетыасарские города – это останки памятников кангюйской культуры, существовавших в бассейне древнего русла Сырдарьи – Куандарии. Памятники локализованы в урочище Жетыасар Кармакшинского района Кызылординской области и датируются II в. до н.э. – VIII в. н. э. Первые упоминания о кангюях в низовьях Сырдарьи встречаются в Китайских источниках, в частности в труде Сыма Цяня «Путешествие в западные страны», который датируется II веком до н.э. Современные исследования Жетыасарских городищ начались с прибытием в Присырдарьинский регион Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1946 году. Продолжавшиеся до 1990-х годов археологические исследования (раскопки) охватили десятки городищ и более тысячи погребальных сооружений. Проведя сравнительный анализ итогов вышеуказанных исследований, соискатель предполагает что изменения методов строительства городищ и их планирований в последний период существования жетыасарских памятников тесно связаны с проникновением в Юго-Восточное Приаралье тюркских племен с востока.

Ключевые слова: Жетыасарская культура, Алтын асар, Сырдарья, Куандарья, кангюи, городище, оборонительные сооружения.

Кіріспе

Жетіасар шатқалындағы көне дәуірдің іргелі өркениетін қалыптастырушылардан қалған бекініс орындарын басқа қалалық ескерткіштермен салыстыру қиын. Б.з.д. I мыңжылд. аяғы – б.з. VIII ғ. аралығында тіршілік еткен Жетіасар мәдениеті Сырдарияның ежелгі арналарының бірі Куандария бойында орналасқан. Қалалардың негізгі бөлігі Қызылорда облысындағы Байқоңыр қаласы және Жосалы ауылынан оңтүстікте 45-90 км қашықтықта орналасқан (Тайман, 2012: 73).

1832 жылы жарық көрген «Описание киргиз-кайсацких орд и степей» атты еңбегінде А. Левшин Жетіасар қалашықтарының орны жайлы бірқатар мәлімет келтірген. Сол мәліметтерден, Жетіасар ескерткіштері Куандарияның оң жағалауында болып шығады. Бұл қаланы А. Левшин ертеде қарақалпақтар мекендеген десе де, ол жерден құрылыс көріністерін байқамаған. Қала сыртында тек терең ор, қақпа, канал іздері сақталған (Левшин, 1996).

Хорезм археологиялық экспедициясы 1946 жылы ертедегі Жаңадария, Куандария және Іңкәрдария арналары бойында орналасқан археологиялық ескерткіштерді зерттеу барысында ортағасырлық Жетіасар мәдениеті, Жанкент қалалар тобы (Батпақтағы қалалар) ескерткіштерін ашып, ғылыми айналымға енгізді (Мами, 2007: 9-15).

Жетіасарлық ескерткіштерге тән ерекшелік, олардың өзіндік заттай мәдениеті мен ерекше жоспарланған ірі қалашықтары болып табылады. Ескерткіштер көне арналарды жағалай орналасқан. Негізінен асарлардың көпшілігі солтүстік Куандария арнасының бойында топтасқан (Левина, 1971: 13).

Жетіасар мәдениеті зерттеушілердің пікірінше мың жылға жуық өмір сүрген, хронологиялық шеңбері б.з.д. II – б.з. VIII ғасырлар аралығын қамтиды (Толстов, 1962: 186-193).

Жетіасар қалаларының қоныстану сипаты, қалалардың топографиясы, архитектурасы, қорғаныс жүйелері, құрылыс салу техникасы және қоныстар мен олардағы тұрғын үйлердің жоспарлануы Жетіасар мәдениетінің тіршілік еткен өн бойында ерекше тұрақты болған. Жетіасар қалалары әрдайым топ-тобымен, аралары 2-8 шақырымнан аспайтындай қашықтықта орналасқан. Ескерткіштердің алғашқы қалыптасып, гүлденген уақытына жоспары сопақша және дөңгелек пішінді қалашықтар тән. Олардың биіктігі қазірдің өзінде 8 м-ден 25 м болатын екі қабатты мықты ғимараттардан тұрады, аудандары 0,5 га-дан 18 га-ға дейін жетеді (ҚР Тарихи-мәдени ескерткіштер жинағы. Қызылорда облысы, 2011: 28).

Б.з.д. III ғ. негізі қаланған қаңлы мемлекеті жайлы, ежелгі Қытай жазбаларында жиі ұшырасады. Оның территориясы шығысында Талас алқабынан батыстағы Арал маңына дейін –

Ташкент жазирасы мен Сырдария, Жаңадария, Қуандария алқабының ежелгі арналарын және Жетісудың оңтүстік-батыс бөлігін, Оңтүстік Қазақстанды алып жатты. Жоғарыда айтылған қытай жылнамаларында қаңлы мемлекетінің құрамына Сусе, Фумо, Юйни, Цзи, Юйцзянь деп аталатын бес «шағын иелік» кірген. (Кюнер, 1961.).

Зерттеушілер аталған территорияда қаңлыларға тән негізгі үш мәдениетті ажыратады – қауыншы, отырар-қаратау және жетіасар мәдениеттері деп көрсетеді (Тайман, 2012: 72-75). Осы мәдениеттер туралы пайымдауларды өткен ғасырдың 70-80-жылдары белсенді түрде өрістетілген зерттеулер толықтыра түсті. Зерттеулер барысында жинақталған материалдар Кангюй тұрғындарының материалдық мәдениетінің сипаты, шаруашылығы, қолөнері туралы, олардың алыс-жақын елдермен мәдени, саяси байланыстары туралы мәселелерді жан-жақты қарастыруға мол мүмкіндіктер берді.

«Қаңлы» сөзіне тарихи-лингвистикалық түсінік берген ғалым Ә. Қайдаров Отырар қаласының араб шабуылына дейін (VIII ғ.) Кангюй мемлекетінің орталығы болғанын көрсетсе, бұл аймақтың мәдениетін зерттеген Ә. Қоңыратбаев: «Афригидлер кезіндегі Хорезм (I-X ғғ.) Кангюй (қаңлы) елі деп аталған», – деп жазады (Қайдаров, 1984:35).

Хорезм экспедициясы жүргізген зерттеулер нәтижесінен көретініміз – Жетіасар мәдениеті өзінің даму барысының I – II кезеңдерінде Сырдарияның орта ағысындағы және басқа да көршілес мәдениеттермен тығыз байланыста болғанын анықтайды. Бұл кезеңдерде (I – VI ғғ.) жергілікті тұрғындардың басым бөлігі орындарында болған. Ал Жетіасар III кезеңінде Жетіасар шатқалындағы ескерткіштердің басым бөлігі өмір сүруін тотатады, алайда Жетіасар мәдениетінің таралу аймағы бұрынғы кезеңінен анағұрлым кеңейіп, Жетіасар тұрғындарының қоныс аударуынан Әмудария және Сырдария дельталарының оң жағалауына дейін тарайды. Аталған үшінші кезеңнің соңына қарай (VIII ғ. аяғы – IX ғ. басы) Жетіасар шатқалындағы бұл мәдениет Сырдарияның төменгі ағысынан мүлдем жойылады (Левина, 1971: 89).

Ежелгі дарияның солтүстік тармақтары Ескі-дариялық және Қуандарияда су тоқтағанмен, шығыс арал жазығында тайпалардың тіршілік етуі толық дерлік жойылған жоқ. Жетіасар мәдениеті иелерінің әр түрлі топтары түрлі бағытта қоныс аудара бастады: Сырдарияның оң жағалауы бойынша оңтүстік-шығысқа

(Іңкәрдарияның қайта суға толуына байланысты біртіндеп сол аймақта қалып отырды), және оңтүстік-батыс бағытта қазіргі Әмудария аңғарына (мұнда VII-IX ғғ. кездері мәдениеті қалыптасты), сонымен бірге батыс-солтүстік-батыс бағытында Сырдарияның қазіргі сағасына, бұл жерден әрі Еділ бойымен Солтүстік Кавказ аймақтарына (мысалы, бахмутин және салтов мәдениетінде жетіасарлық белгілер байқалады) жылжыды (Левина, 1996. 5 б.). Мұнда жетіасар мәдениетінің иелері қоныс тепкеннен кейін, осы жерде «батпақтағы қалалар» (б.д.д VII) деген атпен гүлденіп көркейеді. «Батпақтағы қалалар» тұрғындарын, С.П. Толстов оғыздармен, ал Жаңакентті – «оғыз патшасының» резиденциясымен байланыстырды (Толстов, 1947: 55-102).

Жетіасар шатқалын 2005 ж. Ж. Құрманқұлов жетекшілігімен Шірік-рабат археологиялық экспедициясының барлау отряды (отряд жетекшісі Ә. Тәжекеев), Қызылорда облысының тарихи ескерткіштері жинаған дайындау мақсатында қайта зерттеп шықты (ҚР Тарихи-мәдени ескерткіштер жинағы. Қызылорда облысы, 2011.).

Мәселенің әдістемесі

1948 ж. археологиялық барлау жүргізу барысында Жетіасар мәдениетіне сипаттама беріп, ескерткіштерінің типологиясын жасаған С.П. Толстов қалалардың құрылыс ерекшелігіне қарай үшке бөліп қарастырады:

I мықты бекініс қабырғалармен қоршалған және ішкі жағында да мықты бекіністі үлкен ғимараттары бар қамалдар;

II жақсы дамыған қорғаныс жүйесі бар, яғни мұнаралармен күшейтілген әрі қақпалары мықты бекіністелген, бірақ, ішкі жағында мүлдем құрылыс іздері жоқ, ірі қамал-қорғандар;

III жақсы дамыған қорғаныс жүйесі бар, сонымен бірге қорған ішінде көптеген ғимараттары бар қорған-қамалдар (Толстов, 1948: 125-126).

Бірінші топқа жататын асарлар ішінен екіге бөлініп қарастырылған, бірінші топқа №1 Жетіасар қалашығы, ал екінші топқа №№2, 5, 6, 7, 13, 15, 16 Жетіасар қалашықтары жатады. Сонымен бірге, С.П. Толстов Жетіасар ескерткіштері арасынан №4 және №8 Жетіасар қалашықтарын, мәдениеттің ең кейінгі кезеңіне жататындары деп көрсетеді (Толстов, 1948: 128-136).

XX ғ. 60-жж. ортасында Хорезм экспедициясының зерттеулері нәтижесінде, жетіасар қыш ыдыстарының классификациясы мен осы мәдениеттің нақты кезеңдері анықталды. Жетіасар мәдениеті өз дамуында басты 3-кезең-

нен жүріп өткен. Жетіасар I кезеңі дәуірлер тоғысынан б.з. III соңына дейін, Жетіасар II кезеңі IV – VI ғғ. аралығын қамтиды, Жетіасар III кезеңі VII ғ. – IX ғ. басына дейін созылады (Левина, 1966; 4, 64-76).

Қазіргі кезде бізге белгілі 50-ден аса жетіасар қалаларының барлығында көп қабатты, мықты бекіністері бар, осы уақытқа дейін бекінісі әлсіз қалашықтар кездеспеген. Орналасу тәртібі, қоныстардың топографиясы, архетектурасы, құрылыс техникасы, жекелеген үйлер мен тұрақтарының жобасын жан-жақты зерттеу, аймақтағы тұрмыстық мәдениеттің ұзақ кезеңге жақсы сақталғанын анықтауға мүмкіндік берді (Левина, 1996: 11).

Жетіасарлық ескерткіштердің екі және үш ярусты төбетүрінде сақталған қамалдары – қорған қабырғаның ішкі бетін түгелге дерлік мықты бекіністелген монументалды бір ірі құрылыс нысаны алып тұрған. Бұл үлгідегі асарлар жетіасар мәдениеті өмір сүрген барлық кезеңдерінде ұшырасады. Алайда, мәдениеттің өмір сүруінің үшінші кезеңінде (VI ғ. аяғы – VII ғ.), жоғарыда аталған қалашықтардан жоспарлануы мен фортификациясы өзгеше қамалдар салына бастайды. Жетіасар шатқалының орталық және шығыс қалалар тобында, VI ғ. – VIII ғ. аяғында кейбір қамалдардың жоспарлану құрылымында өзгерістер ене бастайды. Көпқабатты, жақсы бекіністелген құрылыс нысандары бар қорған-қамалдардың бірнешеуі сыртынан қосымша, шығыңқы мұнаралармен бекітілген, сопақша жоспарлы қабырғамен қоршалады, бірақ бос қалған қабырға ішіндегі кеңістіктің айтарлықтай көп бөлігінде ешқандай құрылыс іздері байқалмайды (№3 және №7 Жетіасарлар). Ал шығыс қалашықтар тобындағы екі осындай сыртқа қарай шығыңқы мұнаралармен бекіген қабырғамен қоршалған қамалдар ішінде мүлдем құрылыс іздері болмай шықты (№4, №8 Жетіасар ескерткіштері) (Левина, 1996: 12).

Бізге белгілі Жетіасар ескерткіштері арасынан осы көрсетілген төрт қалашықтың жоспарлануы мен фортификациясында айтарлықтай өзгешелік байқалады. Сонымен қатар №2, 13, 10 Жетіасар қалашықтарының төменгі қабатындағы ярусы биік қорған қабырғамен қоршалып ерекшеленеді (Левина, 1996: 12).

Қорғаныс құрылыстарының сипаты, сақталу деңгейі

Жетіасар ескерткіштерінің арасындағы ең ірілері қатарында саналатын №3 Жетіасар – Алтын асар қалашығына тоқталып өтсек.

Алтынасар қалашығы С.П. Толстовтың жетіасарлық ескерткіштерді жіктеуіндегі үшінші топқа жататын мықты бекіністі, бірнеше ірі құрылыстары бар ірі нысанға жатады. Алтын асар – қисық трапеция пішінді, ауданы 17 га болатын төрт қорғаннан тұратын кешен. Ескерткішке С.П. Толстов 1946 жылы ашып, сипаттама жасаған. Қорғандары әр түрлі уақытта салынып, кейіннен бір қорғаныс жүйесіне біріктірілген, қалашықтың ішкі ауданында құрылыс іздері сақталған. Аталған төрт қорғанның ірісі «үлкен үй» – спираль пішіндес жоспарлы болып келеді, көлемі 165x165 м, биіктігі 15 м, мұндай жоспармен салынған қорған-қамал түрлерін жетіасардан тыс, басқа ескерткіштерде әзірге кездеспейді. Алайда хронологиялық жағынан және географиялық жағынан алшақта орналасқан Кіші Азия ескерткіштерінде спираль тәрізді жоспарлы құрылыстар дәстүрлі болып саналады (Толстов, 1962: 187).

Б.з.д. I мыңжылдықтың орта тұсында Алтын-асар кешенінің солтүстік-батыс бұрышында қамал салынған болуы керек, атыс ойықтары бар қабырғаның биіктігі 5 м сақталған, дөңгелек пішінді қорған диаметрі 50 м. Бұл қалашықтағы ең кейінгі құрылыс нысаны бесбұрыш пішінді ауданы 800 шаршы метр болатын, шартты түрде «Үлкен үйдегі» деп аталған қамал болып табылады (Левина, 1996: 15).

«Үлкен үйдің» қорған қабырғасының бұрыштарына және кіре беріс қақпасына, пішіні шаршы болатын 40x40x9 см саз кесектерден салынған, мұнаралар салып бекітілген. Қазба жұмыстары барысында мәдени қабаттардың хронологиясын екі кезеңге: төменгі – «дән үккіштер қабатына» (б.з.д I мыңжылд., ортасы мен б.з. алғ. ғасырлары.) және жоғарғы – «диірмендер қабатына» (б.з. III – VII ғғ.) бөлуге болатынын көрсетті. Қорған-қамалдың Жетіасар II және III кезеңдерінде тіршілік еткені анықталды (Левина, 1996: 15).

Алтын-асар айналдыра қоршаған 30 сопақша мұнарасы бар қорғаныс қабырғасы да «Үлкен үйдің» құрылысымен қатар тұрғызылған болуы мүмкін. Қабырға биіктігі 5 м сақталған, алайда ғимараттардың қабырғасынан ерекше пахсалық блоктар қатарынан тұрғызылған. Жоғарыда атап кеткеніміздей, бұлай құрылыс салу үлгісі кейінгі кезеңге жатқызылған төрт ескерткіште ғана кездеседі. №3 және №7 Жетіасар қалашықтарындағыдай ішінде коридоры бар, сопақша шығыңқы мұнаралармен бекіген қорғаныс қабырғалар салынған Жетіасардың алғашқы кезеңі қамалдарында да ұшырасады. Бұдан шығатын қорытынды олар бірнеше кезең бойы қорғаныс

жүйесін дамыту барысында пайда болған (Левина, 1996: 15).

Алтын-асар қалашығындағы мәдени қабаттың жалпы қалыңдығы 10 м, анықталған 16 құрылыс қабатының 10-ы «дән үккіштер қабатына» жатады, олардың қалыңдығы 7 м. Тұрғын жайлар ұзын параллель қатармен орналасқан жіңішке бөлмелерден тұрады. Ұзын қабырғаларды сылап отырған, ал оларды бөліп тұрған көлденең қысқа қабырғалар ешқандай сылақсыз қалдырылған. Бөлмелер қабырғаларға ойылып салынған пештер арқылы жылытылып, ас дайындауға да осы пештер пайдаланылған болуы мүмкін. Қазба барысында аршылған үлкен қыш құмыра өндіретін пеш те осы қабаттарға жатады. Жоғарғы 6 құрылыс қабаты «диірмендер қабатына» жатады. Бұл қабаттар жоспарлану түрі ерекше болып келеді. Қабырғаға ойылып салынған пештер орнына бөлмелер ортасына қойылған ашық ошақтар қойылып, қабырғаларға айналдыра жапсарласа суфалар салынған. Ал ең жоғарғы қабаттарда ұзын ошақтар пайдаланыла бастаған (Толстов, 1962: 188-190).

Алтын асар кешеніндегі «Кіші үйдің» құрылысы цилиндр пішіндес: биіктігі 10 м, диаметрі шамамен 30 м. Шамамен 6 м, биіктікте ғимаратты айналдыра жіңішке дәліз – пандус салынған. Оның қабырғаларынан ішке өтетін есіктері бар. «Кіші үйдің» жоспары шірікқабаттық тайпалардың жерлеу құрылыстарына ұқсастығынан зерттеушілер оны толықтай сеніммен мавзолей деп қарастырады (Толстов, 1962: 195).

Алтын асар кешенінен алынған керамиканы талдай отырып, Л.М. Левина оны төмендегідей екі үлкен топқа бөліп қарастырады: нашар иленіп, қалың жапсырылған, көптеген қоспалар (шамот, әк тас, ағаш ұнтағы) қосылған және жай пеште күйдірілген керамикалық ыдыстар; жақсы иленіп, қыш күйдіретін арнайы пештерде күйдірілген, ыдыстар. Егер алғашқы топтағы керамика – үй жағдайында жасалынған болса, екінші топтағы керамика сөзсіз өндірісте жасалынғанын айтады. Аталған ескерткіштегі керамика кешені бірнеше хронологиялық шеңберді қамти отырып, «үлкен үйден» алынған материалдар б.з. I ғасырынан – б.з. III ғасырының аяғын қамтиды (Левина, 1971: 15-21).

Жоғарыда атап кеткеніміздей, жетіасар ескерткіштерінің барлығы дерлік екі және үш ярусты, жоғарғы алаңы биік төбе түріндегі ескерткіштер. Барлық ескерткіштердің өзегі, жоғарғы қабаттағы алаң – көп қабатты, күрделі қорғаныс құрылыстары бар үй болып табылады. Әр осындай жоғарғы алаң одан төменірек, бірақ

ауданы үлкен екінші қабатпен (ол да қорғаныс қабырғамен қоршалған), ал екінші қабат астында өз кезегінде ең жалпақ қорғаныс қабырғасы бар төменгі ярус орналасады (ҚР Тарихи-мәдени ескерткіштер жинағы. Қызылорда облысы, 2011.).

Жетіасарлық ескерткіштердегі құрылыс нысандарын салуда көлемі әркелкі болатын нығыздалған сазды блоктар-пахсалардан және тікбұрыш пішіндегі саз кірпіштер пайдаланылған. Хорезм экспедициясы зерттеулер барысында, салынған құрылыс нысандарының қолданысына және олардың салыну кезеңіне байланысты әртүрлі тәсілдер қолданылып отырғанын анықтағын. Жетіасар мәдениеті өмір сүрген барлық кезеңдерде пахса блоктар мен саз кірпіштер кезектесе отырып өрілген (Левина, 1996: 18).

Жетіасар I, II кезеңінде аласа пахса блоктар мен өлшемі 50x30x10 см, 60x35x10 см стандартты саз кірпіштер қолданылған. Аталған кезеңде қорғаныс қабырғалардың төменгі жағы жалпақ келуі тән. Зерттеушілер Бидайық асар ескерткішінің қорғаныс қабырғасына жасаған қазба жұмыстары барысында, қорған қамалдың әр кезеңінің өзіндік ерекше кірпіш қалау тәсілі болғанын анықтады. Мыс: монументалды қорғандардың ең ерте кезеңдерінде пахса блоктар мен саз кірпіштер, әдейі кедір-бұдыр етіліп, «тастан соғылған» секілдендіріп қаланған. Бұдан шығатын қорытынды, бұлай құрылыс салу әдістері таулық немесе тау етегін мекендейтін халықтар әкелген болуы мүмкін деуге негіз бола алады. Осы Бидайық асардың соңғы кезеңінде салынған 3-қазбадағы мұнара құрылысы көлемі 40x25 см, 40x30 см саз кірпіштерден тұрғызылған (Левина, 1996: 18).

Б.з.д. I мыңжылдықтың орта тұсында негізі қаланған Томпақ асар қалашығының төменгі құрылыс горизонтында да пахсалық блоктар мен көлемі 45-50x30-32 см саз кірпіштер кезектесе отырып қаланған. Ал, ортаңғы сегіз құрылыс горизонтында саз кірпіштер көлемі 40-43x28-30x9-10 см стандартта болған, арасында 36x28 см және 45-46x27-28x8-9 см көлемді кірпіштерден қаланған ғимараттар да бар. Жоғарғы құрылыс горизонтында пішіні шаршы 38-40x38-40 см кірпіштер қолданыла бастайды (Левина, 1996: 19).

Көлемі 38-42x26-28 см тікбұрышты кірпіштер Алтын асардағы «үлкен үй» құрылысының Жетіасар I, II кезеңіне тән, ал «үлкен үйдің» екінші қабатына салынған бесбұрышты қамалдың құрылысында (жетіасар III кезең) шаршы 37-40x37-40x7-8 см саз кірпіштер қолданылған. Аталған ескерткіштердің (Алтын асар, Томпақ

асар, Бидайық асар) кейінгі кезеңдеріне жататын құрылыстар, биіктігі 20 см пахса блоктар мен кезектесіп саз кірпіштер қолданылған, ал №4 және №8 Жетіасар қорғандары бірыңғай пахса блоктардан тұрғызылған (Левина, 1996: 19).

Жетіасар қалашықтарына жүргізілген қазба жұмыстары, әр ярустардың қорған қабырғасы материктен бастап тұрғызылғанын көрсетті және шатқал қалашықтарындағы құрылыс салу тәсілдері тұрақты болған. Бұдан көретініміз осы мәдениетке тән құрылыс салу сипаттары, Орта Азияның ежелгі және ерте ортағасырлық құрылыс салу ісімен сабақтас болған (Левина, 1996: 19).

Жетіасар қалашықтарының қорғаныс құрылыстары пахсалық блоктардан және арасына лай салмаған, ені жіңішке кірпіштермен, жуан кірпіштерді кезектестіре қаланған биік тұғырнамаға салынған. Ескерткіштердегі қорғаныс дәліздері, мұнаралар қалың қабырғалы жіңішке бөлмелердің барлығы дерлік күмбезді немесе иінді болып жабылған. Қалашықтардың алғашқы өмір сүру кезеңінде иіліп жабылған төбелерге көлемі 43-50x28-30x23-25x8-9 см трапеция пішінді (сыналап қалау) саз кірпіштер пайдаланылған. Бұндай кірпіштерден Бидайық асар және Томпақ асар қорғаныс мұнаралары салынған. Жалпы ескерткіштердің алғашқы өмір сүрген кезеңіндегі иінді жабылуы төмен әрі мықты болған, алайда кейінгі кезеңдерде аркалар биіктеу болғанымен олардың қалану тәсілдері оншалықты мықты болмаған сияқты (Левина, 1996: 19). Сонымен қатар, жетіасарлық қалашықтарда баспалдақты иіндер де бар, тұрған жайлар мен атыс коридорларына өтетін бөлмелерде және кейбір қорғаныс коридорларында да кездеседі (Левина, 1996: 19-20).

Жетіасарлықтар үшін қорғаныс құрылыстарын сапалы тұрғызу ең алғашқы кезектегі мәселе болған тәрізді. Жетіасар I, II кезеңіндегі қорғаныс қабырғалары жоғарыдан төмен қарай қалыңдай беретін, мықты салынған биік қабырғалар болған. Жоспарында бұл қорған-қамалдар сопақша немесе дөңгелек пішінде болған, арасында бұрыштары қатты иілген, шығыңқы мұнарасыз, тік бұрыш пішінді ескерткіштер де кездеседі. Қорғаныс қабырғалар, жоғарыда атап өткеніміздей, биіктігі 20-25 см пахсалық блоктардан және көлемі 50x30 см, 60x30x9 см саз кірпіштермен кезектестіріп қаланған. Қабырғалардың ішіндегі қорғаныс дәліздері, едендері бірдей тегістікте және бірдей күмбез тәрізді иінделіп бір жоспармен салынған. Бірінші кезең дәліздері, кейінгілеріне қарағанда

ұзынырақ болған. Жетіасар II кезеңінің дәліздері үштен алты атыс ойығын қамтитын ұзындықта ғана болған. Кейіннен қорғаныс қабырғаларына жабыстыра, тікбұрышты биік тұғырға, бұрыштары иіліңкі келген, үш жағынан атыс ойықтары бар, күмбезделіп жабылған, мұнаралар салына бастайды (Бидайық асар, Томпақ асар). Біршама уақыттан соң мұнаралар арасын байланыстыра, саз кірпіштен биіктетіп салынған тұғырға, атыс ойықтары бар, күмбез тәрізді етіп жабылған, бірнеше тұйықтан тұратын атыс галереясы салынған. Галереяның қабырғалары мұнаралардың екі бүйіріндегі атыс ойықтарын жауып қалған. Кейінгі салынған мұнаралар мен дәліздердің жабылу иіндері, алғашқы кезеңдегідей (трапеция формалы кірпіш) тігінен емес, көлденеңінен әр келесі қатар кірпіші, кішкене алға жылжи отырып, нәтижесінде арка жасап жабылады. Екінші қайта салынған мұнаралар мен атыс дәліздері биіктігі 5,4 м-ден (Томпақ асар қалашығының батыс мұнарасы) 10,2 м-ге (Бидайық асар ескерткішінің оңтүстік-батыс мұнарасы) дейін жететін платформаларға салынған. Бұдан кейінгі кезеңдерде, қорғаныс қабырғалары бірнеше рет бұзылып қайта салынып отырған. Ең соңғы кезеңінде бұрын салынған барлық мұнараны ішіне сіңіре, қабырға сыртынан ортасында атыс дәлізі бар жаңа қорғаныс жүйесі салынды. Бұл қабырға да кейіннен сыртқа шығыңқы мұнаралармен күшейтіледі. Бір ғана – Томпақ асар (№12 Жетіасар) ескерткішінде жүргізілген қазба жұмыстары, қалашықтың қорғаныс жүйесін он бір рет қайта жаңғырта салғанын көрсеткен. Бидайық асар қалашығында қорғаныс жүйесі он алты рет күрделі қайта жөнделіп, өзгертіліп отырған. Алайда ескерткіштердің тіршілік етуінің соңғы кезеңдерінде, қорғаныс жүйесіндегі қайта салулар, барлық қабырғаларды қамтымаған, кей тұстары толығымен тегістеліп, іргетас ретінде пайдаланылса, енді бір жерлері бұрынғы қызметін атқара берген, ал үшінші бір тұстарының сыртынан, күмбез тәрізді жабылған, жаңа атыс галереялары салынған (Левина, 1996:22-23).

Жетіасар I, II кезеңінде ескерткіштердің барлығының қорған қабырғалары ішкі жағынан биіктігі 40 см, сыртынан 110-140 см, ені 15-20 см бір типті атыс ойықтарымен күшейтілген, олардың ішкі жағында кішкене тепкішек болып, сырты төмен қарай қатты еңкіс келген. Атыс ойықтарының бұл типі Хорезмдік Кюзели-ғыр және т.б. ортаазиялық қалашықтарда кеңінен тараған (Толстов, 1958: 143-153).

Тек №12 Жетіасар қалашығының мұнараларында, жоғарғы жағы жіңішке иіліп, төмен қарай кеңейе түсетін трапеция формалы атыс ойықтары болған. Жетіасар ескерткіштерінің алғашқы кезеңдерінде қорғаныс дәліздерінде екі қатарлы атыс ойықтары болған, жоғарғы қатардағы атыс ойықтарына ағаш тепкішекпен көтеріліп пайдаланған болуы мүмкін. Атыс ойықтарының көпшілігі еденнен 60-130 см, жерден басталған, бұл биіктік бір тізерлеп отырып та, түрегеп тұрып та садақ атуға болатын биіктік. Ал кейбіреулерінің биіктігі тек қарауыл қарауға арналғанын көрсетеді. Қайта жөндеу жүргізілген уақытта атыс ойықтары әр түрлі құрылыс қалдықтарымен толтырылып отырған. Атыс ойықтарының тік бұрышты осындай түрлері №№2, 10, 13 Жетіасар қалашықтарындағы, Жетіасар II кезеңіне жататын, тік қорғаныс қабырғаларында да болған. №13 және №10 Жетіасар қалашықтарындағы қазба жұмыстары, қорған-қабырғаларда бесалты тік бұрышты, бұрыштары иілген және сопақша шығыңқы мұнаралар болғанын және екі, үш қатар атыс ойықтары болғанын көрсетті. Олардағы қабырғалардың ішкі қорғаныс дәліздері де екі қабатты болғанға ұқсайды. Құрылыс қабаттарында кездеседі (Левина, 1996: 23-24).

Жоғарыда атап өткен ескерткіштерден қорғаныс жүйесі өзгеше ескерткіштер қатарына №№3, 4, 7, 8 Жетіасар қалашықтары жатады. Алғашында биіктігі 4-6 м болатын, атыс ойықтар қатары бар, жіңішке пахсалық блоктар мен саз кірпіштерден тұрғызылған ескерткіш қабырғалары (№№3, 7 Жетіасарлар), кейін бірыңғай тек саз блоктардан қаланған (№4,8 Жетіасарлар). Сонымен қатар қорғаныс қабырғалар, сопақша пішінді сыртқа шығыңқы мұнаралармен бекіген. Олардың санына келсек – №3 Жетіасарда (Алтын асарда) 28 мұнара, №4 Жетіасарда 22, №7 Жетіасарда 27, №8 Жетіасар қалашығында 20 мұнара салынған. Алтын-асар мен №7 Жетіасар қалашығы қабырғалары ішінде қорғаныс дәлізі болған, ал №4, 8 Жетіасарларда атыс ойықтары болғанымен ондай дәліздер жоқ, яғни атыс ойықтарын ағаш тепкішек тұғыр қойып пайдаланған немесе оған ағаштан көпір секілді ұзын едендер жасаған. Төрт ескерткіште де «қосарланған», яғни аралары жақын мұнаралар кездеседі. Бұл қамал қорғанға кіретін онша кең емес қақпаларды қорғауға бағытталған болуы керек. Әр қорған-қамалдың 2-3-тен қақпалары болған. Қақпаларды қорғауға арналған мұнаралар Алтын-асар ескерткішінің ең кейінгі кезеңіне жататын бесбұрышты

қамалында да бар. Бидайық асар қалашығында жүргізілген қазба жұмыстарында, бірінші – төменгі ярусқа кіретін қақпаның орны аршылды. Зерттеу жұмыстарының барысында, бұл қақпа үш жағынан 11 м сақталған, үш қатарлы атыс ойықтары бар, мықты қорған-қабырғалармен қоршалған – «қақпан-аулаға» кіретін қақпа болып шықты. Бұл қақпа арқылы қалашыққа өтетін жер 5,5 м биіктікте болған. Ол есіктер арқылы кіру үшін ағаш сатылар пайдаланылған болуы керек және олар запастағы есіктер болуы мүмкін. Осы тектес кіретін қақпалар 3-3,5 м биіктікте Томпақ асардың батыс қабырғасында кездеседі. Сонымен қатар осындай кіретін есіктер, жоғарыда аталған Хорезмдік көне Кюзели-гыр қалашығында да кездеседі (Левина, 1996: 24-25).

Осы кезеңге дейін жинақталған материалдар бойынша Жетіасар мәдениетінің қорған-қамалдарының қорғаныс жүйесінің тұрақтылығы мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, Жетіасар ескерткіштері Отырар-Қаратау мәдениеті ескерткіштерімен тығыз байланыста болғандығын көрсетеді (Левина, 1996: 29-31).

Отырар-Қаратау және Жетіасар мәдениеттерін зерттеу барысында «жетіасарлықтардың» Сырдың орта ағысына қарай бірнеше толқыны болғанын көрсетті (Левина, 1971).

Жетіасар шатқалында өмір сүрген мәдениет өзіндік сипаты жағынан қазақстандық және ортаазиялық көршілес орналасқан мәдениеттерден өзгешелігімен ерекшеленеді. Бұл ерекшеліктер ескерткіштердің орналасуынан, ұйымдастырылуынан, заттай мәдениеттердің өзгешелігінен бірден көзге түседі.

Әрқашан оба-қорғандармен қоршалып жататын, кез келген жетіасарлық қоныс табиғи су көздерінің маңайына орналасып отырған және су көздері тоқтаған сәтте-ақ өмір сүруін тоқтатып, жаңа қалыптасқан арналардың бойына қоныс аударып отырған. Бізге белгілі асарлардың арасынан ішкі жағы толықтай құрылыс нысандары барларының барлығы дерлік қорған қабырғамен қоршалған. Аталған жетіасарлық мәдениетке тән сипаттар қалашықтардың бейнесінен, жоспарлануынан, қорғаныс жүйесінен жүздеген жылдар бойы өзгеріссіз қайталанып отырғанынан көрінеді (Левина, 1996: 51).

Жоғарыда аталып өткен төрткүл тектес ескерткіштермен Жетіасар ескерткіштерінің бірқатар қамалдары арасында байланыс болуы мүмкін. Жоғарыда талдап өткеніміздей Жетіасар мәдениеті ескерткіштерін Хорезм экспедициясының жетекшісі, профессор С.П. Тол-

стов үш түрге: ішкі бетінде мықты бекіністі үйметерттері бар бекіністі, жақсы дамыған жүйесі бар, алайда ішінде құрылыс іздері кездеспейтін ірі және жақсы дамыған қорғаныс жүйесі және қорған ішінде көптеген ғимараттары бар қамалдар – деп, бөліп қарастырады (Толстов, 1948: 128).

Екінші топтағы бекіністелген жоспарында тік бұрышты шаршы пішінде болып келетін қалашықтарды, ішінен екі түрге бөліп қарастыруға болады.

I түрге мұнаралармен бекіністелген қамалдар;

II түр мұнарасыз қорған-қамалдар.

Алдымен мұнаралармен күшейтілген қамалдарға тоқталып өтсек. Жетіасар ескерткіштерінің ең шығыс бетінде орналасқан №8 Жетіасар – Базар асар қалашығы жоспарында ромбы пішіндес, қорған қабырғаны айналдыра 20 сопақша мұнарамен бекітілген. Қабырғаларды айналдыра атыс ойықтары салынған. Қорған-қамалдың ішінде, жоғарыда атап өткеніміздей, ешбір құрылыс жоқ (ҚР Тарихи-мәдени ескерткіштер жинағы. Қызылорда облысы, 2011. 333-336 бб.). Ескерткіш жауын-шашынмен бүлініп кеткендіктен дәл сипаттамасын беру мүмкіндігі жоқ. Десек те олар қабырғадан шығыңқы болуы себепті, үш жағынан, яғни қарсы алдынан, оң және сол жағынан атыс ойықтары болған деп айтуға болады.

№4 Жетіасар – Бұзық асар ескерткіші жоспарында дұрыс емес тікбұрышты, аумағы 9,3 га келетін қабырғамен қоршалған. Қорғаныс-қабырғаларда атыс ойықтары бар. Қабырғадан ілгері шығыңқы сопақша 20 шақты мұнаралары бар. Пахсалық блоктардан қаланған қабырғаның ішіндегі оңтүстік бұрыштағы шағын үй құрылысынан басқа, құрылыс жоқ (Левина, 1996. 16 б.). Біздің пайымдауымызша Бұзық асардың да мұнаралары қабырғаның ұзына бойын қорғау үшін, үш жағынан атыс ойықтары салынған. Суреттеліп отырған қалашықтардан алынған керамикалық бұйымдар, осындай қорғаныс құрылыстарының жетіасарлық тұрғындарда б.з. VI – VIII ғғ. болғанын көрсетеді (Левина, 1996: 16).

Жетіасар ескерткіштерінің ішіндегі қорғаныс құрылыстары өзгеше болып келген, алайда, жоғарыда сипатталғандай мұнаралармен бекіген ішінде құрылыс іздері кездесетін тағы төрт ескерткішті I түрге (мұнарамен күшейтілген) қосып қарастыруға болады.

Алтынасардан солтүстік бағытта 4,5 шақырым қашықтықта орналасқан Ашағ асар ескерткіші, жоспарында дұрыс емес тікбұрыш

пішінде. Көлемі 60x50 м, биіктігі 1,5 м сақталған қорған қабырғалардың ішінде ені 2,4-2,8 м болатын қорғаныс дәлізі бар. Қабырғалар көлемі 38-42x24-30 см саз кірпіштерден өрілген. Қалыңдығы 9,5 м-ге дейін болған. Ашағ асар ескерткішінің бес мұнарасы да қабырға қалыңдығынан аспайтындай етіп салынған. Қамалға кіретін қақпа шығыс қабырғаның орта тұсында болған. Жиналып алынған керамикалық материалдар, Сырдарияның орта ағысындағы мәдениеттер керамикасымен өте ұқсас. Ашағ асардың б.з.д. соңғы ғасырлар мен б.з. алғашқы ғасырларында тіршілік еткені анықталған (Левина, 1971: 90).

Қарақ асар ескерткішінің де жоспары мен ұйымдастырылуы жоғарыдағы Ашағ асар тектес. Жетіасар шатқалының оңтүстігінде, Қуандария бойында орналасқан Қарақ асардың көлемі 70x70 м. Биіктігі 1,8 м сақталған қабырғаның ішінде, бір-біріне параллель екі қатар қорғаныс дәлізі бар. Қорғанның төрт бұрышында және оңтүстік-шығыс қабырғасының ортасында, қақпаны қорғау мақсатында болуы керек, қабырға қалыңдығынан аспайтын, жоспарында шаршы пішіндес мұнаралары болған. Өткен ғасырдың 70 жж. Л.М. Левинаның жетекшілігімен ескерткіште жүргізген барлау жұмыстарының нәтижесінде, қалашықтың жоспары, қорғаныс құрылыстары кемінде екі рет күрделі жөндеуден өткен (Левина, 1971; 90; 1996: 18).

Қорғаныс жүйесі жоғарыда сипатталған ескерткіштерге жақын тағы екі ескерткіш – Сырдарияның қазіргі арнасының оңтүстігінде, Ескідариялықтың құрғақ атырабында орналасқан. 1987 ж. ашылған оларға шартты түрде Оңтүстік және Солтүстік Қос-қала атауы берілген. Қазіргі сақталған биіктігі 2,5-3 м аспайтын бекіністердің қабырғаларының ішінде қорғаныс дәлізі бар. Қамал қабырғалары дөңгелек және сопақ пішінді мұнаралармен бекітілген. Жоспары дұрыс емес төрт бұрыш пішінді Солтүстік Қос-қала ауданы 230x240 м. Бұрыштары мұнаралармен күшейтілген. Оңтүстік Қос-асар ауданы 240x310 м, жоспарында трапеция пішінді. Қорған қабырғаны айналдыра, диаметрі 12 м болатын, ауданы 12x25 м 12 мұнарамен бекіткен. Қорғандардың ішкі бетінде аздаған құрылыс іздері байқалады (Левина, 1996: 18).

Қорғаныс жүйесі Жетіасар қалашықтарынан өзгеше, аталған Ашағ асар, Қарақ асар, Оңтүстік және Солтүстік Қос-қала ескерткіштерінің қабырғалары жалпақ, аласа жал күйінде қалған. Мұнаралардың қалыңдығы қабырға қалыңдығынан аспайды. Қорған қабырғалардың қазіргі

сақталған жағдайынан, олардағы атыс ойықтарының түрін анықтау мүмкіндігі болмай отыр. Ал, осы төрт ескерткіштен алынған материалдар, оларды жетіасарлықтардан өзге этникалық мәдени топтардың салғанын, сонымен қатар Жетіасар мәдениетімен салыстырғанда қысқа уақыт қана тіршілік еткенін көрсетеді (Левина, 1996: 18).

Мұнарасыз қорған-қамалдар. Жетіасар ескерткіштер қатарына жатқызылып жүрген, Жетіасар шатқалының солтүстік-батысында орналасқан Алыптың қорғаны қалашығы, антика заманындағы Орта Азия жерөңдеушілері мәдениеттерінде кеңінен тараған ескерткіштерге ұқсас. Қалашықтың жоспары 58x58 м болатын, бұрыштары доғалданып салынған шаршы тәрізді. Қорған қабырғаларының биіктігі 6,5-7 м болады, алайда жоғарыда сипатталған ескерткіштердегідей мұнаралары жоқ. Қамал қақпасы оңтүстік қабырғаның орта тұсында. Қамалдың ішінде құрылыс іздері жоқ. Қабырға ішін айналдыра периметрі бойынша ені 2,6 м қорғаныс дәлізі бар. Сыртқы қабырға қалыңдығы 2,2 м, ішкі қабырға қалыңдығы 1,2 м. Екі жақ бетінде де аралары 1,6-1,9 м болатын, үстіңгі жағы сүйір атыс ойықтары бар. Қорған қабырғасының төменгі жағы, биіктігі 1 м, ені 60 см пахса блоктардан 2 қатар қаланып, атыс ойықтары басталған биіктіктен жоғарғы жағы тікбұрышты саз кірпіштен салынған. Жетіасар мәдениетіндегі осы тектес ескерткіш көршілес жатқан көне дәуірлік шірікрабат мәдениетінде кездеседі. Жаңадария бойында орналасқан, жоспары шаршы тәріздес, мұнарасыз Қабылдың қорғаны қалашығы (Б.з.д. VII – VI ғғ.), жоспарлануы бойынша Алыптың қорғанына іспеттес. Бұл ескерткіштен алынған керамикалық материалдардың бір бөлігі жетіасар керамика кешеніне жатады. Алыптың қорғанынан табылған керамикалық материалдар да қалашықтың Жетіасар I және Жетіасар II кезеңінде өмір сүргенін көрсетеді. Алып қорғаны жетіасарлық тұрғындардың көршілері шірікрабат мәдениеті өкілдерінің қолынан шыққан құрылыс болып табылады. Оның негізгі міндеті «жетіасарлық» және «шірікрабаттық» жерлерді бірге қорғау үшін салынған болуы мүмкін. Ал қамалдың ішкі жағында мүлдем құрылыс іздерінің болмауы және қабырғалардағы екі қатар атыс ойықтарының болуы, қалашықтың тек әскери бекініс міндетін атқарғанын аңғартады (Левина, 1996: 17).

Қорытынды

Сонымен қорытындылай келе, Жетіасар ескерткіштерін қорғаныс құрылыстарының түрлері бойынша төртке бөліп қарастыруға болады.

1. Екі немесе үш қабатты, күрделі қорғаныс жүйесі бар біртұтас ғимараттар. Оларға Жетіасар мәдениетінің елуге жуық ескерткіші жатады.

2. Ішкі жағында мүлдем құрылыс іздері жоқ, қабырғасынан ілгері шығыңқы мұнаралармен бекітілген қамалдар. №4, №8 Жетіасар ескерткіштері жатады.

3. Ішінде аздаған құрылыс іздері бар, қабырға қалыңдығынан аспайтын мұнаралармен бекітілген, қабырға ішінде қорғаныс дәліздері бар қалашықтар. Ашағ асар, Қарақ асар, Оңтүстік және Солтүстік Қос-қала ескерткіштері жатады.

4. Қорғаныс қабырғалары мұнарасыз, қабырға ішінде айналдыра периметрі бойынша қорғаныс дәліздері бар ескерткіштер. Алыптың қорғаны, Қабылдың қорғаны қалашықтары кіреді.

Бірінші топтағы бекіністі асарлар – Жетіасар мәдениетіне тән. Хорезм экспедициясының ұзақ жылдар бойғы зерттеулері барысында, бір орында қалыптасып, дамуы бірегей өткен ескерткіштер тобы еш өзгеріссіз мың жылға жуық өмір сүрген (Левина, 1996: 4).

Екінші топтағы қалашықтардың пайда болуын, Жетіасу және Оңтүстік Қазақстан аймағындағы көне төрткүл ескерткіштерін салушы тайпалардың Сыр өңіріне ене бастауымен байланыстыруға болады. №4, №8 Жетіасар қалашықтарының қандай мақсатта салынғаны жайына келсек – бұлар мал шаруашылығымен айналысатын жартылай көшпелі тайпалардың шаруашылығындағы төрт түлік негізгі қорғалатын байлық көзі болуы себепті, мал қамайтын қаша қызметін атқарған болуы мүмкін.

Үшінші топты құраған төрт қалашықтың керамикалық материалдары, жоспарлануы және қорғаныс құрылыстары, Л.М. Левинаның салыстырмалы зерттеулері көрсеткендей, Жетіасар мәдениетімен тұстас, Сырдың орта ағысындағы мәдениеттер «иелерінің» салған ескерткіштері болып табылады (Левина, 1996: 17).

Төртінші топ ескерткіштері – Сыр өңірінде көне дәуірден қалыптасқан шірікрабат жерөңдеушілер мәдениетіне тиесілі қалашықтар болып табылады. Бұл ескерткіштердің ең жақын аналогын, көршілес жатқан шірікрабат

мәдениетінің (антикалық дәуір) Бәбіш-Молла, Баланды қалашықтарынан көруге болады (Толстов, 1948: 184).

Жетіасар мәдениеті қалашықтарының стратиграфиясы көрсетіп бергендей, жетіасарлықтарда б.з.б. I мыңжылдықтың ортасында-ақ мықты бекіністі қамалдар болғанын аңғартады. Алайда, жетіасар мәдениеті қала-жұрттарының кейде бір жерде мың жылдай өмір сүруі себепті ең төменгі қабаттары кейінгі уақыттарда қалыптасқан қабаттар астында қалған. Осы себепті оларды кең көлемде зерттеу өте қиын және Жетіасар шатқалында қоныстану мерзімі туралы қорытындылар осы кезге дейін алдын ала жасалынған. Жетіасар мәдениеті кезеңдерін дәуірлерге бөлу әлі де болса болжам түрінде болып отыр.

Орта ғасырларда жетіасар мәдениетінің негізін салушы тайпалар III – IV ғғ. ғұн тайпаларының ықпалына түскен болуы керек және кейін «ақ ғұндардың» (эфталиттер) құрамдас бөлігі болып қосылып кеткен. Біздің заманымыздың VII-VIII ғғ. Қуандария мен Ескідариялық арналары кеуіп қалған соң ертедегі Жетіасар мәдениеті қалалары өмір сүруін тоқтатып, Сырдарияның қазіргі арнасы қалыптаса бастады (Левина, 1996: 3-4).

Бұл жұмыс ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «Сырдарияның төменгі ағысындағы қалалық мәдениеттің қалыптасу барысында түркі-оғыздардың Арал маңының отырықшы-егінші тайпаларымен этномәдени байланысы (б.з. I мыңжылдығы)» атты гранттық жоба бойынша дайындалды.

Әдебиеттер

- Кайдаров А.К. (1984). Историко-лингвистические характеристики этнонима канглы/ қаңлы. Тюркская ономастика. Алматы.
- Кюннер И.В. (1961). Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва: Издательство восточной литературы.
- Қазақстан Республикасы тарихи және мәдени ескерткіштер. (2011). Қызылорда облысы. Алматы: Аруна.
- Левина Л.М. (1966). Керамика и вопросы хронологии памятников джетыасарской культуры. Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. Москва: Наука.
- Левина Л.М. (1971). Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. Москва. ТХАЭЭ. Т.VII. Наука.
- Левина Л.М. (1996). Этнокультурная история Восточного Приаралья (I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.). Москва: Восточная литература.
- Левшин А.И. (1996). Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат.
- Мами Т. (2007). Кейінгі орта ғасырдағы Арал өңірінің қалалары (XIII-XVIII ғғ.) монография. Қызылорда.
- Тайман С.Т. (2012). Сыр өңіріндегі көне асарлар тарихынан. Базар жырау №1. Астана: Фолиант.
- Толстов С.П. (1947). Города гузов. Советская этнография. №3. Москва.
- Толстов С.П. (1962). По древним Дельтам окса и Яксарта. Москва, Издательство Восточной литературы.
- Толстов С.П. (1948). По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва.
- Толстов С.П. (1958). Раскопки памятников античной эпохи. Кюзели-гыр. ТХЭ II Том. Москва: Издательство АН СССР.

References

- Kaydarov A.K. (1984). Istoriko-lingvisticheskiye kharakteristiki etnonima kangly/ kanly. [Historical and linguistic characteristics of the ethnonym Kangly]. Tyurkskaya onomastika. Almaty.
- Kyuner I.V. (1961). Kitayskiye izvestiya o narodakh yuzhnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'negu Vostoka. [Chinese news about the peoples of southern Siberia, Central Asia and the Far East]. Izdatel'stvo vostochnoy literatury.
- Istoriko kul'turnyye pamyatniki Respubliki Kazakhstana. Kyzylordinskaya oblast'. (2011). [Historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda Region]. Almaty: Aruna.
- Levina L.M. (1966). Keramika i voprosy khronologii pamyatnikov dzhetiyasarskoy kul'tury. [Ceramics and questions of chronology of monuments of Jetyasar culture]. Material'naya kul'tura narodov Sredney Azii i Kazakhstana. Moskva: Nauka.
- Levina L.M. (1971). Keramika nizhney i sredney Syrdar'i v I tysyacheletii n.e. [Pottery of the lower and middle Syr Darya in the I millennium AD]– М.: ТКНАЕЕ. Т.VII. Nauka.
- Levina L.M. (1996). Etnokul'turnaya istoriya Vostochnogo Priaral'ya (I tys. do n.e. – I tys. n.e.). [Ethnocultural history of the Eastern Prearalie (I millennium BC – I millennium AD)]. Moskva: Vostochnaya literatura.
- Levshin A.I. (1996). Opisaniye kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey. [Description of Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes], Almaty: Sanat.

Mami T. (2007). Pozdnesrednekovye goroda Priaral'ya (XIII-XVIII gg.). monografiya [Late medieval cities of the Aral Sea region (XIII-XVIII)]. Kyzylorda.

Tayman S.T. (2012). Iz istorii drevnikh asarov Syrдыr'i. [From the history of the ancient Asars of Syrдыria]. Bazar zhyrau №1. Astana: Foliant.

Tolstov S.P. (1947). Goroda guzov. [Cities of Guz]. Sovetskaya Etnografiya. № 3. Moskva.

Tolstov S.P. (1962). Po drevnim Del'tam Oksa i Yaksarta. [According to ancient Deltas of Ox and Yaksart]. Moskva: Izdatel'stvo Vostochnoy literatury.

Tolstov S.P. (1948). Po sledam drevnekhorezmiyskoy tsivilizatsii. [In the footsteps of the ancient Khorezmian civilization]. Moskva.

Tolstov S.P. (1958). Raskopki pamyatnikov antichnoy epokhi. Kuzeli-gyr. [Excavations of the monuments of the ancient era. Kuzeli-gyr] TKHE II Tom. – Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR.

Тәжекеев Ә.Ә.¹, Султанжанов Ж.К.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
жанындағы «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі,
Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail: azik8484@mail.ru
²Кемерово мемлекеттік университетінің магистранты,
Ресей, Кемерово қ., e-mail: jeka_1994.11@mail.ru

**ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ОҒЫЗДАРДЫҢ
СӘУЛЕТ ӨНЕРІ ТУРАЛЫ**

Мақалада Сырдария өзенінің төменгі ағысында орналасқан ортағасырлық сәулет ескерткіштері – мұнаралар жайлы баяндалады. Мұнаралардың сипаттамалары беріле отырып, олар туралы халық арасында сақталған аңыздар талданады. Бұл ескерткіштердің мерзімделуі және функционалдық мақсатын талқылау үшін С.П. Толстов, С.Г. Хмелницкий, Е.М. Байтенов, Б.А. Ибраев, М.Б. Қожа, Ж.К. Құрманқұлов пен Ә.Ә. Тәжекеевтің еңбектері пайдаланылды. Мұнаралардың 1946 жылы С.П. Толстов ашқан «батпақты қалалар» мәдениетінің контекстінде қаралуы, мерзімделу мәселесін шешуде негізгі фактор болып отыр. Ұзынтам, Бегім ана және Сараман-қоса мұнаралары «батпақты қалалар» мәдениетінің құрамына кіретін оғыз кезеңінің қалашықтарымен (Кескен күйік қала, Күйік қала және Жанкент) сәйкестендіріліп ІХ-ХІ ғғ. мерзімделеді. Кешенді археолого-архитектуралық зерттеу жұмыстары жүргізілмегендіктен мұнаралардың функционалдық мақсатына байланысты сұрақ әлі ашық күйінде тұр.

Түйін сөздер: Сырдарияның төменгі ағысы, ортағасыр, сәулет ескерткіштері, мұнаралар, археология, архитектура.

Tazhekeyev A.A.¹, Sultanzhanov Zh.K.²

¹Candidate of historical sciences,
Head of the Research Center «Archeology and Ethnography» at Kyzylorda State University
named by Korkyt Ata, Kazakhstan, Kyzylorda, e-mail: azik8484@mail.ru

²Master's program student of Kemerovo State University,
Russia, Kemerovo, e-mail: jeka_1994.11@mail.ru

On the building art of medieval Oguzes

The article presents medieval sites of architecture – the towers, located of the lower reaches of the Syr Darya River. The descriptions of the towers are given and the folk legends associated with them are analyzed. To solve the problem of their dating and functional purpose used works of S.P. Tolstov, S.G. Khmelnitsky, E.M. Baitenov, B.A. Ibraev, M.B. Kozha, Zh.K. Kurmanulov and A.A. Tazhekeyev. When solving dating issues, the main factor is the consideration towers's in the context of the culture of «marsh sites», which opened in 1946 by S.P. Tolstov. Towers Uzuntam, Begim Ana and Saraman-Kosa are compared with the sites (Kesken kuik-kala, Kuik-kala and Jankent) of Ogyz time and date from the IX-XI centuries. These monuments were not investigated by a complex archaeological and architectural method, in connection the question of the functional purpose of the towers remains open.

Key words: lower reaches of the Syr Darya, middle Ages, architectural monuments, towers, archeology and architecture.

Тажекеев А.А.¹, Султанжанов Ж.К.²

¹кандидат исторических наук, руководитель Научно-исследовательского центра «Археология и этнография» при Кызылординском государственном университете имени Коркыт Ата, Казахстан, г. Кызылорда, e-mail: azik8484@mail.ru

²магистрант Кемеровского государственного университета, Россия, г. Кемерово, e-mail: jeka_1994.11@mail.ru

О строительном искусстве средневековых огузов

В статье представлены средневековые памятники архитектуры – башни, расположенные в низовьях реки Сырдарья. Даются описания башен, также анализируются связанные с ними народные предания. Для решения проблемы их датировки и функционального назначения используются труды С.П. Толстова, С.Г. Хмельницкого, Е.М. Байтенова, Б.А. Ибраева, М.Б. Кожа, Ж.К. Курманқұлова и А.А. Тажекеева. При решении вопросов датировки основным фактором служит рассмотрение башен-мунара в контексте культуры «болотных городищ», открытой в 1946 г. С.П. Толстовым. Башни Узынтам, Бегим ана и Сараман-коса сравниваются с городищами огузского времени (Кескен куюк-кала, Куюк кала, Джанкент), которые входят в состав культуры «болотных городищ». Таким образом, башни датируются IX–XI вв. Эти памятники не были исследованы комплексным археолого-архитектурным методом, в связи с чем вопрос о функциональном назначении башен остается открытым.

Ключевые слова: Низовья реки Сырдарья, средневековье, памятники архитектуры, башни, археология, архитектура.

Кіріспе

Сырдария өзенінің төменгі ағысын жағалай орналасқан ортағасырлық ескерткіштер қатарында қалалар, кесенелер, жерлеу орындары және т.б. кездеседі. Солардың ішінде әлі күнге дейін жоспарлы археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілмеген сәулет өнерінің туындылары – мұнаралардың орны ерекше.

Мұнаралар туралы алғашқы дереккөздер XIX ғ. екінші жартысынан бастап кездеседі. Ресей патшалығы әскерінің генералы А.И. Макшеевтың еңбегінде Бегім ана, Сараман-қоса және Ұзынтам мұнараларының сипаттамалары берілген (Макшеев, 1856: 68). 1865 жылы бұл өңірде жұмыс сапарымен әскер сапындағы тарихшы Л.Л. Мейер болған. Ол ортағасырлық Жанкент қалашығының сипаттамасын бере отырып, Бегім ана мұнарасы туралы келесі мәліметті жеткізеді: «одан (Жанкенттен – Ж.С.) он шақырым (верста)¹ жерде бейіт орналасқан, (ол) күйдірілген кесектен тұрғызылған сегізбұрышты мұнара секілді, биіктігі 8 қарымды (сажень)² құрайды, (ол) Бикмен-ана атауымен белгілі» (Мейер, 1865: 286). Мұнаралар туралы кезекті деректер Түркістан әуесқойлар үйірмесі мүшелерінің жазбаларында кездеседі. 1897 ж. үйірменің кезекті отырысында И.В. Аничков Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан ежелгі ескерткіштерге жүргізілген зерттеу жұмыстарының есебін береді. Баян-

дамада зерттеуші Сараман-қоса мен Бегім ана мұнараларына тоқталып өтеді. Есептің мәтіні баспаға түсіп, оған қосымша Сараман-қоса мұнарасының суреті бірінші рет жарияланды (Аничков, 2011: 120-123). Л.Л. Мейер мен И.В. Аничковтың жинаған мәліметтері И.А. Кастанье 1910 ж. дайындаған «Қырғыз даласы мен Орынбор өлкесінің ескерткіштер жинағына» кіреді (Кастанье, 1910: 225-227). Бегім ана және Сараман-қоса мұнаралары туралы қысқаша мәліметтер «Қазақстанның археологиялық картасында» бар (Археологическая карта Казахстана, 1960: 192).

Ескерткіштерге жоспарлы зерттеу жұмыстары 1983-1986 жж. Қазақ КСР-інің Орталық Кеңесі тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау қоғамының экспедициясымен жүргізілген. Далалық зерттеу барысында, бұған дейін А.И. Макшеев атап өткен – Ұзынтам мұнарасы архитектуралық әдіспен зерттеліп және Бегім ана мен Сараман-қоса мұнараларына қайта қалпына келтіру жұмыстары орындалады. Экспедиция мүшелері мұнаралардың қас бетінің, жоспарының және қимасының сызбаларын сызды. Атап өтетін жайт, жұмыс барысында алғашқы рет Қызылорда облысында орналасқан сәулет ескерткіштерінің төлқұжаттары дайындалған.

«Қазжобақалпына келтіру» институтының архитекторлары Б.А. Ибраев, Е.М. Байтенов, Ш. Әбдібаев және т.б. аталған ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізеді (Ибраев, 1980: 40-44; Байтенов, 1986: 43-46; 1990: 335-336;).

¹ 1 верста = 1066,8 м.

² 1 сажень = 2,1 м.

2004-2006 жж. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру барысында Шығыс Арал маңында орналасқан ескерткіштерге «Шірікқабат археологиялық экспедициясының (ШРАЭ)» барлау тобымен археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Зерттеу барысында археологтар Ж.Қ. Құрманқұлов және Ә.Ә. Тәжекеев мұнаралардың географиялық координаталарын белгілеп, ғылыми суреттерін түсіреді. Жұмыстың нәтижесі «Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы» атты ұжымдық еңбекте жарияланған (ҚР тарихи..., 2011). Археолог М. Қожа 2012 ж. мұнараларды аралап өтіп, олардың сипаттамасын береді (Қожа, 2014: 390-400).

Сонымен, осы уақытқа дейін мұнаралар көбінесе архитектуралық әдіспен зерттелгенін байқаймыз. Зерттеуші М. Қожа әділ атап өткендей, мұнараларды зерттеу барысында кешенді археолого-архитектуралық әдіс қажет. Мақаланың негізгі мақсаты мұнаралардың мерзімделуі мен функционалдық қызметі туралы мәселелерді қарастыру. Алдымен олардың сипаттамасына тоқталайық.

Мұнаралардың сипаттамалары

Ұзынтам мұнарасы Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Түктібаев ауылынан 15 шақырым жерде орналасқан (1-сурет). Географиялық координаттары N 45°41'82,2" E 061°21'44,0".

Ол шаршы пішінді қам кесектер мен (22-23x22-23x5-5,5 см) күйдірілген кірпіштерді араластыра отырып тұрғызылған. Негізінің диаметрі – 7,30 м, биіктігі – 10 м, қабырғасының қалыңдығы – 1,7 м-ді құрайды. Ескерткіш қазіргі кезде қатты қираған, өзінің алғашқы кескінін жоғалтқан кіреберіс ойығы солтүстік-шығысқа бағытталған. Қазіргі кезде кіреберіс ойығы орналасқан қабырғаға қарама-қарсы бетте үлкен саңылау пайда болған. Жоспарында дөңгелек тәріздес болып келген мұнара жоғарыға қарай тарыла түседі. Мұнара ішінде парабола кескінді күмбез камерасы бар. Шама-сы, бұл бөлме күйдірілген кірпішпен қапталса керек. Мұнаның парапеті өзінің алғашқы бейнесін жоғалтқан. Ескерткіштің жанында қазақ қорымдары бар (Байтенов, 1986: 43-44; ҚР тарихи..., 2011: 298-299; Қожа, 2014: 392). Белгілі архитектор Е.М. Байтеновтың пікірінше, Ұзынтам мұнарасы Орта Азиядағы «мұнаралық кесенелер» атауымен белгілі ескерткіштердің прототипі болып есептеледі.

1-сурет – Ұзынтам мұнарасы

Ұзынтам мұнарасынан солтүстік-батыста 12 шақырым және Қазалы қаласынан оңтүстік-батыста 68 шақырым қашықтықта *Бегім ана мұнарасы* орналасқан (2-сурет). Географиялық координаттары: N 45° 45' 62,8»; E 061° 13' 87,6». Бегім ана ескерткіші төңірегінен биіктеу жайдақ төбеде тұр. Генерал А.И. Макшеев айтқандай: «мұнара төбе үстінде тұр, шамасы, ол жер кезінде арал болған сияқты, Қараарықтан 4 қарым, Арал теңізінің жағалауынан 10 қарым... Бұл жерде Қызылбаш ханның әйелі Чанджара жерленген». Мұнара шаршы пішінді (23x23x5-6 см) қам кесектермен тұрғызылып, сыртынан күйдірілген кірпіштермен қапталған. Ол жоспарында сегіз қырлы және жоғарыға қарай тарыла түседі. Биіктігі – 10 м. Мұнара діңі ортасына дейін монолитті, одан жоғары тастөбелік үлкен тесігі бар жоспарында дөңгелек күмбезді бөлме орналасқан. Бұл бөлмеге 4,8 м биіктікте орналасқан аркалы ойық апарайды. Қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілгенге дейін мұнаның тек жоғарғы жағында ғана күйдірілген кесектері сақталған болуы керек (Байтенов, 1990: 336; Қожа, 2014: 391-392).

Ескерткіш жөнінде ешқандай анық мағлұмат жоқ, дегенмен халық арасында Жанкент қала-

сының апаты мен мұнараны тұрғызу себебі туралы кеңінен аңыз тараған. Солардың бірі бойынша, бұл оқиға Мәлік-шахтың ұлы Санжар ханның Жанкентте билік еткен кезеңімен сәйкес келеді. Ол өзіне Қарабура әулиенің Бегім есімді сұлу қызын әйелдікке алады. Бір күндері хан әйелінің адалдығына күмәнданып, оның бұрымы мен сол қолын кесіп, зынданға тастауын талап етеді. Кейіннен Бегім сұлудың адалдығы дәлелденіп, кесілген бұрымы мен қолы қалпына келеді. Бірақ, Бегім құсқа айналып Арал теңізінің жағалауына ұшып кетеді. Аңыз бойынша, осы жағдайдан кейін Қара бураның қаһарына ұшыраған Жанкент жыландардың шабуылынан құлайды. Қаладан қашып құтылған адамдар, Бегімнің рухын тыныштандыру үшін мұнара тұрғызыпты деседі (Қоңыратбаев, 1996: 169).

2-сурет – Бегім ана мұнарасы

Аңыздың келесі нұсқасы да Санжар хан мен Бегім ананың өмірімен байланысты. Оқиғаның желісі бойынша бірде аңшылық құрып шыққан Санжар хан жолай қару-жарағын ұмытып, сарайына бір батырын жұмсайды. Бір шама уақыт өткенімен батыры оралмаған соң, ашуға мінген

Санжар кері қарай қайтады. Ал қаруды алуға келген батыр болса, Бегім сұлудың сарайда ер адам жоқ деген оймен, бет-жүзін ашық ұстап, сарайда серуендеп жүргенін көріп, Бегімнің сұлудығына тамсанған ол есінен танып қалады.

Сарайға келген хан әйелінің бөлмесінің маңында есінен танып жатқан батырды көріп, әйеліне опасыздық жасадың деп кінә тағады. Әйелінің ақталғанын тыңдамаған Санжар ашумен оның бұрымы мен қолының білезік тұсынан шауып тастайды. Бегім үйін тастап Арал маңындағы мұнарадан (Бегім ана мұнарасы) пана тауыпты. Бұл мұнара содан бері әулие Бегім ананың құрметіне салынған ескерткіш ретінде сақталып келеді.

Бегімнің әкесі Қарабура Санжар ханның қызына жасаған әділетсіздігіне ренжіп, Жаратушыдан әділеттік сұрап дұға жасайды. Бір түнде шашы мен қолының қайта қалпына келуі халықты таң қалдырады. Бірақ, әкесі сүйікті қызының жаралы жүрегін емдей алмайды.

Аңыз бойынша Жанкент қаласын жылан басып, ал халқы қаланы бір жола тастап кетеді. Керуендер жылан басқан қаланы айналып өтсе, құстар ұя салмай, ал жануарлар жақындауға қорқады...

Бұл аңыздардың тарихи оқиғалармен байланысы болса керек. Мысалы, С.М. Ақынжанов ортағасырлық жазба деректердің негізінде, қыпшақтарға, кейіннен оғыз тайпаларына «жылан» (народ змей) атаулы тайпаның шабуыл жасағанын жазады (Ахинжанов, 1969: 187). Ал тарихи деректер, оғыз мемлекетінің қыпшақ тайпаларымен болған шайқастың нәтижесінде құлағанына дәлел (Қазақстан тарихы, 2010, 318 б.). Осылайша, ортағасырлық оғыздар мен қыпшақтардың арасындағы тарихи шайқас, халық жадында жыланмен байланыстырылған аңыз ретінде сақталып қалуы мүмкін.

Сараман-қоса мұнарасы Кәукей ауылынан солтүстік-шығыста 3 шақырым жерде, Қуандарияның жағалауында орналасқан (Қазалы ауданы, Қызылорда облысы) (3-сурет). Географиялық координаттары: N 45°15'23,8'', E 061°47'48,4''.

Мұнара шаршы пішінді (25x25x5 см) қам кесектерден тұрғызылып, күйдірілген кірпіштермен қапталған. Ескерткішті XIX ғ. соңында көрген И.В. Аничков мұнараның биіктігі «15 сажень» (32 м) – деп жазады. Біздің ойымызша, ол мұнараның биіктігін жоғарылатып көрсеткен. Себебі, қазіргі уақытта мұнара жоспары дөңгелек тәріздес, негізінің диаметрі – 5 м-ге жуық, ал биіктігі – 15 м, қабырғасының қалыңдығы 1 м-ден

үлкен екені белгілі. Ескерткіштің қабырғасы 11 м биіктікке дейін ішке қарай тарыла түседі, әрі қарай кесілген конус сияқты күмбезбен көмкерілген. Мұнаның іші бір-бірінің үстіне орналастырылған екі бөлмеден тұрады. Үстіңгі бөлме өзара байланысты екі деңгейге бөлінген. Оның төменгісінде (оңтүстік-батыс жағында) үшбұрышты терезе ойығы бар. Қасбетте, оның астына сөре орналасқан. Жоғарғы бөлменің үстінде парапеттен қоршалған алаң бар. Алаңның үстінде жабындының жоқ болғанына қарамастан парапеттің солтүстік және оңтүстік қабырғаларында бір-бірден өтпелі тесіктері бар.

3-сурет – Сараман-қоса мұнарасы

Ескерткішке жүргізілген қайта қалпына келтіру жұмыстарынан кейінгі, астыңғы бөлмедегі кіреберіс ойықтың орналасуындағы қателікті атап өту қажет. Мысалы, 1897 ж. И.В. Аничков түсірген суретті сараптасақ, кіреберіс ойық мұнаның түбірінен биікте орналасқанын байқаймыз (Аничков, 2011: 122). Ал, 1990 ж. Е.М. Байтеновтың сызбасында мұнаның кіреберісі жердің дейгейінде орналасқан (Байтенов, 1990: 336). Біздің пікірімізше, қайта қалпына келтіру жұмыстары

жүргізілгенге дейін ескерткіштің төменгі жағы құлап, жалпы құрылысы төмендеген. Себебі, И.В. Аничковтың фотоқұжаттамасы мен «Қазжобақалпынакелтіру» экспедициясының зерттеу уақытына дейін арада бір ғасырдай уақыт өткен. Бұл көзқарасымыз, белгілі археолог М.П. Грязновтың бақылауына негізделеді. Орталық Қазақстандағы кесенелерді көрген ол, былайша болжам жасайды: табиғи факторлардың әсерінен кам кесектен тұрғызылған құрылыстың жоғарғы және төменгі жақтары бірдей бұзылады. Бұзылу салдарынан ескерткіш отырып, оның астында үйінді пайда болады (М.К. Қадырбаевтың сөздерінен алынған Ж.К. Құрманқұловтың мәліметі).

Сараман-Қоса мұнарасына да байланысты аңыз-әңгімелер ел арасында сақталған. И.В. Аничковтың жазып алған нұсқасы бойынша: «шамамен 20-25 ұрпақ бұрын, Сараман Ноғайдан қыз алып кетеді, есімі Қоса, (ол) Үргеніште тұрған. Олқызға ғашық болып қалған, бірақ (Қосаның) туыстары оларға жетіп алып, ұстап, сол жерде оларды өлтіреді, қазір ескерткіш тұрған жерде; бірақ, қарақалпақ батырлары Жоба мен Айдос келіп (соларға) ескерткіш тұрғызған. Бұл ескерткіш Сараманға арналған, ал Қосаға басқа ескерткіш тұрғызылған, жақын маңдағы құмда, бірақ ол сақталмаған <...> Аңыз бойынша, мұнара Арал теңізіне жақын жерде тұрғызылған» (Аничков, 2011: 120-121).

Сонымен, жоғарыда сипатталған мұнаралардың бірқатар ұқсастықтарын атап өтуге болады. Олар, өлшемдері 22-24x22-25x5-6 см болатын шаршы пішінді кам кесектерден тұрғызылып (Ұзынтам мұнарасынан бөлек), сыртынан күйдірілген кірпішпен қапталған. Сақталған биіктіктері 10-15 м аралығын құрайды. Мұнаралардың негіздері дөңгелек тәріздес келіп (диаметрлері 6 м-ге жуық) жоғарыға қарай тарыла түседі. Ішкі бөлігі бір немесе бір-бірінің үстіне орнатылған бөлмелерден тұрады.

Мұнаралардың мерзімделуі және функционалдық мақсаты туралы талқылаулар

Аталмыш ескерткіштердің ішінде байырғы келбетімен Ұзынтам мұнарасы ерекшеленеді. Е.М. Байтенов Ұзынтам мұнарасын б.з. I мыңжылдықтың соңымен мерзімдейді (Байтенов, 1986: 44). М. Қожа, С.Г. Хмелницкийдің пікіріне сүйене отырып, Сараман-Қоса мұнарасын X ғ., ал Бегім ана мұнарасын XI ғ. жатқызады. Қызылорда облысының тарихи және

мәдени ескерткіштері жинағында мұнаралардың барлығы Х-ХІ ғғ. мерзімделеді (ҚР тарихи..., 2011: 286; 298-300; 303-305).

Мұнарлармен қатар, Сырдария өзенінің төменгі ағысында ортағасырлық Кескен-күйік қала, Күйік қала, Жанкент қалашықтары орналасқан. Бұл ескерткіштер тобын С.П. Толстов «батпақты қалалар» мәдениетінің құрамына енгізіп, оларды оғыз қалаларының қатарына жатқызады (Толстов, 1962: 276). Өз кезегінде, бірқатар зерттеушілер, қарастырылып отырған конусты және күмбезді жабындылары («шатровые навершия») бар мұнараларды да оғыз халқының сәулет өнерімен байланыстырады (Пугаченкова, 1949: 67; Ибраев, URL: <http://tengrifund.ru/bashni-tyanushhie-nebo-i-problemy-ozareniya.html> (мәлімет қаралған күн: 30.01.2018)). Бұл жағдайда белгілі архитектор Е.М. Байтенов, Сырдың төменгі ағысында орналасқан мұнаралар бір тарихи-мәдени контексте пайда болуы мүмкіндігін айтады.

Осы пікірлердің негізінде, біз мұнараларды «батпақты қалалар» мәдениетінің контекстінде қарастырамыз:

Біріншіден, аталмыш мұнаралар «батпақты қалалар» мәдениетінің аумағында орналасқан;

Екіншіден, мұнара мен «батпақты қалалардың» құрылысында пайдаланылған материалдардың ұқсастықтары бар. Жоғарыда айттылып өткендей, мұнаралардың өлшемдері 22-24x22-25x5-6 см болатын шаршы пішінді кірпіштерден тұрғызылғаны белгілі. Бұл құрылыс әдісі Жанкент қалашығындағы ғимараттардың құрылысында ұқсастық табады. Мысалы, Жанкенттің шығыс бөлігінде орналасқан көп бөлмелі тұрғын үйдің қабырғаларын салу барысында (№1 қазба), өлшемдері 25x25x5-6 см-ді құрайтын шаршы пішінді қам кесектер пайдаланылған (Билялов, Султанжанов, 2017: 172). С.Г. Хмельницкий өлшемдері 20-23 см болатын шаршы пішінді кесектер ІХ-Х ғғ. Орта Азия архитектурасына тән екенін жазады (Хмельницкий, 1996: 48);

Үшіншіден, Жанкент қалашығы мен Бегім ана мұнарасын аңыздар байланыстырады.

Осылайша, мұнаралардың «батпақты қалалар» мәдениетінің аумағында орналасуы мен құрылыс материалдарының ұқсастығы және халық аңызының тарихи фонды, мұнараларды оғыз кезеңінің ескерткіштерімен сәйкестендіріп, оларды ІХ-ХІ ғғ. мерзімдеуге мүмкіндік береді.

Анықталғандай аталмыш ескерткіштердің негізін қалаушылар – оғыздар, бірақ мұнара-

лардың қызметі қандай? Әрине, бүгінде оғыздардың культтік ескерткіштері белгілі болмағандықтан, оны анықтау күрделі проблема. Дегенмен, халық фольклорын сараптау негізінде бұл ескерткіштердің функционалдық мақсаты туралы екі пікір қалыптасты: 1) *мұнаралар жерлеу үсті құрылысы немесе жерлеуге қатысы жоқ, бірақ, уақыт өте мұнара айналасы қорымға айналып киелі қызмет атқарады*. Мысалы, Бегім ана мұнарасына байланысты аңызда былай айтылады: «Бұл жерде Қызылбаш ханның әйелі Чанджара жерленген» (Макшеев, 1856: 68-69); 2) *мұнаралар мемориалды ескерткіштер қатарына жатады*. И.В. Аничков Сараманқоса мұнарасына байланысты аңызды сипаттай келе былай деп жазады: «бұл мұнара... өзінің келбетімен жерлеу ескерткіштеріне жатпайды» (Аничков, 2011: 120).

Е.М. Байтенов және т.б. бірқатар зерттеушілер екінші пікірді қолдайды. Белгілі ғалым, сәулетші Б.А. Ибраев: «жергілікті халық мұнараларды түнеу ғұрпымен байланыстырған» – деген тұжырымға келді (Ибраев, URL: <http://tengrifund.ru/bashni-tyanushhie-nebo-i-problemy-ozareniya.html> (мәлімет қаралған күн: 30.01.2018)). Ол бойынша, мұнаралар сол жерде қайтыс болған адамның рухымен қарым-қатынас орнату үшін арналған орын. Әрбір мұнаралардың жеке атаулары бар және олар жергілікті әулие немесе белгілі бір құдыретке тиесілі. Сол себепті мұнаралардың атауын білу, адамның сол жерге келу мақсатына көмегін тигізеді. Б.А. Ибраев оны Бегім ана мұнарасының жанында көптеген «құрбандыққа шалу» рәсімінің іздері (матаның үзінділері, тиындар, қойдың бас сүйектері мен мүйіздері) сақталғанын алға тартумен түсіндіреді. Бегім ананың рухы тек әйел адамдарға көмектеседі және ол жерге ер адамдардың баруына болмайды деген түсінік қалыптасқан. Зерттеуші ескерткішке келген адамдардың бедеуліктен, сал ауруынан және т.б. ем тапқаны туралы жағдайларды естігенін атап өтеді.

Археолог М. Қожаның көзқарасы да осы болжаммен сәйкес. Ол сырдариялық мұнараларды өзге «дің» және «діңгек» түбірлерімен аяқталатын еске алуға арналған культтік ескерткіштермен (Қарадің, Діңгек, Ак-Сарай-Динг) салыстыра отырып, мұнараларды қайтыс болған адамның рухына арналып салынған деп есептейді. Бұл зерттеушілердің пікірлері мұнара ішіндегі бейіттің болмауымен түсіндіріледі.

Осылайша, екінші тұжырымның дұрысты-

ғына негіз бар болғанымен, біздің ойымызша, бұл мәселе толықтай шешімін тапқан жоқ. М. Қожаның былайша сипаттамасы бар: «Ұзынтам мұнарасы үйіндінің үстіне орналасқан... ол келбетімен қорғанды еске салады!» Мұнаралардың функционалдық қызметін анықтау, оларды далалық археология әдісімен (археомангниттік барлау және қазба жұмыстары) зерттеу арқылы мүмкін болады. Осы әдіс арқылы зерттеген жағдайда олардың қәбір үсті жерлеу құрылысына қатысы бар немесе жоқтығы анықталады. Сонымен қатар, мұнаралардың толық өлшемдері көрсетілген сызбаларын жариялау қажет.

Қорытынды

Кейінгі кезеңде Сырдың төменгі ағысында оғыз мұнараларымен конструктивті ұқсастықтары бар мұнараларды тұрғызу дәстүрі қайта жанданады. Қазіргі уақытта XVIII–XX ғғ. мерзімделетін 40-қа жуық мұнара (Жомарт, Сарыбайқазған, Көсе, Айвал, Орақ, Караөзек, Еламан, Қызылбас, Наурызбай, Шалбас батыр және т.б.) белгілі. Кейінгі кезеңге жататын мұнаралардың көп бөлігі Сырдың көне арналары – Қуандария мен Жаңадария бойын жағалай орналасқан. Осылайша, ортағасырлық оғыздардың құрылыс өнеріндегі дәстүр кейіннен қазақ сәулет өнерінде жалғасын табады.

Әдебиеттер

- Аничков И.В. (2011) О некоторых местностях Казалинского уезда, интересных в археологическом отношении. Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии // Историко-культурные памятники Казахстана. Туркестан: Туран, 2011. С. 120-123.
- Археологическая карта Казахстана. (1960) Алма-ата: Изд-во АН КазССР, 1960.
- Ахинжанов С.М. (1995) Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы: Ғылым, 1995.
- Байтенов Э.М. (1986) Загадка башни Узынтама и другие памятники Приаралья. Памятники истории и культуры Казахстана. Алма-Ата: Казахстан. С. 43-46.
- Байтенов Э.М. (1990) Казахские мунара. Архитектурное наследие: [Сб. ст.]. Вып. 37. Москва: Стройиздат, 1990. С. 335-344.
- Билалов С.У., Султанжанов Ж.К. (2017) Археологические работы на средневековом городище Жанкент (по материалам 2016 г.) // Материалы международной научной конференции «Преемственность археологических памятников Туркестанского оазиса» посвященной 20-летию научно-исследовательского центра археологии. Туркестан, 2017. С. 170-177.
- Ибраев Б. А. Космогонические представления наших предков. Декоративное искусство СССР. 1980. №8. С. 40 – 44.
- Ибраев Б.А. Башни «тянущие небо» и проблемы озарения. URL: <http://tengrifund.ru/bashni-tyanushhie-nebo-i-problemy-ozareniya.html> (дата обращения: 30.01.2018).
- Кастанье И.А. (1910) Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. Вып. 22. Оренбург: Каримов, Хусаиновъ и К-о, 1910. 329 с.
- Кожа М.Б. (2014) Об озузских постройках долины р. Сырдарья // «Маргулановские чтения – 2014»: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 110-летию академика А.Х. Маргулана. Алматы: Павлодар: Ғылыми қазына, 2014. С. 390-399.
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). (2010) Бес томдық. 1-том. Алматы: Атамұра, 2010, 544 б.
- Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. (2011) Алматы: Аруна.
- Қоңыратбаев Т. (1996) Ертедегі ескерткіштер: Сыр бойының ежелгі тарихы мен мәдениеті. Зерттеу. Алматы: Өнер, 1996.
- Макшеев А.И. (1856) Описание низовьев Сырдарьи. Санкт-Петербург, 1856. 75 с.
- Мейер Л.Л. (1865) Киргизская степь Оренбургского ведомства. Санкт-Петербург, 1865. 288 с.
- Пугаченкова Г. А. (1949) К проблеме возникновения «шатровых мавзолеев» Хорасана // Материалы ЮТАКЭ. Вып. 1. Ашхабад, 1949. с. 57-71.
- Толстов С.П. (1962) По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва: Изд-во вост. л-ры, 1962.
- Хмельницкий С.Г. (1996) Между саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI – начала XIII в. Берлин; Рига: Gamajun, 1996.

References

- Anichkov I.V. (2011) O nekotorykh mestnostyakh Kazalinskogo uyezda, interesnykh v arkeologicheskoy otnoshenii. [About some Kazalinsk region's settlements interesting in archeology]. Protokoly zasedaniy i soobshcheniy chlenov Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arkheologii // Istoriko-kul'turnyye pamyatniki Kazakhstana. Turkestan: Turan, 2011. S. 120-123.
- Arkheologicheskaya karta Kazakhstana (1960) [Archaeological map of Kazakhstan]. Alma-ata: Izd-vo AN KazSSR, 1960. 450 s.
- Akhinzhonov S.M. (1995) Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana. [Kypchaks are in the medieval Kazakhstan's history]. Almaty: Gylym, 1995.

Baytenov E.M. (1986) Zagadka bashni Uzyntama i drugiye pamyatniki Priaral'ya [Uzyntam tower's riddle and other sites of the Aral Sea's area]. // Pamyatniki istorii i kul'tury Kazakhstana. Alma-Ata: Kazakhstan, 1986. S. 43-46.

Baytenov E.M. (1990) Kazakhskiyе munara [Towers of the Kazakh's time]. // Arkhitekturnoye nasledstvo: [Sb. st.]. Vyp. 37. Moskva: Stroyizdat, 1990. S. 335-344.

Bilalov S.U., Sultanzhanov ZH.K. (2017) Arkheologicheskiye raboty na srednevekovom gorodishche Zhankent (po materialam 2016 g.) [Archaeological work on the medieval hillfort Dzhankent (based on materials of 2016)]. // Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Preyemstvennost' arkheologicheskikh pamyatnikov Turkestanskogo oazisa» posvyashchennoy 20-letiyu nauchno-issledovatel'skogo sentra arkheologii. Turkestan, 2017. S. 170-177.

Ibrayev B. A. (1980) Kosmogonicheskiye predstavleniya nashikh predkov [Cosmogonic representations of our ancestors]. // Dekorativnoye iskusstvo SSSR. 1980. №8. S. 40-44.

Ibrayev B.A. K Bashni «tyanushchiye nebo» i problemy ozareniya. [Towers that pull the sky and problems of insight]. URL: <http://tengrifund.ru/bashni-tyanushchie-nebo-i-problemy-ozareniya.html> (data obrashcheniya: 30.01.2018).

Kastan'ye I.A. (1910) Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya.[The Kirghiz steppe's antiquities and the Orenburg region]. Trudy Orenburgskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii. Vyp. 22. Orenburg: Karimov, Khusainov» i K-o, 1910.

Kozha M.B. (2014) Ob ozuzskikh postroykakh doliny r. Syrdar'i [On the Ogyz sites of the Syr Darya River's valley]. // «Margulanovskiyе chteniya – 2014»: Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 110-letiyu akademika A.Kh. Margulana. Almaty; Pavlodar: Gylymi kazyna, 2014. S. 390-399.

Kazakhstan tarikhy (kone zamannan byginge deyin). (2010) [History of Kazakhstan (from antiquity to the present day)]. Bes tomnyk. 1-tom. Almaty: Atamyra, 2010.

Kazakhstan Respublikasynyn tarikhi zhane madeni yeskertkishterinin zhinagy. Kyzylorda oblysy. (2011) [Collection sites of history and culture of the Kazakhstan. Kyzylorda Region]. Almaty: Aruna, 2011.

Konyratbayev T. (1996) Yertedegi yeskertkishter: Syr boynyn yezhelgi tarikhy men madeniyeti. [Early sites: ancient history and culture of the Syr Darya River's valley]. Zertteu. Almaty: Oner, 1996.

Maksheyev A.I. (1856) Opisanie nizov'yev Syrdar'i. [The lower reaches description of the Syr Darya]. Санкт-Петербург, 1856. 75 s.

Meyyer L.L. (1865) Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva. [The Kirghiz steppe of the Orenburg department]. Санкт-Петербург, 1865. 288 s.

Pugachenkova G. A. (1949) K voprosu o «shatrovykh mavzoleyev» Khorasana [To the problem emergences «domical mausoleums» of Khorasan]. Materialy YUTAKE. Ashkhabad, 1949. Vyp. 1. s. 57-71.

Tolstov S.P. (1962) Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta. [On the ancient deltas of the Oaks and Yaksart]. Moskva: Izd-vo vost. l-ry, 1962. 323 s.

Khmel'nitskiy S.G. (1996) Mezhdru samanidami i mongolami. Arkhitektura Sredney Azii XI – nachala XIII v. [Between the Samanids and the Mongols. Central Asia's architecture of the XI – XIII centuries]. Berlin; Riga: Gamajun.

Қожа М.¹, Әбу А.², Амантуров М.³

¹тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті, Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: mukhtar_kozha@mail.ru

² PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alpamys79_@gmail.com

³ ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті, Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: amanturov1971@mail.ru

**ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНАН
ЖАҢАДАН ТАБЫЛҒАН ТАС МҮСІНДЕР**

Мақалада Оңтүстік Қазақстан облысы аумағынан жергілікті тұрғындар 2017 жылдың күз мезгілінде үйдің іргетасына ауыл маңынан қажетті тас іздеп қазғанда, табылған екі тас мүсін және бір қола қанжардың зерттелуі баяндалады. Тас мүсіндер табылған тарихи мекеннің сакральдылығын әрі оның семиотикалық болмысын айқындайды. Бұл ізденіс осындай өзге ескерткіштердің шығу-тегі мен тарихына және әлі де жетіспейтін этностық трансформациясына қатысты ғылыми зерттеулерге көмегі тиетін болады. Аталған ескерткіштер табылған жерді байырғы түркі дәуірінің обалар қорымы (мүмкін барық) деп болжауға толық негіз бар.

Түйін сөздер: археология, тарих, оғыздар, барық-ғибадатхана, Қаратау, Оңтүстік Қазақстан, ортағасырлық қорым.

Kozha M.¹, Abu A.², Amanturov M.³

¹Doctor of Historical Sciences, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasavi, Kazakhstan, Turkestan, e-mail: mukhtar_kozha@mail.ru

²PhD doctoral student, Kazakh National University named after al-Farabi, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alpamys79_@gmail.com

³Scientific Officer, International Kazakh-Turkish University named after Khodja Ahmet Yasavi, Kazakhstan, Turkestan, e-mail: amanturov1971@mail.ru

New stone sculpture from South Kazakhstan

The article presents the results of research conducted on the territory of the SKO, where stone sculptures and a bronze dagger were found. These sculptures were accidentally found by local residents in the autumn of 2017. The study provides an opportunity to reconstruct the medieval burial-commemoration ceremony of the Turkic tribes inhabiting the foothills of the Greater Karatau. This area was supposedly a sacred place in the Middle Ages and had semiotic importance.

Key words: history, Oguzes, sanctuary temple, Great Karatau Mountains, South Kazakhstan, medieval necropolis.

Кожа М.¹, Абу А.², Амантуров М.³

¹доктор исторических наук, Международный Казахско-Турецкий университет имени Ходжа Ахмета Ясави, Казахстан, г. Туркестан, e-mail: mukhtar_kozha@mail.ru

²PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alpamys79_@gmail.com

³научный сотрудник, Международный Казахско-Турецкий университет имени Ходжа Ахмета Ясави, Казахстан, г. Туркестан, e-mail: amanturov1971@mail.ru

Новые каменные изваяние из Южного Казахстана

В статье представлены результаты исследований, проведенных на территории ЮКО, где были найдены каменные изваяния и бронзовый кинжал. Эти изваяния были случайно найдены

местными жителями осенью 2017 г. Исследование дает возможность реконструировать средневековый погребально-поминальный обряд тюркских племен, населявших предгорья Большого Каратау. Данная местность предположительно являлась в средневековье сакральным местом и имела семиотическую важность.

Ключевые слова: тарих, огузы, храм-святилище, горы Большой Каратау, Южный Казахстан, средневековый некрополь.

Кіріспе

Тас мүсіндер табылған жер Оңтүстік Қазақстан облысы, Созақ ауданындағы Абай ауылының (бұрынғы Калинин совхозының «Октябрь» бөлімшесі) маңында орналасқан. Осы ауылдың жергілікті тұрғындары 2017 ж. күз мезгілінде үйдің іргетасына ауыл маңынан қажетті тас іздеп қазғанда, екі тас мүсін және бір қола қанжар тауып алған. Бұл жәйт, сол уақытта әлеуметтік желілерде, интернеттегі youtube арнасы арқылы да бұқара арасында кең таралады.

Зерттеу жұмыстарының мақсаты мен әдістемесі

Тас мүсіндердің табылуына орай, Шәуілдір кентінде тұратын, «Отырар археологиялық музей-қорығының» құрметті директоры, белгілі археолог Н.О. Алдабергеновтің қатысуымен осы жолдардың авторлары Созақ ауданына арнайы іс-сапармен барып жергілікті тұрғындардан ақпарат жинап, тас мүсіндердің өлшемдерін алып, олардың сызбасын қағазға түсіріп, әуелде табылған орнына барып, мүсіндерді жасалу техникасын анықтап, орналасқан орнына ерекше мән бере отырып, толықтай құжаттау жұмыстарын жүргізді.

Нәтижелер мен талқылау

Табылған тас мүсіндер қолды болмас үшін Созақ ауданының әкімі С. Полатовтың тапсыруымен С. Қожанов атындағы өлкетану музейіне жеткізілген. Мүсіндер қазіргі күні музейдің көрме залына қойылған. Тас мүсіндер табылған орын Абай ауылының оңтүстігіндегі, Қаратау жотасына тиісті Келіншектауға қарай 5 шақырым қашықта, сол Келіншектаудың етегінде ағып жатқан Арпаөзенге жақын жерде. Жер бедерінде бір топ шағын төбешіктердің сұлбасы да анық байқалады.

Бірінші тас мүсіннің сипаттамасы. Аталған орындағы тастар үйіндісі ішінен табылған бірінші тас мүсін сипаттамасы бойынша, тұтас жалпақ тақта тастан қашалған. Бас жағы мойны тұсынан

сынған. Бақылау-барлап маңайды шолу кезінде жақын маңайдан тас мүсіннің басы табылмады. Тастың биіктігі 85 см, қалыңдығы 9-6-9 см, ені 35-32-36 см, иығына қарай қусырыла қашалған (1-сурет). Алдыңғы жағынан қарағанда, малдас құрып отырған ер кісі бейнесі аңғарылады. Мойнында бедерлі мойындық сызықтар бейнеленген. Мойын тұсы өлшемі 17 см. Кеуде тұсында көтерілген оң қолының бас бармағы мен сұқ саусағымен тұғыр табанды құтының түбінен ұстап тұр. Сыртқы киімінің төменгі бөлігі аяғын жапқандықтан тек етігінің ұшы ғана көрініп тұр.

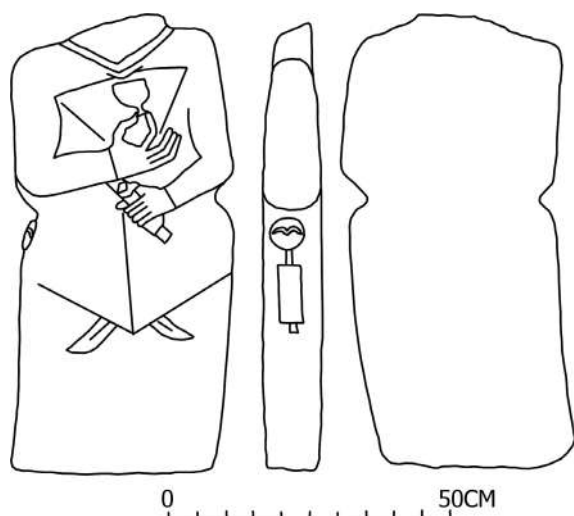
Сол қол саусақтары бүгілген қалыпта, ұшы жағы мүмкін жоғары қаратылған пышақты не қанжарды сабынан қысып ұстаған күйінде салынған. Киген киімнің жеңінің шеті, білек пен қары жілігінің бұлшық еттері анық бейнеленген. Оң жақ беліне қапталдай қаптарғақтың тоғалы ілгіші белдікке қынапқа салынған әлдебір зат түрінде ілінген. Мүсіндегі кісінің аяғы айқастырыла нобайлап салынған. Аяқтарына етік кигізілген. Кеуде тұсында төңкерілген үшбұрыш (мүмкін қайырылған шапанның өңір тұсы?) сұлбасы аңғарылады. Басқа дене мүшесі, киім нақыштары анық көрсетілмеген.

Екінші тас мүсіннің сипаттамасы. Бұл мүсін де сондай тақта тастан қашалған. Ол да тура бел ортасынан (антропоморфты мүсіннің белі тұсынан) сынған, жартылай күйде бізге жетіп отыр. Ұзынша жалпақ тастың белден төмен бәдізделген сұлбасының биіктігі 115 см, қалыңдығы 9-10-9 см, ені 20-46-44-45 см, беліне қарай тарылтып 20 см шамада қашалған (2-сурет). Тас мүсіннің белінен жоғарғы бөлігі жоқ. Қыпша бел етіп мүсінделген тастың төрт қырында да салынған заттардың бейнесі бедерлі етіп қашалған.

Тас мүсіннің алдыңғы жағынан қарағанда малдас құрып отырған кісі бейнесі аңғарылады. Белдің жамбас тұсында кісеге бекіген 5 дана зат салбырата ілінген. Сол қолының жұдырығында қынаптағы қанжар (әлде қысқа қылыш?) тұтқасын ұстап отырғаны, білек тұсында қаптарғақ қалташа байқалады. Малдас құрған аяғының үстінде кісеге екі жерден ілінген қынапқа салынған алдаспан тәрізді

қылыш жатыр. Кісе белдігіне оң жағына да, сол жағына да бекітілген қынап тәрізді бұйым сызықшалармен өрнектелген. Сыртқы киімінің төменгі бөлігі аяғын жапқандықтан тек етігінің басы ғана көрініп тұр. Сыртқы киімінің оң бөлігі сол жақты жауып бедерленген. Сол қолының саусақтары біркелкі салынып, қынабындағы қылышын қысып ұстап отыр. Шеңбер пішіндес бекіткіш қаптарғағы тоғасымен белдікке ілінген. Аяқ үстіндегі ұзын қылыштың сабы бос жатыр, оның сабының басы дөңгелекше келген ойықты, қылыштың балдағы жоқ. Тас мүсіннің екінші бетінде мәнерлеп өрілген алты шаш өрімі тәрізді бедерленген.

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейіне Бәйдібек ауданынан табылған ғылыми әдебиетте бұрын беймәлім болып келген мүсін жеткізілген (4-сурет). Оның дәл табылған орны белгісіз. Таста тік тұрған кісі бейнеленген. Тастың биіктігі 146 см, ені 32 см, қалыңдығы 27 см. Ондағы бейне бадырақ көзді, мұртты, сол қолында құтысы бар, оң қолы бос, саусақтары белдіктен жоғары етіп қашалған. Тоғалы белдікке қынабымен қылыш, пышақ, «қаптарғақ» ілінген. Мүсіннің оң құлағында сырға бар. Сырғаның пошымы VI ғ. екінші жартысы – VIII ғ. екінші жартысы арасында тараған көне түркі сырға үлгілеріне жақын. IX ғ. бірінші жартысынан кейін көне түркі сырға пошымдары басқа үлгіде болғанын ескерсек, бұл мүсінді VIII ғ. ескерткіші деуге негіз бар.

1-сурет – ШҚ-бал бал-1

Тас ескерткіштің оң қырында белдікке ілінген дөңгелек пішінді қалта бар. Мұндай қалталар оттық, түрлі ұсақ заттар сақтауға арналған. Бұлар әдетте теріден тігілген. Тері қалталар Алтайдағы көне түркі қабірлерінде өте жиі кездеседі. Осыған ұқсас екінші қалта мүсіннің сол қырында салынған. Мүсіннің оң жақтағы қырында жебе салатын қабы – «қорамсақ», қылшан бейнеленген. Бұрын-соңды бізге тас мүсіндер ішінде қылшан немесе қорамсақ бейнеленген үлгі кездескен емес. Бұл тас мүсіндердің көне түркілік екендігіне күмән жоқ.

Тас мүсіннің біріндегі бас бармағы мен сұқ саусағы құтыны табанынан қысып ұстап тұру тәсілдері Майбұлақ жерінен табылған тас мүсінге ұқсастығы өте жақын (Қожа, 2009: 72-77). Сонымен қатар мүсіннің қырында белдікке ілінген дөңгелек нобайлы қалтасы да, Бәйдібек ауданынан табылған мүсіндегі бейнелеу әдісіне ұқсас бейнеленген. Салыстырып отырған тас мүсіндер территориялық жағынан бір аймақта – Қаратаудың екі беткейінде орналасқан. Бәйдібек ауданынан табылған мүсіннің оң құлағындағы сырға пішіні негізінде жасалу мерзімі анықталған. Сырғаның пішіні VI ғ. екінші жартысы – VIII ғ. екінші жартысы арасында тараған көне түркі сырға үлгілеріне жақын (Овчинникова, 1990: 49).

Оңтүстік Қазақстандағы тас мүсіндердің жоғары хронологиялық шекарасы VIII ғ. арабтардың шығысқа қарай жаулап алу жорықтарымен тұспа-тұс келеді (Қожа, 2011: 262-269, Әбу, 2006: 68-73).

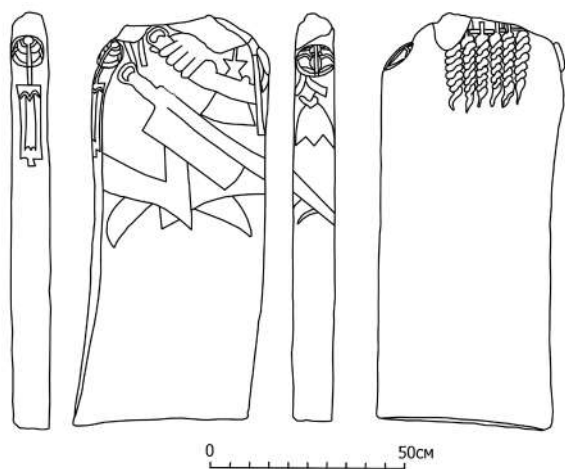
Кезінде араб әскерлері VIII ғ. тас мүсіндер табылған Созақ ауданы аймағындағы археологиялық әдебиетте Баба-ата қалашығы деп аталған жерге келіп орныққан. Бұл қала араб әскерінің басшысы Исхақ бабтың резиденциясына айналған-ды. Осы жерден олар дін жаю үшін соғысты. Арабтар Баба-атаны мықты фортификациялық бекініс – қорғанды-қамалға айналдырды. Онда сырт жаудан қорғануға барлық амалдар жасалған: сәулетті қабырғалармен биіктігі 7 м асатын мұнаралар, бұрыштарында мұнаралары бар цитадель-қамал, сумен толтырылған ор болды. Цитадель түбінде орналастырылған наубайхана, су жинау жүйесі, көп уақыт қорғануға мүмкіншілік беретін құдықтар бар (Агеева, Сенигова, 1962: 117-218).

Бізге жеткен көне түрік тас мүсіндері көбінде жерлеу, еске алу үшін ғұрыптық кешендерде (барықтарда), атақты бекзат тұлғаларға арналып бәдіз түрінде, кейде зооморфтық

мүсіндермен қоса, балбал-меңгірлерде адам бейнесінде сомдай қашап тұрғызылған. Мұндай дәстүрдің астарлы мәніне үнілсек, ол тас мүсін жәдігерлердің ғана емес, сол жоғарыда аталған тарихи мекеннің сакральдылығын, әрі оның семиотикалық болмысын айқындайды.

Сонымен қатар заманның бірсыпыра тас мүсіндері кәдімгідей адам бойымен дәлмә-дәл келетіндей, тіпті дене мүшелері мен қимыл қозғалысына дейін айна-қатесіз көркем нақышта да бәдізделген.

Байырғы түріктердің тас мүсіндері символикалық ерекше белгілерімен де көне түрік мәдени кешенінің ажыратылмас бір бөлігі ретінде зерттеушілердің назарын өзіне жиі аударады. Дегенмен, Қазақстанның әр аумағындағы көне түрік тайпаларының бейнелеу өнері олардың таңбалары мен белгілеріне қарай, алдағы уақытта олардың шығу-тегі мен тарихына және әлі де жетіспейтін этностық трансформациясына қатысты ғылыми зерттеулерге көмегі тиетін болады.

2-сурет – ШҚ-бал бал-2

Тарихи тұрғыдан қарағанда, тас мүсіндерді бәдіздеу, қашау қолданысы қоғамдық құбылыс ретінде ғасырлар бойы бірнеше даму сатыларын өткерген. Скиф-сақ заманының әртүрлі кезеңдерінде меңгірлер мен тас мүсіндер шартты түрде белгілі бір жерді өз мүлігі етіп меншіктеген Иесінің мәңгілікке дамылдап жай тауып жатқан, сол киелі өңірдің айқындаушы белгісі.

Мәселен, қола дәуірінің өзінде меншіктеу белгісі туралы біршама күрделі жүйеде болған.

Бұл иелік ету түрі түрлі нысанның меншік иесін айқындаушысы болумен мифтік-салттық кешендер де кеңінен қолданылған.

Байырғы темір дәуірінде меншіктеп иемдену мемлекеттік құрылымның экономикалық қатынастарында өндірістің көшпелі шаруашылық тәсілдерінде кең жайылып, қоғамдық қатынаста мүліктік-дәрежелік айырмашылықтарды туғызды. Мүліктік-дәрежелік айырмашылықтың күшеюі, қоғамның әлеуметтік құрылысында жайылым жерді кеңейту, қайтадан бөлу, иелік меншігін молайтуды тұрақты көздеген әскери-одақтастық негізде құрылған қоғамның көсемдері мен ақсүйектерінің басты қызмет атқаруында да ерекше байқалады.

Ортағасырлық ру-тайпалардан құрылған түрік қоғамында тас мүсіндерді орнату бойынша қолданыстық қызметі мен оның мән-мағынасы ерекше мәртебеге ие болды, әсіресе, бүгінгі этнографиялық кезеңге дейін жалғасын тауып келеді десе де болады.

Осы қатарда көне түрік тас мүсіндерін, балбалдарды талдауда, әрине жаңа ізденістер қажет, оларды жүйелеп, барлық деректемелерді топтастыру үшін біршама уақыт та қажет, сол үшін түрлі мүмкіндіктерді ізденіс жұмыстары кезінде барынша пайдалану керек.

Көшпелі елдің ортағасырлық мүсіндеу өнерінің жарқын көрінісі ретінде жергілікті жердегі тау тастарынан бәдізделіп, ғұрыптық шарамен обаға жерленген мәйіттің қабір басына еске алу, ас беру орындарындағы кешеннің шығыс жақ бөлігінде антропоморфты тас мүсіндер қойылған. Кей жағдайларда тіпті, олардың саны бірнешеу.

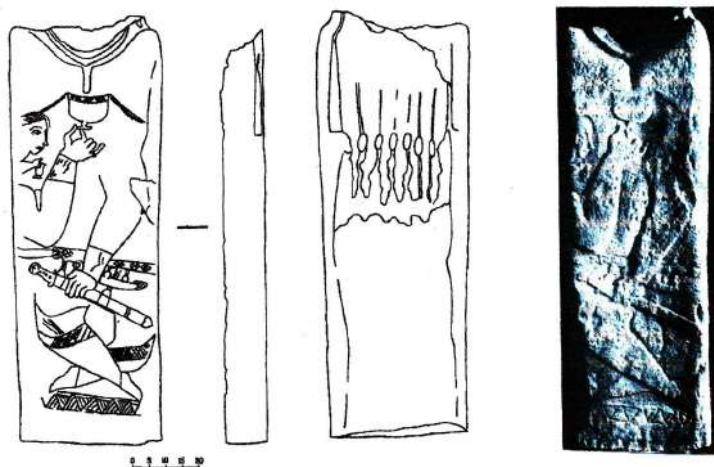
Л.Н. Ермоленко қабір құрлысының бірнеше түрі белгілі, (мәселен) қыпшақ кезеңіне тән тас мүсіндердің кейбірі құрлыстың жанына, енді бірі оның ішкі жағына қойылған деп, оның құрылымдық сызбасын бірнеше топқа бөліп қарастырған (Ермоленко, 2004: 132).

Алайда, көшпелі тұрмыстағы түріктердің шығыс және солтүстік тарапты қоныстаған тайпалары арасында тас мүсін, бәдіз жасау өнері орта ғасырларда біршама уақытқа дейін сақталған.

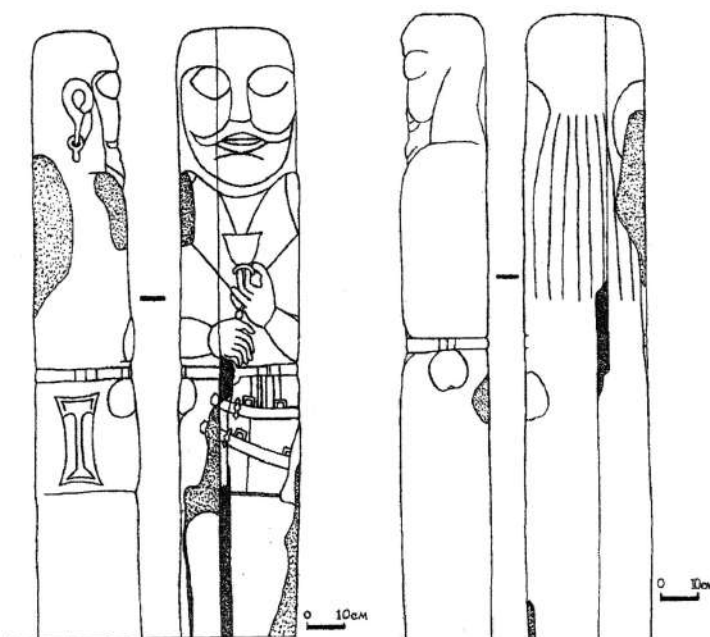
Осы тұста талқыға салып айта кетер, 1994 ж. шыққан «Оңтүстік Қазақстан облысы ескерткіштер жиынтығы» атты кітапты ақтарған оқырман оның беттеріндегі 705 ескерткіш анықтамасынан бірде-бір көне түркілік қорым, не тас мүсін сипаттамасын таппайды. Бұл – Оңтүстік Қазақстан облысы аймағындағы VI-VIII ғғ. жататын көне түркілік ескерткіштер

іздеусіз қалғанын аңғартса керек. Ал аталған өңірде көне түркілік қорымдар барын Шымкент қаласындағы Оңтүстік Қазақстан облыстық

өлкетану және басқа да облыс көлеміндегі аудандық музейлерде сақтаулы тұрған көне түркілік тас мүсіндер айғақтап тұр.

3-сурет – Майбұлақтан табылған бәдіз

4-сурет – Шаян елді мекені айналасынан табылған бәдіз

Қорытынды

Кейінгі жылдарда жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесі Оңтүстік өлкеде байырғы түркілерге тән ескерткіштердің жеткілікті екендігін анықтап отыр. Бұл ескерткіштер ең алдымен жерлеу дәстүріне арнап тұрғызылған.

Әдетте түркілік оба, бейіт тастан не топырақтан үйілген, оның диаметрі 5-10 м, биіктігі 30 см-ден 1 м дейін барады. Жоспарда төртбұрышты, не шаршы етіп тастан қаланған қоршаулар да кездеседі. Кейде өлген адамды басқа бір жерде өртеп, оның күлін қою дәстүрі де болған. Соңғы дәстүр бастапқы түркілік деп саналады.

Түркілерге дейін жерленген кезеңде әдетте өлген адамның басы батысқа бағытталған болса, көне түркілерде солтүстікке бағыттау тән болған. Түркілерге дейін қабірге мәйіттің жанына қару-жарақ қойылса, көне түркілер кезіңінде қылыш, үзеңгі, металл қапсырмалармен қапталған белдіктер тән болған.

Жоғарыда біз қарастырған Қаратау жотасына тиісті Келіншектауға қарай 5 шақырым қашықта, сол Келіншектаудың етегінде ағып жатқан Арпаөзенге жақын жерден табылған қос тас мүсін түркі дәуіріне, ал олардың қасынан

табылған қола қанжар мерзімі жағынан ерте темір дәуіріне жатады. Біздің болжамымыз бойынша қанжарды түркілердің сакральды орнына құрбандық бұйым ретінде қалдырған.

Мұндағы мүсінде бейнеленген қару-жарақ үлгілеріне, мүсіннің бейнелеу тәсіліне қарап қос тас мүсінді VII-VIII ғасырларда қашалған деген пайым жасаймыз. Және де, мұндағы жер бедерінде (табиғи рельефтен) бір топ шағын төбешіктердің сұлбасы да байқалады. Бұл орын байырғы түркі дәуірінің обалар қорымы (мүмкін барық) деп болжауға толық негіз бар.

Әдебиеттер

Агеева Е.И., Сенигова Т.Н. (1962) Памятники средневековья (раскопки на городище Баба-Ата) Цитадель // Археологические исследования на северных склонах Каратау. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР. с.117-218.

Әбу А.Ж. (2006) Түріктердің ислам дінін қабылдауы (Оғыз тайпалары немесе мемлекеті мысалында) // «XXI ғасыр Әлем тарихы және Қазақстан» Респ. ғылыми теор. конф. материалдары. (26-қараша) Алматы. 68-73 бб.

Грач А.Д. (1961) Древнетюркские изваяния Тувы. Москва: изд. Восточной Литературы.

Жұмағұлов Қ.Т., Әбу А.Ж. (2009) Түрк кезеңінің (Оғыздардың) ескерткіштері. Еуразия тарихы мен мәдениетіндегі Арал-Сырдария өңірінің орны. Халықаралық ғылыми- конференция материалдары, 23 қазан. Қызылорда.

Ермоленко Л.Н. (2004) Средневековые каменные изваяния Казахстанских степей. Новосибирск.

Қожа М.Б. (2009) Оңтүстік Қазақстан облысы аймағындағы көне түркілерден қалған ескерткіштерді зерттеу мәселелері // Изучение историко-культурного наследия Центральной Евразии. Караганда.

Қожа М.Б. (2011) Мұсылман әскерлерінің Қазақстанның оңтүстігін басып алуы. Ер Едіге және Алтын Орда мемлекеті тұсындағы билер институтының маңыздылығы. 25.11.2011 ж. өткен халықаралық конференция жинағы. Түркістан.

Овчинникова Б.Б. (1990) Тюркские древности Саяно-Алтая. Свердловск.

Свод памятников истории и культуры Казахстана (1994). Южно-Казахстанская область. Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы».

References

Ageeva Y.I., Senigova T.N. (1962) Pamyatniki srednevekov'ya (raskopki na goroditche Baba-Ata) Citadel // Arkeologicheskie issledovaniya na severnyh sklonah Karatau [Archaeological research at northern lean mountain Karatau]. Almaty: Publishing Academic science Kazakh SSR.

Abu A. Zh. (2006) Turkterding islam dinin kabyldauy. [Turks catch islamic religion (For example the Oguzes traibles or there are government)] // «XXI century at World history and Kazakhstan» The materials of republican research-teoretical conference. (november 26) Almaty.

Grach A.D. (1961) Drevneturkskie izvayaniya Tuvy. [The statui of early century Turks in Tuva]. Moscow. Published house «Vostochnoi Literature».

Yermolenko L.N. (2004) Srednevekov'ye kamennie izvaiyaniya Kazakhstanskih stepei. [Medieval monumental stown statui Kazakhland stepei]. Novosibirsk.

Kozha M.B. (2009) Ongtustik Kazakstan oblysy aimaqyndaqy kone turkilerden kalqan kalqan yeskertkishterdi zertteu maseleleri // Izuchenie istoriko-kulturnogo nasledia Tsentralnoi Eurazii. [Studies of historical-culture heritage Central Eurasian region]. Karaqandy.

Kozha M.B. (2011). Islamic military of occupation the southern Kazakhstan // Yer Yedige zhane Altyn Orda memleketei tusyndaqy biler institutyning mangyzdylqy [Yer Yedige jane Gold Horden time government, Bi institute]. The materials of International conference 25.11. 2011 y. Turkestan.

Martynov A.I., Sher Ya.A. (1989) Metody archaeologycheskogo issledovanya: Uchebnoe posobiye dlya studentov vuzov. [Methods of archaeological research: A manual for university students.] Moscow: Vyssh. Shk. p-223.

Ovchinnikova B.B. (1990) Turkskie drevnosti Sayano-Altaya. [The Turk early history in the Sayan-Altay]. Sverdlovsk. pp. 49.

Svod pamyatnikov istory i kulturny Kazakstana. (1994) [Heritage arch of monuments history and culture of Kazakhstan] The Southern Kazakhstan region. Almaty: Publish house «Kazakh enciklopedyi».

Султангалиева Г.С.

д.и.н., профессор, заведующая кафедрой Всемирной истории,
историографии и источниковедения КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

**КАЗАХСКОМУ МЕДИЕВИСТУ, ПРОФЕССОРУ
КАЛКАМАН ТУРСУНОВИЧУ ЖУМАГУЛОВУ – 70 ЛЕТ**

На протяжении более 50 лет своей деятельности Калкаман Турсунович Жумагулов прошел путь от студента, ассистента, старшего преподавателя, доцента до профессора кафедры, от заместителя декана до декана исторического факультета КазНУ (дважды). Более того, на протяжении почти четверти века являлся бессменным заведующим кафедрой. Научно-педагогическая деятельность профессора Калкаман Турсуновича Жумагулова есть отражение истории формирования и развития факультета истории, археологии и этнологии Казахского национального университета имени аль-Фараби с 60-х годов XX века по сегодняшний день.

Калкаман Турсунович пришел в этот мир 1 января 1948 года в селе Арасан Капальского района Талды-Курганской (ныне Алматинской) области). Живописная и историческая местность Капал, созданная в середине XIX в. как центр

Капальского внешнего округа, сохранила в себе удивительную и богатую историю казахского народа. Наскальные рисунки и изображения в горах Актасты вызывали неподдельный интерес юного Калкаман Турсуновича и открыли важность знания и изучения истории своей малой родины, ибо без знания прошлого невозможно понять настоящее и предвидеть будущее.

Осознав эту важную истину, Калкаман Турсунович поступил в 1966 году на исторический факультет КазГУ. С первых лет обучения в университете он проявил интерес к изучению истории раннего средневековья. Знаковым для дальнейшей научной деятельности профессора Жумагулова стали лекции, семинары известного ученого советской эпохи, профессора кафедры Всемирной истории Якова Давыдовича Серовайского.

Важным фактором в жизни и судьбе профессора Жумагулова стал тот факт, что он обучался на спецотделении, что означало подготовку историка со знанием иностранного языка. Углубленное изучение немецкого языка на факультете, годичная языковая стажировка в 1968 году в Гумбольдтском университете г. Берлина расширили мировоззрение молодого студента, усилили практику немецкого языка, обогатили знания методологии исследования всемирной истории. Одновременно в Берлине Калкаман Турсунович проявил интерес к латинскому языку, который будущему медиевисту был необходим для чтения исторических источников. Специализация по всеобщей истории, успешная защита дипломной работы по истории раннего средневековья, знание немецкого языка, настойчивость и желание заниматься средневековой историей Западной Европы определили дальнейшую судьбу профессора Жумагулова. Как один из лучших студентов выпуска 1972 года

Калкаман Турсунович был оставлен на преподавательскую деятельность на кафедре Всемирной истории исторического факультета КазГУ. В 1983 г. на заседании Специализированного Совета по докторским и кандидатским диссертациям Института Всеобщей истории АН СССР Калкаман Турсунович успешно защитил кандидатскую диссертацию по теме «Проблемы аграрного строя древних германцев». Важными для становления молодого ученого стали встречи, консультации и беседы с такими известными медиевистами, профессорами как Александр Рафаилович Корсунский, Евгения Владимировна Гутнова, Александр Николаевич Чистозвонов и другие. Возвратившись в Казахстан, Калкаман Турсунович стал первым казахом-медиевистом по истории Западной Европы, в частности истории Германии. Продолжая заниматься историей средневековья Западной, Центральной и Северной Европы, расширяя и углубляя не только территориальные, но и хронологические рамки исследования, собирая новый исторический материал, Калкаман Турсунович глубже осознавал значение средневекового периода в мировой истории и истории цивилизаций мира и понимал важность создания научной школы по западно-европейской медиевистике в Казахстане. В 1991 году по его инициативе впервые была открыта кафедра истории древнего мира и средних веков. Калкаман Турсунович стал бессменным заведующим кафедрой с 1991 по 2007 гг.

В 1997 г. в специализированном Совете КазНУ им. аль-Фараби Калкаман Турсунович успешно защитил докторскую диссертацию по теме «Основные проблемы развития древнегерманского общества до Великого переселения народов». Диссертационное исследование явилось междисциплинарным, основанным на данных современной археологии, этнологии, антропологии, лингвистики и внесло вклад в разработку теоретических аспектов генезиса феодализма у германских народов в эпоху раннего средневековья. Исследование. Высокую оценку диссертации дали крупные российские историки-медиевисты проректор РГГУ, проф. Наталья Ивановна Басовская, заведующая сектором истории западноевропейского средневековья Института Всеобщей истории РАН проф. Аделаида Анатольевна Сванидзе и др.

После защиты докторской диссертации начался новый этап в научно-педагогической деятельности Калкаман Турсуновича, а именно подготовка научных кадров по всемирной истории в Казахстане. Под его руководством подготовле-

ны и успешно защищены 3 докторские, 16 кандидатских диссертаций. Его ученики работают в национальных, региональных университетах Республики Казахстан. Темы их соответствовали проблематике «Запад и Восток в мировой истории», сегодня на кафедре работают его ученики, доценты Р.С. Мырзабекова, Е.Т. Картабаева, Т.Н. Мухажанова, Р.С. Беделова и др.

Научно-педагогическая деятельность Калкаман Турсуновича захватила и сложный переходный период, связанный с крушением социалистической системы образования, переосмыслением научных концепций и методологии исторической науки и новыми поворотами в образовательной политике Республики Казахстан. Как раз в это сложное время – 1987-1992 гг. Калкаман Турсунович возглавил исторический факультет нашего университета. Свое видение развития исторической науки и самое главное подготовки историков нового поколения нашло отражение в создании новых образовательных программ и направлений научно-исследовательской работы факультета, в частности новые специальности, как политология, историк-архивовед, музееведение. В 1989 г. по инициативе профессора Дины Исабаевны Дулатовой и Калкаман Турсуновича впервые в КазГУ был открыт Специализированный Совет по защите кандидатских диссертаций по отечественной и всеобщей истории для региона Средней Азии и Казахстана.

В 2000 г. Калкаман Турсунович вновь избирается на должность декана факультета. Это был период перехода на подготовку кадров по новой Болонской системе (бакалавриат, магистратура и докторантура PhD). По инициативе профессора Жумагулова началась подготовка докторов PhD по специальности «История». Профессором Жумагуловым была заключена программа научного сотрудничества с Институтом тюркологии и стран Центральной Азии Геттингенского университета в Германии. Результатом реализации этой программы стало признание профессора К.Жумагулова в мировом образовательном пространстве и Калкаман Турсунович стал первым казахом, награжденным титулом «Почётный профессор Гёттингенского университета». Профессор К.Т. Жумагулов был шестикратным обладателем международных научных грантов, в частности Германской службы академических обменов ДААД (1995, 1997, 1999, 2003, 2007, 2011 гг.) В 2012 году профессор Жумагулов был приглашен в состав Региональной Ассоциации историков Франции. Под руководством Калка-

ман Турсуновича защищены по новой программе 6 докторских диссертаций (PhD).

Калкаман Турсунович стал инициатором разработки двухдипломных образовательных программ по специальности «История» с одним из ведущих университетов мира, университет Ла Сапиенза (Италия) и по «Архивоведение, документоведение и документационное обеспечение с Российским государственным гуманитарным университетом. Сегодня эта программа уже реализуется.

В 2013 году по инициативе Калкаман Турсуновича был открыт Республиканский научный центр по изучению Всемирной истории директором которого он является сегодня. Открытие научного центра по всемирной истории создало новые возможности по сбору уникальных исторических документов по осознанию места Центральной Азии, Тюркского мира в глобальном всемирно-историческом процессе. Калкаман Турсунович неоднократно работал в фондах Ватиканской Апостольской библиотеки, занимающей первое место в Европе по древности и богатству манускриптов и библиографических редкостей и в фондах университета Ла-Сапиенза. Им были выявлены новые уникальные документальные источники на латинском языке по истории Гуннской империи, Аварского и Тюркского каганатов, Великого Шелкового пути и Казахского ханства.

Сегодня Калкаман Турсунович признанный ученый-медиевист в Казахстане и за рубежом. Свидетельством этому являются титулы, которыми он награжден: «Почетный заведующий кафедрой» КазНУ им. аль-Фараби, Почётный академик НАН РК (2013 г.), «Почетный работник образования Республики Казахстан», Почётный гражданин Алматинской области», нагрудной

знак «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан», медали им. Ы. Алтынсарина, им. А. Байтурсынова, Большая Серебряная медаль Аль-Фараби, Юбилейная медаль в честь 80-летия КазНУ. Профессор К.Т. Жумагулов в 2006 г. Указом президента РК Н.А. Назарбаева награжден орденом «Құрмет» и в этом же году стал обладателем гранта МОН РК «Лучший преподаватель вуза 2006».

9 февраля состоялась международная научно-теоретическая конференция «Всемирная история и международные отношения в Евразии в свете современной интеграции и модернизации», посвященная 70-летию юбилею и 50-летию научно-педагогической деятельности профессора К.Т. Жумагулова. На конференции были представлены доклады свыше 100 участников, в том числе и доклады известных ученых из дальнего и ближнего зарубежья: Фабио Грасси (Италия), Миша Майер (Германия), Мехмет Арслан (Турция), Б.М. Кандорский (Украина) и все регионы РК. На конференции участвовали представители немецких общественных организаций: Генерального консульства Германии в Казахстане, Гёте Института, Казахстано-Немецкого университета и ДААД.

Мы поздравляем Калкаман Турсуновича с прекрасным юбилеем! Ваш бесценный жизненный опыт, широкие знания, эрудицию ценят все члены нашего коллектива. Мы гордимся, что Вы с нами и всегда готовы помочь нам не только советами, но и делами. И сегодня мы хотим сказать Вам огромное спасибо, пожелать крепкого здоровья, воплощение самых смелых планов в вашей научной деятельности, исполнение заветных желаний, долгих лет счастливой жизни! Пусть ваши успехи будут выше всех ожиданий!

**ҒЫЛЫМИ ӨМІР
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
THE SCIENTIFIC LIFE**

Шалгинбаева С.

кандидат исторических наук,
Казахстан, г. Алматы

ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ЭТНОЛОГИИ

Анализируется учебное пособие известного казахстанского этнографа Б.К. Калшабаевой, предназначенное для бакалавров и магистрантов специальностей «Археология и этнология», «Музейное дело и охрана памятников». В пособии изложены основные теоретические вопросы, методы этнологии, школы и направления, дана классификация народов мира, этногенез, этногенетика и этнопсихология, а также рассматриваются этнокультурные и этнокоммуникационные аспекты.

Ключевые слова: этнология, этнос, народ, теория, идентификация, этноконфликт.

Shalginbayeva S.

candidate of Historical Sciences,
Kazakhstan, Almaty

Questions of theory and practice of ethnology

Training manual of well-known Kazakhstan anthropologist B. K. Kalshabaev intended for bachelor and master students of the specialty «Archeology and Ethnology», «museology and protection of monuments» is analyzed. The manual sets out the basic theoretical questions, the methods of Ethnology, schools and trends, a classification of the world's peoples, ethnogenesis, ethnogenetic and ethnopyschology, and and discusses the ethnic, cultural and ethnobotanically aspects.

Key words: Ethnology, ethnos, nation, theory, identification, ethnoconflicts

Шалғынбаева С.

тарих ғылымдарының кандидаты
Қазақстан, Алматы қ.

Этнологияның теориясы мен практикасы мәселелері

Белгілі қазақстандық этнограф Б.Қ. Қалшабаеваның «Археология және этнология», «Мұражай ісі және ескерткіштерді қорғау» мамандықтарының бакалаврлары мен магистранттарына арналған оқу құралына талдау жасалады. Оқу құралында негізгі теориялық мәселелер, этнология әдістері, мектептер мен үрдістер, әлем халықтарының жіктелуі, этногенезді, этногенетика және этнопсихология, сондай-ақ этномәдени және этнокоммуникациялық аспектілер баяндалды.

Түйін сөздер: этнология, этнос, адамдар, теория, сәйкестендіру, этносаралық қақтығыс.

Этнология – это наука изучающая этнос и все процессы, связанные с ним, формирование и развитие этнических групп, идентичность, расселение, демографические, этнические и культурные взаимосвязи. Сформировавшись как наука в XIX в., в настоящее время является одной из приоритетных наук, имеющей междисциплинарные связи с такими науками как: этнография, антропология, палеонтология, социология, психология, политология, культурология, педагогика, конфликтология, лингвистика.

Достижения этнологии позволяют решать вопросы широкого круга проблем, связанных с этнической культурой народов мира и ее особенностями, растет значимость прогнозов, касающихся межэтнических отношений.

Учебное пособие, автором которого является Бибизия Кенжебековна Калшабаева, доктор исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии, адресовано студентам археологам, этнологам и музеоведам. Структура учебника представлена введением,

десятью разделами, глоссарием и тестовыми заданиями. Введение обосновывает необходимость выхода данного учебника знаниями, навыками и умениями студентов по теории, методологии и методов этнологической науки.

Автор акцентирует внимание на том, что предлагаемое учебное пособие следует рассматривать как краткое введение в обширный теоретический материал этнологии.

Каждый раздел – это материал того или иного этнологического процесса, типа, признака. В первых шести разделах акцентируется внимание на объекте изучения, предметной области, функциях этнологии ее теоретических разработок. Истории зарождения, развития и становления теоретической этнологической науки во Франции, Германии, Великобритании, США и России.

Дана краткая характеристика и оценка концепций этноса, школ и направлений, к числу которых относятся эволюционизм, диффузионизм, функционализм, культурный релятивизм, сохранившие свое значение и научную ценность и по сей день. Доступным языком для студентов изложены и классифицированы методы этнологического исследования, существует два основных метода сбора полевого материала – наблюдение и опрос. Ими охватываются многие частные методы – интервью, беседа, фото, аудио- и видеofиксация. Очерчен круг исторических, лингвистических, археологических, антропологических и др. источников. Полевая работа у исследователя, как правило, связана с поездками и экспедициями, которые проводятся стационарным, маршрутным и кустовым методом.

Должное внимание уделено классификации народов мира по их географическому размещению, антропологической, языковой и хозяйственно-культурной характеристикам.

В структуре разделов прослеживается четкая последовательность изложения материала, позволяющая усваивать студентам научный теоретический материал.

Особое внимание обращено на тесное сотрудничество этнологии с такими дисциплинами, как психология, социология, культурология и др. Раздел седьмой посвящен вопросам этнической психологии, этнической идентификации и инкультурации. обстоятельный анализ теоретических и прикладных проблем этнокультурологии и этнокоммуникаций представлен в восьмых и девярых разделах учебного пособия.

Другой немаловажный аспект современности – этноконфликтология исследован автором в десятом разделе. Представлены важнейшие факторы этнокультурного взаимодействия, фазы, стадии, инструменты анализа и регулирования этнических конфликтных ситуаций.

Любая наука, включая этнологию, имеет свой понятийный аппарат, который видоизменяется, дополняется новыми работками. Автор учебника провели работу по отбору основных этнологических понятий и терминов, их интерпретаций, которые представлены в конце пособия в разделе глоссарий.

Еще одним достоинством пособия служит контроль пройденного материала в виде тестового задания.

Таким образом, автор учебного пособия проработал большое количество литературы, систематизировал и распределил материал для удобного освоения соответствующих тем, что помогает студентам понять и проанализировать теоретические вопросы этнологической науки на государственном языке.

Ценным является то, что автор предлагает методику работы с собранным материалом по следующему алгоритму: Тема раздела его цели и задачи; Основные вопросы в разделе; Основное содержание раздела; Контрольные вопросы; Список литературы.

Но есть некоторые замечания. Так, рецензируемый учебник снабжен тестовым материалом в виде трехсот вопросов, который было бы уместнее подавать к каждому соответствующему разделу для удобства пользования и лучшего усвоения материала студентами. Существенным дополнением являлись бы приложения к пятому разделу: Классификация народов мира в виде схем, карт (например, численность народов, языковые семьи и изолированные языки)

В целом предложенное учебное пособие заслуживает высокой оценки и вносит существенный вклад в казахстанскую науку, благодаря изданию на казахском языке, ведь мы знаем, что до сих пор гуманитарные науки испытывают острый дефицит учебной литературе на государственном языке.

«Теоретиялық этнология» будет полезна не только бакалаврам, магистрантам, Phd докторантам-этнологам, но и тем, кто хотел бы узнать об этой научной дисциплине, о ее месте и роли в современном мире.

Baigunakov D.

Doctor of historical Sciences, Professor, Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty

**A NEW RESEARCH INSTITUTE
OF "ARCHAEOLOGY AND STEPPE CIVILIZATION"**

Байғунақов Д.

д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

**Открыт новый Научно-исследовательский институт
«Археология и степные цивилизации»**

Байғунақов Д.

т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

**Открыт новый Научно-исследовательский институт
«Археология и степные цивилизации»**

Due to KazNU named after al-Farabi rector's initiative, academician of the NAS of the RK, Professor G. Mutaov scientific research institute (Archaeology and Steppe Civilizations) was opened in 2nd December 2017. Its activity aimed at coordinating, integrating and disseminating the results of scientific research of topical problems in archaeology of Kazakhstan. The main tasks of the Research Institute on contemporary stage of modernization of National science as follows: studying of a steppe ecosystem and problem of interaction between biosphere and culture genesis, evolution of steppe architecture, model of steppe horse breeding, sociocultural and spiritual and sacral values of the steppe world, a study of nomadic culture from the origins of Botay's culture to addition of nomadic and ethnographic modernity, a study of the interaction in settled civilizations and nomadic cultures during the antiquity and the middle ages, a decision on the initial stage of proto-urban civilization of Kazakhstan in the contact zones of sedimentation and nomadic, calendar annual cycles of carriers of ancient and medieval culture as a determinant of the formation of ethno-cultural unity of the steppe world (historical value

of Shezhire), a study of laws of historical process in the territory of Kazakhstan on the basis of complex research of archaeological cultures and monuments from the stone age to the late middle ages, problems of studying, preservation of cultural heritage and scientific and survey works on creation of museums, museum-reserves, it is important for the scientific organization to solve a number of applied problems, to ensure the participation of faculty and students in announced research projects, grants and competitions and preparation of tender documents for them, to attract additional and extra-budgetary funds for the activities of Institute, an improvement of scientific and methodological support of the educational process, testing and implementation of scientific results in the form of seminars and lectures for faculty, undergraduates and students of the University, Museum workers, scientific consultants, experts of the inspection for the protection of historical and cultural monuments, a preparation for publication of materials reflecting the results of scientific research, establishment of contacts and development of cooperation with leading foreign and domestic research organizations in the field of archaeology, ethnology, anthropology

and history, improving the rating and reputation of KazNU named after al-Farabi as a leading research institution of the country through the publication of the created intellectual product in the world's leading rating magazines.

According to the rector opinion, this Institute should be an academic type scientific institution, recognized as a centre of primitive history, the largest international archaeological research centre. Therefore, administration of the University decided to invite a venerable scientist, a major specialist-archaeologist, doctor of historical Sciences, Professor Victor F. Seibert to the post of Director of the Research Institute "Archaeology and steppe civilizations".

In 1977-1980, he studied at the Institute of archaeology of the USSR Academy of Sciences. He had his thesis on "Neolithic Northern Kazakhstan", where the materials of the Stone Age singled out "Atbasar archaeological culture". In 1992, V. F. Seibert defended his doctoral dissertation on the topic "Eneolithic of Ural-Irtysh interfluvium", where he introduced a new "Botay culture" into science. Therefore, his thesis contains an important historical and cultural context and paleo-ecological model of formation and development of early horse breeders of Eurasia. The above-mentioned archaeological culture was at the origin of the formation of steppe civilization in the Ural-Irtysh interfluvium. The results of studies of a homonymous settlement and several other open facilities Krasny Yar, Roshhinskoe, Vasilkivka, etc. by him was opened Eneolithic Botay culture. The main object of the settlement Botay is in Aiyrtau district of North Kazakhstan region near the village of Nikolskoye. Realizing the importance and uniqueness of the opened object, the Botay settlement was named after the eponymous names of the station and village of Botay which is located in the same area. In the past 2017 year, he found other monuments of Botay culture, but in Kostanay region. Thus allocated in due time to scientists an area distribution of Botay's culture within Ural-Irtysh interfluvium is filled with concrete monuments. A lot of work were done to them in the preparation of the museumification of Botay settlement to the opening of the state museum-reserve «Botay». Botay settlement is included in the list of sacred geography of Kazakhstan. According to V. F. Seibert Botay culture in the process of propagation of breeding on the territory of Eurasia, was influenced by a contact culture and especially in the field of architecture. In various regions in the Anterior, Central, South-East Asia, Caucasus, Pamir, Altai preserved in ethnographic constructions typical

Botay architectural techniques in the construction of capital dwellings.

Thus, for half a century the main sphere of scientific interests of Viktor Fedorovichis archeology – in particular, questions of the Stone Age and paleometal. He introduced into scientific community not only the above-mentioned archaeological cultures of the primitive era, but also engaged in the study of monuments (the burial ground of Baykar, etc.) of the early Iron Age. V. F. Seibert lectured and organized exhibitions in the near and far abroad (Cambridge, Belfast, Newcastle, Edinburgh, Oxford, Cairo, Ashgabat, Moscow, Yekaterinburg, etc.). His scientific discoveries are interesting all over the world. It is impossible not to mention his scientific works, the number of which exceeds more than 100 publications, in which topical problems of archaeology and ancient history of Kazakhstan were raised. All of them arouse interest among researchers not only in humanities, but also in natural sciences.

Immediately after the opening of the institute, plans for research activities were developed, a preparation of an office for work began, organizations and institutions for the creation of joint domestic and foreign programs on the subject of the Institute have already identified.

In a short period, a staff of the research Institute "Archaeology and steppe civilizations" signed a cooperation agreement with some scientific centers. For example, the Ministry of culture of the Republic of Kazakhstan has reached an agreement on the participation of the Institute "Archaeology and steppe civilizations" in the project "Research and reconstruction of socio-economic and ideological contexts on the materials of Botay culture monuments (Botay and Krasny Yar settlements)" for 2018-2020. According to the directions and plans of the research activities of the Institute, the Director and scientific staff of the Institute Seibert V.F., Sala, R., J. M. Deom, Namen A. B. participated in the international scientific conference "Ancient DNA" in the Institute of General genetics and Cytology. The result of participation in conference on problems paleogenetic of Kazakhstan on the basis of archaeological materials, there was an deal on the conclusion of a trilateral agreement on a joint research in the field of archaeology and genetics between research institutes "Archaeology and steppe civilizations", Institute of General genetics and Cytology, Kazakhstan and the Max Planck Institute for the Science of Human History (Germany) in 2018-2020 and to publish a paper in a ranked journal about the results of the genetic study of the anthropological material from Botay's culture.

The first scientific trading in magazines with a high impact factor has already appeared. We especially want to mention one of the F. Seibert's publications in the journal "Science" in 2018 under the title "Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses". In this article, Viktor Fedorovich, together with his colleagues from other countries to raise the problems of horse breeding. The authors investigated the genomes of 42 horses (including 20 Botays' horses), who lived in the paleometal period. They found that some of the ancient genes have similarities with modern Przewalski's horses. The authors of the article have built a phylogenetic tree, according to which, horses living in Eurasia for the last 4 thousand years, including modern breeds, do not come from horses of Botay culture, but from an unknown population of horses. The phenomenon of domestication of horses

in the territory of Kazakhstan has a resonance in public organizations of the world, not only scientific. In fact, according to experts, the Przewalski's horse is still not as a species but as a subspecies of the "domestic horse" or "wild horse". Therefore, we think that the scientist and his colleagues have new horizons of research ahead, as there are all conditions for development: the advanced strategy of the university management in the development and support of historical science of Kazakhstan, the material base, personnel potential, the connection of science with practice and with the General public.

We expect from the Institute new research, discoveries, publications.

There is a real opportunity to better understanding the processes that determine the development of ancient Kazakhstan, to identify their new changes in broader intellectual and cultural contexts.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

<i>Karatayev O.</i> The struggle of the Siberian kyrgyzs against the Russians and Mongols in XVIII century	4
<i>Amanzholova D.</i> Language policy and management class formation in the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic. 1920-1936 years	12
<i>Muzaffarli D.</i> Grotesque in medieval art of Azerbaijan	20
<i>Sultanov T., Karibaev B., Maidanali Z., Rakhimbekova B.</i> The power and authority in the «nomadic empires» of Eurasia (historiography of problem).....	26
<i>Kalysh A.B. Asankanov A.</i> Traditional horseracing and sport games of Kazakhs and Kirghiz in the 19th and the beginning of 20th centuries.....	36
<i>Altayeva A., Altayev A.</i> Social networks in the information and communication space of Kazakhstan	43
<i>Sultangalieva G., Koizhigitova Zh.</i> Central Asian uprising of 1916 in modern foreign historiography	50
<i>Turgunbayev E.</i> R.G. Kuzeyev's Contribution to the study of the Bashkir Shezhere	57
<i>John Clarke, Gulzira Seksenbayeva</i> Visualizing History: The 'Soviet Kazakhstan' Newsreel Series.....	62
<i>Zhakisheva S., Slavko T., Utesheva E.</i> Analysis of foreign policy of the Republic of Kazakhstan in foreign electronic media: application experiment of mathematical-statistical methods and computer technologies.....	71
<i>Kalshabayeva B.K., Imanberlinova G.A.</i> Role and importance of national games in kazakh society in upbringing of young people	85
<i>Nurpeisova B.E., Dyussebekova Zh.K.</i> On the formation of financial bodies and financial policy of the Kazakh Republic in the 20s of XX century	90
<i>Ashinova Zh.Y., Kim Kyoung Hee, Temirgaly S.B.</i> Factors forming the image of Japan in the countries of Central Asia.....	96
<i>Benediktas Šetkus, Pazilov Ye.</i> Forced labor of deported peoples in the industry of Southern Kazakhstan (the example of Kentau city).....	103
<i>Baibulsinova A., Zhalekenova G.</i> The name of freedom and the future.....	111
<i>Жұмағұлов Қ.Т., Ақынова А.П.</i> Халықтардың ұлы қоныс аудару кезеңіндегі Византия империясы және славяндар.....	120
<i>Кәрібаев Б.</i> Шығай хан	128
<i>Мұхатова О.Х.</i> XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы темір жол құрылысы.....	136
<i>Мажитова Ж.С.</i> Образ Срыма Датова в трудах М.П. Вяткина: теоретико-методологические установки и их практическое воплощение. 144	
<i>Қалишабаева Б.К., Бейсеғұлова А.К.</i> Түркия қазақтарының этникалық сәйкестілігінің кейбір мәселелері	153
<i>Файзуллина Г.</i> О предпосылках создания музейно-образовательного методического центра в заповеднике-музее «Иссык»	161
<i>Жұмекенова Д., Садықов Т.</i> XVIII-XIX ғғ. ескі карталар – Қазақстанның жер-су атаулары тарихының дереккөзі	171
<i>Тұрсұн Х., Омаралиев И.</i> Ахысқа түріктерінің қилы тағдыры	178

<i>Тұлжиева Б., Зияев М.</i> Мемлекет және қоғам қайраткері Ораз Жандосовтың қоғамдық және саяси қызметі.....	183
<i>Исибаева Е.</i> Қазақ әдет ғұрып құқығын қайта жаңдандырудың өзекті мәселелері.....	189
<i>Мийманбаева Ф., Башенов Д.</i> Из историй идей парламентаризма	196
<i>Батырбекқызы Г.</i> Нәзір Төреқұловтың XX ғасыр басындағы латын әліпбиіне көшудегі қызметі	204
<i>Шағырбаев М., Сапатаев С.</i> Ер-тоқым генезисіне қатысты кейбір мәселелер (Таулы Алтай және Берел қорымдарының материалдары бойынша)....	211
<i>Нурсултанова Л.</i> Қазақстан и восточноевропейские страны: становление и развитие.....	221
<i>Билалов С.У.</i> Жетіасар мәдениеті ескерткіштерінің қорғаныс құрылыстары.....	228
<i>Тәжескеев Ә.Ә., Султанжанов Ж.К.</i> Ортағасырлық оғыздардың сәулет өнері туралы	239
<i>Қожа М., Әбу А., Амантуров М.</i> Оңтүстік Қазақстан аумағынан жаңадан табылған тас мүсіндер.....	247

Мерейтой – Юбилей

<i>Султанғалиева Г.</i> Қазақскому медиевисту, профессору Калкаман Турсуновичу Жумағұлову – 70 лет.....	253
--	-----

Ғылыми өмір – Научная жизнь

<i>Шалгинбаева С.</i> Вопросы теории и практики этнологии	256
<i>Vaigunakov D.</i> A new Research Institute of «Archaeology and steppe civilization»	258

CONTENTS

<i>Karatayev O.</i> The struggle of the Siberian kyrgyzs against the Russians and Mongols in XVIII century	4
<i>Amanzholova D.</i> Language policy and management class formation in the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic. 1920-1936 years	12
<i>Muzaffarli D.</i> Grotesque in medieval art of Azerbaijan	20
<i>Sultanov T., Karibaev B., Maidanali Z., Rakhimbekova B.</i> The power and authority in the «nomadic empires» of Eurasia (historiography of problem).....	26
<i>Kalysh A.B. Asankanov A.</i> Traditional horseracing and sport games of Kazakhs and Kirghiz in the 19th and the beginning of 20th centuries.....	36
<i>Altayeva A., Altayev A.</i> Social networks in the information and communication space of Kazakhstan	43
<i>Sultangalieva G., Koizhigitova Zh.</i> Central Asian uprising of 1916 in modern foreign historiography	50
<i>Turgunbayev E.</i> R.G. Kuzeyev's Contribution to the study of the Bashkir Shezhere.....	57
<i>John Clarke, Seksenbayeva G.</i> Visualizing History: The 'Soviet Kazakhstan' Newsreel Series.....	62
<i>Zhakisheva S., Slavko T., Utesheva E.</i> Analysis of foreign policy of the Republic of Kazakhstan in foreign electronic media: application experiment of mathematical-statistical methods and computer technologies.....	71
<i>Kalshabayeva B.K., Imanberlinova G. A.</i> Role and importance of national games in kazakh society in upbringing of young people	85
<i>Nurpeisova B.E, Dyussebekova Zh.K.</i> On the formation of financial bodies and financial policy of the Kazakh Republic in the 20s of XX century	90
<i>Ashinova Zh.Y., Kim Kyoung Hee, Temirgaly S.B.</i> Factors forming the image of Japan in the countries of Central Asia.....	96
<i>Benediktas Šetkus, Pazilov Ye.</i> Forced labor of deported peoples in the industry of Southern Kazakhstan (the example of Kentau city).....	103
<i>Baibulsinova A., Zhalekenova G.</i> The name of freedom and the future.....	111
<i>Zhumagulov K.T., Akynova A.P.</i> Byzantine Empire and the Slavs during the Great Migration of Nations	120
<i>Karibaev B.</i> Shygay Khan.....	128
<i>Mukhatova O.Kh.</i> Construction of the railway in Kazakhstan in the early XX century	136
<i>Mazhitova Zh.S.</i> Srym Datov's image in M.P. Vyatkin's works: theoretical and methodological installations and practical embodiment.....	144
<i>Kalshabaeva B.K., Beisegulova A.K.</i> Some problems of ethnic identity of Kazakhs in Turkey.....	153
<i>Faizullina G.</i> About prerequisites of creation of museum and educational methodological center in the reserve-museum «Issyk»	161
<i>Zhumekenova D., Sadikov T.</i> The old maps of the XVIII-XIX centuries is the source for the history of toponyms of Kazakhstan	171
<i>Tursun H., Omiraliyev I.</i> Tragic fate of Ahiska-Turks	178

<i>Tulkiyeva B.A., Ziyaev M.N.</i> Social and political activity state and public figure Oraz Dzhandosov	183
<i>Isibaeva E.</i> Issues of the day of revival of the Kazakh ordinary right.....	189
<i>Mimanbayeva F., Bashenov D.</i> From the history of parliamentarism ideas	196
<i>Batyrbekkyzy G.</i> Activity of Nazir Torekulov in transition to latininess at the beginning of the XX century.....	204
<i>Shagirbayev M., Sapataev S.</i> Some issues of the saddle genesis (based on the materials of the burial grounds of Altai Mountains and Berels).....	211
<i>Nursultanova L.</i> Kazakhstan and Eastern European countries: formation and development.....	221
<i>Bilalov S.</i> Defense structures of Zhetyasar Monuments.....	228
<i>Tazhekeyev A.A., Sultanzhanov Zh.K.</i> On the building art of medieval Oguzes	239
<i>Kozha M., Abu A., Amanturov M.</i> New stone sculpture from South Kazakhstan.....	247

Anniversary

<i>Sultangalieva G.</i> Kazakh medievalist, professor Kalkaman Tursunovich Zhumagulov – 70 years old.....	253
--	-----

The scientific life

<i>Shalgynbayeva S.</i> Questions of theory and practice of ethnology	256
<i>Baigunakov D.</i> A new Research Institute of «Archaeology and steppe civilization»	258